הֶעָבָר

לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב״צ כץ ז״ל

המערכת:
יהודה סלוצקי

המזכיר:
א. אהריני

מועצת המערכת:
ש. אפינגר
ב״צ דינור ז״ל
יצחק מאור
זלמן שזר

ספר כ׳ אלול תשל״ג תל-אביב

הוצאת „אלתירא״, אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י.ל. ורחל גולדברג ובסיוע קרן הזכרון למען התרבות היהודית ניו-יורק

תוכן העניינים

לזכרו של דוד בן־גוריון ז״ל, מאת זלמן שזר א—ו׳

לזכר פרופ׳ בן־ציון דינור ז״ל

פרופ׳ בן־ציון דינור (פרקי חיים ומעש), מאת אברהם אבן־שושן 3
שומר הגחלת, מאת יהודה סלוצקי 14
מפעליו המדעיים של בן־ציון דינור, מאת עזריאל שוחט 17
פרופ׳ בן־ציון דינור — המחנך, מאת ישראל מהלמן 21
ב. דינור, מכתבים לח. נ. ביאליק (המלבה״ד — מ. אונגרפלד) 30
ממכתביו של פרופ׳ ב. דינור 37

היסטוריונים של יהדות רוסיה

אליהו אורשאנסקי ומקומו בהיסטוריוגראפיה של יהודי רוסיה,
מאת יצחק מאור 49
סרגיי ברשאדסקי, מאת פאול א. סופר 62
יולי גסן, מאת יהודה סלוצקי 72
ישראל צינברג — ההיסטוריון של ספרותנו, מאת שמואל ורסס 80
משנתו של מרק וישניצר, מאת אריה טרטקובר 101
פעלו החלוצי־מדעי של יעקב לשצ׳ינסקי, מאת אלכסנדר מנור 109
רשימה של כתבי־יד בפיוט ומכתבים, לדוד מגיד (המלבה״ד, א. מ. הברמן) 117

*

לדמותו של היהודי בספרות הרוסית של המאה התשע־עשרה,
מאת שלמה ברויימן 135
פוגרום הפתיחה של המאה העשרים (הפוגרום בקישינוב 1903 —
שרשיו ותולדותיו), מאת דב וולחונסקי 176
שישים שנה למשפט מנדל בייליס, מאת יצחק מאור 195
שומרי החומות האחרונים של התנועה הציונית ברוסיה,
מאת יעקב גולדבורט 229
השחר — אגודת סטודנטים יהודיים בריגה, מאת אלעזר זליקסון 237

*

ישיבת לובביץ׳ בימי המהפכה, מאת י. בן־פורת 243
מיקולינץ, מאת אהובה שוחט 245

מדור לברוך קרוא ז״ל

שלוש ערים (טשרנוביץ זוטא; שארגורוד; ברדיטשוב),
מאת ברוך קרוא 260
ילדותו של ברוך קרוא, מאת מאיר שחם־שוחטמאן 273
חמישים שנה עם ברוך קרוא, מאת בתיה קרוא 276
הצעיר הנצחי, מאת תקוה וינשטוק 285

*

אהרון בן־אור (אורינובסקי) ז״ל,
מאת משה גולדשטיין וצבי קלמנטינובסקי 287
מנדל בובה ז״ל, מאת יצחק מאור 289
רחל פייגנברג־אמרי ז״ל, מאת נחום חינץ 291
ד״ר פנחס פלדמן ז״ל, מאת ברוך ברי־תקוה 294
יעקב שריר ז״ל, מאת י. ברי־שירה 300
ביבליוגראפיה של כתבי ד״ר מארק וישניצר,
מאת רחל וישניצר ושלמה אידלברג 303

דפוס ניאוגרפיקה, רח׳ הנגב 7 ת״א, טל. 31849

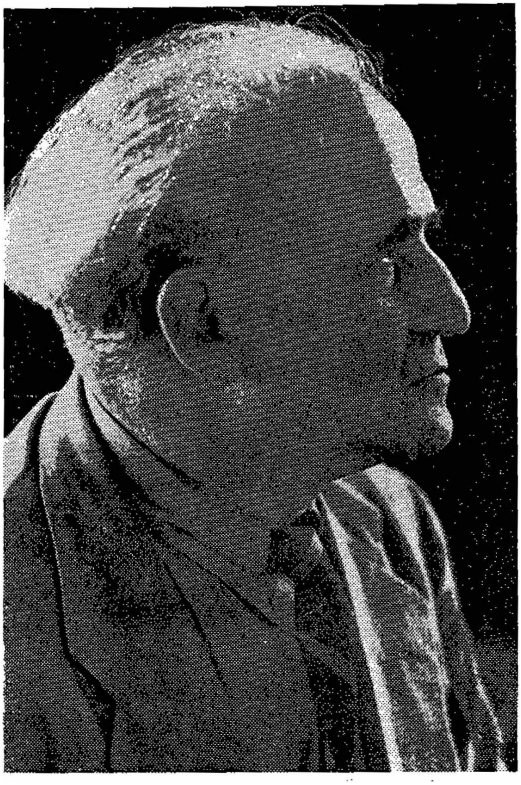
לזכרו של דוד בן־גוריון

זלמן שזר

מבצע חזון הקמת המדינה

(דברים שנאמרו בחוג לתנ"ך ביום פטירתו בבית נשיא המדינה בירושלים)

יום א, י"ד בכסלו תשל"ד, 9 בדצמבר 1973

אילו יכולתי להגיד הכל אשר בלבבי, הייתי אומר: נתכנסנו לא רק להתאבל כי אם קודם כל להודות לה' כי חיינו במחיצתו. כי הוא השרה את רוחו עלינו, ושעשינו דברים בשליחותו, כי זכינו לחיות אתו ביחד; כל יום שבו הטיל משימה על כל אחד ואחד מאתנו, ושעשינו בתוקף המשימה הזאת, הוא יום שיישאר

בזכרוננו כשכיית־חמדה, כדבר מה שאנחנו חייבים עליו תודה מקרב לב, ונישא את זה כאוצר בלום בתוך לבנו.

הוא הלך מאתנו שבע ימים ושבע מעשים, שבע הכרעות, ולא מתאים לזכרו להתרכז בדברים רק על האסון הגדול, אשר קורה לנו בהליכתו. יש לדבר על האושר הגדול שהיה לנו על היותו, על חייו אתנו, על זה שהוא הטיל עלינו את מרותו והשרה עלינו את ברכת אישיותו. כוספי המדינה היו מרובים בתולדותינו, אבל לא היו מבצעי המדינה, מבצעי חזון עצמאותנו. כל גורלם של חושקי מדינת ישראל הצטיין בכך והתמקד בכך שהדבר לא קם, ושהוא נשאר רק משאת נפש בלבד. אפילו נבהלו מפני סכנה של התקרבות לביצוע האחרון. בן־גוריון היה אחד בין גדולי הכוספים שלא נבהל, וזכה וראה בביצוע חזונה של הקמת המדינה.

לא אשכח את היום, בו הוא נאבק עם ידידים ועם קרובים ועל מתנגדים, נאבק בכל כוחו עד ביצוע ההכרעה. לא יישכח מלבי היום ההוא, כאשר מכל צד ועבר באו ידידים להשפיע עליו, לבל יכריז על הקמת המדינה. הייתי אז חבר לוועדה קטנטונת במפא״י, שנכחרה לשם ניסוח ההחלטה

בשנת 1906, בעלותו לא״י, כפועל חקלאי

באותו יום חמישי, שביום הששי הכריז בן־גוריון את הכרזתו, ובאותו יום המישי התאספה הישיבה בת״א והיו שם שלושה עורכים: אליעזר ליבנה, והיה עוד י. לופבן ז״ל שאיננו בחיים, ואני, שכיהנתי כעורך „דבר״ הייתי השלישי. ישבנו בועד הפועל של ההסתדרות יום שלם להגיע לדעה אחת ביכולת של ניסוח הדברים.

ובאותו הבוקר בא מחו״ל משה שרת ז״ל, שהוא היה האחרון, שבן־גוריון לא רצה להחליט לפני שידבר אתו, וגם הוא ניסה לתאר את הסכנות הצפויות לנו מקבלת ההכרעה הזאת וניסה להציע להכריז על הקמת הממשלה

ולא על הקמת המדינה. וזאת היתה כבר הפשרה האחרונה, אחרי שהחל משפרינצק ז"ל ועבור שורה ארוכה של גדולי התנועה, היו בכל אחד ואחד היסוסים אחרים והסתייגויות אחרות, כי אולי בכל זאת נצא מתוך הישיבה מבלי שתתא בידינו החלטה על הקמת המדינה.

והיה זה עוז רצונו של בן־גוריון, היה זה לא עוז רצון במלים פשוטות. זאת היתה איזו החלטה נחושה. היתה הרגשה שהוא שליח, ושנתגלמה בו השאיפה והחובה, לצאת מישיבה זו עם הכרזת מדינה ביד. ואי אפשר היה לרכך את נחושתה של החלטת בן־גוריון. לא היתה ביניהם חלילה התנגדות למדינה, אלא היו אותות ומופתים שמדינות ערב יתרכזו סביבנו ושלמחרת הכרעה זו תתחיל המלחמה, ומי יודע סופה של מלחמה זו. האחד שראה ברורות שתהא מלחמה — היה בן־גוריון. והאחד שהיה איתן ברוחו לקחת עליו גם את הסכנה הגדולה, שהיתה לו ודאות, ולדעת כי בלי גילוי רצון של כוח, הדבר לא יקום — היה בן־גוריון. או ראיתי מה פירוש שאיפתו לעצמאות ופירוש הכוח של הכרעה, ומה פירוש „חומדי הגאולה".

ולעולם לא אשכח את השיחה שהיתה בינינו כאשר הוא ניסה לשבור את אי־רצוני לקבל הכרעה בבחירת הנשיאות. זה היה הרבה יותר מאוחר, גם כן ביום העצמאות. אבל זה היה ביום העצמאות, בתשכ"ג, הרבה אחרי מלחמת סיני. או הוא ניסה להוכיח לי מדוע שם עינו בי להציעני כמועמד ומדוע אסור לי להגיד „לא". הוא הוכיח לי מדוע אני מוכרח להגיד „כן" ושאסור לי להסס. ולא אשכח מה גרם לי כאשר שיבר אותי ואני הסכמתי, אחרי שביקשתי ארכה לעשרה ימים והתקשרתי עם שרת , שהיה אז בניו־יורק. ואת בהירות רוחו, כאשר אחרי ששיבר אותי ואני הסכמתי, ואנחנו באולארוחת צהרים חגיגית ראשונה של הממשלה באותו יום שנבחרתי, הוא הגיש לי כ„תשורה" ראשונה את ...הסתלקותו מהממשלה.

אילו זה היה לא בן־גוריון, אילו לא היה היחס המיוחד במינו, האבהי, החברי, הנפשי, הלבבי, שהיה לי מאז ידעתי אותו כל ארבעים השנה ויותר, ומאז נפשי היתה קשורה בנפשו, ספק אם הייתי מחזיק בקרבי כוח גם אחרי ההצבעה, להישאר בעמדתי, אחרי שהגיש לי את „התשורה" הזאת, ביום הראשון להיכנסי לתפקידי — אבל ידעתי את טוב לבו ואת רוך ליבו, ואת חברותו הגדולה — אם הוא עשה ככה, סימן שהוא אחרת לא יכול לעשות, שהוא מוכרח היה לעשות, ואני קיבלתי עלי את הדין.

אני מאושר שהספקתי עוד לראות אותו בימים האחרונים. לדבר לא יכול כבר, אבל רוך מבטו היה שורה עלי, על פני ועל נפשי. פיו כבר לא יכול לדבר, אבל עיניו, עיניו דברו, ברוך כוח, ובאהבה ובחברות ובשמחה כזאת, שזה היה לי שילומים להרבה מאד ימים קשים מאד שידעתי בחיי המדינה.

אשרינו שחיינו עם בן־גוריון! הוא ראה בתנ"ך את הנחלה היסודית של האומה. אבל הוא ראה בתנ"ך גם את התשורה הגדולה שהאומה מסוגלת היתה לתת לעולם כולו. הוא ידע שתפקידה של עצמאות ישראל צריך היה להגיע לחידוש הנבואה בישראל. הוא האמין בזאת. הוא חש בלבו כי כך יהיה.

לא נכון הוא שבשל אהבת התנ"ך ביטל את אהבת יתר התקופות באומה. לא נכון שלא ידע על ערכם של המאורעות והגילויים הגדולים

בתולדות ישראל. היו לי הרבה דיונים אתו בעניין זה. ואני כופר בדעה שאהבתו את התג"ד ביטלה את יתר הערכים של האומה. אבל הוא ידע שהעולם שלנו ושל דורנו, שחסרה לו האמונה ביכולת תחייתה של הנבואה בישראל, חסר את העיקר עצמו, שבלעדיו לא נוכל לשוב לעצמאותנו.

דברים שנאמרו ליובלו השמונים וחמש

לידידי דוד בן־גוריון

ידידי דוד בן־גוריון, המופלא בקרב ידידי ובין ראשי האומה המחדשת נעוריה.

היום מתחילות לנו החגיגות הנערכות לכבוד יום הולדתך, בהגיעך למרכזו של העשור, המכונה עשור הגבורות.

לפני חמש־עשרה שנה, כאשר ציינו את הגיעך לשער השבעים, בשעה שעול המעשים האחראיים עוד רבץ גם רשמית על שכמך, כשם שהיית רתום בו כל יובל השנים ויותר שלפני כן, מלאני לבי לכתוב לך: „את הדרך שלך ראיתי תמיד והנה היא משתרעת עלי פסגות... כראות אישיות רליגיוזית במהותה ראיתיך, מושרש במעמקי הסוד של שגב קדמות האומה בארצה ונכסף אל חזון אחרית הימים של טובי החזונים. ובתוך מקצב חשנים על כל הגדולות שבסערותיך הנך אחוז המומחיות העיקרית שלך — והיא שליחותך הציונית".

ומאז שבחרת להעמיד את עצמך, לרצונך, מחוץ למעגל המעשיות וכאילו פרקת ממך עול הימים, החלה האחריות הגדולה לקרון בצורה מחודשת מכל מעשיך והגיגיך. השקעת את עצמך באור האתמולים והשלשומים, וניסית לחיות אותם ב מ ת ן ש נ י. וזאת הפעם מתוך חופש עילאי, לרצונך בלבד כאשר לא הסכנת ולא הסכנו. והנך מנסה על יסוד העובדות שבזכרונך או שברשימותיך ליצור מ ש נ ה ת ו ר ה, והאורה הקורנת מעבר לתחום המעשיות, כאילו קורנת כפלים. בתוספת של ידענות זקנים ואמנות ראשונים.

ואז גם הוספתי: „ובודד ראינוך. וגם כשרבבות מוחאים לך כפים אינך יוצא מגלמודיותך". אולם מה ידעתי אז מפשר הגלמודיות, כאשר נגלית לי הרבה אחרי כן, כשנצבת כגוש של יגון שותק בנחל ציון ליד הקבר היקר שחצבת במורד הקדום? עד אילם של ימי עריסת האומה, ועד הקדרות שהעטירה אותך בנהורא מעליא, שלא משה ממך בכל מעשיך ובטוייך. גם את חגך שחגגנו עתה אין אנו יכולים לפתוח בלי זכר זיו העצבון של היום ההוא, נורא ההוד שהשראתו לא פסקה ממני בכל שעה שאני הוגה בך.

ומאז — נדמה כי גם ההזדככות הנפשית שלך עלתה בכל פגישותיך עם קרוביך. לא לחינם התלבטו קדמונינו מי עדיף ממי, אם זה המצווה ועושה או זה שאינו מצווה ועושה. מאז בחרת לך באיצטלא של מי שאינו מצווה, זכיתי פעמיים לעשות בשליחות פוליטית אתך, ללונדון ולפאריס, ונשמתי את

חותם הראשון על הכרזת מדינת ישראל
ביום ה' באייר תש"ח

הזיו המחודש הזה בכל יקרו. ראיתיך בפגישתך עם ראשי עמים וראיתי את יחס ראשי עמים אליך. וחרותות בלבי שיחותינו המפורטות באין איש אתנו, מתוך לב אל לב.

שא הוקרה על עוז רוחך להעמיד מחדש את רוב מעשיך ואת עושר חייך בפני המסננת האכזרית והאספקלריה המאירה. ואנחנו הזוכרים גם את הדברים בשעת אמירתם ועשייתם וגם שותים עכשיו את משנה הדברים, נושאים משנה השתאות ומשנה הוקרה לך, הארי שבחבורה, שנשארת לנו מאז ימי הראשית ועד עתה. ולאורך ימים.

והלואי ויאירו מעשיך והדיהם וימלאו משאלות לבך לטובה ועיניך תחזינה.

ועיני העם נשואות אליך בברכה, בתודה וביקר.

במוצאי יהו"כ תשל"ב.

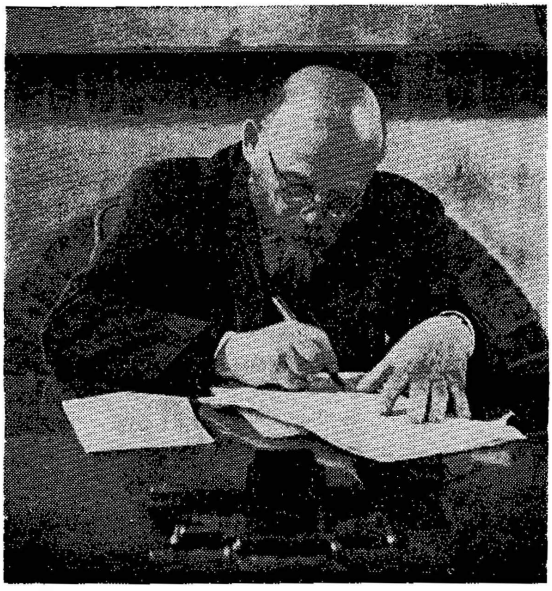
זלמן שזר

לזכר פרופ' בן־ציון דינור ז"ל

אברהם אבן־שושן

פרופ' בן־ציון דינור

(פרקי חיים ומעש)

„אם אזכה ואעלה לארץ־ישראל אשתדל לחבר שם ספר תולדות ישראל, ספר לימוד וקריאה בשביל תלמידי בתי־הספר, שיתאים לארץ. ספר זה יהיה שונה מכל ספרי החיסטוריה שיש לנו בגולה. במרכז ההרצאה צריכה לעמוד ארץ־ישראל ותולדות ישראל בארץ זו.

„מלבד זה אשתדל להוציא לאור ספר כולל לכל חמקוות שישנם לתולדות ישדאל בארץ מימי בר־כוכבא עד ימינו אלה. ואחרי־כן אכתוב את תולדות ישראל בארץ. אם אבוא לארץ אשתדל בכל כוחותי לשבת בירושלים, ואסייע ליסודה של חברת עברית לחקירת הארץ, ושל חברה היסטורית עברית; אסייע לייסד ארכיון מרכזי בירושלים; ראשונה צריך להשתדל שיאספו בארכיון זה כל החומר הנוגע לתולדות התנועה הלאומית ולתולדות היישוב החדש. אסייע להוצאת ספר־שנה, שיהיה כולו מוקדש לתולדות הספרות העברית החדשה — — — ".

מלים אלה רשם בן־ציון דינבורג בשנת תרפ"א על פיסת־נייר, לפי עדותו בספר זכרונותיו [1], כשהוא „יושב על צרורות המטען" יום קודם עלייתו לארץ מאודיסה שבדרום רוסיה, יחד עם חבורת סופרים עברים שקיבלו, לאחר השתדלויות רבות, היתר עליה (ביניהם ביאליק, רבינצקי, דרויאנוב ואחרים).

כבן שלושים ושבע היה אז ומאחוריו — שנות חיים עתירות פעילות ומעשים בתורה ובהשכלה, בחינוך ובהוראה ובעבודה מדעית וציבורית.

יליד עיר־מחוז קטנה באוקראינה (חורול), במשפחת רבנים ולמדנים, חסידי חב"ד, למד שנים רבות בישיבות הומל, טלז, סלובודקה, ליובאוויץ ווילנה. בן י"ח הוסמך לרבנות, וכדרך צעירים רבים בדורו „נתחמץ" ופרץ דרכו להשכלה עברית וכללית. גלה למקומות השכלה ומדע — לאוניברסיטאות ברן, ברלין, ולאחר שנים — לפטרוגראד. למד והשתלם במקצועות שונים, ובעיקר בהיסטוריה העתיקה ובתולדות ישראל מפי מורים ידועי שם, ביניהם פרופ' טויבלר שהיה לו מורה, מדריך וידיד כאחד. בד בבד עם לימודיו — פעילות ציבורית באגודות סטודנטים, בחוגי נוער ובמוסדות תרבות אידיים ועבריים. ובתוך כך — לצרכי פרנסה — הוראה בשיעורים פרטיים, בבתי־ספר שונים, עירוניים ותיכוניים [2].

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה (1914) הוא חוזר לרוסיה — לחרסון ומשם לפטרוגראד. מתמסר לפעילות חינוכית ותרבותית במסגרת „חברת מפיצי השכלה", מחבר תכניות־לימודים בהיסטוריה, מורה להולדות ישראל בגימנסיה היהודית בפטרוגראד, מורה בבית המדרש למורים „תרבות" בקיוב, מרצה לתולדות ישראל ב„שעורים למדעי המזרח" מיסודו של הבארון גינצבורג. ועם זאת המשך לימודים באוניברסיטה מפי המלומד הנודע רוסטובצב, לקבלת תואר מגיסטר.

וביניתיים פורצת המהפכה הרוסית הגדולה (1917) ובעקבותיה שידוד מערכות החיים היהודיים והציבוריים. דינבורג נקלע „בשני עולמות ובכפיפה אחת", מבלה ירחי עמל וסבל תחת „שלטון אימים במשטר של שידוד מערכות", „באקלים של פרעות" [3]. ושוב נדודים — לניקולייב ולאודיסה עם רעיתו בלהה ובנו יחידו.

משגמלה ההחלטה בלבו לעלות לארץ ישראל יצא לאודיסה. וביניתיים שנת עבודה והוראה במוסדות השכלה יהודיים באודיסה, במחיצתו של ביאליק — עד אישור העליה הנכספת לארץ.

וכשעלה סוף לארץ, עשה כל שביכלתו לקיום נדרו שנדר ערב עלייתו. התיישב בירושלים, הקים בה את ביתו ונכנס לפעילות יוצרת רבת־הישגים במשך יובל שנים ומעלה: הורה וחינך, יזם ותכנן, חקר ופרסם, פעל והפעיל — והיה לאחד מאישי־הרוח המרכזיים בירושלים, וביתו בית ועד

1. בן־ציון דינור, „בימי מלחמה ומהפכה", מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"א, ע' 517.
2. שנות חיים אלה מתוארות בהרחבה בספר זכרונותיו „בעולם ששקע", מוסד ביאליק, ירושלים תשי"ח.
3. כותרות של פרקים בספרו הנ"ל „בימי מלחמה ומהפכה".

לתלמידים ולחכמים — עד יומו האחרון, בו החזיר נשמתו לבוראו בירושלים ביום ח' בתמוז תשל"ג, והוא על סף שנת התשעים לחייו.

„אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאוותו בידו" — דומה כי דינבורג (דינור) היה אחד המעטים שזכה למלא חלק גדול מ„תאוותו", זו שרשם אותה למקוטעין על פיסת הנייר שנזכרה — יובל שנים קודם לכן, זכה — וזיכה את הרבים.

לא נוכל לתאר במסגרת רשימה זו את מכלול מפעליו של דינור בחייו בארץ. בפרקים הבאים ננסה לעמוד רק על עיקרי מעשיו בשלבים השונים לחייו.

א

„אני נזכר מתוך הוקרה מיוחדת בעבודתי בבית המדרש למורים במשך חצי יובל שנים כמעט עם רבי דוד ילין ז"ל, שזכיתי במשך כל השנים לידידותו הנדיבה ולחברותו האצילית" — — —.

(מתוך נאום ב"צ דינור בחג יובל השבעים שלו).

יובל שנים (ליתר דיוק — חמישים שנה ושנה) עשה בן־ציון דינור בירושלים, וכמחצית הזמן הזה עמדו פעולותיו בסימן בית המדרש למורים העברי — כמורה ומחנך, כיוזם ומנהל. כאן נוצרו מגעיו הראשונים עם המציאות בארץ, כאן נתערה בחיי היישוב והפך לאחד מראשיו, מכאן הופצו לראשונה מעייני יצירתו.

משעלה דינור לירושלים עם עלייתו לארץ נצטרף אל חבר המורים בבית המדרש למורים העברי בהנהלתו של דוד ילין. בית המדרש היה אז בראשית התאוששותו לאחר לידתו הנסערת בימי „מלחמת השפות" (תרע"ד) פרפורי גסיסתו עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ובעקבותיה — גיוס תלמידיו לצבא הטורקי וגלות מנהלו לדמשק. בשנת תרע"ט, לאחר שחרור ירושלים ע"י האנגלים, שב דוד ילין מגולות ועשה הכול יחד עם חבר מוריו כדי להשיב את המוסד הפצוע לאיתנו.

מטובי המורים ואנשי הרוח בירושלים נתרכזו בבית המדרש למורים העברי — ד"ר ש' מוהילובר, ד"ר א' מזיא, שלמה שילר, א"מ ליפשיץ, א"מ ברכיהו, ד"ר יצחק אפשטיין, ח"א זוטא, ד"ר א"י ברוור, ד"ר פ' חברוני ואחרים ובראשם המנהל דוד ילין. ל„גוב אריות" זה נצטרף בשנת תרפ"ב בן־ציון דינבורג, בתחילה כמורה לתולדות ישראל ולאחר מכן גם לתנ"ך ולספרות עברית.

נסיונו העשיר בהוראה בחו"ל בכל שלבי בית הספר, רוחב ידיעותיו והשכלתו העברית והכללית עמדו לו עד מהרה שיוכר כמורה בעל שיעור־קומה ויתבצר לו מעמד מרכזי בסגל המורים. כעבור שנתיים (תרפ"ד) נתמנה חבר ההנהלה וממלא מקום המנהל. מאז שיקע את מיטב מרצו בעיצוב דמותו ומבנהו של בית המדרש למורים, יד ביד עם מכונן הבית ומנהלו הראשון ר' דוד ילין. ואכן, מצא כאן דינור הצעיר והתוסס כר נרחב לפעולה.

בית המדרש למורים העברי שנוסד על ידי דוד ילין במוֹל השתחררות מעול האפוטרופסות של החברות המתבוללות, הוקם במתכונת הסמינרים במערב אירופה — בית ספר תיכון במגמה פדגוגית. לכיתה א' נתקבלו מסיימי בית הספר העממי (העירוני) בן שמונה שנות הלימודים, ותכנית הלימודים נקבעה לחמש שנים, כשהשנה החמישית הוקדשה ברובה ללימודים פדגוגיים ולעבודה מעשית.

כבר בראשית צעדיו בסמינר עמד דינור על כך, שאין די למוסמך בית המדרש למורים בהשכלה תיכונית שגרתית: המורה חייב להיות בעל רמה אינטלקטואלית גבוהה, יש להקנות לו דרכי חשיבה בקורתית ורצון מתמיד להשתלמות.

מתוך הכרה זו ניגש דינור להוראת תולדות עם ישראל בסמינר בשיטה שנראתה באותם הימים „נועזת" ביותר: לא הרצאות של המורה ורישום דבריו „מלה במלה" — ובחינת ידיעת התלמיד בהזמר על פי הרשימות בשיעור הבא, אלא חלוקת נושאים שונים המקיפים תקופה מסוימת בתולדות ישראל — לעיון ולמחקר על־יסוד ביבליוגראפיה ומקורות, ולאחר פרק זמן הרצאת כל תלמיד על „מחקרו", ובעקבות ההרצאה־שיחה ודיונים, כשהמורה־המדריך „מנצח" על המלאכה, מכוון, מתקן ומשלים. שיעוריו של דינור חרגו מתוך השגרה הלימודית והפכו לשעות של מתח אינטלקטואלי, שנהרת עמוקות בלב תלמידיו ושימש להם ציון־דרך וכיוון בדרכם הפדגוגית בעתיד. וכך לא רק בתולדות ישראל, אלא גם בלימוד תנ"ך, אגדה וספרות עברית.

כשניתנה כעבור שנים הסמכות המינהלית בידיו, השתדל להשפיע גם על חבריו בדיוני המועצה הפדגוגית לשנות את שיטות ההוראה, ולא אהת עורר את רוגזם של כמה מן המורים הוותיקים, שטענו כי הוא מרבה בשיגויים, „הולך בגדולות" ואינו רואה את המציאות...

השקפת־עולמו הפדגוגית ושאיפתו „אל על" הדריכוהו לאחר שנים גם בעמדתו לגבי מבנהו הכללי של הסמינר.

„תמיד זכרתי את דבריו של כהנשטם, מנהל הקורסים הפדגוגיים בגרודנה ובית המדרש למורים בקיוב, שאמר: תיבחן בזה אם התלמידים שאתה מקבל לסמינר יהיו כולם מורים. זוהי מידת הבחינה לתלמידי הסמינר וגם להנהלתו ולמוריו" — כך סיפר דינור לאחר שנים בכינוס יובל הארבעים לבית המדרש למורים העברי בשנת תשי"ד[4].

משנתחוור לו, כי מן התלמידים שנתקבלו לכיתה א' של הסמינר נשרו ממנו עד סיום הלימודים קרוב ל־75%, ומן הנכנסים לכיתה ב' — כ־60%, לעומת הנכנסים לשנה ד' שסיימו כמעט כולם את לימודיהם ונקלטו בהוראה תמך בשנת תר"צ בתכנית הפרדת הכיתות א' וב' מן הסמינר (קיצוץ שאמנם הוצע „מגבוה" ומטעמים תקציביים בעיקר), והמוסד הועמד מאז על שלוש שנות לימודים, ונתקבלו אליו תלמידים שסיימו עשר שנות לימוד.

ריפורמה ראשונה זו במבנה הסמינר (תר"צ), שבוצעה בעידודו של

---

4. הנאום הובא במאמר „בעיות הכשרת מורים" בספרו „ערכים ודרכים, בעיות החינוך והתרבות בישראל", הוצ' אורים תשכ"ח, ע"ע 156—168. חלק מן הדברים המובאים כאן — אף הם בעקבות הנאום הזה.

דינור, תרמה להעלת קרן המוסד: הובטחה בגרותם ויציבותם של הצעירים שפנו אליו מן הארץ ומחו"ל וניתן לרכז יותר את המחשבה ולכוון את הדרכים להעלאת רמת הלימודים וההכשרה הכללית והפדגוגית של התלמידים. עם ביצוע הריפורמה נפתחו שערי המוסד גם לתלמידות, מתוך היענות לצרכי ההוראה בבתי הספר בארץ.

אולם דינור לא שקט על שמריו. יותר ויותר בשלה בו ההכרה, כי המורה החדש בארץ אין די לו שידע להקנות לחניכיו ידיעות אלמנטריות, אלא הוא חייב להיות בעל אופקים רחבים והדור הכרת משימות התקופה למען יוכל למלא תפקידו כמורה־דרך לדור הצעיר. לפיכך צריך המוסד להכשרת מורים להיות ברמה אקדמית, על־תיכונית. ואמנם בשנת תרצ"ו עלה בידו, לאחר מאבקים מרובים, לבצע רפורמה חדשה ומהפכנית במבנה בית המדרש למורים העברי, המבנה שהפך לאחר שנים, עם קום מדינת ישראל, לאב־טיפוס לרוב בתי המדרש הממלכתיים למורים ברחבי המדינה.

דוד ילין, מנהל המוסד שהכיר והעריך את השקפותיו של סגנו הדינאמי והתוסס, תמך בכל לבו בריפורמה, ולבסוף אישרה אותה גם הנהלת מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, על אף התנגדותם הנמרצת של רוב המורים, שראו בדרכו של דינור משום „שבירת כלים" וקעקוע אשיות המוסד...

בשנת תרצ"ו נקבע, כי בית המדרש למורים העברי לא יהא עוד כעין הארכה מלאכותית של החינוך התיכון, אלא מוסד על־תיכוני, בעל תכנית לימודים ושיטות הוראה מיוחדות ברמה אקדמית התואמת את גילם וייעודם של צעירים וצעירות המכשירים עצמם להוראה. בית המדרש למורים הועמד מאז על שתי שנות לימוד לבוגרי בית ספר תיכון שעמדו בבחינות הבגרות.

ריפורמה זאת במבנה הסמינר שינתה את מהותו בצורה יסודית והעלתה את קרנו גם בעיני הציבור. גדלה נהירת צעירים וצעירות מוכשרים לסמינר, שראו בו לא רק מקום התמחות בהוראה, אלא גם דרך לעליה בהשכלתם הכללית.

עם ביצוע ריפורמה זו סלל דינור את הדרך לשילוב בית המדרש למורים באוניברסיטה כבית ספר לחינוך יסודי, אולם לא בדרך של השתלבות טכנית וארגונית, אלא — כניסוחו — בשיטת „איחוד וייחוד": „על ידי האוניברסיטה רצינו להקנות לתלמידים אותו כושר לביקורת, אותה גישה עצמית... לגשת לעניינים גישה מדעית... אבל בלא לוותר על עצמיותו של המוסד... שהוא עיקרון חשוב בארגון הכשרת מורים"[5].

מגמה זו של איחוד עם האוניברסיטה וייחוד הסמינר במטרותיו הפדגוגיות, כפי שתוכננה והוצעה על־ידי דינור, עברה במשך השנים הבאות כמה שלבי ניסויים והתפתחויות, עד שהיא הולכת ומתגשמת בימינו בתהליך הפיכתם של בתי המדרש למורים בארץ למכללות פדגוגיות ברמה אוניברסיטאית.

*

יזמותיו הרבות של דינור ופעילותו הבלתי־פוסקת במבנהו של בית המדרש למורים, בהריסת מסגרות ישנות ובהקמת חדשות — כל אלה נבעו לא

5. שם, ע' 164.

מתוך „יצר השינויים", כפי שניסו רבים לטעון כנגדו בשעתו, אלא מתוך השקפתו היסודית על ייעודו של המורה ותפקידו „כמורה דרך בכל הוייתו" בחברה החדשה הנבנית והולכת בארץ. בכך באו לידי ביטוי שני היסודות הדומיננטיים באישיותו, שהגיעו למלא תנופתם בשנים הבאות — המורה והמחנך מכאן, והחוקר־ההיסטוריון מכאן.

מצד אחד הכיר, כי המורה — והמורה העממי לא פחות מן המורה התיכון, — חייב להיות בעל ידיעות נרחבות והשכלה רב־צדדית, למען לא יהא נדחק להרבות ולענות לתלמידיו השואלים בתשובות מסוג „איני יודע", אולם מאידך היה מודע לסכנת הליבנטיניות והפער שבין „ידיעות" המורה ובין „דעתו", שצריכה להתבסס על „יסודות מוצקים של השקפת עולם ותפיסת חיים, על עקרונות אידיאולוגיים".

מכאן יוזמותיו וחידושיו הרבים גם בתחום הפנימי־לימודי בבית המדרש למורים, ביחוד מאז נתמנה למנהל המוסד לאחר פרישתו של דוד ילין (תרצ"ח).

דינור הנהיג לראשונה בסמינר „מקצועות התמחות": כל תלמיד קיבל לפי בחירתו, מקצוע מיוחד להתמחות בו על־ידי לימוד של שעתיים או יותר בשבוע — טבע, פיסיקה, תלמוד, קרטוגראפיה, אגדה, ספרות — בנוסף על הלימודים המשותפים לכל התלמידים. המטרה היתה, כי כל תלמיד ישתדל להשיג במקצוע שבחר ידיעה יסודית לפחות בנושא מיוחד בו, שתשמש לו „אמת מידה לאי־ידיעתו בתחומים אחרים ותדרבן אותו לקראת השתלמות מתמדת בהוראה".

כן עשה הרבה להרחבת היסודות האידיאולוגיים בהוראת התנ"ך והאגדה ולהעמקת האספקטים החברתיים בלימוד ההיסטוריה על־ידי שימוש נרחב במקורות.

דינור הכניס לראשונה בארץ שני מקצועות לימוד חדשים: הציונות ותולדות היישוב, מתוך הכרתו בערך החינוכי והאזרחי של פרשיות אלה וכדי להגביר במחנת הצעיר את תודעתו האנושית והיהודית ותחושת הרציפות ההיסטורית של הדורות בישראל והקשר עם ארץ ישראל.

לשם כך הנהיג גם את המקצוע „פרקי מנהג והלכה" — כדי להוציא את המורה הצעיר מבורותו בכל הנוגע לחיי הרוח והמסורת היהודית.

כדי להגביר במורה הצעיר את יסוד ה„דעת" ופיתוח כושר החשיבה, הוטל על כל מוסמך להגיש כתום שנה לאחר גמר לימודיו „עבודת מחקר" על נושא פדגוגי או מתודי. את הנושא לעבודה קיבל התלמיד כבר בסוף שנת הלימודים הראשונה, ואף נקבע לו יועץ־מדריך לעבודה מטעם המוסד, וכך נמצא התלמיד במתח מתמיד של חקר דעת ועשיה בתחום שבחר לו כדרך חייו.

ב

פעולותיו של דינור במחצית הראשונה של חייו בארץ בבית המדרש למורים העברי כמנהל, כמורה למורים, כמעצב דמות המוסד וכסולל דרך חדשה להכשרת מורים בארץ כולה — כל אלה היו רק פן אחד בפעילותו.

היתה זאת תקופה של יצירה ענפה בתחום ההיסטוריה והספרות ובפרסום מחקריו, שהחל מהם עוד בגולה. לא בכדי קנה לו עד מהרה מקום כבוד בין חכמי ירושלים וטובי חוקריה. רק מקצת מפעולותיו נוכל לסקור להלן.

בשנת תרפ"ד יסד, עם קבוצת אנשי ספרות ומחקר את הרבעון הביבליוגראפי „קרית ספר", המופיע עד היום ע"י האוניברסיטה העברית ובית הספרים הלאומי, והשתתף בעריכתו במשך שנים.

בשנים תרפ"ו—תרצ"ו פרסם שני כרכים ראשונים מסדרת ספריו בתולדות ישראל — „ישראל בגולה". שני כרכים אלה הקיפו את התקופה מכיבוש ארץ־ישראל ע"י הערבים ועד גירוש ספרד ופורטוגל, ובהם מקורות היסטוריים בלויית הערות וביאורים. היה זה המשך למפעלו ההיסטורי שהחל בו עוד בחו"ל, ונתפרסם בשנת 1919 בקיוב — „תולדות ישראל, כריסטומתיה היסטורית", (הופיעה שם בשתי מהדורות — באידיש ובעברית).

בשנים תרצ"ב—תרצ"ד פורסמו שני כרכים של חיבורו „חיבת ציון", שכונס בו חומר היסטורי רב־ערך לפרק זה בתולדות ישראל בשמן החדש.

בשנת תרצ"ח הוציא ספר מקורות על הרמב"ם ותקופתו.

באותה תקופה יזם דינור ויסד את „החברה ההיסטורית הישראלית", שהשתתפו בה גדולי חכמי ישראל. כן יסד את הוצאת הרבעון לחקר תולדות ישראל „ציון" (המופיע עד היום) והיה בעורכיו במשך שנים, יחד עם חברו פרופ' יצחק בער. ברבעון זה פרסם דינור תכנית מקיפה לכינוס ארכיוני של תולדות ישראל בכל התפוצות, תכנית שאמנם בוצעה לאחר זמן. כן פרסם שם את תכניתו להוצאת „ספר הישוב", ולאחר שנים אמנם נתפרסמו שני כרכיו הראשונים ובהם חומר היסטורי רב־ערך.

כן פרסם דינור מאמרים רבים בתחום תולדות ישראל וביקורת הספרות בכתבי עת שונים[6]. ביניהם ראוי לציין את מאמרו הגדול „עליתו של ר' יהודה הלוי לארץ ישראל" שנתפרסם בספר „מנחה לדוד", ספר היובל לכבוד ר' דוד ילין, תרצ"ה.

בשנת תרצ"ו נתמנה דינור למרצה באוניברסיטה העברית בהיסטוריה של עם ישראל בזמן החדש, ובכך ניתנה תנופה נוספת לפעילותו המחקרית והספרותית.

בשנת תרצ"ח פרסם את ספרו „ישראל בארצו", הוא החלק הראשון מחיבורו ההיסטורי הכולל את החומר „מימי ראשית ישראל בארצו עד גלות בבל".

בשנה שאחריה יצא לאור החלק הראשון של „ספר הציונות", שתוכנן להיות מפעל אנציקלופדי רב־ממדים שיכיל את „מבחר הספרות הציונית ורשומי התנועה ומפעליה בגילוייהם ובהשתלשלותם ההיסטורית, ערוך ומסודר לפי הזמנים והענינים בתוספת מבואות, הערות וביאורים, תמונות ומפות — בהמישה כרכים"[7].

---

6. ב„ספר דינבורג" שיצא לכבודו בשנת תש"ט הובאה ביבליוגראפיה לכתביו המכילה למעלה מ־250 מספרים.

7. מסיבות בלתי ידועות לא היה המשך למפעל כביר זה. כל החומר הרב שכונס לחיבור זה נגנז, כנראה, ונועד להיכלל במפעל ההיסטוריה הגדול שלו.

כשהתחילו להגיע בשנות מלחמת העולם השניה הידיעות המחרידות על השואה הנאצית שנתרגשה על יהדות אירופה, יצא דינור במאמר גדול שזכה להדים רבים בשם „גורלנו ומלחמתנו" — חמש פתיחות ביום האבל והאזעקה (שהוכרז על־ידי הוועד הלאומי ביום כ"ג בכסלו תש"ג)[8]. במאמר שם דינור דברים בפי פילוסוף, היסטוריון, חסיד, סופר וחייל, המסבירים איש איש לפי דרכו את השקפתו על הזוועות ועל טבח המיליונים. האקורד החזק ביותר נשמע מפי החייל הדורש לבצר את היישוב בארץ ישראל ולעשותו למבצר האחרון של מלחמת הקיום של עם ישראל נגד האויב הזומם להשמידו.

במאמר זה ובמאמרים אחרים שפרסם באותם הימים נתגלה התיסטוריון דינור בניתוחו המעמיק והריאלי של המציאות היהודית ובנאמנותו להשקפתו על הרציפות ההיסטורית של ישראל — למן „ישראל בארצו" שבימי קדם, דרך „ישראל בגולה" — אל „ישראל בארצו" המתחדשת ונבנית.

ג

בשנת 1947 (תש"ז) הוכתר בן־ציון דינור כפרופסור לתולדות ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, וסמוך לכך פרש מניהול בית המדרש למורים עברי. עתה משנשתחרר מעול העבודה המינהלית והציבורית, ניתנה לו האפשרות להקדיש את כולו לתורה ולמחקר. אולם החיים הסוערים והמסוערים של היישוב בתקופה של „ערב קום המדינה" לא נתנו לו לשבת בשלוה ב„היכל השן" של המדע. כחבר ותיק בתנועת העבודה ובמפלגת פועלי ארץ ישראל נדרש מפעם לפעם להשתתפות פעילה בחיי הציבור.

עם היותו נתון כולו בחיי האוניברסיטה כפרופסור, ותקופה מסוימת אף כדיקן הפקולטה למדעי הרוח, הועמד על־ידי המפלגה, ואף נבחר בשנת תש"ט כחבר הכנסת הראשונה במדינת ישראל והיה פעיל בדיוניה, בעיקר בתחום החינוך.

בשנת תשי"ב הגיע דינור למעמד רם שלא חלם עליו מעודו: הוא נקרא על־ידי דוד בן־גוריון לכהן כשר החינוך והתרבות בממשלת ישראל. דינור[9] לא היסס לקבל את ההצעה, שכן הכיר שעתה ניתנה לו ההזדמנות הגדולה להגשים הרבה מתכניותיו ומחזונו כמחנך וכהיסטוריון. ואכן תקופה קצרה זו בחיי דינור, שנות תשי"ב—תשט"ו, היתה תקופה של פעילות יוצרת, יזמת ברוכה וכושר עשיה, שתרמה רבות לעיצוב פני הדור בתחום החינוך והחברה.

בכ"ז באייר תשי"ג הביא דינור לפני הכנסת את „חוק זכרון השואה — יד ושם". בנאומו בכנסת הסביר, כי חוק זה הוא „חוק מיוחד במינו שאין לו תקדים בשום אומה ומדינה... שלא היה כמותו בתולדות אדם עלי אדמות". „האני של האומה קיים רק בה במידה שיש לה זכרון, בה במידה שהאומה יודעת לצרף את חויותיה מן העבר לאחדות אחת, ורק בתנאי זה היא קיימת כאומה, כישות אחת". קריאתו האמיצה והלוהטת של ההיסטוריון־הלוחם נת־

8. המאמר יצא בקונטרס מיוחד בהוצאת מפלגת פועלי ארץ־ישראל, ת"א, תש"ג.
9. עם כניסתו לתפקידו כשר „עברת" את שמו „דינבורג" ל„דינור".

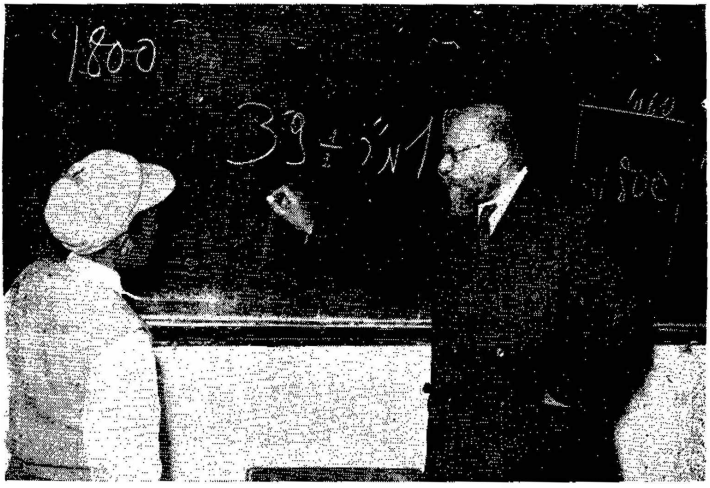

ב"צ דינור ובנו ישעיהו
יושבות מימין: רעיתו בלה (לבית פייגנולד)
ואחותו. (וילנה 1913)

מימין לשמאל, (למטה):
1) ד"ר צבי וייסלאבסקי; 2) אביגדור הי
מאירי; 3) אהרן ליטאי; 4) אריה סמיא
טיצקי.
יושבים:
1) משה קליינמן; 2) י. ח. רבניצקי; 3)
ח. נ. ביאליק; 4) פנחס מינקובסקי; 5)
שאול טשרניחובסקי; 6) א. דרויאנוב;
7) בן־ציון דינבורג.
עומדים:
1) ד"ר יוסף ספיר; 2) משה גראנובסקי;
3) חיים אטינגר; 4) מרדכי טובול; 5)
מ. ליכטנשטיין; 6) אפרים וידרוביץ; 7)
ד"ר מיכאל וילנסקי.

הועד הראשון של הוצ. הספרים „דביר" באודיסה עם קבוצת הסופרים שיצאו את רוסיה בשנת 1921

ב"צ דינור, שר החינוך והתרבות בבי"ס ע"ש ח. נ. ביאליק בת"א (תשט"ו)

ב"צ דינור מנהל ביהמ"ד למורים העברי בירושלים עם חבר המורים ותלמידי מחזור כ"ח, תש"ב

קבלה — ו„יד ושם" הוקם והפך לאחד מן המוסדות החשובים ביותר לתיעוד ולזכרון במדינת ישראל.

באותה שנה (תמוז תשי"ג) הביא דינור לפני הכנסת חוק חשוב שני — „חוק חינוך ממלכתי", שהפקיע את חינוך הדור הצעיר מן הרשויות השונות ומתחום המפלגות וקבע את מטרות החינוך היסודי במדינת ישראל ואת עקרונות תכנית הלימודים בכל מוסד חינוך רשמי, חילוני או דתי, — החוק שהפך ליסוד מוסד בחינוך עד היום.

והחוק השלישי שהגיש דינור באותה שנה — „חוק המוסד העליון ללשון העברית" — היא האקדמיה ללשון העברית, שתפקידה „לכוון את התפתחות הלשון העברית על יסוד חקר הלשון לתקופותיה ולענפיה".

כן יזם שורה של מפעלים לכינוס היצירה הישראלית — המכון לצילום כתבי יד עבריים, מערכת לחוצאת „אנציקלופדיה חינוכית", ועדות ומערכות לתכניות לימוד חדשות לבתי הספר הממלכתיים (בחלק מן התכניות השתתף אישית), כינוסים וסימפוזיונים לבירור בעיות חינוך ותרבות, השכלה גבוהה. יזם והקים את מפעל „פרסי ישראל" ביום העצמאות, ופעולות רבות אחרות. לא בכדי נאמר עליו באותה תקופה: „ההיסטוריון דינור הפך, בהיותו שר החינוך, לעושה היסטוריה"...

חלק מדבריו ונאומיו מתקופה זו כונס לאחר שנים בספרו „ערכים ודרכים, בעיות חינוך ותרבות בישראל"[10]. יש בו בספר לא גדול זה, אולי יותר מבכמה חיבורים אחרים שלו, משום ביטוי נאמן למשאת נפשו של המחנך ולחזונו של ההיסטוריון הרואה את ההווה מתוך אספקלריה מאירה של העבר.

ראוי להזכיר כאן גם את ספרו „במפנה הדורות" שראה אור בשנת תשט"ו ובו מחקרים ועיונים בימי ראשית הזמנים החדשים. בספר ניתן גם מאמרו שהופיע קודם לכן ב„ציון" (תש"ג—תש"ה) וזכה להערכה רבה: „ראשיתה של התסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים".

ד

בראשית שנת תשט"ז, בגיל שבעים ושתיים, פרש דינור מ„השרה", אולם גם עתה לא הסתגר כולו „באהלה של תורה".

במשך שלוש השנים הבאות המשיך לכהן כיושב־ראש ההנהלה של „יד ושם" שראה בו את יציר רוחו היקר ביותר. כן כיהן עד סוף ימיו כיושב־ראש מועצת המנהלים של הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, כנשיא הקונגרס העולמי למדעי היהדות, כיושב ראש „החברה ההיסטורית הישראלית", הקורטוריון של „מוסד ביאליק" ועוד מוסדות ומפעלי תרבות שונים.

בשנים תשי"ח—תשכ"א הפתיע את הקוראים בפרסום שני כרכים של האוטוביוגראפיה שלו — פרשת חייו מיום הולדתו ועד עלייתו לארץ — כרך א' „בעולם ששקע", כרך ב' „בימי מלחמה ומהפכה". בכשרון רב וכיד זכרונו המופלא הטובה עליו גולל דינור בספרים אלה יריעה רחבה של מאורעות

10. הוצאת „אורים", ת"א תשי"ח.

ומעשים ותיאר שורה ארוכה של אישים שנקרו בדרכו רבת הלבטים. כלול בהם אוצר בלום להכרת אורחות חייהם של היהודים ברוסיה בדורות האחרונים על זרמיהם ופלגיהם — למן החסידות החב"דית ועד למפלגות המהפכניות, הציוניות והסוציאליסטיות, שבכולן היה מעורה.

אכן, את מיטב מרצו וזמנו הקדיש החוקר הישיש מעתה ל„אהבת נעוריו" ולמשא נפשו המתמיד — לחיבורו הגדול „תולדות ישראל מסופרות על ידי מקורות ותעודות מראשית ישראל ועד ימיינו אלה".

לשם כך הרכיב בביתו צוות של עוזרים — „מזכירות מדעית שחבריה היו תלמידי־ידידי באוניברסיטה העברית, והם עוזרים לי באיסוף מקורות, בתרגומים של תעודות לועזיות ובעבודה טכנית־מדעית"[11] — כשהוא מנצח על המלאכה.

דינור קבע לו תכנית לחלוקת ההיסטוריה כולה הערוכה לפי שיטתו לשתי סדרות, כל סדרה בת ארבעה כרכים: סדרה ראשונה — „ישראל בארצו", סדרה שניה — „ישראל בגולה". מטעמים שונים החליט להקדים ולפתוח בסדרה השניה — „ישראל בגולה", שחלקים ראשונים ממנה הופיעו לפני שנים. עתה התחיל בהתקנת מהדורה מורחבת הרבה של ספרים אלה, שהתחילו להופיע כסדרם בהוצאת „דביר" ו„מוסד ביאליק" משנת תשכ"א ואילך.

בשנת תשל"ב, במלאת לחוקר הישיש שמונים ותשע שנים, זכה לראות בדפוס את שני הכרכים הראשונים שלו: „ישראל בגולה", שהם עשרת ספרים גדושי דפים, והם מקיפים את התקופה מימי כיבוש ארץ ישראל על ידי הערבים ועד „המגפה השחורה".

במפעל היסטוריוגראפי כביר ומיוחד במינו זה גולל דינור באמצעות אוצר רב של מקורות ותעודות, ציורים ותצלומים, וביחוד מקורות מעולם היהדות שהעלם בכוח זכרונו המופלא ובקיאותו הרבה, לא רק את המאורעות הגדולים בעולם שהטביעו חותמם על תולדות ישראל, אלא — ובכך אחד מחידושיו הגדולים ביותר — תיאורים מפורטים של החיים היהודיים בתוך הקהילות: ארגון החיים, סדרי הבית והמשפחה, נישואים וקבורה, אמונות ודעות, לשונות וניבים, זרמים ומחלוקות. בראש כל פרק ניתן מבוא היסטורי מקיף, וליד כל תעודה — ביאורים והארות, שלמעשה אינם אלא מחקרים היסטוריים בפני עצמם.

במשך כל חייו עסק דינור בכינוס החומר ההיסטורי, ולא זכה להשלים את מפעל חייו. עשרת הספרים שהופיעו בחייו בדפוס הם מחציתה של הסדרה „ישראל בגולה" ואך כשליש מן המפעל השלם שקבע בתכניתו.

דינור ידע והכיר היטב כי „מאוחר מדי" ניגש לביצוע מפעלו העיקרי, ובפגישותיו עם ידידים שנזדמנו לביתו השיח לא אחת את צערו על כך. אכן, נחמה רבה היתה לו בכך שדאג והכין בעוד מועד צוות של תלמידים ואנשי מדע אשר קיבלו על עצמם בחייו, ואף יראו חובת כבוד לרבם הדגול, להשלים את המפעל בשיטתו ומתוך עזבונו הגדול שהשאיר אחריו.

ואין לסיים סקירה זו על מפעליו הספרותיים של דינור בלא להזכיר עוד שניים מספריו שפרסם בשנים האחרונות לחייו.

---

11. מתוך ההקדמה למהדורה החדשה של „ישראל בגולה", „דביר" תשכ"א.

האחד — הספר „מכתבי אברהם מאפו", שבכינוסם עסק שנים רבות ועתה הקדים להם מבוא מפורט „על חייו ודמותו של מאפו" וצירף למכתבים הערות רבות מאירות עיניים (מוסד ביאליק, 1970).

והשני, שהופיע בשנה האחרונה לחייו, והוא חולה ותשוש ומאור עיניו כמעט אינו עמו, הספר „מסכת אבות" מפורשת מתוך „עין במבנה מאמריה, ומניהם ומסיבותיהם", ובראשם מבוא מקיף על מסכת אבות, חיבורה, צורתה הספרותית, תכנה ועקרונותיה. בהקדמתו ציין דינור כי ביסודו של פירושו מונחות רשימותיו מהרצאותיו בשנות תרע"ח—תרע"ט בסמינר למורים „תרבות" בקיוב, וכן מהרצאותיו על הוראת האגדה בבית המדרש למורים העברי בבית הכרם. וכך חזר דינור והשלים בסוף ימיו את המעגל שפתח בו בראשית חייו.

*

עם הסתלקותו של פרופסור בן־ציון דינור נסתלקה דמות מופלאה של אישיות רבת־פנים ועתירת מעשים.

אלפי תלמידיו מבית המדרש למורים העברי, מהם רבים המכהנים כמורים, מנהלים ומפקחים במוסדות החינוך ברחבי הארץ ובתפוצות, יזכרוהו כמורה ומחנך בעל שאר־רוח, אשר פתח לפני תלמידיו אופקים רחבים בכל אשר לימד — בתנ"ך ובאגדה, בהיסטוריה ובתולדות הציונות ובספרות, העמיק חקור והשפיע על תלמידיו.

אלפי תלמידיו באוניברסיטה העברית יזכרוהו כמרצה ומדריך מקורי, שסלל דרכים חדשות בחקר ההיסטוריה של עם ישראל ושיטות הוראה מיוחדות.

בעולם המדע וההיסטוריוגראפיה היהודית יירשם כאחד מחשובי ההיסטוריונים בדורנו, שפעל רבות לכינוס פזורי הרוח היהודית.

והיישוב כולו יזכרהו כאיש־ציבור רב פעלים, שעשה הרבה לעיצוב פני הדור, כמניח היסודות לחינוך הממלכתי וכאיש חזון ומעש, שלאו כל דור זוכה לשכמותו.

יהודה סלוצקי

שומר הגחלת

א

מורנו בן־ציון דינור היה איש אשכולות ויד היתה לו בשדות רבים, בחינוך ובמדע. הוא אף היה איש ציבור ומפלגה והטביע חותמו על דרך ההוראה העברית במדינה. הוא העמיד תלמידים רבים ונאמנים, מהם בהוראה ומהם במחקר. גם בשדה עבודתו העיקרי — במחקר תולדות ישראל לא הצטמצם בתקופה אחת, הוא פרסם מחקרים על תקופת המקרא, על תקופת המשנה, על ימי הבינים ועל העת החדשה, מאמרים, שיחד עם בקיאות עצומה במקורות, מפתיעים הם במקוריותם, בחריפות ניתוחיהם, בחידושיהם ובמסקנותיהם.

זכינו שמורגו ישא עמנו בעולו של „העבר" מאז שנת תשי"ט, הן בפרסום כמה ממחקריו בו וכן כחבר מועצת המערכת (מאז חוברת ו', תש"ך), ועל אף שהיה שקוע בשנותיו האחרונות בכתיבת ספרו הגדול על תולדות ישראל בכל הדורות היה מתפנה מפעם לפעם לעזור לנו, הן כיועץ בבעיות עריכה ואיסוף חומר לחוברת זו או אחרת והן כמשתתף פעיל ב„העבר".

ברשימה זו אגע רק בפיגה אחת בחייו וביצירתו של פרופ' ב. דינור — בתרומתו לחקר תולדות יהדות רוסיה.

פרופ' ב. דינור היה מעין אנציקלופדיה חיה לתולדות יהודי רוסיה. הוא נולד והתחנך בקרב יהדות זו בתקופת הזוהר הקצרה, שבה הפכה למרכזה הרוחני של האומה היהודית בעולם כולו. הוא הכיר אישית רבים מראשיה, מנהיגיה ודבריה מכל החוגים והמפלגות, הוא גם היה עד לשקיעתה וחורבנה שבאו עליה בעצם פריחתה מידם של עריצים מבחוץ ובוגדים מבית.

בספרי זכרונותיו „עולם ששקע" (תשי"ח) ו„בימי מהפכה ומהפכה" (תשכ"א) האיר פרופ' דינור פינות רבות בחייה של יהדות רוסיה בדור האחרון שלפני חורבנה. שרשיו היהודיים היו בחסידות חב"ד ובישיבות ליטא, אחר כך עבר להשכלה ולחכמת ישראל. הוא השתתף במאבק המפלגות המר בדור ההוא והיה עד לתהפוכות ולתמורות בשנות המהפכה והחורבן. שני ספרים אלה הם עצמם בבחינת תעודות היסטוריות רבות ערך להבנת התקופה שתוארה בהם.

בכוח זכרונו המפליא, שעמד לו בכל מחקריו, היה מעלה בשיחות בעל פה דמויות של רבנים, סופרים, משכילים, עסקני מפלגות. בקי היה בכל יחוסיהם ויודע לפענח כינוייהם ושמותיהם הספרותיים. כן בקי היה בתולדותיהן של קהילות ישראל ברוסיה, גדולות וקטנות, עתיקות וחדשות.

ב

מבין שש מאות פריטים, ספרים, מאמרים ורשימות, שנמנו בביבליוגראפיה של פרופ' דינור *) קשורים פחות משלשים לתולדות יהודי רוסיה. חלק ניכר מהם — רשימות קצרות, דברי ביקורת ופרסום מקורות, בדרך כלל אפשר להגיד כי

*) ר' „ספר דינבורג" תש"ט, עמ' 427—448, וכן „ציון", כרכים י"ח, כ"ג/כ"ד, ל"י.

במכלול מחקריו של פרופ׳ ב. דינור תופסות תולדות יהודי רוסיה מקום צנוע. אם כי רב־משקל, ואין צורך לומר כי היה זה רק חלק קטן ממה שיכול היה לתת בשדה מחקר זה, אילו התפנה והתמסר לו.

מאמר מפתח, שכל העוסק בתולדות יהדות רוסיה לא ימנע מלקרוא בו בעיון, הוא „רמתה ההיסטורית של היהדות הרוסית וכעיות החקר בה״ („ציון״ כרך כ״ב, תשי״ז). כאן נתן דינור סקירה על „תופעות היסוד בהווייתו של הקיבוץ היהודי״ ברוסיה, הערין את מקומה ומשקלה בקרב העם היהודי ובמאבק לקיומו ולתחייתו, וכן ביטא את המשימות המוטלות על חוקרי ההיסטוריה של יהודי רוסיה בימים יבואו והתווה את דרך מחקרם.

במאמרו הגדול „ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים״ („ציון״, כרכים ח—י׳, תש״ג—תש״ה)** ניסה פרופ דינור לקבוע את החסידות בשרשרת ההיסטורית של האומה ולתאר, תוך ניתוח מקורותיה הפנימיים, את אופיה החברתי צמיחתה והתפשטותה במזרח־אירופה, במחצית השניה של המאה הי״ח.

במיוחד התמסר לחקר תולדותיה של תנועה חברתית אחרת, שתפסה מקום חשוב בתולדות יהודי רוסיה — לתנועה הציונית. במחקריו אלה, בהם חפס את הציונות כתנועה יהודית־עולמית, ייחד מקום נכבד לייהדות רוסיה. בין מחקריו אלה יש לציין את ספרו „חיבת ציון״ (תרצ״ב—תרצ״ג), המקיף את תולדות התנועה הזאת בשבע שנותיה הראשונות, עד הופעתו של אחד־העם. בספרו „מפלסי דרך״ (תש״ז) בו תיאר „דמויות לתולדות עיצובה של תנועת שיבת ציון״, מוקדשות שש משמונה המונוגראפיות הבאות בו לאישים יוצאי רוסיה וביניהן המונוגראפיות המקיפות על י. ל. פינסקר (שנכתבה עוד בשנת תרצ״ב) ועל יחיאל צ׳לנוב***).

לזעזוע היסטורי שפקד את יהדות רוסיה עם הפרעות בשנת 1881 הקדיש פרופ׳ דינור את מאמריו „חמישים שנה לפרעות״ („אחדות העבודה״, כרך א׳, תרצ״א) ו„תכניותיו של איגנאטייב לפתרון שאלת היהודים ועזידת באי־כח הקהילות״ („העבר״, י׳, תשכ״ג). הוא אסף תומר רב לתולדות „גירוש מוסקבה״ 1891), אולם לא הספיק לסיים ולסכם את מאמרו לפרשה זו****).

בעת פעולתו כמרצה באוניברסיטה העברית בירושלים הרצה פרופ׳ דינור במשך שנים שורת הרצאות, שבהן העמיק לנתח את התהליכים המדיניים, החברתיים והכלכליים שחלפו על יהדות רוסיה מאז באה תחת שלטונם של מלכי בית רומאנוב. הוא התכונן לערוך הרצאות אלה עריכה סופית ולהביאן לדפוס, אלא שלא הספיקה לו השעה. אנו תקוה כי הרצאות אלה יוצאו לאור על־ידי תלמידיו, ויהיה בכך משום תרומה רבת־ערך לתולדות היהודים ברוסיה.

בתקופה שבה היה מחקר תולדות יהודי רוסיה שרוי בקרן זוית, לאחר שנהרסו מרכזיו באותה מדינה, היה ערך רב לפעולתו של פרופ׳ דינור גם בכך שהעמיד תלמידים, שהמשיכו בחוט המחקר של תולדות יהודי רוסיה ולא

**) וכן בקובץ מאמריו „במפנה הדורות״, ירושלים, 1955, עמ׳ 83—227.

***) נכתבה כמבוא ל„ספר צ׳לנוב״, ת״א, תרצ״ו.

****) ר׳ רשימתו „למשמעותו של גירוש מוסקבה״, „העבר״, י״ח (תשל״א), עמ׳ 3—4.

נתנו לו שיפסק. אנו תקווה, כי עם השתנות הזמנים, עם ההתעוררות הלאומית המחודשת בקרב יהודי רוסיה תתחזק פעולת מחקר זו, עד היום אשר יבוא במוקדם או במאוחר, בו יפתחו הארכיונים היהודים הגנוזים בספריות ברית־המועצות בפני חוקרים לשם מחקר מדעי, חפשי מצנזורה, של ההיסטוריה היהודית ברוסיה בדורות האחרונים. או יזכר שמו של פרופ׳ דינור, כאחד משומרי הגחלת, שהקדישו מכוחם לכך שלא ישכח כליל עברה של היהדות הרוסית, אם הגלויות בתקופה טראגית ומהפכנית בתולדות עמנו. יהי זכרו ברוך.

עזריאל שוחט

מפעליו המדעיים של בן־ציון דינור

נדירים הם אנשי המדע, אשר נוסף על עשייתם הם בתחום מומחיותם יכולים להפריש מכוחם ומזמנם להיות מפעילים ומעשים על ידי העלאת יוזמות ותכניות אשר ביצוען דורש פעילותם של רבים. מורנו בן ציון דינור היה אחד מאלה. מלבד היצירה רבת ההיקף והעומק בתחום המחקר בתולדות ישראל, זכה ללוות את בניית „המדינה בדרך" מאז תחילת שנות העשרים ואת מחצית יובלה של המדינה בעשייה למען עיצוב דמותה הרוחנית. תכניות רבות העלה, ובחלק מהן אף השתתף בביצוען. ודומה כי תכנון תכנית למפעל בתחום תולדות ישראל וספרותו היה מן הדברים הקלים אצלו, כי תולדות ישראל על כל תקופותיהן והספרות העברית לכל תקופותיה היו נהירים לו וגלויים לפניו. הוא היה בעל כשרונות כבירים: זכרון עצום, תפיסה מהירה, וכה הדירה לעומקם של דברים. היוזמות והתכניות נבעו אצלו מתוך דחף פנימי, כי היה בעל שפע של תורה ונוסף לכך היה מחנך בכל מהותו ואהב ללמד. יתר־על־כן, תכניותיו נבעו מתוך שראה את עצמו כאיש שעליו החובה לעשות לעיצוב דמותה הרוחנית של האומה בארצה שפוורייה מתקבצים אליה מקצווי תבל, שיהא ניכר שאינה מנותקת מן הרוח של דורות עברו. הוא היה משוכנע, שהידע בתחום הרוח הוא כוח בונה של אדם וחברה, והידע של קנייני הרוח של האומה הוא בבחינת העמקת שורשים בתוכה. להקניית ידע והבנה בתולדות האומה הקדיש את חייו, ומטרה זו הניעה אותו ליזום ולתכנן מפעלים שונים. וניתן לומר עליו, כי הוא היה גם אדריכל וגם בנאי בבנין מדעי היהדות בשני הדורות האחרונים.

כבר בשנות מלחמת העולם הראשונה, בהיותו בשנות השלושים שלו, תכנן תכניות שונות, אם עקב רעיונות שבאו מן החוץ, ואם מתוך יוזמה עצמית. כך, למשל, בהיותו בקיוב, בירת אוקראינה, הציע הוא וחברו איזראלסון תכנית פעולה לועדה היסטורית יהודית בקיוב, והוא „לכונן ועדה ארכיאוגרפית היסטורית לתולדות היהודים באוקראינה", „שתפקידיה יהיו לקדם את המחקר בתחום זה בשלושה כיוונים: א) תיאור שיטתי של החומר הארכיוני לתולדות היהודים באוקראינה; ב) לכנס את החומר לתולדות היהודים באוקראינה ולתולדות אוקראינה שבספרות העברית. ג) לכנס את החומר לתולדות היהודים באוקראינה שבאוקראינית, ברוסית, בפולנית ולשונות האחרות".

תכניות מתוכניות שונות הציע לביאליק כמו"ל. ברם, מחמת התנאים הפוליטיים ברוסיה אז לא הוגשם מן התוכניות הגדולות ולא כלום. רק לאחר שעלה ארצה החלו תוכניותיו לקרום עור וגידים. וניתן לומר, שאין כמעט מפעל בתחום מדעי היהדות שנוסד בירושלים שלא השתתף בייסודו. הוא היה ממייסדי הרבעון הביבליוגראפי „קרית ספר" היוצא על־ידי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ובין קובעי תוכניתו. בו נרשמים לפי תכנית זו: א) כל מה שנדפס בארץ־ישראל בכל הלשונות. ב) הספרות העברית. ג) חיבורים ביידיש, לאדינו, באותיות עבריות. ד) חיבורים במדעי היהדות. ה) חיבורים

בתקירת ארץ־ישראל. ו) הספרות הפריודית. ז) מהספרות הכללית — מה שנוגע לעם ישראל. מלבד זה מתפרסמים ברבעון דברי ביקורת על ספרים, כתבי יד שיש להם שייכות לתולדות הארץ וישובה, לתולדות התנועה הלאומית והספרות העברית החדשה וכן מחקרים ביבליוגראפיים.

דינור השתתף בייסוד „החברה הא״י להיסטוריה ואתנוגראפיה״, שהוציאה החל משנת תרפ״ו ששה מאספים בשם „ציון״, ודינור היה מעורכיו. בהקדמה ל„המאסף״ ספר א׳ מביאים העורכים את דברי לונץ על חשיבותו של חקר ארץ ישראל, תולדותיה ואורחותיה לבניינה בהווה, וממשיכים: „חושבים אנו, כי על אחת כמה וכמה נכונים הדברים בימינו אלה, אשר ערש מולדתנו וארץ תקוותנו הולכת ונעשית למפלט־מנוחה להמוני נדחינו ולמקלט־אחוזה לרבבות בנים ששבים לגבולם״. בראשי הפרקים של התכנית צויין שבמאספים יפורסמו: א) מחקרים ותעודות לתולדות ארץ ישראל וישובה היהודי החל מימי קדם וכלה בדור האחרון. ב) מחקרים ותעודות לתולדות ישובי היהודים בארצות המזרח. ג) מחקרים ותעודות על היחסים שבין הגולה לבין ארץ־ישראל החל מחורבן הבית וכלה בתנועה הלאומית בתקופה האחרונה. ד) חומר אתנוגראפי ופולקלורי שיש בו ענין להבנת חזיונות ה„הווי״ הלאומי ודרכי ביטויו וחומר אתנוגראפי ופולקלורי הנוגע למקומה של ארץ־ישראל בהווי של תפוצות האומה.

תנופה כבירה ניתנה לחקר תולדות ישראל בכללותם לכל היקפם ועומקם משהפך „ציון״ לרבעון המוקדש אך ורק לתולדות ישראל. הרבעון החל להופיע בשנת תרצ״ו ועריכתו נמסרה לשני ההיסטוריונים הגדולים שבדורנו הידועים בעולם המחקר ההיסטורי בהשקפותיהם ההיסטוריות המיוחדות להם ובשיטות המחקר שלהם, הם: מורינו יצחק בער וזן־ציון דינור. אין כאן המקום לעמוד על פרטי הפרוגראמה שלהם כפי שנוסחה בהקדמה לחוברת הראשונה של „ציון״ הרבעון, שכיגו אותה בשם „מגמתנו״, ואשר נדמה כי אפשר להבחין את חלקו של כל אחד מהם בקביעתה. נאמר רק זאת, כי הבעיות בחקר תולדות ישראל כפי שהציגו אותן העורכים הן בעלות מעוף וחובקות עולם ועם זאת יורדות אל השיתין. בוודאי קשה לומר, שהשיגו את כל משאלותיהם. ברם, צריך לציין שב„ציון״ מצאו בירורם המדעי ועל רמה גבוהה בעיות רבות בהיסטוריה של עם ישראל מראשית התהוותו ועד סמוך לדורנו, והיווה ומהווה במה לעשרות רבות של חוקרים, מהם מי שהיו חניכי האוניברסיטה העברית ו„ציון״ איפשר להם את צעדיהם הראשונים בתחום המחקר.

באותו פרק זמן יזם דינור שלושה מפעלים נוספים שבשלושתם נעשו התחלות והם מחכים להמשכם ולסיומם:

1. **ספר הישוב** — אוסף כל המקורות בכל הלשונות על הישוב היהודי בארץ ותולדותיו מן החורבן עד ראשית ההתישבות החדשה. עד עתה הופיעו שני כרכים בעריכתם של המלומדים פרופ׳ ש. קליין, פרופ׳ ש. אסף ופרופ׳ מאיר. המקורות שנכללו בהם מגיעים עד לתקופת מסעי הצלב. הרעיון על מפעל זה עלה בדעתו של דינור עוד בהיותו ברוסיה, כשעסק בעבודת המחקר שלו: „הנהלה והנהלה עצמית בפלשתינה מימי הסוורים עד דיאקליטיאנוס״.

2. **ספר הציונות** — לפי תכניתו הוא צריך לכלול תיאור של תולדות הציונות על פי המקורות עצמם בתוספת מבואות והערות מתקופת מבשרי הציונות ואילך. דינור עצמו הוציא כרך אחד המקיף את המאה הי"ח, דהיינו, מעליית ר' יהודה חסיד עד מסעו הצבאי של נפוליון לארץ ישראל. למקורות הקדיש מבואות שהם מהווים את תולדות המאה מנקודת ראות של מחשבת הגאולה בתקופה הנדונה. חומר מקורות רב על מבשרי הציונות במאה הי"ט עד **חיבת ציון** נשאר בעזבונו. שני ספרים: מ„**ספר הציונות**" **בתקופת** „**חיבת ציון**" לפי אותה מתכונת הוציא ש. יבנאלי.

שני המפעלים האלה, „**ספר הישוב**" ו„**ספר הציונות**" היה להם גם ענין אקטואלי הן כלפי חוץ והן כלפי פנים. בכוונתם היה להראות את רציפותו של הישוב היהודי בארץ על אף הפורענויות המרובות שניתכו עליו וכי שורשיה של **הציונות הם** עמוקים יותר ממה שרגילים לחשוב.

3. **מפעל ההיסטוריוגראפיה היהודית**. מפעל זה הוא חלק ממפעל „**הכינוס**" שעוד נדבר עליו. התכנית שהעלה דינור היתה להוציא את ספרי ההיסטוריוגרא־פיה היהודית בצורה מדעית, החל מספר חשמונאים א' וב' וכלה בחיבורים שנכתבו במאה הי"ח. בעזרתו הפעילה של חברו וידידו יצחק בער יבלח"א, נעשתה **ההתחלה** לכך. המפעלים האלה נתאפשר ביצועם במידה שיצאו מן הכוח אל הפועל, כמו מפעלים אחרים שנדבר עליהם מיד, על־ידי „**מוסד ביאליק**" שמלכתחילה נוסד בעיקרו לשם הגשמת רעיונו של ביאליק בדבר „**כינוס היצירה העברית**".

כשם שממדי הבנייה בכל תחומי החיים ההומריים והרוחניים גדלו והתרחבו ללא שיעור בהשוואה למה שנעשה בתקופת „**המאנדאט**", כך גדלו והתרחבו יוזמותיו של דינור ותכניותיו. בוודאי לא מעט גרמה לכך העובדה שהיה שר **החינוך** והתרבות במחצית הראשונה של שנות החמישים, ויכול היה לקבוע דברים ולאפשר את ביצועם. אין הענין כאן במה שעשה בתחומים שונים כשר החינוך, אלא במפעלים המדעיים והמפעלים שהם מפעלי עזר למדע, והם: 1) „**החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגראפיה**" **הפכה ל**„**החברה ההיסטורית הישרא־ לית**". **חברה** זו, מלבד מה שהיא ממשיכה להוציא את הרבעון „**ציון**" היא עורכת כל שנה כנס עיון בנושא מסויים בתולדות ישראל ובתולדות העמים וההרצאות מתפרסמות על־ידי החברה. 2) ביוזמתו של דינור הוקם **המכון לצילום כתבי־ היד** שעל־יד הספריה הלאומית והאוניברסיטאית. כאן רוכזו במיקרופילמים אלפי כתבי־יד המפוזרים בספריות השונות בעולם שאפשר היה להגיע אליהם. 3) ביוזמתו של דינור הוקם מגרעין ארכיוני קטן, הארכיון הכללי לתולדות ישראל, שהפך בשנת 1968 למוסד ממלכתי בשם „**הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי**" והמרכז בתוכו אלפי כתבי־יד. 4) דינור הניח את היסוד ל„**יד ושם**" **בחוק** „**זכרון השואה והגבורה**", וביוזמתו הונחו היסודות למפעלים המדעיים של „**יד ושם**": **הקבצים** ש„**יד ושם**" מוציאה בחקר השואה, וכן „**פנקס הקהילות**", שבו יתוארו בספרים מיוחדים לכל ארץ מארצות **השואה** תולדות הקהילות שנחרבו בשואה. 2 **הכרכים** הראשונים של מפעל ענקי זה כבר הופיעו. 5) **האנציקלופדיה החינוכית**. אמנם, את הרעיון העלה הנשיא השלישי זלמן שזר, שקדם לדינור בתפקיד שר החינוך, אולם דינור העביר את הרעיון לפסים של הגשמה.

הוא גם קבע את המבנה שלה, דהיינו, כל כרך מחמשת הכרכים של האנציקלופדיה החינוכית דן בנושא מוגדר, והערכים בכל כרך מסודרים לפי סדר ה„אלף־בית". זמן מסויים היה גם חבר המערכת. 6) ביוזמתו הוקם האיגוד העולמי למדעי היהדות ואורגן הקונגרס למדעי היהדות, המתכנס כל ארבע שנים. ההרצאות בקונגרסים מתפרסמות על ידי האיגוד העולמי למדעי היהדות.

אחד הרעיונות שהעסיק את החכמים בדורות שלפנינו, ובהם במיוחד את ח. נ. ביאליק, היה רעיון הכינוס של היצירה היהודית כדי להכניסה למחזור החי של תודעת הדורות הבאים. רעיון זה העסיק מאוד את דינור, והוא תכנן תכניות מפורטות להגשמתו, וספרים לא מעטים כבר הופיעו ב„מוסד ביאליק", שהם בהתאם לרעיון „הכינוס". במקביל לתכנית „הכינוס" חציע דינור לפני שנים מספר ל„מוסד ביאליק" להוציא ספריה שכינה אותה בשם „דורות", שתכיל את מיטב היצירה של העם היהודי בכל הדורות, אבל בצורה עממית, ללא אפאראט מדעי. ספריה זו מכוונת לקורא העברי המשכיל, ולאו דווקא למלומד החוקר.

אין בכוונת רשימת זו לנגוע ביצירתו של דינור, אבל מן הנמנע שלא להזכיר את מפעל חייו, תהא — תיאור תולדות ישראל — „ישראל בארצו", ו„ישראל בגולה" — על כל תחומי החיים, לפי המקורות עצמם, בתוספת מבואות, ביאורים והערות. הוא ראה במפעל זה, מפעל של „כינוס" מסוג מיוחד, כפי שהתבטא לפני כותב רשימה זו. הוא הספיק להוציא עשרה ספרים רבי כמות ואיכות. בעזבונו נשאר חומר עצום להשלמת המפעל.

שבועות מספר לפני מותו הניח את היסוד למפעל חדש בשם „המרכז להעמקת התודעה ההיסטורית על שם שזר". הדאגה לחינוכו של הדור ושל הדורות שיבואו ולרציפות תרבותו ודמותו של העם לא עזבה אותו ממש עד להסתלקותו מאתנו.

ישראל מהלמן

פרופ' בן־ציון דינור — המחנך

פרופ' דינור המחנך — כל נוסחה מקובלת אינה הולמת אותו, כל הגדרה רווחת אינה מתאימה לו. מיוחד הוא במינו. אפילו כינוי כולל, כגון „מחנך ששורש נשמתו — חינוך" מחטיא את המטרה, שהרי ההיסטוריון דינור הקדיש לא פחות זמן ומרץ ולא פחות התלהבות ליעוד אחר — לחקר תולדות ישראל בארץ ובגולה. ועם זה היה אחד המעטים, שהטביעו את חותמם על מערכת בתי־הספר, על אירגונם וטיבם בישראל.

הסיבה לכך גלויה לעין. פרופ' דינור היה פעיל תקופה ארוכה בשלושה תחומים: כמנהל וכמורה ניסה לעצב את דמות תלמידיו, ביחוד המועמדים להוראה, לפי רוחו; כשר החינוך שקד על יצירת תכניות לימודים, על ארגון מערכת בתי־הספר, ובעיקר על הנחת יסודות עיוניים ומעשיים לחינוך ממלכתי; כסופר פדגוגי האיר תופעות היסטוריות בחינוך, דן בשאלות מתודיות ודידקטיות, וכן הסביר וביסס את הצורך בתיקונים יסודיים. צרוף לא רגיל של עבודה מעשית, תכנון וארגון בקנה מידה מדיני, ומחשבה פדגוגית. כל פרק בפעולתו המגוונת, שעורר בשעתו תגובות ערות, לחיוב או לשלילה, קובע ערך לעצמו ורישומיו ניכרים עד עתה.

הוראה והנחלה

כיובל שנים שימש ב. דינור בהוראה בבתי"ס ממדרגות שונות, החל מבי"ס עממי וכלה באוניברסיטה. את מיטב שנותיו הקדיש לביה"מ למורים בבית־הכרם, שאליו הצטרף בשנת תרפ"ב, זמן קצר אחר עליתו ארצה מרוסיה, תחילה כמורה ואח"כ כמנהל, ושממנו פרש אחר 25 שנות פעולה, ערב מלחמת הקוממיות.

ברכה רבה הביא שיתוף־ההנהלה של שני אישים, אנשי מדע ומחנכים, פרופ' ד. ילין ופרופ' ב. דינור, למוסד בפרט, ולהכשרת המורים בכלל. בעלי אופי שונה היו. דוד ילין, מיסד ביה"מ למורים, היה דמות פטריארכאלית, מזכיר בהופעתו אבות־קדומים ומעורר יראת כבוד, שדיבורו בנועם ועשייתו בנחת. ואילו ב. דינור היה תלמיד־חכם חריף, חדור פיקחות יהודית, דינאמי ונוהג בספרה. לא שוה היה מעמדם בחבר המורים הותיקים. בעוד שדוד ילין נהנה מסמכות בלתי מעורערת, וסביבו שרתה אוירה חמה של ידידות, דרוש היה מאבק ממושך מצד ב. דינור, עד שאישיותו וכשרונותיו המופלאים זכו להוקרה. התחברות שני האישים בקשרי עבודה וידידות והשפעתם תרמו להעלאת ערך המורה בעיניו ובעיני הציבור.

„זהו בעצם המקצוע הקשה ביותר, אבל המכריה את האדם למתיחות נפשית, אינטלקטואלית ומוסרית מתמדת. ומשום כך אין מקצוע שבו האדם הוא כל כך שותף למעשה־בראשית כמורה... המורים הם השותפים של הקדוש ברוך הוא, והקדוש־ברוך־הוא פנה למורים: ‚הבה נעשה אדם בצלמנו כדמותנו', הוא פונה אליהם יום־יום בקריאה זו"[1].

---

1. בן ציון דינור: ערכים ודרכים, הוצ. „אורים". תל־אביב, תשח"י, עמ' 161.

במשך כל השנים היתה מגמת ביה"מ למורים בבית־הכרם להעלות את רמתו המדעית והפדגוגית, ועם זה להסתגל אל המציאות ותמורותיה, הכרוכות בצמיחה המתמדת של „היישוב". הפרופ' דינור היה האיש התוסס והמתסיס, הדינאמי והחדשן. הרבה חידושים יש לזקוף על השבונו. בדרישה מאת המועמדים להוראה לסיים תחילה בית־ספר תיכון ואח"כ להמשיך בלימוד בבית־המדרש למורים, לשם הכשרה מקצועית, לא היה רק משום שינוי ארגוני, אלא ובעיקר משום תוספת בגרות ואחריות למוסד. ועוד, גומרי ביה"מ למורים בבית־הכרם היו חייבים להגיש, כשנה אחרי סיום לימודיהם, חיבור מדעי, מעין ביכורי מחקר.

נסיון חשוב נעשה בשיטת הלימודים: שיבה אל המקורות. נקודת המוצא בהוראת ההיסטוריה או הספרות היה הטקסט המקורי, ההיסטורי או הספרותי. פרחי־ההוראה היו מתאמנים בהבנת המקור ובהערכתו. על־כן הדיון והשיפוט, שבא אחר קריאה יסודית, לא היה ערטילאי, ולא היה מקום לדיבורים סתמיים. אלה הן דוגמאות מעטות לחידושים מרובים.

בסמינר בבית־הכרם התרכז חבר מורים מעולים, הוקרים ופדגוגים, שמצאו עניין ושמחה בעבודתם במוסד בעל רמה, רענן ותוסס פתוח לנסיונות ולחידושים. וכיון שהאוניברסיטה העברית עדיין קטנה היתה ולא יכלה לקלוט אלא חוקרים מעטים, שימש ביה"מ למורים אכסניה לכמה אישים, שבמשך הזמן תפסו מקום נכבד בתחומי־מדע שונים.

ועם זה לא היה מעולם הסמינר בבית־הכרם „מגדל־שן", היכל למדע פדגוגי, אלא ער לצרכי החיים. כוח הסתגלותו אל דרישות הזמן היה לפעמים מפליא. אחר מלחמת העולם השניה קלט המוסד חיילים, שהשתחררו מה„בריגאדה" והכשירם להוראה ולחינוך. נסיון החיים והרצון העז עמדו להם, לחיילים המשוחררים, להתגבר על הקשיים ולגמור את חוק לימודיהם בהצלחה. חלקם ממלאים כעת תפקידים חשובים בשדה החינוך. ואחר מלחמת הקוממיות שוב נעשה נסיון לקרב להוראה לא רק חיילים בריאים, אלא גם נכים, בעלי נטייה וכשרון פדגוגיים.

העבודה בתחום הכשרת מורים בישראל היתה אחד השיאים בחיי ב. דינור, המורה והמנהל.

פעולת שר החינוך והתרבות

כשהזמין ראש הממשלה דוד בן־גוריון בשנת תשי"ב את פרופ' ב. דינור לכהן כשר חינוך ותרבות, התחילה תקופה חדשה בחייו, רבת־תגות ועשירת מעש. דינור לא היה איש חלומות, אלא מנעוריו תיכנן תכניות נועזות ושאף להגשימן בחיי מעשה. בתקופת כהונתו כשר חינוך ותרבות נפתחו לפניו אפקים רחבים וניתנה לו הזדמנות להעמיד כמה מהשקפותיו במבחן המציאות ולהגשים תכניות בקנה מידה ממלכתי.

בין שאר החוקים, שהגיש פרופ' ב. דינור לכנסת לדיון ולהחלטה, היה גם „חוק חינוך ממלכתי", שכלל שינויים רציניים במבנה מערכת בתי־

הספר, ואפילו — במטרות החינוך. אחת מהנחות היסוד היתה: „משמעותו של חינוך ממלכתי היא הטלתה של האחריות לחינוך על המדינה — האחריות השלמה, הבלתי מעורערת והבלתי מחולקת... משמעותה היא שהמדינה היא גם האחראית לדרך אשר בה תוגשם חובה זו. המדינה היא הנושאת באחריות המלאה לאופן שבו תכוון, תודרך ותוגשם התפתחותו של הדור הצעיר"*[3], „משום כך אין המדינה יכולה לוותר — ואין היא מוותרת בשום מקום — על אחריותה השלמה למטרות היסוד של כל חינוך: לפיתוח כשרם האישי של אזרחיה לעתיד (דמות האדם); לטיפוח סגולותיהם החברתיות (דמות החברה), ולעיצוב דמותם הלאומית (המורשת הרוחנית). אין המדינה רשאית למסור למישהו אחר את האחריות לעתידותיה"[3].

שני דברים דרושים היו קודם כל להגשמת „חוק חינוך ממלכתי", לפי דעת הפרופ' דינור: ביטול „שיטת הזרמים" ויצירת תכנית לימודים חדשה, אחידה. בתקיפות פעל למען ביטול זיקת בית הספר למפלגות, שבנויה היתה על הסכמים פנימיים והיתה מושרשת במציאות בתקופת המאנדאט. ויכוחים סוערים ומאבקים חריפים התנהלו סביב „שיטת הזרמים" וביטולה. פרופ' דינור כשר־חינוך זכה לנצחון, ואולם הנצחון — בתוקף תנאי חיים — לא היה שלם. נתרקמה מציאות חדשה במערכת החינוך. זרם העובדים נבלע בזרם הכללי, תוך השפעת גומלין, והזרם הדתי פשט צורה ולבש צורה והמשיך את קיומו ופעילותו, תוך הסתגלות למצב החדש.

ביצירת תכנית לימודים חדשה, מקיפה ומפורטת, השקיע פרופ' ב. דינור מחשבה רבה, ושיתף פעולה עם צוותי מומחים למקצועותיהם, שמינה. המאמצים שנדרשו מהמורה ומהתלמיד בבית הספר היסודי, לפי התכנית החדשה, היו גדולים. פרט אופייני: „בכיתות העליונות של בית־הספר אפשר, למשל, ללמד דיני החגים ומנהגיהם כך, שאגב ענינים אלה יחזור התלמיד על פרקים מהתורה, מהמשנה, ממדרשי הלכה, ואף מדברי התלמוד והרמב"ם וכיוצא בזה, וגם ילמדו פרקי ספרות אמנותיים וככל האפשר — גם עיוניים, במידה שהדברים נכללים בתומר הלימודים. צירוף זה יעמיק את חוויותיהם, ירחיב את היקף ידיעותיהם ויפתח את תפיסתם של התלמידים"[4]. התכנית צריכה היתה להבדק שנתיים, לאור הנסיון, ורק אחר בירור מקיף של הביצוע לפרטיו, תקבע כתכנית־חובה.

מרובים הם החידושים בתכנית, מן הראוי לעמוד לפחות על אחד מהם. נקבעה „תכנית יסוד, בהיקף של לא פחות מ־75% משעות הלימודים, שתהיה חובה לכל בית ספר יסודי... אפשרות של תכניות־השלמה שונות בהיקף של לא יותר מ־25% משעות הלימודים"... ע"י כך נפתח פתח לאפשרויות של גוון והעמקה. תכנית־הלימודים, שנתנה ביטוי מעשי למטרות החינוך הממלכתי, עוררה תסיסה בחוגי המורים והתעניינות בקהל, אבל אין להתעלם מן העובדה, שההגשמה נתקלה בקשיים מרובים.

---

2. ערכים ודרכים, עמ' 26.
3. שם, עמ' 278.
*4. שם, עמ' 122—123.

עוד שני חוקים הגיש הפרופ׳ דינור לכנסת, ואולם אלה לא עסקו בחינוך אלא בעקיפין: חוק האקאדמיה ללשון ותוק „יד ושם". השקפת עולמו משתקפת גם בהם. למשל, ב„יד ושם" הציב זכר־עולם ליהדות שאבדה בשואה, אך לא הסתפק בתיעוד מקיף ביותר, אלא גם טיפח במוסד החדש חקר השואה, הטראגדיה היהודית המזעזעת, על שרשיה וגילויה, והמוסד התחיל לפרסם ספרים וחוברות, פרי המחקר.

אלה הן הפעולות העיקריות של השר דינור, ושאר המעשים והמפעלים אינם ניתנים לסקירה ולהערכה במסגרת צרה.

ההגות הפדגוגית

פרופ׳ דינור כסופר פדגוגי — ענינו בשאלות מתודיות ודידקטיות, ובעיקר בבקשת דרכים המובילות מן החזון אל המציאות, בבניית גשרים בין ההלכה והמעשה. מאמריו הפדגוגיים ברובם הם מאמרים (לעתים — נאומים) לעת מצוא, שצמחו מצרכי השעה ובאו לפתור את בעיותיה.

חלק ממאמרים אלה כונסו בספרו „ערכים ודרכים" ודנים בשאלות חינוך ותרבות במדינת ישראל, שהוטל עליו כשר לחפש ולמצוא דרכים לפתרונן (תשי״ב—תשט״ו). והנה דוגמאות אחדות — לנושאי הנאומים־המאמרים ול־הזדמנויות שבהן השמיע אותם ברבים: „הרקע ההיסטורי והחברתי־המדיני של החינוך בישראל". (הרצאה בסימפוזיון עם משלחת אמריקאנית בעניני החינוך, כסלו תשי״ב); „חוק חינוך ממלכתי" (הרצאה בישיבת הכנסת, ט׳ תמוז תשי״ג); „כיצד לחנך לאהבת המולדת" (דברים בימי העיון להוראת המולדת בבית־הספר, שנערכו ע״י מרכז הסתדרות המורים, חוה״מ סוכות תשי״ג); „דעת העם ומקומה בחינוך יהודי בתפוצות" (הרצאה בכנס פדגוגי מוקדש לחינוך היהודי בתפוצות שנערך בבית ברל בצופית, אב תשט״ו); „נקודות מוצא להוראת התנ״ך (הרצאה בבית־הספר לחינוך בבית הכרם בערב עיון לזכרו של פרופ׳ א. ריגר, אדר ב׳ תשי״ד); „תכנית הלימודים החדשה ודרכי ביצועה" (דברים בישיבת ועד החינוך, טבת תשט״ו); „בעיות הכשרת מורים" (מתוך הרצאה בכינוס בוגרי בית־המדרש־למורים העברי בבית הכרם, ירושלים, לציון ארבעים שנות קיומו של המוסד, כסלו תשט״ו); „בעיות התרבות במדינה" (מתוך הרצאה במועצה העליונה לתרבות, אדר תשי״ב); בעיות החינוך הגבוה (הרצאה בוועידת הקורטוריון של הטכניון בחיפה, סיון תשט״ו).

בכל נאום־מאמר חושף הפרופ׳ דינור את שרשי הבעיה ודן בפתרונה מבחינה עיונית ומעשית. אינו מסתפק בכללים, אלא לעתים עומד הוא על פרטים ופרטי פרטים. אינו בז ל„קטנות" שלעיתים הן גדולות בהילכות חינוך. בכולם יש משום שאר־רוח, משום מחשבה מגרה, ועם זה מצויינים הם בפשטות ובהירות.

לא היתה לפרופ׳ דינור נטייה להעמיק בפרשיות תיאורטיות טהורות, בפילוסופיה של החינוך. אין איפוא לבקש בהגותו הפדגוגית שיטה שלמה ועקבית מבחינה עיונית. מזכיר הוא כמטרת החינוך פיתוח האישיות של

האדם הצעיר, טיפוח כשרונותיו ושחרור כוחות היצירה שבו, ואולם נופה של השקפת עולמו נוטה מן היסוד האינדיבידואלי אל הצד הלאומי־החברתי, שמקורו סמכותו — המדינה: „הבעיה העקרונית היא איפוא: כיצד להכשיר ולחנך במשך ארבע שנות־לימודים צעיר, שיהיה אזרח בוגר, אזרח בעל הכרה, אזרח אחראי, שיוכל להגן על המדינה לא רק כשהוא בצבא, אשר שם ילמדו אותו להגן על חייו, על חירותו ועצמאותו — עלינו לחזק אותו שיהיה אזרח בכל חייו, בפעולותיו ובנוהג שלו, ביחסו לזולת, לכלל, במידת האחריות שבו, בהגינותו, בישרו ובכשרו בחיי יום יום" [5].

ב. דינור מיחד את הדיבור על מסירת המורשה הרוחנית לדור החדש כאחת המשימות העיקריות של החינוך. „מורשת התרבות של האומה היא כלל הערכים בתחום האמת והטוב, היפה והמועיל שנוצרו באומה, נאגרו ונשמרו בתוכה מדור לדור. וידוע שכל דור מוסר לדור הבא אחריו ירושה רוחנית זו, מכניס אותה למחזור חייו... עצמאות מדינית משמעותה גם שהאחריות לשמירה על ירושה רוחנית זו היא בידי המדינה, בידי אחדותה המאורגנת של האומה" [6].

בסיכומו של דבר, פרופ' ב. דינור, שכתב את תולדות ישראל ברוח ציונית־קלאסית, הוא גם ציוני עקבי וקיצוני בהרגשת־עולמו החינוכית. „המדינה היא הערך העליון בהישגיו החברתיים של האדם, מפני שהיא שומרת לא רק על חיי העם, על בטחונו, אלא גם על דמותו המוסרית, התרבותית והחברתית" [7].

פעם אמר כציוני גאה על ציונותו, „בטוחני שיבואו ימים — והם לא רחוקים — שבכל העולם ילמדו את פרשת הציונות כפרשה היסטורית המגלה מחדש את ערכו של האדם ורצונו, ערכם של יחידים וכושר שיתוף פעולה ביניהם, כשהם באים לשנות את המציאות המדינית, הכלכלית והתרבותית. זוהי פרשה היסטורית אנושית למופת".

כמובן, לא נעלמו מפרופ' דינור המחנך הניגודים וההתלבטות בין היסוד המדיני־הסמכותי ובין היסוד האינדיבידואלי־הטבעי בחינוך. „כמו במדינה יש גם בבית־הספר התלבטות מתמדת בין הסמכות המצוה, המנחה, המכוונת, ובין הכוחות הטבעיים הגדלים, המתפתחים והמופעלים על ידי יצרים טבעיים" [8].

קוי יסוד בעשיה החינוכית

ב. דינור — המדינאי, איש־הציבור, האדם היוצר — נהג במידת גדלות. משא נפשו הרקיע שחקים, שאיפותיו היו נועזות, תכניותיו — תכניות ענק. לא תמיד הביא בחשבון מגבלות אישיות ומגבלות הזמן.

כמה מפעלים שיזם, תכנן והוציא לפועל, נראו כלא גיתנים לביצוע בידי אדם אחד. אחד מהם הוא „תולדות ישראל מספרות ע"י מקורות ותעודות, מראשית ישראל עד ימינו אלה". יצירה מונומנטאלית זו, שחלקה הראשון יצא

5. שם, עמ' 41.
6. שם, עמ' 27.
7. שם, עמ' 67.
8. שם, עמ' 17.

לאור בקיוב בשנת תרע"ט, שזכרה בא ברשימת תכניותיו שערך ערב עלייתו לישראל בשנת תרפ"א [9], לא זכתה להשלמה ולסיום, משום גדולתה. בכרכים המרובים, שיצאו לאור ונשארו בכתובים, ריכז אוסף מקורות, המפליא בעשרו ובריבוי גווניו. לכל הפרקים צרף מבואות, המאירים את המקורות ועומדים על ערכם ההיסטורי, והוסיף הערות מרובות, שהן לעתים מחקרים היסטוריים קצרים, רבי ענין. וצר מאד שהתכנית לא זכתה לביצוע שלם. מן הראוי להזכיר גם מפעל, צנוע למראית עין, רב תועלת גם לתלמידי בתי־ספר תיכוניים וגבוהים: ספרית „דורות" (בהוצאת „מוסד ביאליק"), „דברי ספרות והגות של היצירה העברית, מן ימי הבית השני ועד ספרות התחיה, מפורשים ומבוארים מחדש לפי צרכי הדור". במפעל ספרותי זה, שאותו יזם ותכנן, טפל במסירות ובחיבה, גם בחדשי חייו האחרונים.

אותה השאיפה לשלמות, אותה ההליכה בגדולות — באה לכלל גילוי בשדה החינוך, ביחוד בתקופת כהונתו של פרופ' דינור כשר. בתחום זה פעל מגיע נוסף. כיון שפרופ' דינור לא היה בעל שיטה חינוכית־פילוסופית אחידה, אלא מורכבת מאלמנטים שונים, נטה לקחת את הטוב והיפה והמועיל מכל מקום, גם מהמסורת היהודית, גם ממקורות זרים, ולנטוע אותם על אדמת ישראל. לפרקים ניסה לתפוס את המרובה, ולא תפס ולא הצליח.

ראוי לציון סעיף בחוק החינוך ממלכתי הקובע את המטרות. „מטרת החינוך הממלכתי, היא להשתית את החינוך היסודי במדינה על ערכי תרבות ישראל והישגי המדע, על אהבת המולדת ונאמנות למדינה ולעם ישראל, על אימון בעבודה חקלאית ומלאכה, על הכשרה חלוצית ועל שאיפה לחברה בנויה על חירות, שויון, סובלנות, עזרה הדדית ואהבת הבריות [10]. ואפיינית ומאלפת היא ההערה: „קביעת המטרות הללו אינה בבחינת הצהרה גרידא... אין המטרות הללו עקרונות ערטילאיים" [11]. ראויה לתשומת לב מיוחדת ההשקפה על האדם בישראל. „האדם בישראל, ביחוד זה שבתוקף השכלתו יתפוס עמדה מכוונת ואחראית פחות או יותר, מוכרח להיות — מבחינה אישית — בעל איתנות נפשית ועצמאות רוחנית; בעל כושר של יזמה ויכולת של ביצוע; מאוזן בהשכלתו ושולט בידיעותיו; אוהב עבודה ואחראי לשלמותה; בעל ריסון עצמי ומסתפק במועט. מבחינה חברתית לא נוכל לבנות ולכונן חברה ישראלית עצמאית במסיבותינו ההיסטוריות, אם האדם בישראל לא יהיה בעל סגולות חברתיות: יושר אישי והגינות חברתית, ידידות לזולת ונכונות לעזרה; אם לא יהיה לו כושר לשיתוף־פעולה ותחושה של אחריות; אם לא יהיה אוהב הבריות וספוג אחות ישראל; ועל כל אלה — יהיה אדם חדור הרגשה של שליחות גדולה ורצון חלוצי" [12].

אפינית היא העובדה, שגם בתכניות מעשיות יש משום תפיסת מרובה, הנובעת משאיפה נעלה, מחזון, בלי התחשבות עם כורח המציאות. תכנית

---

9. כ. דינור: בימי מלחמה ומהפכה, („מוסד ביאליק", ירושלים תשכ"א) עמ' 8—517.
10. ערכים ודרכים, עמ' 28.
11. שם, שם.
12. שם, עמ' 21.

הלימודים בבית הספר היסודי, שכוונתה, בין השאר, למסור את הירושה הרוחנית לדור החדש, בהיקף רחב, חייבת להיות אחידה, אחת לכל ילדי ישראל. „ברור כי תכנית הלימודים היא אחת לכל בתי ספר. לבית־ספר לדוגמא בחיפה ולבתי־ספר ביישובי העולים... אין אנחנו רוצים להקים בארץ שתי דרגות של בתי־ספר, ואנחנו חושבים את הדרך הזאת לפסולה מעיקרה. אני משוכנע, כי כל ילדי ישראל, בכל מקום, יכולים להשיג את התכנית הזאת. וזאת צריכה להיות שאיפתנו: הישג זה של שיוונם האינטלקטואלי והתרבותי של כל ילדי ישראל צריך להיות האידיאל שלנו, אף אם הוא יושג לאט לאט. ולא זו בלבד, גם לבתי הספר הערביים תהיה תכנית הלימודים הכללית חובה"... האידיאות המונחות ביסוד התכנית יפות הן וקוסמות, ואולם הגשמת התכנית — הלכה למעשה — נתקלה בקשיים רבים.

ועוד תכונה אחת מציינת את פעולת ב. דינור כשר החינוך והתרבות — הרגשת הדחיפות, החפזון. „הבעיות שאנו עומדים לפניהן הן חמורות ביותר, והמשימות שהוטלו עלינו הן עצומות, ועלינו גם לדעת ולזכור כי הזמן העומד לרשותנו אינו רב; חיפוכו של דבר — מועט הוא. מה שנמשך בזמנים קדומים תקופות שלמות — לא נמשך בימינו אלא חצי דור. מה שהיה בתקופות הקודמות דורות — אינו בימינו אלא שנה, שנתיים".

הרגשת הדחיפות, לפעמים זרזה והמריצה, לפעמים הכשילה.

בסימפוזיון אחד, שנערך מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשי"ד, נתן ביטוי להרגשתו: „...אמרו חכמים: ‚על יד כל עשב ועשב עומד מלאך ומכה בראשו ואומר לו: גדול', ודומני שלא אטעה אם אגיד שעל ראשינו, על ראש המדינה ועל ראשו של כל אחד מאתנו עומד לא מלאך אחד כי אם מלאכים רבים — ולא כולם טובים — ומכים עלינו בקורנסים ואומרים לנו: ‚עלו והתעלו'" *13.

דוגמא אישית של המחנך

ב. דינור שינן לתלמידיו: המורה־המחנך חייב לשמש דוגמא לתלמידיו בהתנהגותו ובאורח חייו. המורה למורים נאה דרש ונאה קיים — בכמה תחומים. תקיף היה כאיש־ציבור ונהג שררה; ואולם בחייו הפרטיים פשוט היה וצנוע. עד יומו האחרון חי בשיכון מורים, ודירתו ומערכת רהיטיו סדורים היו בטעם, אבל ללא כל מותרות. ואלמלא שפע הספרים, שכיסו את הקירות והשולחנות, יכול היה המבקר לחשוב, שהוא נמצא במעונו של „אחד המורים".

מידה יקרה היתה בו: שמר אמונים לידידיו. בפעולתו הענפה והעשירה ידע פרופ' דינור גם מאבקים, גם התנגדות מצד אנשים הקרובים לו, ובעוד שנלחם בקפדנות באנשים, שייחס להם כוונות זרות, היה זהיר ורגיש לגבי ידידים, שמלחמתם היתה „לשם שמים". יש והצליח להבדיל בין מחלוקת ציבורית ובין יחסי אדם, וכשוך המאבק, להתקרב אל ידידים־יריבים, תוך חיבת תוקרה.

---

*13. שם. עמ' 25.

קרו מקרים, שפרופ׳ דינור, האיש התקיף, הבוטח בעצמו ובאמיתו, היה מודה בטעותו, משום מידת היושר. דוגמא אחת משנותיו האחרונות. כשר־החינוך התנגד בעקשנות ובעקביות להקמת אוניברסיטה בתל־אביב, כנראה מחשש, שמא ריבוי אוניברסיטאות לא ירבה חכמה, אלא יוריד את הרמה המדעית בבתי־הספר הגבוהים. בליגלוג טען בפומבי, שלשם פתיחת איטליז דרוש רשיון, ואילו ליסוד מכללה אין כל הגבלה. ופעם הזהיר כשר בשידור־רדיו את הציבור, שהאוניברסיטה החדשה לעולם לא תזכה להכרה, ותלמידיה לא יזכו לתעודה ולעבודה אקאדמית. ואולם כשראה את התקדמותו של המוסד האוניברסיטאי החדש ואת התפקיד החיוני, שהוא ממלא בחקר ובהוראה, חזר בו מהערכתו השלילית והודה בטעותו.

שקידתו על העבודה הייתה למופת. רק שעות מעטות היה ישן, וכמעט כל היום ורובו של הלילה היו קודש ליצירה מדעית. אורח המזדמן אצלו היה מרגיש לפעמים במבוכת בעל־הבית. איש רעים היה ואוהב שיחה, גם נמשך אל פעילות ציבורית, ועם זה חשש לביטול תורה והקפיד שלא יוציא את זמנו לבטלה. בבדיחות דעה היה מתנחם, גם בשגים האחרונות, שעשה חוזה עם הקב״ה, שלא יטול את נשמתו, עד שישלים את מפעלו המדעי ויכתוב עוד כ־20 ספרים. עוד זמן קצר לפני מותו עבד בהתמדה והדריך צוות עוזרים מדעיים וטכניים, שהסתייע בהם.

סגולה יקרה היתה לו, שאינה ניתנת לחיקוי או להעברה — כוח זכרון מפליא. בפגישותיו עם תלמידיו המרובים, שמספרם הגיע לאלפים, היה זוכר את השם של כל אחד, מאורעות אפייניים מחייו, אפילו ייחוס משפחתו. סיפוריו המלבבים על אישים ומעשים, שתפסו מקום בחייו, אפילו בילדותו ובנעוריו, ריתקו את השומעים. ונאמנותם לא נפגמה, אם נתלווה אליהם לפעמים משהו מדמיון פיוטי, מפני שנשתמר בהם הקולריט של הזמן והמקום ומזג־המספר.

בכל עצמתו היה מתגלה וכרונו, כשהיה מבקש מקורות היסטוריים בספרים עתיקים וחדשים. המסתכל מן הצד לא היה יכול להסתלק מן הרושם, שהחומר התעודי זכור לו לב. דינור מכבר, ואינו מחפש מציאה אלא חוזר אחרי אבידה.

פרופ׳ דינור הוקיר וקיים את מצות הזכירה ההיסטורית־הלאומית. פעם התעורר ויכוח מעמיק וחריף בין שני היסטוריונים, מן הגדולים ביותר — בינו ובין פרופ׳ ס. בארון. חילופי־הדעות התנהלו במעמד התלמידים בביה״מ למורים בבית־הכרם, והנושא היה — השואה באירופה. פרופ. ס. בארון פיתח את השקפתו, שאסור לו לעם לשקוע בזכר השואה, עד כדי רפיון־ידים ודיכדוך הנפש. מול פרשת־היסורים, הממלאה את הנפש, יש להעמיד את גבורת־העם ואת יצירתו ברוח ובחומר. רצוי שהעם ישתחרר לאט לאט מן הסיוטים המשפילים והמדכאים אותו, ושישתחררו הכוחות הפנימיים הדוחפים לקידמה וליצירה. לעומתו טען פרופ׳ דינור, שהמרטירולוגיה של הדור האחרון צריכה לתפוס מקום מרכזי בתודעה הלאומית. לו הדבר היה ברשותו, היה מדפיס מפות מיוחדות בשביל התלמידים, ובהן כל המקומות, שבהם נתחוללו פרעות ונשפך דם יהודי, מסומנים בצבע אדום — צבע דם.

משום „אירוניה היסטורית" היה בעובדה, שבמשפט אייכמאן בירושלים לא פרופ' דינור אלא פרופ' בארון גולל לפני השופטים את הרקע לשואה ועמד על מהותה.

***

תוך אמונה אופטימית הכריז ב. דינור המתנך באחד מנאומיו: „בטוחני כי אם לא תמוש מלבנו הרגשת האחריות של הדור וגודל השעה, שבה העמיד אותנו גורלנו ההיסטורי, נצליח שוב כבימי קדם, להעלות את דמותו של ישרל בכל שעור קומתו, לדמות ישראל שעליו נאמר — אשר בך אתפאר". זכרו של המתנך עשיר־המעש וגדול־האמונה ישמר בלב תלמידיו וידידיו; פרשת פעולתו של ההוגה והיוצר בשדה החינוך תרשם בתולדות החינוך בישראל, כאחת הפרשיות המרשימות.

מ. אונגרפלד

בין ב"צ דינור־דינבורג וח. נ. ביאליק
חליפת אגרות ביניהם

בקיץ תרע"א ביקר בן־ציון דינבורג־דינור בביתו של ח. נ. ביאליק באודיסה, כדי לשוחח עמו בענייני „ספר האגדה" שכרכו הופיע זה עתה — ולהביא לפניו כמה הצעות מעשיות והערות עיוניות. העיון בספר האגדה עורר אותו לכך שיש צורך לעשות פעולת הפרדה בין הסוגים הספרותיים השונים שבאגדה; ואת כל סוג וסוג לסדר במדור מיוחד לו. (בהקדמה לספר האגדה, צויינו סוגים אלה בבחירות: סיפורי מעשים ושיחות, ציורים ממשיים ודמיוניים, דברי פיוט ושיר, גומאות, דברי הבאי ודברי בדיחות, לשון חכמים וחידות וכו') כי דווקא כינוס האגדה לפי הסוגים הספרותיים המצויים בה, יש בו לבנות מחדש את היכל ספרותנו הקודם, אשר אבותינו פרקו את קירותיו. וחשיבות מיוחדת יש כאן, להבחנת היסודות של יצירה עממית בעברית, שלא פסקה גם בימי הבינים. ביאליק לא קיבל את השגותיו של דינור והסביר לו, שאין האגדה דרך של שימוש מעשי בצורות ספרותיות מוכנות, אלא דמות ספרותית מקורית וחדשה. היא ממזגת את הצורות ומעלה את כולן לצורה יותר נעלה, יותר הולמת את הלך רוחם של הדורות ההם והיא גם הולמת יותר את טעמם הספרותי וחושם תאסתיטי, ומותאמת יותר גם לצרכיהם. לרמת השכלתם לכל אורח החיים שלהם. אמרנו בפירוש, שאנו רוצים לתת את „עולם האגדה" כמות שהוא בצלמו ובדמותו. ולא ספר למלומדים וסופרים גרידא, אלא ספר עממי, ספר לכל בית ישראל. סידור האגדה לפי העניינים. אין בו משום שינוי צורה, זוהי רק התאמת הבניין לצרכי הדור. הדברים המתייחסים בעיקר לתקופת האגדה, לספרות התלמודית והמדרשית. ביחס לתקופות יותר מאוחרות, יש מקום להצעתך, עליך להסביר אותה ולפרטה, בייחוד את דבר חישופה של היצירה העממית הגלומה בספרות של ימי הבינים. אם יעלה הדבר בידך, תעשת דבר גדול. נראה לי, כי גם שם לא צריך בדרך ספרותית גרידא, אלא עניינית להתור לגופם של הדברים.

על פי הצעת ביאליק שלח לו דינור בכתב את תוכנית העבודה שלו להמשכו של ספר האגדה וכן את הרשימה הביבליוגראפית לענייני היצירה העממית בספרות ימי הבינים. כעבור כמה חודשים יצא דינור ללמוד בברלין ומשם שלח לו חלק מן החומר, שהיה בעיקר חומר סיפורי מסודר לפי הזמנים. חומר זה הניח את דעתו של ביאליק ועל כך כתב לדינור בחורף תרע"ב: „ממכתבך רואה אני כי ירדת לסוף דעתי ומובטחני בך, שתדע לעשות את העבודה הזאת כראוי וגם תעסוק בה מאהבה. חושב אני שכל זמן שלא תעשה תחילה העבודה הזאת — אין תקווה רבה לספרותנו... ובכן עבוד בזריזות ואת החומר הנצבר תמציא פעם בפעם לידינו, שכרך לא יקופח".

מחליפת המכתבים שהתקיימה בין ביאליק ודינור בעניין זה, שמורים בארכיון ביאליק: העתק מכתב של ביאליק אל דינור וחמישה מכתבים של דינור, שאנו מפרסמים אותם בזה. במכתבו הראשון כותב דינור על דרכי עבודתן בבחירת ובריכוז החומר בשביל ספר האגדה ומבקש את הסכמת ביאליק לכך. במכתבו השני מודיע דינור כי שלח לו את החוברת הראשונה מהחומר שנאסף על ידו ומספר לו על הקשיים שהוא נתקל בהם בעבודה זו. נמנע ממנו להשתמש כאן בסיועם של חכמי ישראל, משום „שתורתם היא בלתי חייה. תורה מתה רשומה בפתקאות ובמחברות ולא בזכרונם. וכמעט כולם הם בעלי השקפות צרות". וחסרים לו כאן גם הרבה מן הספרים הנחוצים לו. הוא מתאונן על הקשיים שהוא נתקל בהם בנוגע ללימודיו כאן ועד שלא יעמוד בבחינת הבגרות שערי האוניברסיטה סגורים בפניו והד"ר שמריהו לוין הודיע לו, כי עד שלא יתקבל באוניברסיטה לא יוכל לקבל כל סיוע כספי, וכאן הוא מציע לביאליק ש„מוריה" תוציא חריסטומטיה מן הספרות העברית

בימי הביניים למקצועותיה השונים. רק זמן מועט עסק דינור בכינוס החומר בשביל ספר האגדה לביאליק כשום שהחליט להתרכז כולו בלימודיו בהיסטוריה ובהכנותיו לכניסה לאוניברסיטה. ההשפעה גם כאן העובדה שעורכי ספר האגדה לא נענו לו והחליטו לסדר את החומר שנשלח להם לפי שיטתם. מפאת מצבו החומרי נאלץ דינור לבקש מאת ביאליק שימציא לו איזו עבודה ספרותית שתכניס לו קצת כסף למחייתו. ביאליק שילם לו כעד החומר שאסף בשביל ספר האגדה, אבל לא השתמש בו. רק בשנת תר"ף חזרו ביאליק ודינור שוב לשוחח על עבודת הכינוס בשביל ספר האגדה ואז הציע ביאליק לסדר כרטיסיה ביבליוגראפית גדולה, שבה יצויין בשלימות ובדיוק כל דבר בעל ערך ספרותי או מדעי שנתפרסם בספרות העברית. ביאליק קרא לזה מלאכת הכינוס והרישום והסידור של החומר הספרותי והמדעי בעתונים והמאספים ודינור המציא לביאליק רשימה מפורטת בנושא זה. כן דנו אז שניהם על התכנית של „אוצר מדעי היהדות", ודינור הגיש לביאליק תכנית בת ששה מדורות, וגם זו לא יצאה לפועל ועל כך סיפר דינור בכרך ט' של „כנסת".

בן-ציון דינור

מכתבים לח. נ. ביאליק

א

ברלין, ג' חנוכה תרע"ב.

אדוני הנכבד מר ביאליק!

תיכף אחרי שבאתי מעט אל המנוחה (מהנחלה, כמובן, עודני רחוק), החילותי לעבוד באותו מקצוע שכבודו שם לפני. עברתי על פני כל ספרי הביבליוגראפיה המצויים פה ואחרי כן הצבתי לפני, בראשונה, מטרה זו: לעבור בעיון על כל ספרי תשובות הגאונים, על ספרי ההלכה מתקופה זו בשביל לדלות משם את החלק האגדי, היסוד העממי. ואומנם הרבה ציונים ורשימות חשובים יש למצוא בספרים אלו מחייה הפנימיים של כנסת ישראל בתקופה זו. אולם אנוכי בקשתי ומבקש את חייה הנפשיים של האומה בכללותה — אמונות, דעות ומנהגים עממיים, פתגמים וספורים עממיים, מסורות היסטוריות, רעיונות מוסר שיש לראות בהם השקפת הדור בכללו, ולא פרי רוחו של גאון או חוקר יחידי — כי לא כתקופת התלמוד. בתקופת התלמוד היתה יצירת היחיד הולכת ונעשית מאליה לקנין הרבים, לקנין העם. ואם כי ההיסטוריה יודעת לספר ע"ד רבנן דאגדתא, אבל על-פי רוב — זהו יותר מסורה היסטורית, מצורות ספרותיות. באמת קשה עתה לדעת מה יש בכל יצירה אגדית מפרי רוחו של היחיד ומה מיצירתם של הרבים, של העם. אבל מתקופת הגאונים היחיד, החכם והסופר כבר הולך וכובש לו מקום מסוים, מיוחד לעצמו, — ואם אמנם גם או ועד היום היצירה העממית לוקחת חלק חשוב גם בהתפתחותנו התרבותית והספרותית, גם בקביעת צביונם וסגנונם של כל חיינו הפנימיים — המקומות היותר צנועים ואינטימיים של חיי העם — בכל זה סמויה היא מן העין. והתעודה העיקרית של עבודה במקצוע זה: למצוא את הרבים ברשות היחיד, לעמוד על היסוד העממי בין ביצירות ספרותיות ובין בסגנון החיים וצביונם (מובן מאליו, שמלבד זה יש גם ספרות עממית, יצירות העם שחותם

יצירתן עוד שמור וקבוע בהן — ותעודתי בנוגע להן, הנני חושב, תהיה רק לאסוף אותן ולסדרן תקופות תקופות).

בספר אגדי כזה צריכים איפוא למצוא להם מקום רק אותם המנהגים ודרכי החיים שיש בהם מחיי העם, מהשקפותיו ואמונותיו, ולא אותם המנהגים ודרכי החיים שמשימים עליהם כבר חותם תרבותי־מדיני. למשל, בכל ספרי התשובות וספרי ההלכה יש לחקור ולחפש אחרי מנהגי חתונה, מנהגי אבל ושמחה, מנהגים שמאליהם, או ברובם מאליהם התפשטו, ואפשר לעבור בשתיקה על מנהגים, שיסודם בתקנות וכדומה, על מנהגים השייכים להסתדרות הקהילות, להנהגת הבית דין וכיוצא בהן. כל אלו הם כבר דברים ועיונים השייכים לתולדות הקולטורא, להארכיאולוגיה, ולההיסטוריה וכדומה — אבל אין להם שייכות לספר אגדי.

כך מבין אני את עבודתי, ואולם אחרי שדברתי עם אדוני רק דברים אחדים ואיני יודע אם עמדתי על סוף דעתו, ולכן יודיעני נא כבודו: אם רצויה היא דרכי או לא? זאת ועוד אחרת. התחלתי מספרי ההלכה באשר כי זמנם ידוע — ואולם בנוגע לספרי האגדה, יש הרבה מהם שמתיחסים לתקופת הגאונים (המדרשים הקטנים) ואולם אפשר מאד שהיו עוד לפני תקופה זו ושמשו בתור חומר לקבוצות המדרשים: הרבות, תנחומא ועוד. ומלבד זאת הלא בספר האגדה נכנסו כבר הרבה מספרי האגדה של תקופה זו (פרקי דר״א, תנא דב״א, מדרשים קטנים) ובהקדמה לספר האגדה רשומים המקורות ונוספו עליהם המלים: „ועוד מדרשים קטנים״ (בקרוב) — וכשאני לוקח בידי ספר אגדה קטן אני נוטה לחשוב, שכבר היה לפני כבודו והשתמשו בו, עד כמה שאפשר, בספר האגדה. — ויש כמה אגדות דומות מאד ואלו שכבר נכנסו בספר־האגדה — ואני עובר עליהן. (למשל מדרש „ואשה אחת מבני הנביאים״, ליקוטי מדרשים ועוד ספרים קטנים של ורטהיימר, בית עקד אגדות של הורוויץ, בתי־המדרש של גרינהוט, בתי המדרש של ילינק ועוד ועוד) — אולי יעשה אדוני אתי את החסד הזה ויודיעני את המקורות אשר כבר השתמש בהם אדוני ומר רבניצקי — כי למה אבא ללקט את המלוקט, ואוסיף את אשר עזבו אדוני ומר רבניצקי? —

בתשובות הגאונים הוצאת הרכבי. (זכרון לראשונים ח״ד) סימן שס״ב ובתשובות הגאונים הוצאת ר״י מוסאפיה, ליק תרכ״ד סימן ל׳ — יש בתשובת רב שרירא ורב האי משל על „אבות אכלו בסר ושיני בנים תקהינה״ — המשל הוא אחר מזה שברש״י סנהדרין ל״ח ושאותו הכניסו לספר האגדה. המשל הזה, לפי דעתי, יותר יפה ועמוק*) — אנוכי העתקתיו. ואולם איני יודע, אולי היה כבר לפני עיני אדוני — אבל בעיני מצא המשל שמביא רש״י יותר חן? —

את כל מה שאני אוסף, אני מחלק לשלושה סוגים: א) אגדות וספורים; ב) מנהגים; ג) אמונות ודעות. כמובן, השם אגדות וספורים הוא כללי יותר מדי — אולם חלוק וקלאסיפיקאציה יותר פרטית תחיה אפשרית רק כשיתרבה החמר. — לעת עתה אספתי מתקופת הגאונים רק מעט מאד — מסיבה

*) צ״ל בעיניו.

שזכרתי — ואולם מתקופה השניה — ישוב היהודים באירופה בימי הבינים — יש כבר בידי הרבה לפי הערך אגדות ומסורות היסטוריות. —

את הדר. שמריה לוין עוד טרם ראיתי ועוד לא מסרתי לו את מכתב אדוני: כל הימים לא היה בברלין ורק באלו הימים יבא. בית־המדרש לחכמת ישראל, שאני לומד בו, — בלי אוניברסיטה — אינו נותן הרבה; ולהכנס להאוניברסיטה בברלין בלי תעודת בגרות יותר קשה מלעייל פילא בקופא דמחטא. — אולם לעת עתה אני יושב ועוסק בתורה ואיני דואג לעתידות.

ברגשי כבוד מרובה

כן־ציון דינאבורג

ב

ברלין, י״א שבט תרע״ב.

אדוני הנכבד, מר ח. נ. ביאליק!

היום שולח אני לכבודו חוברת מהחמר הנאסף על ידי. על פי חוברת זו יראה אדוני עד כמה עבודתי בכללה ובפרטיה מתאימה למחשבות אדוני ולתכניותיו. כל מה שנוגע למקורות — רשמתי בחוברת זו; אם חפץ אדוני אוכל לשלוח לו רשימה ביבליוגראפית מספרות תקופת הגאונים שחברתי; לדאבוני, לא עלה בידי פה להשתמש בסיועם של חכמי ישראל. כי, לדאבוני, הרבה מהחכמים האלה תורתם שגורה יותר ...בעטם מבפיהם. כשהנך מדבר עמהם משתאה אתה לראות איך תורתם היא בלתי־חיה, תורה מתה רשומה בפתקאות ובמחברות ולא בזכרונם ובלבם. וכמעט כולם הם בעלי השקפות צרות; אין להם אותו העוז שהיה לחכמי ישראל בתקופה הקודמת; לשאול כהלכה שאלות ופרובלימות מקיפות ולא לעסוק בפרטים קלים המכסים ומעלימים את החשוב והעיקר. — הפרטים חשובים בשעה שהם מוארים על ידי אור מקיף ורעיונות כוללים. — הרבה מהספרים שצריך הייתי להם לא מצאתי פה: למשל, נוסחאות ישנות של אגדות בוסתנאי, אורחות עולם דפוס ראשון, מלחמת החכמה והעשר, ועוד ספרים אחרים. גם את אלדד הדני עוד לא השלמתי, כי לא ראיתי עוד את ספרו של שלאָסינגר, שיצא לאור לפני שנתים, בניו־יורק, כמדומני, והכולל בקרבו, כפי ששמעתי, נוסחאות חדשות של אלדד. אבל בטח אשיג אותו.

בחוברת זו לקחתי הרבה מהמצוי בספרי החרוניקה, כמו אגדות בוסתנאי ומר זוטרא, אבל מכיון שלא הוצבו גבולות להמקורות: מפה רשאי אתה לקחת ומפה כבר שאבנו לרויה, חשבתי, כי יש ברשותי לעשות ככה. ואולם להבא חפץ הייתי לדעת, אם, למשל, עלי להשתמש בבתי המדרש של ילינק, במעשיותיו של ר׳ נסים, בספרי החרוניקה — בכלל אם יש גבול לעבודתי, או רשאי — ומחויב — אני ללקט מכל שדה ספרותנו. בכל ההערות בחוברת רשמתי ממי לקחתיה, ואם לא אז היא שלי. החוברות הבאות, חושב אני יבואו יותר תכופות, כי המקורות שלאחר תקופות הגאונים יותר רבים.

עוד דברים אחדים בנוגע לחיי: Pro domo sua. לדאבוני, המדע איננו עוד פה בשלמותו, כמו שרגילים אנו לחשוב ברוסיה. פה יש הרבה מן ה־ quasi מדעיות, הרוח הרבני, ששפוך על כל חכמת ישראל ועוסקיה פה, מרחיק אותה מן המדעיות האמיתית, ואפילו בן־אדם כמוני, שהשכלתו הכללית קיבל ברובה מהספרות הרוסית, מרגיש (?*) של מדעיות זו. ומכל שכן חכמי המערב — לא שלנו — ואותם אנשי המדע שישנם פה באמת. ללמוד תורה צריך פה — לדאבוננו — רק — או בעיקרא — אצל הגויים, ופה יש הרבה מה ללמוד, הרבה מאד. ואולם שערי־האוניברסיטה סגורות לפני, כי אין לי תעודת־בגרות. הד״ר טויבלער, אחד ממורי בית־המדרש לחכמת ישראל, מלומד צעיר, תלמידו של מומסן, מנהל הארכיון הכללי של היהודים באשכנז, מוצא כי יש בי כשרונות מיוחדים — והגונים — לחקירה ההיסטורית. ועצתו כי אעמוד פה על המבחן בשביל לבוא אל האוניברסיטה. הוא מצדו משתדל למצוא לי מורים הגונים ש„יבינו" ויכשירו אותי לזה.

אני אמנם לומד, לעת עתה, כי סוף כל סוף עלי לדעת על בוריה השפה האשכנזית, הצרפתית והיונית וכדומה — דבר הכרחי הוא לכל מי שחפץ לעבוד בזמן מן הזמנים עבודה מדעית, וברוסיה אנו למדנו — האמת ניתנה להאמר — בלי אותה הדיקנות, בלי אותה היסודיות המציינת ומסמנת את הלמוד האשכנזי אבל... הדבר מתנהל — ובאופן אחר אי־אפשר — לאטו, ולפעמים, נראה לי, שלא זו הדרך, כי רחוקה היא מעט, ולי אבדו הרבה מכחותי עוד ברוסיה בשאיפתי „ליסודיות"; ובשויצריה אפשר להתקבל באוניברסיטה אחרי בחינות והבחינות הללו אינן קשות, ויכול הייתי בעוד חצי שנה, חושב אני, להתקבל שמה. ועוד טרם החלטתי דבר. הד״ר טויבלער — והוא באמת מלומד וחכם במלא המובן האירופאי של המלה הזו — מיעץ לי לשבת פה; אבל הדבר קשור גם במצבי החומרי. כי סוף כל סוף, מעט הכסף שהיה לי אזל, ואם לעת־עתה אינו זמן יכול אני עוד להתקיים, אבל לעבוד בשקידות אי־אפשר במצב בלתי בטוח כזה. הד״ר שמריהו לוין, שמסרתי לו את מכתב אדוני, קבל אותי בסבר פנים יפות. אבל... האשכנזים אינם נותנים סטיפנדיום לבלתי סטודנטים לאלו שרק עתידים הם להיות...

ובכן לעת עתה הנני יושב על התורה והעבודה — ומה יהיה להבא? — ימים יבואו יגידו.

***

וההצעה שהצעתי פעם לפני אדוני ע״ד חריסטומטיה היסטורית, כידוע בטח לאדוני, כבר יצאה לפעולה. האגודה ההיסטוריה בפטרבורג הוציאה חריסטומטיה היסטורית של מר סולובייציק ברוסית. כפי ששמעתי, ספר הגון וראוי. עוד דברתי עם אדוני ע״ד „ספר לתולדות הספרות העברית" — לדאבוני, איני יכול לעבוד במקצוע זה, כי אין לך דבר יותר רע, מפזור הכוחות והעיון, ואני עוסק עתה בהיסטוריה הקדומה, ביונית, בימי הבינים, ולצרף לזה עוד את הספרות החדשה — מובן, כי הדבר לא יעלה בידי. אבל תחת זה, חושב

*) במקור מלה בלתי־ברורה.

אני, אחרי שעוסקים אנו בספרות ימי הבינים, אולי יעלה בידי לחבר ספר גדול — הריסטומטית, כמובן — שיתן ציור שלם מהספרות העברית בימי הבינים למקצועותיה השונים. אם יש בחפץ אדוני, אחבר (כבר עסקתי בזה) תכנית מפורטת של המקצועות, המחברים שיטת הספר — ואם ייטב בעיני אדוני, יקח נא את הדבר תחת עריכתו, — ותיה לנו ספר־למוד חשוב, כי, הלא עלינו לדעת, כי לספר כזה ירבו הקופצים, כי הוא דבר שהשעה צריכה לו, בבה"ס בארץ ישראל, ברוסיה, בבתי־הישיבות וגם פה. — ולי, כמובן, יהיה הדבר גם לתועלת: כי עבודה זו שאני עוסק — ואעסוק — בספרות ימי הבינים לא תצטמצם רק בגבולות צרים — מלבד הצד החומרי שגם הוא בבחינת: לא יזיק.

ברגשי כבוד עמוקים

בנציון דינאבורג

ג

ט"ו אדר תרע"ב Berlin *)

אדוני הנכבד, מר ביאליק!

זה כחדש ימים שלחתי לכבודו ע"י הפוסטא — באחריות — מחברת מהחמר שאספתי לאגדת ישראל בימי הבינים, באותו יום שלחתי גם מכתב לכבודו וטרם קבלתי מענה. כמזכיר נשכחות, באתי היום לפני כבודו, כי בחפצי לדעת, אם להמשיך עבודתי, אם רצויה היא או לא, אם יש שכר לפעולותי — החשוב לי, כמובן, — וגם דעת אדוני ע"ד חריסטומטית מספרות ישראל בימי הבינים — אם יש ביד אדוני לבלתי אחר את תשובתו, אסיר תודה אהיה לו ברגשי כבוד מרובים.

ב. דינאבורג

יסלח לי אדוני על אשר אני שולח אגרת זו: יושב בית אני עתה — הצטננתי מאד — ואחרית אינה תחת ידי.

*) גלויה־דאר. חותמת הדאר בברלין — 27.2.1912.

ד

ברלין 9.7 *

לכבוד ה' ביאליק שלום!

אדוני הנכבד!

הד"ר טויבלר מסכים לתת את ספרו שהוא כתב „ראשית ישראל" להתרגם ע"י, בשביל שיצא לאור בעברית ובאשכנזית בשעה אחת. היום כתבתי ע"ז למר סולובייטשיק. הד"ר טויבלר מציע לתרגם עברית את ספרו של Herman Weinheimer: Geschichte des Volkes Israel von den Anfängen bis zur Zerstörung Jerusalems durch die Babylonier.

כתבתי גלויה למר סולובייטשיק — ואני מחכה על תשובתו. הוא מוצא כי רק היסטוריה זו אפשר לתרגם, אחרי כי למרות מגרעותיה הרבות היא בכל זה ראויה לשם זה.

אדוני הבטיח לשלוח לי לפה את שמגיע לי בעד החוברת ההיא שעסקתי בה לפני שנה ויותר. שאם אמנם לעת עתה לא היתה ל„מוריה" שום תועלת ממנה, אבל זמני ועבודתי, — בפרט שעתה הכסף נחוץ לי מאד, יהיה מעט — לית דין ששכרי יקופח. — כתבתי מעבר לדף. — ברגשי כבוד מרובה.

כן ציון דינאבורג

---

*) גלויית־דאר, חותמת הדאר בברלין 9.7.1913.

ה

ברלין *

אדוני הנכבד, מר ביאליק!

אני חפץ לקוות שלמרות טרדות כבודו בענינים כלליים וחשובים, ימצאו לו עוד רגעים אחדים של תשומת־לב בשבילי.

עוד לי שתי שנים באוניברסיטה. אולם בכדי שיהיה בכחי לגמור את האוניברסיטה בשלום (במובן הגופני) נחוץ לי להיטיב, לו אך פורתא, את תנאי חיי. אותות הרצון שהראה לי כבודו פעמים אחדות נותנות לי העוז לבקש את אדוני, אולי ימצא לאפשר להשתדל בעדי — שאקבל מאיזו מקום תמיכה חדשית, לו גם קטנה. הלא מצער היא וחיתה נפשי.

ה„פורמוליאר" שלי: הייתי מורה ברוסיה בבת"ס לתולדות ישראל (פולטבה ועוד), הייתי תלמיד בביה"מ לחכמת ישראל — מורי ביה"ס יודעים אותי ויכולים להעיד עלי ועל למדי — ועתה הנני תלמיד האוניברסיטה בברן; לומד אני דברי ימי עולם — ביחוד תולדות יון ורומא ולשונותיהם — וכמובן, עוסק אני גם בתולדות ישראל וספרותו.

צריך הייתי באמת להיצטדק לפני אדוני על גלויתי, שבדין. במדה ידועה — לא בעניתי עליה, אלא שאין אדם נתפס על ...צרכו. מר סולובייטשיק כתב לי שבעד ספרו של טויבלר („ראשית ישראל") לא יהיה מקום ב„האוצר"; הוא הבטיחני לשלוח לי עבודה לתרגום. כמובן, אקבלנה בתודה.

הפעם אני מחכה לתשובת אדוני. או אולי יסור כבודו הנה בשובו לרוסיה?

ברגשי כבוד עמוקים

כ. דינאבורג

---

*) אין תאריך. ביאליק כתב בכתב ידו 29.18.1912, אבל לפי התוכן צ"ל 1913.

ממכתביו ש פרופ׳ ב. דינור ז״ל *

א

לכבוד — שר החנוך והתרבות

אגודת הסופרים העברים בישראל — ירושלים, ח׳ בתמוז, תשי״ב

ת.ד. 4151 — 1 ביולי 1952

תל־אביב.

חברים יקרים!

הנני מצטער מאד שאין ביכולתי, בעטיין של טרדות השעה, לבוא ולהשתתף עמכם באזכרה לחברנו הדגול, אחד מאנשי השורה הראשונה בספרותנו, מראשי העושים והמעשים בשדה היצירה והבנייה הרוחנית שהלך מאתנו לפתע פתאם.

אכן אשר ברש ז״ל [1]) היה סופר־בונה. בסיפוריו ידע לבנות מחדש פרקי חיים, דפוסי הווי, דמויות אדם ושאיפות אנוש. ידע לספר עלילות דורו על חליפותיו ותמורותיו, ולגולל יריעות הווי על גווניו ומראותיו. בחוש הטעם הטוב וההבחנה הנאה שחונן בהם, ידע להבחין את הנאה והמשובח ביצירות דורות קודמים, לקרב אותם ולהכניס למתוור החי של הספרות העברית. הוא היה סופר־בונה ברוח־הטובה שהשרה על חבריו, בישוב הדעת שלו, ישוב הדעת של חכמים אשר דבריהם בנחת נשמעים, בעצה הטובה, שכל מסיבת חברים וכל ישיבה, ישיבת רעים, נהנתה ממנה ושהיית בה תמיד מן התבונה האנושית היודעת לשקול בסלחנות חולשות ויתרונות, ופקחות מעשית של אדם המכיר בהויות העולם ובמסיבות הזמן ובתמורות העתים. צירופן של תכונות אלה הוא שהעלה את אשר ברש ז״ל לאותה דרגה של תלמיד חכם אפילו בשיחת חולין שלו, של תלמיד חכם הבונה עולמות בחייו ובמעשיו.

אשר ברש ז״ל עמד גם שנים רבות בשורות הראשונות של החנוך וההוראה בישראל, כמורה לספרות, כמנהל בי״ס תיכון וכסופר רב טעם, אשר העמיד לשרות החנוך וההוראה גם את כשרונו הספרותי וכח יצירתו שהיו לברכה לחנוך.

זכרו לא יסוף מלב כל יודעיו, מכבדיו ומוקיריו הרבים, המתאבלים ביחד עם בני משפחתו וקרוביו על „דאבדין ולא משתכחין״.

בכבוד רב,

ב. דינבורג

---

* תודתנו נתונה לארכיון „גנזים״ על שמסר לנו לפרסום חלק ממכתביו של פרופ׳ ב. דינור ז״ל. השמורים בארצרותיו.

1) אשר ברש נפטר ביי״א בסיון תשי״ב (4.6.1952).

ב

לכבוד — שר החנוך והתרבות

מר יוסף אריכא [1] — ירושלים, ז' בחשון, תשי"ג

תל-אביב. — 20 באוקטובר 1952

מר אריכא היקר,

הנני מודה לך על תשורתך הנאה [2]. לא כתבתי לך עד עכשיו; אני נוהג לא לכתוב ולא לאשר, ולא להודות על קבלת דברי ספרות בטרם שקראתים; ואחרי שאכלתי „יום ולילה" מן ה„לחם" ובהניתי באותה שעה מן ה„חזון" [3] אני בא לברכך, יהי רצון שתמשיך בדרכך — ואמנם יש לך דרך — שבאה לידי ביטוי והבלטה מענינת ביותר, ביחוד בספרך „יום ולילה". תחזקנה ידיך להעניק לצבור העברי את אשר אתה מצליח לראות מסביב ולחדור לתוכם של הדברים ולהכריח את הקורא לחיות אתך ביחד את חויותיו של האדם בספירות הנפש שהן לעתים בבחינת „לבא לפומא לא גליא".

ברגשי הוקרה

ובמיטב הברכות והאחולים

ב. דינבורג

---

1) יוסף אריכא (1907—1972). סופר עברי.
2) הכוונה לספרו של י. אריכא „יום ולילה", שיצא לאור בתשי"ב.
3) רמז לספרו הראשון של י. אריכא „לחם וחזון" (תרצ"ג).

ג

לד"ר א. י. בראוור [1]

שלום וברכה. — 3.1.64.

חברי וידידי היקר,

הנני מודה לו על מכתביו היקרים ומבקש סליחתו על אשר השהיתי את תשובתי: הימים היו טרודים קצת, ביקורים ושיחות, מסיבות ונאומים — ואני גורס, ואיני יכול שלא לגרוס, „משנה לא זזה ממקומה", כי „יומי קצר ומלאכתי מרובה" — והמשכתי בעבודתי כרגיל, ואף הוספתי מ„חול על הקודש", ומשום כך לא יכולתי לכתוב.

ספרו של אדוני הולך ונדפס [2], ולא משנים כו דבר וחצי דבר: הם מתייעצים אתי, ואני לא מרשה.

---

1) הכוונה לספר „ישראל בגולה".
בית המדרש למורים העברי ירושלים.

קראתי מאמריו והם כתמיד קולעים ומסבירים. מאמרו על המורים ועל האיום בשביתה יועיל יותר מפניה קולקטיבית, — איני גורס פנייה מסוג זה בענינים „מקצועיים". — דעתי בענין זה ידועה יפה למורים. אני זוקף לזכותי שמנעתי, בשעה שהייתי חבר במרכז הסתדרות המורים ואחרי כן, שביתות רבות, ועכשיו — אני מקבל שכר על הפרישה. —

אני מודה לו שוב על ברכותיו ומאחל לו הבראה שלמה והחלמה מהירה.

אשתי מצטרפת לברכותי.

בהוקרה כנה

ובידידות נאמנה ובד"ש

בן־ציון דינור

---

1) אברהם יעקב ברור (נולד 1884) סופר, חוקר ומחנך. איש ירושלים.
2) הכוונה ל„יהודי גליציה". שיצא אז בהוצאת „מוסד ביאליק".

ד

לד"ר א. י. ברור, שלום וברכה. ירושלים, ח' באדר ב' תשכ"ה

ד"ר ברור הנכבד מאוד, 9 במרץ 1965.

הנני מבקש את סליחתו שזמן רב כל כך לא עניתי על מכתבו החביב; הנני כל החדשים האלה מצונן ומשתעל, ובהתאמצות רבה אני ממשיך את עבודתי, ואינני יוצא כמעט מפתח ביתי.

מה שלום אדוני? מה מצב בריאותו בחורף הקשה ובימי החמסינים שבאו בדחיפות אחריהם, ודחפו אותנו מקור לחום וחוזר חלילה.

כאמור, היה לי החורף בבחינת בריאותי לא כל כך טוב. אבל אני נוקט בשיטת „ברוך ה' יום יום" ואיני שוכח, כי „המלאכה מרובה ובעל הבית דוחק".

הנני ממשיך בעבודתי. ספר הראשון של הכרך השני, תקופת הצלבנים 1), יצא, ואני מקוה אי"ה, להוציא בשנה זו עוד שני ספרים.

את המאמר על ההיסטוריוגרפיה היהודית שציין אדוני לא קראתי. — השקפותי על ההיסטוריה היהודית בכללה, וגם כמה דברים חשובים שנקבעו על ידי בתקופותיה השונות, היו לנחלת הרבים, אף על פי שלא תמיד מוכירים את שמי עליהם. ובבחינה זו אני גורס בלב שלם את הכלל: הלואי אותי עזבו ואת תורתי שמרו. אני כחסיד, מעריך מאד את היסוד של „ביטול היש", עא"כו את „ביטול האין". אחד ממורי החסידים אמר לי פעם: „ביטול היש" הוא דרך ליראת שמים, ו„ביטול האין" לבריות הגוף והנפש גם יחד... השתדלתי ללכת בדרך זו מיום שעמדתי על דעתי, ולא לנטות ממנה במדת יכלתי — וללמד אותה גם לתלמידי.

במיטב הברכות ובאיחולי בבריאות גופא ונהורא מעליא ובד"ש מכבדו מוקירו,

ב. דינור

---

1) הכוונה לספר „ישראל בגולה".

ה

ב' בשבט תש"ב—20.1.42

לכבוד
מר אשר ברש,
תל־אביב.

בית המדרש
למורים העברי
י ר ו ש ל י ם

ידידי,

באי כח תלמידינו יפנו אליך בימי בקוריהם בבתי הספר בתל־אביב בבקשה, שתרצה לפניהם על איזה נושא שיראת בעיניך בספרות העברית החדשה — באחד מימי התלמיד הנערכים במוסדנו. התלמידים יספרו לך, מהי תכנית ימי התלמיד שנקבעו בראשי חדשים. תוכח מפיהם שביום שתבחר תמצא את כל התלמידים מכונסים לשמע את דבריך. רצוי משום כמה וכמה סבות שתבחר ביום ראש חדש אדר. מקוה אני שתעריך יפה את קהל השומעים שלפניך. זוהי אחת הדרכים לעניין את התלמידים שלנו — המורים לעתיד — בספרות המודרנית מחוץ למסגרת תכנית הלמודים שבה היא נתונה כרגיל. לדעת התלמידים ולדעתנו אתה הנך האיש שיעשה את הדבר בהצלחה ובטעם, ואנו בטוחים שלא תסרב וחמלא את בקשתנו.

ממילא משמע שההוצאות הכרוכות בדבר הן על חשבון הסמינר.

בכבוד רב ובד"ש וידידות
ב. דינבורג
מ"מ המנהל

ו

לכבוד
הגב' לאה גולדברג
רחוב ארגון 15
תל־אביב.

שר החינוך והתרבות
ירושלים, ח' באב תשט"ו
27 ביולי 1955

גב' גולדברג הנכבדה,

הנני מתכבד לבקשך בזה, להצטרף כחברה לועדה, בראשותו של פרופ' מ. בובר, לתכנון מוזיאון תמונות של אנשי שם יהודיים שהקימותי.

על הועדה להגיש לי תכנית מפורטת להקמת המוסד, היקפו, דרכי ארגונו, טפוחו עד כדי היותו למשכן־אמנות היסטורי־לאומי לגדולי עמנו בכל הארצות, בכל ענפי פעולתם בכל הזמנים.

בכבוד רב ובברכה
ב. דינור

ז

לכבוד
מר אפרים דוידזון [1]
רחוב נורדאו 11
רמת־גן

שר החינוך והתרבות
ירושלים, ט"ו בסיון, תשט"ו
5 ביוני, 1955

אדוני הנכבד,

הנני מודה לך על השי הנאה שהואלת לשלוח לי לפני כשלושה חדשים,

והוא ספרך „שחוק פינו". חכיתי בתשובתי עד שאספיק לעיין בספר כראוי. עיינתי, והנני שמח לציין כי נהניתי הנאה מרובה מן הספר. הוא מלא וגדוש ומקיף את כל התקופות. נדמה לי, כי מתוך רצון להקיף את כל הדורות וגם את כל הסופרים המעטת בקדמונים והרבית באחרונים. אתן לך דוגמא קלה: המעשה בעץ הדעת, פרק ג', בבראשית: הנחש מבטיח לבני־האדם כי הם יהיו כאלוהים „יודעי טוב ורע" והם אכלו והשיגו את דרגת הדעת „וידעו כי עירומים הם" — דומני, כי יש בזה משום סטירה חריפה על דעת האדם. באותו פרק, הנחש מדבר לאשה כי אם תאכל מפרי העץ תהיה כאלוהים „ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים, ונחמד העץ להשכיל" (ו„להשכיל" משמעותו כאן להסתכל). זוהי סטירה על האשה ועל תפישתה. ושוב באותו פרק, אלוהים שואל את האדם „המן העץ אשר צויתיך" וכו' ואדם עונה „האשה אשר נתת עמדי היא נתנה לי מן העץ ואוכל". זוהי סטירה על אופיו של האדם, המטיל את האשמה מיד על האשה ומתקיף את יוצרו על שנתן לו אשה. וכאלה רבות ורבות, בתורה בנביאים ובכתובים. והוא הדין באגדה ועוד. לעומת זה יש הרבה מן הסטירה של הזמנים החדשים שכוחו של החדש שבהם הוא מרובה על כוח ההלצה שבהם. בנדון זה הייתי גורס — „רק המעולה ביותר".

בכל אופן עבודתך היא עבודה נאה ותהנה כל קורא עברית. יישר כוחך.

בכבוד רב,
ב. דינור

---

1) דוידזון אפרים (1898—1964) חוקר הפולקלור היהודי. ספרו „שחוק פינו" יצא עוד ב־1951.

ח

שר החנוך והתרבות
ירושלים, י"א בניסן תשי"ב
7 באפריל 1952

לכבוד
הד"ר ש. א. הורודצקי
אגודת הסופרים
ת"ד 4151
תל־אביב.

ד"ר הורודצקי היקר,

אני מתכבד בזה להודיעך כי בהתאם להכרות הממשלה בקווי היסוד, החלטתי להנהיג מענק לסופרים שלפיו יתנו לסופרים שתרמו תרומה בעלת חשיבות לספרות העברית ולתרבות ישראל, ושזכו להגיע לימי זקנה בארצנו, מענק בסך —.50 ל"י לחודש.

יש לי הכבוד והעונג להודיע לך כי אתה הנך אחד מארבעה סופרים שהחלטתי שלהם יש להתחיל לשלם את דמי המענק מחודש ינואר שנה זו. מענק זה ישמש ביטוי צנוע לרגשי ההוקרה העמוקה שמדינת ישראל רוחשת לך על תרומתך הרבה ועל עבודתך רבת־הערך בשדה המחקר של המסתורין

בישראל. בעבודתך זאת, הנמשכת יותר מיובל שנים, הצלחת להכניס למחזור של התרבות החיה הישראלית עולמות של מחשבה והרגשה, של הגות ודמות, של דורות ותקופות בישראל שעד ימיך היו רק נחלתם של חוגים מצומצמים ומרוחקים מן התרבות המודרנית. בעבודתך גשרת גשרים בין העולמות האלה ותרמת גם תרומה גדולה למיזוגם של חלקי האומה לדורותיהם ולחוגיהם.

אני מקוה, כי ביטוי צנוע זה של הוקרה ישמש לך עדות נאמנה כי עמלך לא היה לשוא, ולא מעט חלקך בתהליך מיזוג הגלויות לעם אחד, תהליך שאנחנו זכינו וזוכים עתה להיות שותפים לו.

ברגשי הוקרה נאמנה וידידות רבה
ובד"ש לבבית
ב"צ דינבורג

ט

בית המדרש למורים העברי
ירושלים, בית הכרם, י"ב שבט, ת"ש [1]).
לשמעון הלקין [2]) ניו־יורק.

ידידי הטוב,

ת„רומן" שלנו שאתה, ידידי, נבאת לו, דומני, שסופו יהיה כסופם של כל הרומנים המודרניים — יגמר ב„אפס" — ימשיך בכל זאת להתיק לך גם ממרחקים, מתוך שאיפתי, שאיפת אדם בעל סגנון לא מודרני, לסיימו בדרך של אבות אבותינו: ב„נשואים"... ואני מציע לך, ידידי, — כמעט הייתי אומר: מעיז להציע לך — שוב את הדבר הישן־החדש: משרת מורה וחבר ההנהלת בבית המדרש למורים מראשית שנת הלמודים הבאה; ואם תבוא קצת קודם, אם תסכים לכך, נשתדל ונכניסך במקצת עוד לפני זה. בודאי, זה קצת מוזר לבוא בשעה זו בהצעות מעין אלה: שוכן לו אדם בארץ גדולה ועשירה, ב„מקום מבטחים", והימים ימי סכנה ומלחמת עולם, העומדת עוד להתלקח ולהתרחב — ואתה מציע לו לעבור „ארחות ימים", ביחד עם אשתו וילדיו הקטנים, ולבוא לארץ ישראל, לירושלים ולבית הכרם... על מנת לגדל מלמדים בישראל... בודאי, אם תסכים לכך, הרי הסכמה זו תעיד שהנך אמנם „מלמד שבמלמדים" ומיועד ומסוגל ומוכשר לפי טבעך ללמד, לגדל ולחנך ולהרבות מלמדים בישראל. אבל אין לי צורך בהוכחה זו. מובטחני בכך. יכול אתה לעשות גדולות בשדה זה, ורוצה אני לישר לך הדרך ולתת לך כר נרחב לפעולה, ומאמין אני באמונה שלמה, כי תמצא בה גם ספוק רב וגם „הנאה משונה", כמו שאומר מנדלי, למרות כל הזרות בדבר. אגב, זכיתי כבר לראות צעירים וצעירים עם ילדים קטנים באים מארצות הברית לאחת הקבוצות בימים אלה...

ובכן, אני מחכה לתשובתך. קשה יהיה לי להחזיק עוד שנה נוספת את המוסד במצב כזה, שרק אני אשא את טרחו. חוששני, שאם לא תענה גם הפעם למשאלתי, הלא אצטרך סוף כל סוף לפנות על ימין או על שמאל —

ואל אלהים היודע עד כמה אין אני רוצה בכך. בכל אופן לא אעשה כל צעד בכוון זה, בטרם אשמע את תשובתך. אולי תעשה בכל זאת את הדבר „המוזר" הזה: הדבר אינו, לדעתי, כל כך „משונה" בשביל איש כמותך, שהוא ראשית כל משורר ואיש הרוח והחזון.

מסור נא את מיטב אחולי וברכותי לרעיתך. אני מקוה, שהיא לא תכעס עלי על הצעתי זו, כי, באמת, לא רק מדאגתי לבית המדרש למורים ולעבודתי בו הנני עושה זאת, אלא גם מרצון נאמן לראותך בארץ מתערה ופועל במקום הנכון בשבילך ובקנה המדה המתאים ליכלתך עכשיו ולאפשרויותיך גם בעתיד...

בברכה נאמנה ובידידות

שלך בן־ציון דינבורג

אני מחכה לתשובתך בדואר־האויר!

---

1. 22.1.1940.
2. שמעון הלקין (נולד 1898) סופר ומחנך עברי, עלה ארצה ב־1949, ומאז פרופיסור באוניברסיטה העברית.

ג' ניסן, תרצ"ג [1]) בית־הכרם,

ד"ר וילנסקי [2]) היקר!

סלח נא לי על אשר אחרתי בתשובתי על מכתבך החביב: חולה הייתי כשבועים, והכתיבה היתה קשה עלי. —

שמחתי מאד לקבלת טוריך המעטים, אחרי הפסקה כה ממושכה. על עבודתך, כמובן, ידעתי, קראתי גם את אשר כתבת, ותודה לך על מאמריך ששלחת לי. רציתי „לכבדך" גם במשלוח „חבורת תחת חבורה", ו„אין תחת אין", כפי שאומרת ההלצה היהודית. אבל, חוששני, לשלוח עכשו לך: השמועות המדאיגות על מצב העניינים שלכם שם הן כל כך מחרידות: מי יקום יעקב, כי קטן הוא... ומה שלומך עכשו, בצוק העתים האלה, — מי ישים לבו ל„חכמת ישראל" ומי ידאג לה? או אולי מתכנסים בני ישראל לפיגותיהם ומתאחדים בזוית של תורה? — הרי אין לתכן את רוח העם הזה ואת דרכיו לעתות בצרה! אנא, כתוב לי מכל אשר אתך. —

אצלנו אין חדש: עובדים קשה ומושכים בעול, ומקוים לימים טובים: סוף כל סוף הענין שלנו מתקדם, ולו רק היינו „עם חכם ונבון" — היה גם כאן מצבנו אחר לגמרי. ברם, חוששני, שכל המימרא הזו אינה אלא בלשון „סגי נהור" נאמרה עלינו: כעם חסרה לו גם מדת החכמה וגם מדת התבונה. ואף על פי כן — נדמה לנו, כי ההכרח והמצוקה מקדימים אותנו וכופים עלינו את עבודת הבנין...

---

1. 28.5.1933.
2. ד"ר מיכאל וילנסקי (1877—1955). חוקר ספרות ימי הבינים. עבד אז באקדמיה ללימודי היהדות בברלין.

בני [1]) אינני רביזיוניסט... הוא גמר את הגמנסיה בירושלים, ולומד בפריס את האדרכלות, שיש לו, דומני, קצת כשרון ונטיה רבה אליה, זאת השנה השניה (קודם למד שנה גם בטכניון בחיפה), הוא בחור לא רע, ומתרחק מן הפוליטיקה, ובכלל נוטה להשקפותיו של... אביו; גם כזאת יקרה לפעמים. —

דברתי עם מערכת „דבר" על ענין מאמרך. והם אמרו לי, שהענין הוא „מקצועי" ביותר, והם מחפשים שעת־כושר להכניס את המאמר. הבטיחוני לכתוב לך ע"ז. המלאו את הבטחתם? (דברתי עם זלמן רובשוב ע"ז). —

דרישת שלום וברכת־ידידות לך ולגברתך־רעיתך ממני ומאשתי,

ידידך אוהבך ומוקיריך

ב. דינבורג

נ. ב. תודה רבה על „השבת האבדה". אגב, בחיפה, בשעת בואנו, אבדה לי חבילה שלמה של ספרים וכתבי־יד. ביניהם גם שיר „הברכה" ועוד של ביאליק (בכתב ידו) שנתנם לי במתנה, ולכן לא עלה על זכרוני כלל ענין המחברת הזאת, כי חשבתי שאבדה ביחד עם החבילה ההיא; ושכחתי כי היתה אתי באניה. —

---

3. ישעיהו דינבורג (דינור), בנו של פרופ' דינור.

יא

למר יוחנן טברסקי,	י"ג בכסלו תשכ"ג
שלום וברכה,	10.12.1962

ידידי הנכבד,

הנני מודה לך על דבריך הטובים. עלי לבקשך לא לשנות דבר במאמרי; אף שאתה עורך ותיק [1]), תתרגל למחשבה, שהסופר הוא האחראי לדבריו... ובפרט איש כמוני שכמעט יובל שנים „מושך בעט סופרים". במאמרי על דוד ילין שנית את שם המאמר אחרי ההגהה; ובמקום השם שקראתי למאמר, שם מסורבל אולי, לדעתך, אבל המציין את הרעיון העיקרי שבדברי, — נתת שם אחר: „מראשונינו". — במקום השם המציין את הדבר המסויים שאותו רציתי להדגיש — נתת שם כללי ביותר ובניגוד לכוונתי... ודבר זה לא יתכן! לא כתבתי לך אז, משום שאיני אוהב לדבר דברים לאחר מעשה. אבל אני מקוה שלא תשנה בדברי, מלבד במקרה של שיבוש ממש שנפל אולי בשעת **העתקה.**

והנה קראתי בתוכן־העניינים על „הספד שלי על ארנון". סבורני, שזהו המכתב שכתבתי ליום השנה. ואם כך, יש לציין הדבר בשמו הנכון (המכתב בוודאי נמסר ע"י משרד החינוך והתרבות), שם המאמר שלי הוא „מן הדיונים על תכנית הלימודים החדשה". רציתי בשם זה להדגיש, שהם מן הזמן ההוא ודינם כתעודות, שהרי נלקחו מן הפרוטוקול ולא כ„הערות" שבאו אחרי כן, כפי שיש להסיק מן השם „הערות", שמשמעותו לאחר שהתכנית היתה כבר מוכנה.

---

1) י. טברסקי היה העורך הראשי של הוצאת „דביר".

אבקשך במאד, לא לשנות ולשלוח לי הגהה, ולא לתקן אחר כך... נוהג אני לדבר גלויות, ביחוד עם אנשים שאני מכבד אותם ומוקיר אותם — התניתי זאת גם כתנאי להסכמתי לתת את הדברים, ואני מבקשך לא לתת מקום לתרעומת.

בברכה ובהוקרה נאמנה ובד"ש

ב. דינור

יב

כ"ז באדר א' תשכ"ז
9 במרץ 1967

לכבוד
הפרופ' אריה טרטקובר,
יו"ר הנהלת
של הברית העברית העולמית
כ א ן

פרופ' טרטקובר הנכבד והיקר,

קבלתי את מכתבך מיום ג' אדר א' ש.ז. שבו הואלת להציע לי על דעת חבריך בהנהלה לקבל עלי את המינוי של חבר נשיאות הכבוד של ברית העברית העולמית.

אני מודה מקרב לב על הכבוד שהואלתם לחלק לי בהצעה נכבדה זו לצרפני לחבר האנשים הדגולים, העומדים בשורה הראשונה של רבי הפעולה בשדה הלשון העברית ותרבותה.

אולם ביחד עם תודתי והוקרתי, הנני מצטער כי לא אוכל, לדאבוני, לקבל עלי את מינוי הכבוד הזה. וזאת משני נימוקים: גם משום הזכות והכבוד הכרוכים במינוי זה וגם מפני החובה הגלומה בו. לדאבוני, לא היתה לי הזכות בעבר לפעול במיוחד וישירות לטובת הברית העברית העולמית ולטובת מטרותיה הנעלות, ואיני רשאי לקבל מינוי של כבוד, שאני בעצמי משיל ספק אם אני זכאי לו. ושנית, מינוי זה חובה כרוכה בו, חובת כבוד היא על כל חבר־כבוד לפעול לטובתן של אותן מטרות שהצבור שבחר בו שוקד עליהן. ואני בבחינת פועל שמלאכתו מרובה ויומו קצר, ואם כי הוא משתדל לא להיות עצל, הרי אוסר לו לשכוח, כי „בעל הבית דוחק", ומשום כך התפטרתי — מהרבה והרבה התחיבויות, ועל אחת כמה וכמה שאין ביכלתי לקחת עלי חובות חדשות. ואין אני רגיל ונוהג לצרף את שמי, מבלי לעשות משהו. לגבי עצמי אני נוהג לפי הכלל: שמא לאו מילתא היא.

אני מבקש סליחתך וסליחת החברים על הסירוב לגדולים וטובים — אונס — ואין לך אונס יותר גדול מזקנה וחולשה, — רחמנא פטרית! אבקש למסור את הוקרתי הרבה לחברים ולך העושים במלאכת הקודש, יישר כוחכם, ותהא הברכה שרויה במעשיכם.

ברגשי כבוד ויקר
ובברכה נאמנה
ב. דינור

נ.ב. תשובתי נשתהתה בעטיו של מצב בריאותי, ואתכם הסליחה גם על כך.

טו

לכבוד
מר שלמה צמח
ירושלים.

ירושלים, ג׳ באב תשט״ז
11 ביולי 1956

מר צמח היקר,

הרשה־נא לי לצרף את ברכתי הלבבית למלאות לך שבעים שנה. כ„זקן ורגיל", שעבר את הגיל הזה, אני יכול להגיד לך שזה לא נורא. העיקר — כמו שסבתא שלי היתה אומרת: „גם אני למדתי רמב״ם ואני יודעת שהרמב״ם היה אומר: „תביט תמיד לפנים ולא לאחור". ובכן, ידידי, תעבוד, תשמח — ותהיה בריא! זה צריך תמיד לזכור, וביחוד במלאות שבעים שנה. כי גם ה„רצון" יש לו בשטח זה חשיבות לא מעטה. כמובן, אתה יכול גם לפעמים להציץ אחורנית ולראות מתוך ספוק: מה רבה הברכה שהבאת, ביותר מיובל שנות עבודה נאמנה, לעם ולספרותו, לארץ ולבנינה, לישוב ולחנוכו.

כה לחי!

במיטב הברכות
ובידידות רבת
ב. דינור

נ.ב. אשתי מצטרפת לברכותי לך ולרעיתך ולכל ביתכם.

יד

לכבוד
מר ג. שופמן
רח׳ נצח־ישראל 21
תל־אביב.

שר החנוך והתרבות
ירושלים, י״ב בניסן, תשי״ב
17 באפריל 1952
17/30/1/1 — 19461

מר שופמן היקר,

אני מתכבד בזה להודיעך כי בהתאם להכרזת הממשלה בקווי היסוד, החלטתי להנהיג מענק לסופרים שלפיו יתנו לסופרים שתרמו תרומה בעלת חשיבות לספרות העברית ולתרבות ישראל, ושזכו להגיע לימי זקנה בארצנו, מענק בסך —.50 ל״י לחודש.

יש לי הכבוד והעונג להודיע לך כי אתה הנך אחד, מארבעה סופרים שהחלטתי שלהם יש להתחיל לשלם את דמי המענק מחודש ינואר שנה זו. מענק זה ישמש ביטוי צנוע לרגשי ההוקרה העמוקה ולרחשי התודה שישראל, העם והמדינה, רוחשים לך על יצירתך המבורכת שבה העשרת את הספרות העברית במשך יובל שנים.

השנה ימלאו 50 שנה מאז הופיע הקובץ הראשון של ה„סיפורים והציורים" שלך. מאז לא חדלת לתת צורה ודמות פלסטית להרגשת האדם בישראל ולחויתו האינטימית של היחיד. בצמצום הקלאסי של סגנונך יצקת יציקה אמנותית,

מוחשית, את דמות הדור על הרגשת הפחד, חוסר האונים, התלישות, של האדם בארץ. וביצירות־אמן אלה שחררת את הדור מחולשתו והולכת אותו בדרך הפורקן וקיפת הקומה, ועל זה תבורך.

אני מקוה כי ביטוי צנוע זה של הוקרה ישמש לך עדות נאמנה כי יצירתך הביאה ברכה לעם והוא מכיר בה, וכי לא מעט חלקך בתהליך זקיפת קומת ישראל — קומתו של האדם בישראל וקומתה של האומה כולה.

ברגשי ידידות והוקרה נאמנים ובברכת שלום

ב. דינבורג

טו

ד' תשרי תש"ה [1]

לדוד שמעונוביץ [2], תל־אביב,

ידידי היקר והנעלה,

מקרב לב הנני מודה לך על תשורתך הנאה [3] שבה זוכתנו לראשית השנה החדשה. לא היו ימים נוראים ואיומים כבימינו, שבהם הרגשתי מה רבה תברכה וההרגעה שיש בדבריך:

ואם העולם
לא לי הוא, לא לי הוא—
אך כולם הוא לא לי
אם רק אהבתיהו? [4].

ושכל שורה ושורה מספרך־שורותיך מחוננת אותנו בהם!

במיטב הברכות לשנה החדשה,

בידידות נאמנה ובהוקרה עמוקה

שלך בן ציון דינבורג

אשתי ואני שולחים את ברכותינו הלבביות לדינה ושמואל [5].

---

1) 21.9.1944.

2) דוד שמעונוביץ (שמעוני, — 1886—1956). — היה חברו של ב. דינור בהיותם סעילים במפלגת ס.ס. ברוסיה בשנות 1906—1907.

3) ספר האידיליות. ת"א. תש"ה.

4) שם, עמ' קצ"ו.

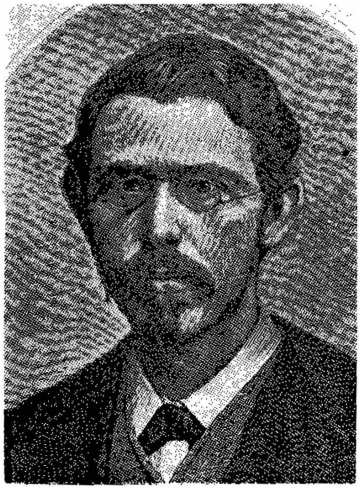
5) רעיתו ובנו של ד. שמעוני.

מכתבו של ב"צ דינור לח. נ. ביאליק משנת 1913 (ר' עמ' 26)

היסטוריונים של יהדות רוסיה*

יצחק מאור

אליהו אורשאנסקי ומקומו בהיסטוריוגראפיה של יהודי רוסיה

בהקדמה לספרו „תולדות העם היהודי ברוסיה" מונה ההיסטוריון היהודי יולי האַסאַן שורה של חוקרים ומחברים, שלהם הוא מכיר טובה על כך, שהשפיעו, במידה זו או אחרת, על תוצאות פעולתו הספרותית־מחקרית. את המקום הראשון (מבחינה כרונולוגית) ברשימה זו תופס אליהו אורשאנסקי, ועליו כותב האַסאַן:

„המשפטן המלומד איליה גריגורייביץ' אורשאַנסקי, שמת בטרם עת, השכיל בכוח כשרונו הבולט לעורר בציבור היהודי עניין להעבר שלנו, אף על פי שברשותו היה חומר היסטורי דל ביותר. בהשפעת חיבוריו נתמלאתי גם אני, בין רבים אחרים, בהרגשת הצורך לחקור את גורל היהודים ברוסיה".

דרכו בחיים

אליהו אורשאנסקי נולד ב־1846 בייקאטרינוסלאב, במשפחה יהודית אמידה. בית אביו הצטיין בבקיאות בתורת היהדות ובספרות העברית וכן

* היה בדעתנו להביא מדור זה לכבוד יום הולדתו התשעים של פרופ' ב. דינור ז"ל, ולכלול בו את מרבית ההיסטוריונים של יהדות רוסיה בשנים עברו. אולם לא איסתיעא מילתא ומורנו הלך לעולמו כמה חדשים לפני המועד הנ"ל. אנו מביאים בזה חלק מהמאמרים שהוכנו לשם כך.

בהשכלה כללית, ורוח הליבראליזם התמזג בו עם מסירות לערכי היהדות ולמסורתה. בן ארבע נמסר הילד אליהו ל„חדר", ובגיל שש כבר למד חומש עם פירוש רש"י. בהמשך הזמן לא הסתפק עוד בלימודים שב„חדר", כי רב היה צמאונו לדעת. הוא עסק הרבה בקריאה עצמית בספרים שמצא בבית אביו ואצל קרובי משפחתו. בן עשר כבר עבר על חמשת חומשי התורה עם המפרשים וכן קנה לו ידיעה ניכרת בספרות העברית. באותו גיל עצמו גם התחיל ללמוד גמרא ולא הפסיק תלמודו זה גם לאחר מכן, כשכבר היה סטודנט באוניברסיטה בפאקולטה לתורת המשפטים.

בן 15—16 כבר עבר אורשאנסקי על הש"ס עם מפרשיו ועל הפוסקים ונעשה בר־סמכא בתלמוד, כך שלומדים ותיקים היו פונים אליו בשאלות. בעת ובעונה אחת עם לימודי היהדות למד אורשאנסקי בכוחות עצמו את הלשון הרוסית ושפות לועזיות אחרות וכן עסק בהשכלה כללית. לקרוא רוסית כבר ידע בהיותו בן עשר. כשהוריו הבחינו במקרה שהנער קורא ספר רוסי, מיד הזמינו לו מורה, שלימד אותו את השפות: רוסית וגרמנית וכן חשבון והיסטוריה. לימודים אלה בהדרכת מורה נמשכו רק שנתיים, ולאחר מכן המשיך את השכלתו הכללית באופן עצמאי ללא עזרת מורה.

שמו כעילוי הלך לפניו כשהיה בן חמש־עשרה. הוא המשיך לעסוק בתלמוד, בקבלה ובפילוסופיה יהודית, ויהודי ייקאטרינוסלאב ראו בו רב גדול בישראל בעתיד. והנה הגיעו שנות ה־60 של המאה ה־19 — תקופת הריפורמות הגדולות של הצאר אלכסנדר השני. רוסיה כולה כאילו קמה מהתאבנות, וחוגי האינטליגנציה התעוררו מתרדמה ממושכת לפעילות אינטנסיבית. התעוררות זו נתנה אותותיה גם בדור הצעיר היהודי. תגובת ההשכלה שקמה או בקרב יהודי דרום רוסיה משכה גם את אורשאנסקי הצעיר, שהיה כבר מוכן לפני כן לקבל את השפעת ההשכלה הכללית. בנוער היהודי שבייקאטרינוסלאב נוצר חוג קטן שהתעורר לתנועת ההשכלה ועקב בצמאון אחר הספרות החדשה. בראש החוג הזה עמד אורשאנסקי, וכך התחוללו שינוי יסודי בכיוון פעולתו העיונית והמדעית. הוא איכזב את תקוות בני עירו, שקיוו לראותו כרב בישראל והחליט לשרת את עמו בדרך אחרת — על־ידי קניית השכלה כללית. דחיפה נוספת לכך שימשה התוודעותו אל תלמידים אחדים מהכיתות הגבוהות של הגימנסיה הקלאסית המקומית. תוך קשריו עם מכריו החדשים נתגלה פתאום לאורשאנסקי, שהוא כבר קנה לו בדרך העצמאית דעת רבה למדי במקצועות הנלמדים בגימנסיה, ושלא יקשה עליו להיכנס לאוניברסיטה. הוא התחיל להתכונן במרץ לבחינות בגרות ולמד את הלשון הלאטינית, שקודם לכן לא עסק בה. הוריו השלימו עם נטיותיו החדשות וסייעו לו להיכנס לאוניברסיטה. ב־1864 עמד אורשאנסקי בבחינות בגרות ונתקבל כסטודנט מן המניין בקורס הראשון של הפאקולטה למשפטים באוניברסיטת חארקוב. כעבור שנה עבר לקורס השני של הפאקולטה באוניברסיטת אודיסה והמשיך שם עד גמר חוק לימודיו. שלוש שנות לימודיו באודיסה היו תקופה חשובה מאד בהתפתחותו. כאן הוברר לו סופית תחום פעולתו: עיבוד פובלי־ציסטי־מחקרי של שאלת היהודים ברוסיה וכן כתיבה בשאלות משפטיות

כלליות של חיי רוסיה. הוא כתב בעתונים רוסיים מקומיים כגון: „אודסקי ויאֶסטניק", „נובורוסיסקי טלגראף" וכן ב„המליץ" של צדרבאום־ארז.

בשנה הרביעית ללימודיו באוניברסיטה החלו מתגלים באורשאנסקי סימנים של מחלת הַשחפת. הוא הבין, כי ימיו ספורים. אף על פי כן לא נחלש מרצו, ולמרות מחלתו עבד ללא ליאות. בטרם מלאו לו כ"ב שנים כבר היה מפורסם למדי בציבור היהודי. הסניף האודיסאי של „חברת מפיצי השכלה" בחר בו כחבר הוועד מתוך הערכת פעולתו הספרותית למען יהודי רוסיה. ב־1868 סיים אורשאנסקי את חוק לימודיו באוניברסיטת אודיסה בתואר מוסמך לתורת המשפטים. שלטונות הפאקולטה למשפטים הציעו לו להישאר באוניברסיטה, כדי להשתלם במדעים ולהתכונן לפרופסורה. אך בתנאי שימיר את דתו. אולם עם כל אהבתו למדע ולמרות מצבו החמרי הקשה, דחה אורשאנסקי הצעה זו ללא היסוס, שהרי עמוקים מדי היו שרשיו ביהדות וקשרו הרוחני אל העולם היהודי. ד"ר פ. יאמפולסקי, שלמד בימי נעוריו יחד עם אורשאנסקי תורה בייקאטרינוסלאב, מספר בזכרונותיו על ידידו, כיצד הודיע להוריו על הצעת הפאקולטה. באחד ממכתביו כתב אורשאנסקי מאודיסה לייקאטרינוסלאב: „פה הציעו לי להישאר באוניברסיטה ולכהן בקתידרה שנתפנתה, אך בתנאי כי אתנצר. לפני ימים אחדים קניתי פרווה. יותר אין חדש". כותב הזכרונות על אורשאנסקי הביא קטע זה ממכתבו אל הוריו, כדי להראות, שהצעת הקתידרה תמורת התנצרותו לא היתה בעיניו אלא דבר־הבל, שלא כדאי אפילו להוסיף מלה אחת להערכתה, והוא עבר מיד לעניין חשוב יותר: הוא קנה מעיל־פרווה לחורף...

בינתיים התפתח והתקדם תהליך מחלתו, ומצבו נעשה קשה יותר, אך הוא הוסיף להסתיר את דבר מחלתו מקרובי משפחתו וממקורביו. באותו זמן עצמו התחיל מופיע באודיסה בטאון חדש של חוגי האינטליגנציה היהודית־רוסית, השבועון „דיאֶן" („היום"). אורשאנסקי נכנס ראשו ורובו לעבודה במערכת העתון והיה לאחד הסופרים הפעילים והפוריים ביותר של בטאון זה. בפרק הזמן של קיום העתון (1869—1871) פירסם בו שורה של מאמרים ומסות בשאלות שונות על מצבם הכלכלי, החברתי והמשפטי של יהודי רוסיה. כתבים אלה, נוסף על העבודות שפירסם לאחר מכן במאספים „הביבליותיקה היהודית" („ייברייסקאיה ביבליותיקה") של אדולף לנדאו בפטרבורג, נכללו בשני כרכים של חיבוריו, שאחד מהם יצא עוד בימי חייו (1872), והשני — אחרי מותו (1877).

עבודתו של אורשאנסקי בשבועון „דיאֶן" לא האריכה ימים. בקיץ 1871 נסגר בטאון זה של יהודי רוסיה, בעקבות הפוגרום באודיסה. אורשאנסקי נזדעזע מהפרעות והתקומם בכל נימי נפשו על פגיעה זו בזכויות האדם. הוא כתב מאמר מלא מחאה חריפה והתמרמרות, אך בשל תנאי הצנזורה לא נדפס המאמר. מאוחר יותר כתב מאמר על אותו נושא עצמו בשם „לתיאור אופיו של הפוגרום באודיסה". המאמר נכלל בספרו „היהודים ברוסיה". במאמר זה מוסר אורשאנסקי על יחסו של הציבור הרוסי המשכיל אל האוכלוסיה היהודית בשעת הפרעות. כאן נראה בעליל, שהוכתה לראשונה אמונתו של המחבר בציבור הרוסי וב„השתלבות" היהודים בתרבות הרוסית כדרך לפתרון שאלתם; נזדעזעה

אמונתו באינטליגנציה הרוסית כגורם פרוגרסיבי והומאני, העשוי לשמש בעל־ברית ליהדות רוסיה במאבקה על זכויותיה האזרחיות והמשפטיות. מעל דפי העתון „דיאן" דרש אורשאנסקי מאת יהודי אודיסה שלא יוותרו על זכותם — שזוהי גם חובתם הקדושה — לתבוע לדין את האשמים באירגון הפוגרום ובביצועו וכן לתבוע פיצויים לנפגעים מהפרעות. כתיבה זו היא אשר גרמה להפסקת הופעתו של העתון.

באוקטובר 1871 עבר אורשאנסקי לגור בפטרבורג. הוא פירסם בהוצאות רוסיות כלליות שורה של עבודות־מחקר בתחום המשפט הרוסי, ועד מהרה רכש לו שם של בר־סמכא בנושאים אלה; וכן הדפיס, כאמור, במאסף „הביבליותיקה היהודית" עבודות־מחקר על חיי היהודים ברוסיה. אולם אקלימה של פטרבורג השפיע לרעה על מצב בריאותו, ולפי דרישת הרופאים עזב את המקום. במשך שלוש שנים ומחצה ישב בחוץ לארץ. בקיץ היה יושב בהיידלברג, בסתיו — בשווייץ, בחורף — בטירול או באיטליה הצפונית. מחלתו תשוכת המרפא כירסמה בו והרסה בהדרגה את האורגאניזם שלו; אף על פי כן הוסיף לעבוד הרבה והיה פעיל ופורה ביותר בחיי־הרוח. הוא אף נרשם כסטודנט באוניברסיטת היידלברג ושמע הרצאות על פוליטיקה ועל פסיכולוגיה של העמים. אולם את רוב זמנו היה מבלה בספריה האוניברסיטאית. שם כתב חיבורים בתחום המשפט הכללי ומחקרים מיוחדים במשפט הרוסי. הוא עבד הרבה בתורת־המשפטים ההשוואתית. מחקריו בתחום המשפט הרוסי והכללי נתקבלו בהערכה רבה על־ידי הביקורת המדעית הרוסית מצד מלומדים מפורסמים.

על אופי עבודתו של אורשאנסקי, על עמקותו ובקיאותו ועל רוחב ידיעותיו מספר ד"ר פ. יאמפולסקי: „ב־1870 נכנסתי פעם לחדר־עבודתו של אורשאנסקי, אך לא מצאתיו בבית. באמצע החדר עמד שולחן גדול מלא ערמות ספרים, כתבי־עת ועתונים. סקרן הייתי לדעת, מה הם הספרים האלה. והנה, בפינה אחת — ‚חושן־משפט', בשניה — התלמוד הבבלי; להלן עתונים אנגליים ופולניים; להלן, הקומדיה האלוהית' לדאנטא בלשון האיטלקית; עתונים צרפתיים, רוסיים, ‚המגיד', ועל כל אלה הערותיו בכתב ידו. שעה שלמה חיטטתי בערמות הללו, וראשי סחרחר משיפעה זו של ספרים בעלי תוכן מגוון ביותר ב ש מ ו נ ה שפות אירופיות. — — משחר נעוריו קנה לעצמו הרגל לעבוד בשיטתיות, בהגיוניות ובעקיבות".

שנות ישיבתו של אורשאנסקי בחוץ־לארץ היו השנים הפוריות ביותר בפעולתו המדעית־פובליציסטית, למרות מחלתו שהתפתחה או במהירות מסחררת. ביולי 1875 חזר לייקאטרינוסלאב, וב־5 בספטמבר נפטר, והוא אך בן עשרים ותשע. הוא מת, איפוא, בעיצומה של פריחת כוחותיו הרוחניים והמוסריים בגיל, שרוב הסופרים רק מתחילים בפעילותם הספרותית. עזבונו הספרותי־מדעי מהווה רק חלק מיצער ממה שיכול היה לעשות, אילולא מת בטרם עת.

אחרי מותו הועלתה הצעה להקים על קברו בייקאטרינוסלאב מצבת זכרון מיוחדת. רעיון זה נתגשם רק מקץ חמש עשרה שנה — ב־1890. את הדגם למצבה עשה הפסל מ. אנטוקולסקי, ואת עצם המצבה — תלמידו אליהו גינצבורג. המצבה מתארת מעין מזבח הבנוי מערמה של ספרים בעלי גדלים

שונים ומצורות שונות. על גבי המזבח — ספר פתוח למחצה, ועל דפיו חרות באותיות אדומות הפסוק בעברית: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני"...

על מצבם הכלכלי וחברתי של יהודי רוסיה

כתביו של אורשאַנסקי בענין יהודי רוסיה רוכזו בשני כרכים: א) „היהודים ברוסיה" („יברייאי ו׳רוסיאי"), ספר הכולל מסות ומחקרים על היסודות הכלכליים והחברתיים של חיי היהודים ברוסיה, יצא לאור עוד בימי חייו של המחבר ב־1872 (מהדורה שניה יצאה ב־1877); ב) „התחיקה הרוסית על אודות היהודים" (רוסקויא זאַקונודאַטאלסטבו או יברייאד"). ספר זה, שיצא לאור כבר אחרי מותו של המחבר ב־1877, כולל עבודות, המיוחדות להבהרת הצד המשפטי של שאלת היהודים.

כמשפטן מלומד וכסופר פובליציסטן בעל רמה אינטלקטואלית ומוסרית גבוהה וכבקי בהווי חייה של יהדות רוסיה, היה אורשאנסקי מקפיד ביותר על גישה אובייקטיבית בחקר שאלת היהודים והיה מתבסס אך ורק על עובדות, גם אם לבו היה נתון לבני עמו הסובלים והמקופחים בזכויותיהם האלמנטאריות. הוא דחה לחלוטין את הדרך של אפולוגאטיקה, שהיתה מקובלת על רוב הפובליציסטים היהודים בני דורו שכתבו רוסית. לא בקשה ותחנונים ולא פנייה אל המצפון ואל רגש ההומאניות של הציבור בעם השליט, אלא דרישה ותביעה לעשיית צדק לעם היהודי ומלחמה נמרצת לזכויותיהם של היהודים כבני אדם וכאזרחי רוסיה — זאת היתה דרכו של אורשאנסקי בפעולתו הספרותית. הוא גם היה הראשון שניגש לדון בשאלת יהודי רוסיה בדרך החקירה ההיסטורית־השוואתית. בכך הגיע למסקנות ברורות ומבוססות והראה בעליל, כי מצב היהודים ברוסיה במאה ה־19 אנאלוגי למצבם של יהודי מערב אירופה בימי הביניים.

את ספרו „היהודים ברוסיה" פותח אורשאנסקי באפיגראף לקוח מג׳ון סטיוארט מיל לאמור: „ישנם אנשים רבים שלא ניתן לשכנעם, כי אי־שוויון וכויות אין לו כל יסוד של צדק וחוקיות; לאלה צריך עוד לבאר ולהסביר, מה, בדיוק, ה ת ו ע ל ת, שביטול אי־השוויון הזה יביא עמו".

בהעירו בפתח הקדמתו לספר, כי תוכנן ותכליתן של המסות הכלולות בכרך זה ברורים במידה מספקת מתוך האפיגראף הנ"ל, ממשיך אורשאנסקי: „להוכיח כי פגמיהם של היהודים מותנים בנסיבות החיצוניות של הווי חייהם; כי הדעות הנפוצות בדבר הנזק שהיהודים מביאים למשק הלאומי אינן אלא פרי דעות קדומות, העומדות בסתירה גמורה לעובדות חיי המציאות, וכי ביטול ההגבלות המשפטיות לגבי היהודים ברוסיה יביא למדינה לא נזק, אלא תועלת — זוהי תכליתו של הספר הזה".

„אין מי שמשוכנע יותר ממני, — מוסיף אורשאנסקי — כי עצם עבודה כזאת היא גם מיותרת וגם בבחינת יגיעה לריק. מיותרת על שום מה? על שום שאכן חסרת־טעם היא הדרישה להביא עובדות להוכחה, שהיהודים הם בני אדם כמו כל שאר אנשים, ושיש להם, בלא ספק, הזכות לקיום, כמו לבני דתות אחרות. פחד תוקף אותך בעד חברה כזאת, שיש צורך להוכיח בה

במספרים ובציטאטות אמיתות כגון אלה, שאדם הוא אדם ותהא הדת שהוא מחזיק בה כאשר תהיה וכי אסור שהיא (הדת) תשפיע על מצבם האזרחי של האנשים בחברה. עבודה כזאת היא בבחינת יגיעה לריק, שכן ברוב המקרים מתאמתת דעתו של מונטאסקייה, כי כאשר שומה על מישהו להוכיח לבני אדם דברים שהם ברורים ומובנים מאליהם, הרי אפשר להיות בטוח מראש בחוסר התועלת של נסיונות כאלה.

„אולם מן הצד השני, ככל שזה מעציב להודות בכך, הרי אנו נתונים עתה בשלב־התפתחות כזה, שבו שום מושג פשוט ממושגי מדע־החברה אינו נחשב לאכסיומה ביחס ליהודים. הכלל, שניסח מונטאסקייה, הוא כמו כל כלל שהוא מאפשר גם יוצאים מן הכלל. מכל מקום, לפי דעתי יש חשיבות בכך, שאפשר להוכיח את כל חוסר הרציונות של הטעמים הנבונים, כביכול, שאנשים התומכים באי־הצדק ובהפרת העקרון של שוויון חברתי, מבקשים להסביר ולהצדיק בהם את אי־הצדק הזה. לחשוף עניין בלתי־צודק, להסיר מעל פניו את המסווה הנאה ולהעמידו בכל מערומיו המתועבים — דבר זה יהיה תמיד רצוי ומועיל. ואם העובדות המלוקטות והממויינות בספר זה, לפחות משכנעות במשהו, הרי דומה, שהן עשויות לסייע להעמיד באור הנכון אותו העוול החברתי המשווע, המכונה אצלנו בשם שאלת היהודים. במקום שבו דבר ברור ומובן מאליו עדיין מוצג בחזקת שאלה, שם גם תשובה על שאלה כזאת לא תיחשב למיותרת".

עד כאן מתוך ההקדמה לספר „היהודים ברוסיה".

הספר הוא, כאמור, מאסף שבו מקובצים מאמרים ומסות, שנכתבו בנפרד ונדפסו בהוצאות פריודיות, בעיקר בשבועון „דיאן". בקובץ זה מלוקט חומר עובדתי וסטאטיסטי בעל ערך רב, המאיר ומבהיר, מבחינה היסטורית־סוציולוגית, את הצד הכלכלי והחברתי של שאלת היהודים ברוסיה. אורשאנסקי מבקש לסתור טענות המקטרגים המאשימים את יהודי רוסיה בהתרחקות מכוונת מהאוכלוסיה הלא־יהודית, בהתבדלות ובהסתגרות, שכתוצאה מכך מהווים הם גוף זר במדינה ובקרב האוכלוסיה הכללית. את המכשול העיקרי בעניין התקרבותם של היהודים אל העם הרוסי ואל תרבותו רואה אורשאנסקי בפוליטיקה היהודית של הממשלה וביחסו השלילי של הציבור הרוסי אל היהודים. הוא מצביע על כך, שבארצות שבהן נהנים היהודים משיווי זכויות, שם הם מדברים בלשון המדינה ומשתלבים בקרב העם השליט. במאמריו שנכתבו בשנים 1869—1870 מציין אורשאנסקי, כי היחס של הממשלה ושל הציבור הרוסי אל היהודים נשתנה, אמנם, לטובה, (זה היה עוד לפני הפוגרום באודיסה — י.מ.), אף על פי כן מצבם הכלכלי הורע בהרבה. בעיקר השפיעו כאן הריפורמות משנות השישים של הצאר אלכסנדר השני. משטר הצמיתנות (שיעבוד האיכרים) ברוסיה הביא לידי התפתחות רחבה של התיווך באופניו השונים; והמתווך, הסרסור היה כמעט תמיד היהודי. נמצא, איפוא, כי הקידמה הכלכלית הכללית בחיי רוסיה נתגלתה כמזיקה ביותר לצרכיה של האוכלוסיה היהודית בהמוניה. ההיסטוריה מראה, כי בכל ארצות אירופה המערבית מילאו היהודים בתחום המשקי בימי הביניים אותו תפקיד עצמו, שהם מילאו ברוסיה עד תקופת הריפורמות,

כלומר — עד שנות השישים של המאה ה־19. ברם כשעמי אירופה עברו ממשק פיאודאלי למשק קאפיטאליסטי, הסתגלו היהודים לנסיבות שנשתנו, הצטרפו למעמדות היצרניים, וכלל לא נתגלו כמיותרים בכלכלה הלאומית של ארצות מושבותם. לעומת זאת נקלעו יהודי רוסיה (פרט לשיכבה דקה של בעלי עסקים גדולים) למצב כלכלי ירוד מאד, שכן מקורות־פרנסתם הקודמים נסתתמו, ואילו חדשים לא נתגלו. מתוך שלמד גזירה שווה מיהודי מערב־אירופה, קיווה אורשאנסקי, שמצבם הכלכלי הירוד של יהודי רוסיה הוא תופעה זמנית חולפת, עד שיסתגלו לתנאים החדשים, אך ביניתיים מצבם קשה עד למאד.

במיוחד עוררו דאגתו של אורשאנסקי יהודי הפלכים המערביים, שבהם ניכרים היו כל הסימפטומים של החולי החברתי, הידוע בשם פרוליטריון, כגון: חוסר־בית, נדידה, גירושים, תנאים סאניטאריים עלובים וכתוצאה מכך — תמותה גדולה מן הרגיל, ירידת המוסריות, חוסר אמצעי־תשלום לאוצר המדינה וסכום מיזער של שכר והכנסה. אורשאנסקי חולק על טענות המקטרגים, כי המסחר היהודי מזיק לכלכלה הרוסית ולהמוני האיכרים המנוצלים, כביכול, בידי היהודים. אף הצורה המכוערת ביותר של משלח־יד יהודים בפלכים המערביים — התיווך והסרסרות אינו כה רעה ומזיקה, כפי שנוהגים לתארת. אין שחר לטענות, כי התיווך היהודי מרושש את אוכלוסיית החבל המערבי, שכן ידוע גם ידוע, כי השכר שהסרסורים היהודים דורשים בעד פעולתם הוא נמוך ביותר. ואורשאנסקי מביא כאן עדותו של נוסע רוסי בביאלורוסיה ושאר פלכים מערביים, שכתב כי בעד „פולטיניק" (חמישים קופיקות רוסיות) יתרוצץ ה„זיד־ה„פאקטור" (סרסור) יום תמים.

אורשאנסקי דוחה גם את הטענה, שהיהודים עוסקים רק בתיווך ואינם מייצרים שום ערכים. לאמיתו של דבר, נוסף על התעסקותם במלאכות שונות, הביאו היהודים לא מעט תועלת בכך, שמתוך הכרח למצוא פרנסה, יסדו ענפי ייצור חדשים, שקודם לכן איש לא עסק בהם כגון: גידול עזים, גידול עופות־בית, בעיקר אווזים; או, למשל: האוכלוסיה בפלך מינסק עוסקת באיסוף אוכמניות (גרגירים שחורים) ביערות, ויהודי אוקראינה מעבירים סחורה זו בכמויות עצומות למוסקבה לעשיית צבע ידוע. המסחר היהודי מביא גם תועלת רבה לחקלאים, בכך שהוא דואג לשווקים בשביל תוצרתם (תבואה, עצי־יער וכו').

אין אורשאנסקי מעלים עין גם מהצדדים השליליים של המסחר היהודי. עם זאת הוא מדגיש, כי אין להאשים בכך את היהודים, אלא את הנסיבות והתנאים החיצוניים. הצמיתנות ברוסיה היתה הסיבה העיקרית לאפשרות ניצולם של האיכרים על־ידי האוכלוסיה העירונית. מצב האיכרים אילץ אותם למכור תוצרתם למטה מן המחיר השווה. מן הצד השני גם עניותם של היהודים עצמם הביאה אותם לחיפוש פרנסות שונות, בלי לבחור בדרכים ובחוקיותן. למשל, המסחר בסחורות מוברחות דרך הגבול המערבי הוא אחד הצללים הקשים ביותר בפעולתם הכלכלית של היהודים, ואף שימש עילה להגבלות רבות של זכויותיהם האזרחיות. אולם — טוען אורשאנסקי — זה מכבר הוכח על־ידי המדע והנסיון, כי הברחת־מכס היא עבירה טבעית במקומות שבהם אוכלוסיית־הספר ענייה ואין לה הרבה מקצועות ומקורות פרנסה. ונוסף על התנאים

האובייקטיביים האלה מזכיר אורשאנסקי את שיתוף הפעולה בהברחות מצד שוטרי־המכס...

רבבות ומאות אלפי יהודים משוללים כל בסיס כלכלי וזקוקים לתמיכה מקופות צדקה, כדי שלא למות ברעב. חוסר זכות־ישיבה מחוץ ל„תחום המושב" הוא הוא הסיבה העיקרית למצב הזה. בכך ראה אורשאנסקי את שורש הרע ולכן דרש במפגיע את ביטול ה„תחום" ומתן זכות־ישיבה ליהודים בכל רחבי רוסיה.

על מצבם המשפטי של יהודי רוסיה

מחקריו ומסותיו של אורשאנסקי על מצבם המשפטי של יהודי רוסיה, שפורסמו בימי חייו בהוצאות פריודיות שונות, רוכזו, כאמור, בספרו „התחיקה הרוסית על אודות היהודים", שיצא שנתיים אחרי מותו (1877). בספר זה ניתן תיאור רב־צדדי וניתוח משפטי מעמיק של קיפוח זכויות היהודים ברוסיה מימי מלכותה של יקאטרינה השניה עד מלכותו של אלכסנדר השני. בתחום זה היה אורשאנסקי בעל זכות־ראשונים, שהרי היה הראשון אשר ניסה לתת תיאור אחיד וסקירה כללית מקיפה של החוקים המיוחדים בדבר היהודים, המפוזרים במחלקות ובמדורים שונים של התחיקה הרוסית הכללית. יתר על כן: הוא גם היה הראשון אשר ניסה להבהיר את הצד המשפטי של שאלת היהודים ברוסיה על־ידי חקירת התפתחותם ההיסטורית של המניעים והיסודות לחוקים על אודות היהודים בהקשרם עם המהלך הכללי של החיים המשפטיים ברוסיה.

לשם קבלת מושג ברור ומלא על מצבם המשפטי של יהודי רוסיה ראה אורשאנסקי הכרח לחקור את העניין בשלושה כיוונים: א) להקיף במבט אחד את כלל החוקים, התקנות והצווים לגבי היהודים, לתפוס מהותם ועיקריהם, בלי לשקוע בפרטים פחותי עניין; ב) להבהיר — וזהו העיקר — את המוטיבים שהניעו את המחוקקים להוציא את כל החוקים והצווים האלה ולהציב את המטרות שהם ביקשו להשיגן; ג) להעביר את המוטיבים האלה תחת שבט הביקורת ולהסיק מכאן מסקנות על מידת תבונתם ויעילותם של החוקים הקיימים. בקבעו שלושת הכיוונים הנ"ל לחקר הנושא ניגש אורשאנסקי לעיבוד ביקורתי של החומר, שנכלל ב„קובץ החוקים בנוגע ליהודים".

בנתחו את מיכלול החוקים האלה הגיע אורשאנסקי לכלל מסקנה, כי לפי מצבם האזרחי מהווים היהודים ברוסיה חזיון בלתי־רגיל לחלוטין, חזיון שאין לו אח וריע בגורלם של כל שאר סוגי האוכלוסיה ברוסיה. את היהודים אין לייחס לסוג אזרחים רוסיים, המוגבלים רק במובן ידוע בשל מוטיבים מיוחדים מסויימים. הלא כל אזרחי רוסיה נהנים מזכות־ישיבה בלתי־מוגבלת על פני כל הטרייטוריה הרוסית (פרט לאלה, שזכות זו נשללה מהם בהחלטת בית־הדין, בתורת עונש בעד פשע). זכות זו (של ישיבה) היא, מבחינה מהותית, כה קשורה בעצם זכות האזרחות במדינה, עד שאין כלל לתאר אחת מהן בלעדי חברתה. והואיל והיהודים (פרט לסוגים אחדים של בעלי „פריבילגיות") אין להם זכות־ישיבה בכל מקום ברוסיה, הרי נראה בעליל, כי מן הנמנע לחשוב אותם לאזרחים רוסיים במובן המשפטי של המלה.

זאת ועוד: לגבי כל סוגי האוכלוסיה יוצא החוק הרוסי מהנחת היסוד הנכונה בהחלט, האומרת שכל דבר שאינו אסור על פי החוק נחשב למותר. הנחה יסודית היא, שכל אדם נהנה מחופש גמור להיות ברשות עצמו לפי ראות עיניו וטיקול דעתו, עד שהשלטון לא יגביל את החופש הזה לטובת אנשים אחרים או לטובת החברה כולה. לכן אין למצוא בשום חוק קביעה האומרת, כי יווני, טאטארי או מורדובי וכו' רשאי לעסוק בכל מקצוע שהוא, לרכוש נכסים, להפעיל בתי־חרושת, לערוך עבודת־אלהים, לחנך את ילדיו בבתי־ספר ציבוריים וכד'. הלא כל זה מובן מאליו, כתוצאה מזכויותיו הכלל־אנושיות והאזרחיות של כל נתין רוסי. אולם לגבי היהודים נקודת־המוצא של החוק היא הפוכה, כלומר — שהם כשלעצמם אין להם זכויות כלשהן ברוסיה, ולכן כל מה שהחוק אינו מתיר להם במפורש נחשב ממילא כאסור עליהם. מכאן נקבעו כללים, כגון אלה: „על היהודים שהם נתיני רוסיה חלים החוקים הכלליים בכל אותם המקרים, שבהם לא נקבעו תקנות מיוחדות לגביהם".

„היהודים נהנים מחסותם הכללית של החוקים, והם בני חורין לא רק במעמדם האישי, ברכישה חוקית של נכסים, בעיסוק בחקלאות, במסחר, בתעשייה ובמלאכה. — — — אלה מהם, המצטיינים בידיעות מועילות ובעיסוקים מועילים, או שיעשו שירותים חשובים כלשהם לממלכה, יבואו על שכרם כערכם".

„ילדי יהודים יכולים להתקבל וללמוד, כלי כל הבדל משאר ילדים בבתי־ספר כלליים". (הגבלתה של כניסת תלמידים יהודים לבתי־ספר כלליים — „הנורמה הפרוצנטית" — הונהגה רק בשנת 1887).

„היהודים רשאים, לפי רצונם הם, ללמד לילדיהם את דיני אמונתם בבתי־ספר או אצל מורים פרטיים".

„היהודים רשאים, כמו כל שאר נתיני האימפריה, להפעיל בתי־חרושת מכל הסוגים באותם הפלכים שהישיבה בהם מותרת להם".

„היהודים רשאים לערוך תפילה בציבור ועבודת־אלהים במקומות ישיבת־הקבע הכללית שלהם. איש אינו רשאי להפריע אותם בכך לא בדיבור־פה ולא במעשה".

אכן בקבעו כללים מעין אלה היה המחוקק, כנראה, מודרך על־ידי הדעה, כי היהודי, מכיוון שאינו יכול להיחשב כאזרח רוסי, הוא אדם משולל זכויות, ולכן את הזכויות היסודיות של כל אדם בחברה — חופש־המצפון, אי־פגיעה באישיותו וברכושו, חופש משלח־יד וכו' — יש להעניק ליהודי על־ידי החוק הפועל, כביטוי לרצון השלטון הממלכתי. המסקנה מכאן היא, שהחוק הרוסי רואה את היהודים כזרים, כבני ארץ אחרת, הנהנים ברוסיה מזכויות אזרחיות רק באותה המידה שבה הוכר הדבר לגביהם על־ידי החוק הפועל.

אף על פי כן אין אורשאנסקי מקבל דעה זו, שהיתה או נחלת משפטנים לא מעטים. הוא הגיע למסקנה, כי לומר שהיהודים ברוסיה מהווים סוג של בני ארץ זרה — שוב לא יהיה נכון, ואלה שיקוליו: מצד אחד ב„תחום המושב" יש ליהודים בהרבה מובנים יותר זכויות אזרחיות מאשר לבני ארצות זרות, שלא התאזרחו ברוסיה. אך מן הצד השני, לגבי שאר חלקי רוסיה, כלומר — מחוץ ל„תחום" נתונים היהודים במצב גרוע הרבה יותר מאשר בני ארצות זרות. כל בן ארץ אחרת יכול ליהנות מכל הזכויות של אזרחות רוסית, אם ירצה

בדבר. לשם כך עליו רק לעבור מנתינותו הקודמת לנתינות רוסית. אולם בשביל היהודי הדרך הזאת חסומה, וכדי לצאת ממעגל־הקסמים שלו, הוא צריך להמיר את דתו. מסקנתו של אורשאנסקי מכאן היא זו: האוכלוסיה היהודית ברוסיה נחשבת בעיני החוק כמעמסה כבדה על הממלכה, וזהי צרה; על כן לא יהיה זה מן התבונה ומן המדיניות הנכונה, אם יגדילו צרה זו עוד יותר על־ידי קבלת נתינים חדשים מבני הדת היהודית.

הנה כי כן, מהווים היהודים ברוסיה שכבה חברתית של חצאי אזרחים, או נכון מזה — אזרחים בחלק מסויים של המדינה, וזהו חזיון יוצא מגדר הרגיל, שאין כדוגמתו. המוצא בשביל היהודי הרוסי ממצב זה הוא, בעצם, אחד: להתנצר, ובמיוחד על־ידי קבלת הדת הפראבוסלאבית השלטת. למתנצרים כאלה היה השלטון והחוק נותנים תמיכה רבה ופריבילגיות שונות. כדי להרבות מספר המתנצרים קבע החוק הרוסי, בין השאר, כי יהודים שהגיעו לגיל ארבע עשרה רשאים לעבור מיהדות לנצרות, בלי לקבל לכך את הסכמת הוריהם או אפוטרופסיהם. קביעת גיל נמוך זה לבגירות, מעיר אורשאנסקי, היא אנומאליה קיצונית במשפט הרוסי, שהרי כדי להיות בעל זכות חתימה על שטר־חוב לרובלים אחדים צריך אדם להיות, על פי החוק, לא פחות מבן עשרים ואחת; וכדי להיכנס בברית־נשואין — לא פחות מבן שמונה־עשרה; ואילו להמרת הדת מספיק ליהודי להיות בן ארבע עשרה. נמצא, איפוא, כי במידה שצעדו של אדם בחיים רציני יותר, בה במידה דורש החוק הרוסי פחות בגרות גופנית ורוחנית לאפשרות הביצוע של הצעד.

מכאן מגיע אורשאנסקי למסקנה, כי מוטעית היא הדעה שהיתה נפוצה אז ברוסיה, כי שאלת היהודים היא בעיקר שאלה כלכלית. לאמיתו של דבר היא היתה, בעיקר, שאלה דתית, כלומר, היהדות בעיני הרוסים היא תורה כוזבת, ולכן חייבת הממלכה להוליך את היהודים ולכוונם אל דרך הישר. אורשאנסקי מבסס דעתו זו אגב סקירה היסטורית, החל מספר החוקים של הצאר השני לבית רומאנוב אלכסי מיכאילוביץ' (1649) ואילך.

ההתנצרות היתה, איפוא, הדרך העיקרית ליהודי להשתחרר מן המצב של משולל זכויות. אולם החוק הרוסי איפשר גם אמצעים אחרים, שניים במעלה, שבעזרתם יכול היהודי להשתחרר, אם לא מכולם (כמו על־ידי ההת־נצרות), הרי מאחדים מן ההגבלות והצימצומים שהוטלו עליו. המחוקק הרוסי קיבל ככלל את העיקרון דלקמן: את הזכויות האזרחיות, שבני כל שאר הלאומים נהנים מהן בתורת זכויות טבעיות של כל אדם בחברה, יכולים היהודים לרכוש רק תמורת מעשים אזרחיים מועילים מיוחדים. הואיל והיהודי עומד, בדרך כלל, על דרגה נמוכה יותר מהנוצרי במובן המוסרי והתועלת האזרחית שהוא מביא, הרי אפשר להשוותו בזכויותיו אל הנוצרי רק בתור פרס בעד מעלות טובות ומעשים טובים, שהוכחו ואומתו בדרך החוקית הראויה. הנה כי כן, זכות ישיבת בכל מקום, שהיהודי ירצה לנוחותו, יכול הוא לרכוש בדרכים אלה: א) אם הוא היה חבר מספר מסויים של שנים ב„גילדיה" הראשונה של הסוחרים, כלומר — סיפק לממלכה הכנסה בעלת־ערך.

ב) כשיהודי מילא את שירותו בצבא במשך הזמן הקבוע ושוחרר מהצבא, היה רוכש לו עם זאת את זכות הישיבה בכל מקום ברוסיה, בתורת גמול על

השירות ללא דופי. (עם הנהגת חוק שירות הצבא ב־1874 בטלה זכות זו לגבי המתגייסים החדשים).

ג) כשיהודי גומר את חוק לימודיו באוניברסיטה לא רק בהצלחה, אלא ביתר הצלחה מהנורמה הרגילה, כלומר, הגיע לתואר מדעי, — היה מקבל זכות שירות במדינה וזכות ישיבת קבע בכל מקום ברוסיה.

ד) יוצא מן הכלל חשוב ביותר במובן זה הוא החוק מ־1865 אודות יהודים בעלי־מלאכה. הואיל ורוסיה סבלה ביותר מחוסר בעלי־מלאכה, הכירו באפשרות לאשר בעלי־מלאכה יהודים כאזרחים מועילים ולהתיר להם לעסוק באומנותם בכל רחבי הטריטוריה הרוסית. מובן מאליו שהם, כמו הסוחרים היהודים מה„גילדיה" הראשונה, רשאים היו להשתמש בפריבילגיה זו רק עד שהם עוסקים באומנותם. אולם אך מפסיק היהודי לעסוק במלאכה, רשאית המשטרה, ואף חייבת, לגרשו חזרה ל„מולדת", ל„תחום המושב" היהודי.

בתחיקה הרוסית לגבי היהודים מבחין אורשאנסקי את המוטיבים דלקמן:

א) המניע הדתי; ב) המגמות המונופוליסטיות של הבורגנות הנוצרית; ג) השאיפה להפיק תועלת למדינת מהיהודים; ד) השאיפה להגן על האוכלוסיה הנוצרית מפני הפעולה המזיקה, כביכול, של היהודים.

האם היה אורשאנסקי מתבולל?

האם הטיף אורשאנסקי להתבוללותם של יהודי רוסיה, לטמיעתם ולהתמזגותם בקרב העם הרוסי, כפתרון לשאלת היהודים? הדעות בנידון חלוקות. בחוגים ציוניים שונים ברוסיה בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה הנוכחית דיברו על אורשאנסקי כעל אדם אשר שאף להתבוללות וראה בה את הדרך לפתרון בעיית היהודים ברוסיה ושהוא התכחש לשאיפותיה הלאומיות של היהדות. דעה זו מובעת גם בימינו (יהודה סלוצקי).

אולם דעה אחרת על אורשאנסקי מביע ידיד נעוריו ד"ר פ. יאמפולסקי. הוא טוען, כי אורשאנסקי היה פאטריוט יהודי במלוא מובן המלה, שמטרת כל חייו היתה להגן על בני עמו מפני אויביו ומשנאיו של ישראל. ואלה דברי יאמפולסקי:

„כיהודי אמיתי נשא אורשאנסקי תמיד את דגל היהדות ביד רמה. כסמל כל התכונות היקרות והנכבדות של עמנו היה לנו אורשאנסקי למליץ־יושר לפני כל צוררינו, שונאינו ומקטרגינו. מתוך גרונו של אורשאנסקי הביעה היהדות את רוחה המר ושפכה את לבה הנשבר של היהדות הרוסית. כמה גדולה היא האבדה שאיבדו במות אורשאנסקי בני ישראל ברוסיה, וביחוד חובבי־ציון, העומדים עתה בראש התנועה הלאומית. מי יודע, כי אילו ראה אורשאנסקי בעיניו הזכות את כל המהומות והמבוכות, את כל הצרות וההלאות אשר השתרגו עלו על צווארינו בפרוע פרעות בישראל בנגב רוסיה (כוונת הכותב לפוגרומים בדרום רוסיה בתחילת שנות השמונים בימי אלכסנדר השלישי — המעתיק), אילו ראה את תעלולי האנטישמיות החדשה, אשר כמהלה מתדבקת נתפשטה בכל מקומות מושבות בני ישראל — — — בסוף המאה ה־19, כי אז היה הוא ראש וראשון לתנועה הנשגבה. על

אמיתת ההשערה הזאת יעיד לנו מצד אחד קול היאוש במאמרו על הפוגרום באודיסה, שהרעיש את לב אורשאנסקי באופן גורא מאד. רוח יגון מרחפת על כל שולי מאמרו זה, כמה חרד הוא לגורל עמו ולגורל רוסיה אשר אהב בכל לבו הרך ונפשו הטהורה, כאילו מרגיש הוא, כי כל אמונתו בפרוגרס רוסיה נוע תנוע. מן הצד השני די לנו לזכור, כי סופרים ומשכילים נודעים לשם ולתהילה כליבאנדה, ד"ר פינסקר, — — — אשר כל ימי חייהם עבדו — — — על שדה ההתבוללות ואשר האמינו באמונה שלמה, כי רק בהשכלה האירופית כל תשועתנו, השליכו אחרי גוום את כל אלילי ופסילי ההתבוללות, ובלב נאמן ושלם שבו לעמם ולאומתם ועובדים בכל לבם ונפשם לתועלת התנועה החדשה".

דבריו אלה של יאמפולסקי הופיעו בפרק זכרונותיו בעברית בשנת 1886. מאוחר יותר (1911) הוא פירסם שוב פרק זכרונות על אורשאנסקי (ברוסית), ושם הוא חוזר על טענתו, כי אורשאנסקי לא היה מתבולל והיה רחוק מלהתכחש ל„אני" הלאומי שלו. כמו רבים וטובים מבני דורו חשב גם הוא על השגת שיווי־זכויות ליהודי רוסיה על־ידי ה ת ק ר ב ו ת (ולא — התמוגות) אל התרבות הרוסית והכלל־אנושית והאמין באַמאַנסיפאציה של היהודים ובקידמה של רוסיה.

על אורשאנסקי כיהודי נאמן כותב גם דובנוב: „בנפשו היה יהודי נלהב, ואף על פי כן הטיף להידבק בתרבות הרוסית, אמנם לא בצורה קיצונית של התכחשות אל התרבות היהודית העצמית. הפוגרום של 1871 באודיסה פגע בנפש מרגשת זו: אורשאנסקי פירכס וביקש מוצא להתמרמרותו, אך היה נתקל במכשולים מצד הצנזורה והמשטרה. אילו האריך ימים, היה, בוודאי, עולה כמו סמולנסקין על דרך הסינתיזה הלאומית־פרוגרסיבית, אך השחפת הממארת ניתקה פתיל חייו, והוא אך בן עשרים ותשע שנים".

אחרי מותו של אורשאנסקי, נתפרסמו בעתון „אודסקי ויאַסטניק" (משנת 1875, מס' 223) דברים אחדים שאמר לידידיו לפני צאתו לחוץ־לארץ, ואלה הדברים:

„בצער עמוק רואה אני, שקומץ מהנוער שלנו, שיש ביכולתו להתלכד תחת דגל ההגנה שבמאבקנו, פנה לנו עורף. רובם עשו עטם קרדום לחפור בו. הם רודפים בצע, זוחלים ומתרפסים לפני עגל הזהב. ואני, בי נשבעתי, לא אעזוב את משמרתי, כל עוד יהבהב בקרבי זיק של רוח אלוהים. בלב שלם אשא בעבודת־הקודש של עקירת כל שקר ודיבה שטופלים עלינו אויבינו ואסתור כל בדיות ועלילות־שווא של שונאי עמנו".

אכן, הדברים מעידים על קשרו האמיץ של אורשאנסקי אל עמו ועל דאגתו העמוקה לגורלם של יהודי רוסיה.

כ י ב ל י ו ג ר א פ י ה

(רשימת מקורות וכתבי־עזר, ששימשו חומר לעיבוד הנושא)

פ. יאמפולסקי, זכרונות ימי נעורי (על אליהו הלוי אורשאנסקי). כנסת ישראל 1886/1, וואַרשא.

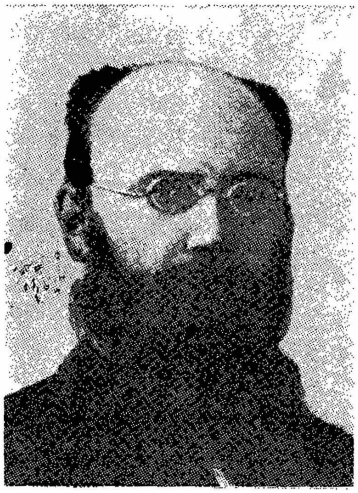
שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם. תל־אביב 1948, כרך תשיעי, עמ' 296.

יהודה סלוצקי, העיתונות היהודית־רוסית במאת התשע־עשרה, ירושלים 1970, עמ' 56—64, 89—91.

Илья Григорьевич Оршанский, Евреи в России, С.-Петербург, 1872.
Сборник узаконений, касающихся евреев. Составлен по распоряжению министра внутренних дел. С.-Петербург, 1872.
И. Г. Оршанский, Русское законодательство о евреях. С.-Петербург, 1877.
Э. М. Моргулис, Илья Григорьевич Оршанский. Его жизнь и литературная деятельность. Издание Ю. И. Гессена, С.-Петербург, 1898.
М. Г. Моргулис, Илья Григорьевич Оршанский и его литературная деятельность. Книжки Восхода 1901/1.
Др. П. Ямпольский, Воспоминания об И. Оршанском, Еврейская Старина, Январь—Март 1911.
С. М. Дубнов, Новейшая история еврейского народа. Берлин, 1923, Том II-ой, стр. 403.
Юлий Гессен, История еврейского народа в России. Том первый, Ленинград, 1925. «От автора».

פאול א. סופר

סרגיי ברשאדסקי

א.

דמות־מפתח בהיסטוריוגראפיה היהודית־רוסית במאה הי״ט היה סרגיי אלכסנדרוביץ׳ ברשאדסקי, בנו של כומר אורתודוכסי. בהשפעת האסכולה ההיסטורית בתורת המשפטים, שבראשה עמדו מוריו פ. ליאונטוביץ׳ וא. גראדובסקי, התרכז ברשאדסקי בחקר מצבם החוקי של היהודים בפולין וליטא. קרוב לעשרים שנה של מחקר נשאו פריים באסופה של למעלה מאלפיים תעודות מן הארכיונים המרכזיים ברוסיה ופולין, במונוגראפיה על מעמדם החוקי של יהודי ליטא במאות י״ד—ט״ז, ובשפע של מאמרים לתולדות יהודי ליטא ורוסיה[1]. נוסף לכך שימש ברשאדסקי כיועץ בלתי־רשמי של הוועדה

---

1. לרוע המזל אין בידינו רשימה ביבליוגראפית שלמה של כתבי ס. ברשאדסקי. לגבי עבודותיו בתולדות היהודים ר׳ רשימתו של אל. בראודה
С. А. Бершадский как историк русских евреев.
(„ווסחוד״ 1896, חוב׳ 4, עמ׳ 101—102). לגבי מחקריו בחוק הליטאי ר׳ העמודים המתאימים בקובץ
Сборник библиографических материалов для географии, истории, истории права, статистики и этнографии Литвы,
בעריכתו של ס. באלטראמייטיס, הוצאה ב׳, סטרבורג 1904.

ההיסטורית־אתנוגראפית[2], מדריך לאותם משכילים יהודים צעירים, אשר שאיפתם להכרה לאומית עצמית עוררה אותם להתעניין בתולדות עמם. תרומתו זו הבטיחה לברשאדסקי מקום נכבד בהתפתחות חכמת ישראל ברוסיה.

עמוקים היו שרשיו של ברשאדסקי באדמת אוקראינה. משפחת אביו ברחה מפודוליה במאה הי"ח, בעת רדיפת הכנסיה הקתולית את הכמורה האורתודוכסית. אבי־סבו מצד אמו היה הטמאן של קוזאקים. ספורים על מאבקם של הקוזאקים על דתם ועל לאומיותם מילאו את עולם ילדותו של ברשאדסקי ועיצבו את רשמיו הראשונים על היהודים. עוד זאת, הוא נולד בשנת 1850 בעיר הנמל המשגשגת ברדיאנסק, על חוף הים האזובי, וגדל בערי רוסיה החדשה, בהן רבה היתה השפעתם של היהודים בשדה הכלכלה. דומה היה לברשאדסקי, כי נסיון ימי ילדותו סבב סביב הבעיה היהודית וכתוצאה מכך יצא לחפש לה תשובה בחקירה מעמיקה של העבר היהודי[3].

כשסיים את חוק לימודיו בגימנאסיה ע"ש אלכסנדר בקרטש, שאף לעסוק בציור. היתה זו יותר מהזיית נעורים; האמנות הפכה לתחביבו כל ימי חייו. לעתים קרובות בילה את ימי הקיץ בכפר, כשהוא מצייר את נוף השדות, ובשעות חופשתו היה מחפש ספרי אמנות עתיקים. אולם בתקופה זו בחייו, כפי שציין לאחר זמן אחד מחבריו, „התחלפה השאיפה לאמנות בשאיפה למדע"[4], ברשאדסקי הצעיר התמסר ללימודי המשפטים.

הוא נרשם ב־1868 למחלקת המשפטים באוניברסיטה הנובורוסית (אודסה) והיה תלמידם של פ. ליאונטוביץ' וא. פריגורה. בהדרכת פריגורה החל לעסוק במחקר על מוסדות האשראי בימי מלכותה של יקאטרינה השניה. כאשר נאלץ פריגורה לנטוש את האוניברסיטה ב־1874 עקב התמוטטות בריאותו, נשאר ברשאדסקי בלי מדריך. בהמלצת פרופסור ציקוביץ (הקתדרה למשפט אזרחי) שלחה אותו מועצת האוניברסיטה להשלים את מחקרו בפטרבורג. שם המשיך את לימודיו בהדרכתו הקפדנית של א. גראדובסקי, המומחה הראשי למשפט המדינה ברוסיה[5]. לאחר שעבר, בשנת 1876 את בחינות המאגיסטר בחר לעבודת הדוקטור, לברר את הבעיה היהודית ברוסיה „מראשית היוולדה", והחליט לחקור את המקורות ואת התפתחות „התגבשותם" של היהודים בליטא.

---

2. הוועדה ההיסטורית־אתנוגראפית (1892—1905) קמה במסגרת „חברת מפיצי ההשכלה". חבריה היו: מ. וינאבר, ו. ברמאן, ה. סליוזברג, מ. קולישר, ל. ברמסון וי. ברוצקוס.

3. לפי רשימתו האוטוביוגראפית של ברשאדסקי אצל ש. וגרוב **Кратко-биографический словарь русских писателей и ученых.**
פטרבורג, כרך ג', 1891, עמ' 135—136.

4. **А. Х. Гольдштейн,** Профессор С. А. Бершадский, **Исторический Вестник LXIV (1896), 313**
וכן מ. וינאבר, רשימתו לזכרו של ברשאדסקי „ווסחוד" 1897, חוב' 5, עמ' 52—53.

5. **А. Н. Маркевич, Двадцатипятилетие Имп. Новороссийского Университета, Т. 53, стр. 506.**
Библиографический словарь профессоров и преподавателей Имп. Университета, СПБ, 1896, т 1, стр. 49.

היקף מחקריו של ברשאדסקי נקבע בהרבה על־ידי השקפותיהם המדעיות של מוריו. השפעה מרובה ביותר היתה זו של ליאונטוביץ, אשר במחקריו הדגיש את המוטיב המשפטי כמוטיב הראשי בהיסטוריוגראפיה הרוסית־יהודית במאה הי"ט, וב־1861 פרסם בכתב־העת היהודי־רוסי „ציון" את מחקרו החלוצי בתולדות החקיקה ביחס ליהודים ברוסיה[6], כמה שנים לאחר מכן פרסם ליאונטוביץ את עבודת המאגיסטר שלו „מחקר היסטורי על זכויותיהם של היהודים הליטאים־רוסים" (קיוב, 1864). אולם הוא התרכז בתיאור התקופה מסוף המאה הי"ח והמאה הי"ט, וכמעט ולא נגע בגורמים להיבדלותם של היהודים. בהדרכתו של גראדובסקי ניגש ברשאדסקי לבעיה זו במסגרת האסכולה ההיסטורית בתורת המשפטים, אשר הדגישה את חשיבות העבר בבירור טבעו האמיתי של ההווה. גראדובסקי עצמו המליץ על ביטול כל החוקים המגבילים את היהודים כדרך להחשת התבוללותם בעם הרוסי. בהיותו ליבראלי מ„חובבי המערב" ראה בקיומה של הבעיה היהודית ברוסיה אות לפיגורה התרבותי של ארצו[7]. אם כי מחשבתו של ברשאדסקי הושפעה רבות מזו של מורו גראדובסקי, היה עליו להתמודד קשות עם הדעות הקדומות של ימי נעוריו.

ברשאדסקי גדל בסביבה ספוגה שנאת־ישראל ארסית. ברשימות שהכין להגנת הדיסרטציה שלו (מאי, 1883) כתב:

„אני בנו של כומר ברוסיה הקטנה. גדלתי בעיירה, שבה עד עכשיו חיה המסורת על זוועות המלגיצקי והקשור בהן, ללא הפרדה, השמדת היהודים. עליהן שר הקול המזדקן של ה„באנדוריסט" והקוזאק המהלך בשדהו. עליהן שרות בעצב נערות ליד המטויה בערבי החורף הארוכים. ובכל מקום אותו הויד מחלל הקודש. דבר זה דחף אותי ללמוד את השאלה היהודית. ניגשתי אליה כיודופוב ידוע לשמצה"[8].

מ. וינאבר, אשר גילה קטע זה של האוטוביוגראפיה, מספר כי הסטודנטים היהודים באוניברסיטת פטרבורג זכרו את ברשאדסקי כ„בחור מגושם, מלוכלך, שזקנו מגודל... המאיים עליהם בקולו האוקראיני: „הכו, חכו, עוד אגלה את צפונותיכם". אולם במידה והעמיק בתולדותיהם הפך „שונא־יהודים קיצוני"

---

6. Ф. И. Леонтович, Исторический обзор постановлений о евреях в России, Сион, 1862, №№ 19, 27, 41—43.
רשימה קצרה על השפעתו של ליאונטוביץ' על ההיסטוריוגראפיה היהודית־רוסית במאמרו של א. טשערניקאווער, די אידישע היסטאריש וויסענשאפט אין מזרח־אייראפע, „ייוו"א בלעטער", כרך א' 1931, עמ' 104—105.

7. על השקפותיו של א. גראדובסקי לגבי השאלה היהודית ר' מאמרו Начало русского Государственного права, Собрание сочинений, СПБ, 1902,VII, стр. 363—385.
וכן מאמר בהתימת „סטודנט" Из лекций по государственному праву проф. А. Д. Градовского „ווסחוד" השבועי 1886, גל' 6.

8. מ. וינאבר „לזכרו של ס. ברשאדסקי" „ווסחוד" 1897, חוב' 5. עמ' 49—53, וכן ר' הערך על ברשאדסקי ב„ייבריייסקאיה אנציקלופדיה", כרך IV. עמ' 342 (נכתב ע"י י. גסן).

זה לידידם [9]. זוהי הסברה פשטנית ביותר, אם כי אי־אפשר לקבוע בבטחון את תהליך מעברו של ברשאדסקי משנאת ישראל לאהדה, הרי גורמים אחרים מאלה שציינו לעיל היו מעורבים בו. ברשאדסקי היה אינטליגנט שלא מבני האצילים („ראונוצ'ינץ"). רצונו להיות אמן מסמל את הינתקותו המוקדמת מערכי מורשתו. מוריו של ברשאדסקי באוניברסיטה הגנו על שלטון החוק ועל זכויותיו של היחיד להגנה בפני שרירות השלטון; עקרונות אלה שללו פתרונות של אלימות לבעיות חברתיות, ומעל לכל — חיפושיו לפתרון הבעיה היהודית באמצעות „חקר העבר ולא באש ובדם" היה בהם משום דחיה נוספת של האתוס הקוזאקי.

כאשר החל ברשאדסקי במחקריו היתה רמת היידע על יהודי רוסיה נמוכה ביותר. בנסיונה לגלות את „מסתרי היהדות" מימנה הממשלה ספרים אנטי־יהודיים, כמו „תורת היהדות" (Theorie du Judaisme, 1830) ללואיג'י קיאריני או „ספר הקהל" Книга Кагала. של המשומד מר־הנפש יעקב בראפמאן. משכילים יהודים ניסו לסתור יצירות משוחדות אלו, אבל רגישותם היתרה לדעת הקהל הרוסית הביאה אותם תכופות לכלל אפולוגטיקה [10], חשוב מזה — המחסור במקורות מנע מראש מחקר היסטורי יסודי. רק תעודות ספורות מרבבות התעודות על היהודים שהיו שמורות בארכיונים הרוסים הופיעו בכרכים בודדים [11].

ברשאדסקי הכיר בהגבלות אלה והיפנה את מאמציו ליצירת בסיס של ממש לחקר תולדות היהודים ברוסיה. במשך כמה שנים אסף, למרות ההגבלות שהטילו עליו חובותיו בהוראה [12], למעלה מאלפיים כתבי־יד הנוגעים לחוקי היהודים בפולין וביליטא, ושנמצאו בארכיונים של קיוב, מוסקבה, פטרבורג, ווילנה, ווארשה. בשנים 1879—1880 פירסם כמה ממקורות אלה ב„ייברייסקאיה ביבליותיקה", קובץ שנתי שיצא לאור בעריכת א. לנדאו, ובתמיכת „חברת מפיצי ההשכלה" [13]. פרסומן של תעודות אלה, אשר נועדו

---

9. שם, עמ' 50.

Сборник статей по еврейской истории и литературе.

10. דוגמאות להתחשבות האינטליגנציה היהודית בדעת הקהל הרוסית ר' בפתיחת כרך א' 1866, עמ' 1—4 (הוצאת „חברת מפיצי ההשכלה") וכן ברשימתו של א. לנדאו בפתח הכרך השני של „ייברייסקאיה ביבליותיקה" (1872), עמ' 7—8.

11. סקירה קצרה על החומר הנוגע ליהודים באספים בארכיוני המדינה ר' ש. דובנוב, Акты о евреях в Польше, Литве и Руси, ב„ייברייסקאיה אנציקלופדיה" כרך ו, עמ' 677—678.

12. אחרי שעבר ברשאדסקי את בחינות המאגיסטר שימש מרצה באקאדמיה המשפטית הצבאית, בשנות 1878—1883 לימד את תולדות הפילוסופיה של החוק באוניברסיטת סטרבורג בדרגת פריבאט־דוצנט. ר' המילון הביוגראפי של הפרופסורים והמורים באוניברסיטת פטרבורג. הנזכר לעיל בהערה 5, עמ' 49.

13. ס. ברשאדסקי

Материалы для истории евреев в Юго-Западной России и Литве

„ייברייסקאיה ביבליותיקה", כרך 5 (1879), מדור ב', עמ' 1—37; כרך ח', (1880) מדור ב', עמ' 1—22. ברשאדסקי הקדים לתעודות אלה ניתוח ביקורתי קצר של

„לפזר את הערפל סביב הבעיה היהודית"[14], בא בתקופת משבר בחיי האינטלי־גנציה היהודית־רוסית. החלה תקופה של התעוררות לאומית, אשר הביאה דרישה רבה ללימוד תולדות ישראל.

אחד מהמבקרים החריפים ביותר של חוסר הכרתם ההיסטורית של יהודי רוסיה היה א. א. הרכבי, מזכירה של „חברת מפיצי ההשכלה" והיסטוריון אף הוא. בשורת מאמרים שנכתבו לשבועון היהודי־רוסי בפטרבורג „ראזסבט" מתח ביקורת על המשכילים בגלל כשלונם „לשתול על אדמתם את תוצאות מחקריהם של שני דורות של חכמת ישראל". הוא הזהיר אותם כי אם לא יתחילו יהודי רוסיה לחקור את עברם יעשו זאת אחרים[15]. כתגובה לקריאתו המתמדת של הרכבי הקימה „חברת מפיצי ההשכלה" ועדה היסטורית, שלא האריכה ימים, שהחלה לאסוף ולפרסם מקורות שיקיפו את כל ההיסטוריה היהודית ברוסיה. ברשאדסקי ערך אז את שני הכרכים הראשונים של „הארכיון היהודי־רוסי", אשר כללו כשליש מן התעודות שנאספו על־ידו[16].

„הארכיון היהודי־רוסי" היה הקובץ הראשון שהוקדש אך ורק לתולדות יהודי־רוסיה ושימש דוגמא לשלושת הכרכים של „רשומות וכתובות" Регесты и надписи שפורסמו בשנות 1899—1913 על־ידי „הוועדה ההיסטורית־אתנו־גראפית" ולאוסף התעודות לתולדות יהודי פולין של מ. ברסון (1910). Dyplomataryusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce בעברו על חומר שלא נבדק עד אז ב„מטריקה הליטאית" (ארכיוני נסיכות ליטא הגדולה) ובארכיונים המרכזיים בקיוב ובווילנה, פרסם ברשאדסקי כתבי־זכויות ממלכתיים, פסקי־דין, בקשות אל הכתר, חוזים והסכמים, אשר שפכו אור על מעמדם של היהודים בליטא בשנות 1388—1569.

אולם ה„ארכיון" הוא יותר מאשר אוסף גולמי של מקורות. בהקדמתו ציין ברשאדסקי: „אין ספק, שרק מחקר רב־צדדי של מעמד היהודים החוקי

המחקרים הראשיים בתולדות היהודים בפולין וברוסיה. הוא סתר את הנחתו של ט. שאצקי בספרו Rozprawa o Żydach i Karaitach (וילנה 1807), שמיכאל מבריסק היה רבה הראשי של ליטא, והוכיח כי תפקידו של מיכאל היה מוגבל לגביית מסי המלוכה. ר' ברשאדסקי
Опыт новой постановки некоторых вопросов по истории в Литве и Польше.

„ייברייסקאיה ביבליותיקה", כרך 5 1874 עמ' 1—35.

14. גרשון בן גרשון (ג. ליפשיץ) רשימת ביקורת ב„ראזסבייט", 1880, גל' 19, עמ' 346—347.
Об изучении истории русских евреев.

15. א. א. הרכבי, „ראזסבייט", 1880, גל' 9, עמ' 346—347.

16. ס. ברשאדסקי (עורך), „הארכיון היהודי־רוסי", שני כרכים, פטרבורג 1882. שני כרכים אלה נועדו להיות ראשונים בסידרה אשר עתידה היתה לכלול: פנקסי קהילות, דו"חות של אספות רבנים, חוקים הנוגעים ליהודים, אגדות וספורי עם יהודים. הרכבי קרא בהקדמתו ל„אוהדים" לשלוח תעודות למערכת. קריאה זו לא הגיעה לכלל מימוש והתכנית הוזנחה. כנראה, אחר שנת 1882 (שם, כרך א', עמ' 01—06), על תמיכת „חברת מפיצי ההשכלה" בתכנית זו ר' קטעים מהפרוטוקולים שלו לשנת 1880, שהובאו ב„רוסקי ייברייי" 1880, גל' 38, עמ' 1518—1519.

בפולין ובליטא יוכל לתת לנו שיפוט נכון על היהודים והיהדות ברוסיה דהאידנא"[17].

זה היה העקרון המדריך את ברשאדסקי בכל מחקריו. כמו האינטליגנציה היהודית־רוסית האמין אף הוא, כי הגורם היסודי לשנאת היהודים מקורו במיעוט הידיעה על היהודים. על ידי בחינה חסרת־פניות של תולדותיהם קיווה ברשאדסקי לשבר את חומרת הבורות שהבדילה בין היהודים לבין הגויים. זו היתה גם מטרתו בעבודת המאגיסטר שלו „יהודי ליטא, תולדות מצבם המשפטי והחברתי בליטא מימי ויטובט עד האוניה הלובלינית" שפורסמה ב־1883.

ב.

היסוד לחוקת היהודים בליטא היה כתב הזכויות של הנסיך הגדול ויטולד. ברשאדסקי סתר את הדעה המקובלת, כי כתב־זכויות זה חל על כל יהודי ליטא. תוך ניתוח הנוסחאות השונות קבע כי כתבי הזכויות ניתנו לקהילות הבודדות בריסק וטרוקי (1388) וגרודנה (1389). יתר־על־כן, הקוים האופייניים למדינה הליטאית — היעדרותה של שיטה אגראריית־פיאודאלית איתנה, סמכותו הבלתי־מוגבלת של הנסיך הגדול, ההגבלות שחלו על האצילים (ה„שלאכטה") — מצאו ביטוי בכתבי הזכויות, והבדילו אותם מדוגמאותיהם המערב־אירופיות והפולניות[18].

בליטא היוו היהודים מעמד של אנשים חפשיים, עם אוטונומיה נרחבת בעניניהם הדתיים. פשעים פליליים, שהיו מעורבים בהם יהודים, נידונו או על־ידי הנסיך הגדול או על־ידי יהודים וקני העדה („סטאָרוסטי"). לפי כתב־הזכויות של גרודנה סחרו היהודים בתנאים שווים לאלה של הסוחרים הנוצרים, וכן עסקו בחקלאות[19]. לאור העובדות הללו לא מצא ברשאדסקי כל סימן של בידוד בין יהודי ליטא ושכניהם בסוף המאה הי"ד.

במשך רוב המאה הט"ו עשו היהודים חייל בחסות הזכויות שנתן להם ויטולד, אולם בטהונם התערער פתאום באפריל 1495, כאשר גורשו מליטא על־ידי הנסיך הגדול אלכסנדר יאגלון. ברשאדסקי ציין כי פקודת הגירוש הקיפה את כל יהודי ליטא. מרביתם עברו אל פולין, מועטים מהם ברחו לארץ התאנים בקרים. בהסכימו כי הגורם לגירוש היה הגורם הדתי, טען ברשאדסקי, כי „גורם חשוב יותר" היתה תלותו הכספית של הנסיך הגדול ביהודים[20], אף־

---

17. הקדמתו הנ"ל של הרכבי, עמ' 11.

18. ברשאדסקי
Литовские евреи, история их юридического и общественного положения в Литве от Витовита до Люблинской Унии (1388—1569). СПБ. 1883, стр. 173—227.
שוב מותח ברשאדסקי ביקורת על ט. שאצקי, בציינו כי הלה לא הבחין בהבדלים בין התנאים בהם התפתח מעמדם החברתי־משפטי של יהודי ליטא לבין אלה שבפולין, ר' שם, עמ' 93—94.

19. שם, עמ' 238—239. פרק זה של הדיסרטציה (פרק ג') הופיע לראשונה ב„ווסחוד" 1882 חוב' 7/8, 9/10, 11/12.

20. שם, עמ' 250—255, 260—261. ברשאדסקי ביסס את הנחתו זו על 17 תעודות במטריקה הליטאית שלא נודעו עד אז.

על־פי שהורשו היהודים לחזור לליטא בשנת 1503, הרי „הפוגרום הראשון" הזה השפיע רבות עליהם. היהודים הכירו בצורך להתאחד [21].

למרות ההרגשה היסודית של יחודם העדתי היו היהודים מושרשים מאד בחברה הליטאית. לפי ברשאדסקי לא זו בלבד שדיברו בשפת תושבי המדינה (רוסית), אלא גם קיימו מגעים חברתיים נרחבים עם שכניהם הנוצרים [22], ואף דתם לא שימשה מעצור לכך. „בשמרם על חיוניותם השמית ועל נטייתם ליזמה, בשומרם בהקפדה יתירה על אמונת אבותיהם — רחקו יהודי ליטא מצרות עין בעניני אמונה ומאורתדוכסיה דתית [23].

באמצע המאה הט"ז שונתה תמונה אידילית זו של יחסי יהודים וגויים, „שלא נפגעה עקב שנאה לאומית או דתית", והגורם לכך היתה ההתנגשות בין האצילים לבין היהודים.

ה„שלאכטה" ראתה ביהודים את מתחריה הראשיים במסחר, המהווים קבוצה בעלת זכויות, שאין לה שליטה עליה. בנסותם להחליש את מעמדם של היהודים הציעו כמה אמצעים נגדם, בהם — מס־גולגולת מיוחד (1551) וכי היהודים יספקו 2000 חיילים לצבא. התנגדות זו ליהודים מצאה ביטוי בספר החוקים הליטאי השני (1566), בחוק שהטיל על היהודים נשיאת „סימן יהודים [24]. מעמדם של היהודים, הידרדר עוד יותר כאשר עברו עם „האוניה של לובלין" לשלטונה של פולין (1569). „האוניה", אשר נתנה לאצילים הליטאים את הזכויות מהן נהנו אחיהם בפולין, הסבה ליהודי ליטא „את התלמוד, את האוטונומיה היהודית ואת הסולידאריות העדתית" [25].

לפי ברשאדסקי היתה „התגבשותם" של היהודים חלק מתהליך נרחב יותר שהקיף את כל חלקי החברה הליטאית בסוף המאה הט"ו. הוא ציין: „עם ירידת יחס הכבוד לבתי־הדין בקרב האוכלוסיה הנוצרית, עם ירידת יחס־הכבוד לשלטונות, עם השתלטות הכלל של „כל דאלים — גבר", הרגיש כל יחיד, אציל, עירוני או יהודי, את הצורך להישען על אירגון מגובש ואיתן של יחידים" [26].

נסיגתם של היהודים אל הקהילה היתה תגובת מגן לכל הלחצים החיצוניים שהלכו והתגברו, יותר מאשר נטייתם הפנימית של היהודים להתבדלות. אם כי מתח ברשאדסקי ביקורת על „ההגבלות החמורות, הקטנוניות והשלילית"

---

21. שם, עמ' 250, 264—265. ברשאדסקי עמד על כך רק בחשיפה בדיסרטציה שלו, אולם הרחיב על כך את הדיבור במאמרו הארוך В изгнании („ווסחוד", 1892, חוב' 1, 2, 4, 6—8).

22. שם, עמ' 395—396. ראוי לציין כי ברשאדסקי הכיר כי המקורות שעמדו לרשותו לא נתנו תמונה בהירה על מצבם החברתי של היהודים. ר' גם ביקורת השקפותיו של ברשאדסקי בענין לשון דיבורם של היהודים אצל ש. דובנוב, „שפת דיבורם של יהודי פולין וליטא במאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז", „ייברייסקאיה סטארינא", כרך א' (1909), עמ' 24—25.

23. שם, עמ' 394.

24. שם, עמ' 414—415.

25. שם, עמ' 423.

26. שם, עמ' 421.

שהטילה הקהילה על היהודים, טען כי אלה היו טובות מן „העבדות הרוחנית והגופנית" שציפתה להם מחוץ לקהילה[27].

ג.

ס. ברשאדסקי ה"ת, כפי שציין זאת ש. דובנוב, „המניע העיקרי להיסטוריוגראפיה הרוסית־יהודית"[28].

בנוסף ל„יהודי ליטא" הביאו מאמריו המרובים על היהודים בפולין ובליטא להארה יסודית חדשה של עברם. במאמרו הארוך לתולדות קהילת וילנה („ווסחוד", 1886, חוב' 10—11; 1887, חוב' 3—8), תאר את המאבק בין היהודים לבין העירונים הנוצרים על עמדות המסחר בעיר. לנצחונם של היהודים, טען ברשאדסקי, גרם במידה רבה יותר שוויון נפשה של המדינה לעניניהם של הסוחרים הנוצרים, מאשר „זריזותם" של היהודים[29].

המונוגראפיה שלו על „אברהם יוסופוביץ' רבצ'יקוביץ'", יהודי שהשתמד והיה חבר מועצת מדינת ליטא, תיארה את מבנה מערכת הכספים של ליטא בראשית המאה הט"ו[30]. בנסיון לעמוד על השקפת עולמם של המוני היהודים כתב ברשאדסקי מאמר על שאול ואהל, אשר לפי המסורת היהודית שימש מלכה של פולין למשך לילה אחד („ווסחוד", 1889, חוב' 1—5). הוא הוכיח, כי שאול ואהל אינו אלא שאול יודיטש, חוכר מסים וראש קהילת בריסק, אשר השפעתו היתה רבה בחצרו של סיגיזמונד ה־3. שרשיה של האגדה נעוצים היו בימי גזרות ת"ח. היהודים, שנאבקו על קיומם, קשרו את זכרון זכויותיהם בשנים עברו באישיות היסטורית אחת[31].

מחקרים אלה הם רק דוגמאות בודדות מיצירתו של ברשאדסקי ומלמדים הם אותנו על דרכו כהיסטוריון. אולם ברשאדסקי לא היה מ„חשובי בית־המדרש", בעצם שנות הריאקציה אשר הקיפה את החברה הרוסית בראשית שנות התשעים הפך ברשאדסקי לפובליציסט, וב־1891 יצא בשורת מאמרים בלתי־חתומים ב„ווסחוד" השבועי נגד ההתקפות על היהודים בעתונות הרוסית. הוא סתר את ההשקפה על השתעבדותם של היהודים ל„קהל המסתורי", בהסתמכו על המאבק בין דלת־העם היהודית לבין עשירי העדה במאה הי"ח[32], לאור מאבק זה, הרי ת„דעה" של המשורר ג. דרז'אבין והדו"ח של שר הפלך הוילנאי י. פריזל (1801), אשר הציעו את ביטולו של ה„קהל" — היו ב„הסכם מלא עם רצונם של

---

27. שם, עמ' 424.

28. ש. דובנוב, „על עבודות ההכנה לתולדות היהודים בפולין ובליטא בשנת 1895", „ווסחוד", 1896, חוב' 7, עמ' 10.

29. מאמר זה היה מבוסס על מחקר קודם של ברשאדסקי, שבו קבע את יסוד קהילת וילנה ב־1593. המאמר התפרסם ב„ווסחוד" 1881, חוב' 7, עמ' 77—131.

30. ברשאדסקי Авраам Езорович Ребткович קיוב 1888.

31. ברשאדסקי .Еврей Король польский „ווסחוד" 1889, חוב' 5, עמ' 104—105.

32. „ווסחוד" השביעי 1891, גל' 25—26, עמ' 729—730. ברשאדסקי רן במאבק זה באריכות בספרו Литовские Евреи, פרק א'. על שיכותם של מאמרים אלה לברשאדסקי ר' בנקרולוג לזכרו ב„ווסחוד" השבועי, 1896, גל' 8, עמ' 197—198, ובערכו ב„ייברייסקאיא אנציקלופדיה", כרך 4, עמ' 342.

מרבית היהודים". בקצרה, הם רצו להיות „אזרחים ממש של המדינה הרוסית ולא זרים" [33].

ד.

את שאירית חייו הקדיש ברשאדסקי ל„הועדה ההיסטורית־אתנוגראפית". ועדה זו הוקמה כתוצאה ממאמרו של ש. דובנוב „על חקר תולדות היהודים הרוסים ועל יסוד חברה היסטורית־יהודית־רוסית" [34], שבו דן על „הרעיון הגדול של יצירת היסטוריוגראפיה של יהודי רוסיה", אשר תשקף את כל חיי האומה ותתבסס על תעודות העבר. דבר זה היה כרוך באיסוף פנקסי הקהילות והחברות השונות, של דוח"ות ועד ארבע ארצות וועד מדינת ליטא, של כתבי זכויות, שאלות ותשובות, אגדות וסיפורי־עם [35]. ההיקף הרב של משימה זו חייב הקמתה של חברה היסטורית יהודית־רוסית. „הוועדה ההיסטורית־אתנוגראפית" מלאה צורך זה בחלקו.

מאחר שחברי הוועדה לא היו היסטוריונים בעלי־מקצוע, הגבילו עצמם לריכוז חומר יהודי מהכרכים של הוועדות הארכיאוגראפיות וחומר מודפס אחר [36]. בהוציאם לפועל תכנית מוגבלת זאת נעזרו בעצתו החשובה של ברשאדסקי, אשר השתמש רבות בחומר זה במחקריו. כאמן, הן במובנה המילולי של מלה זו והן לפי אופיו, ידע ברשאדסקי לצייר בפני תלמידיו המסורים תמונה חיה של חיי היהודים הפולנים־ליטאים. בהדריכו אותם בספרות זו, תאר ברשאדסקי בפרטיות את הרחובות הצרים והבתים הגבוהים של וילנה, בריסק וגרודנה והחיה בפניהם את העבר, ומה שחשוב יותר — הוא החדיר בלבם של אינטליגנטים יהודים צעירים אלה את ערך השליחות שבפעולתם. הוא אמר להם: „עוול עשו לכם, לא אתם הייתם מחללי קודש, במשך דורות חללו בכם את הגדולה בקדושות; הכרת ערך אנוש, התעודדו, איפוא, בכוחכם" [37].

יתר על כן הוא ציפה לעת שבה תפרסם הועדה את תרגומם של המקורות העבריים, שלא עמדו לרשותו עד אז. הוא היה אומר לעתים תכופות: „הבו לי את ספרי הרישומים של המאה הט"ז והי"ז ואכתוב לכם את תולדות היהודים ברוסיה" [38]. אולם ברשאדסקי נפטר ב־1896 בדמי ימיו, לפני שסיימה הועדה את עבודתה.

---

33. מאמרו הנ"ל של ברשאדסקי, עמ' 730—731. ברשאדסקי מביא קטעים מחכניות אלה, שנמצאו בארכיון הסנאט; במחקרו על מקורות „חוקת היהודים של שנת 1804" („ווסחוד" 1895, חוב' 1, 3, 4, 6). הוא מציין את השפעת תכניות התיקונים במעמד היהודים בפולין בסוף המאה הי"ח על חוקת 1804 ברוסיה.

34. מאמר זה הודפס לראשונה ב„ווסחוד" 1891, חוב' 4—9, עמ' 1—91. לאחר מכן בא כמאמר ראשי בקובץ ההיסטורי־ספרותי, שהוציא לנדאו Сарон (1892). נוסח עברי של המאמר בשם „נחפשה ונחקורה" בא במאסף „פרדס", כרך א' (1891).

35. מיון מפורט זה של המקורות בא במאמר הרוסי הנ"ל, עמ' 46—47.

36. מ. וינאבר, „איך עסקנו בהיסטוריה", „ייברייסקאיה סטארינה", כרך א' (1909), עמ' 45; ש. דובנוב Книга жизни. כרך א' ריגה 1934, עמ' 265.

37. מ. וינאבר, „לזכרו של ס. ברשאדסקי", עמ' 53—54.

38. מ. וינאבר, „איך עסקנו בהיסטוריה", עמ' 44.

מאכסים וינאבר, יו"ר הוועדה, הספיד את ברשאדסקי בעת הלוויתו, ובמלים הנוגעות אל הלב אמר: „באתי הנה להיפרד מהמנוח בשם אלה שכל עבודתו המדעית והספרותית הוקדשה להם. גדולת רוחו של אדם משתקפת ביחסו למדוכאים ולנרדפים, וסרגיי אלכסנדרוביץ' הקדיש עצמו במשך כל ימי חייו לטיהור שמו של עם, אשר היה המדוכא והנרדף ביותר מכל העמים... שלום לעפרך, ידידנו ומורנו הבלתי נשכח! שלום לעפרו של מגן הצדק והאחווה בין העמים" [39].

כאות הוקרה הקדישה הוועדה את הכרך הראשון של „רשימות וכתובות" (1899) לזכרו של ברשאדסקי, כבוד שהיה ראוי לאדם אשר „פתח את השביל הראשון אל היער העזוב של העבר היהודי" [40] ברוסיה.

(תרגם מאנגלית י. פ.)

---

39. „כרוניקה מפטרבורג", „ווסחוד" השבועי 1896, גל' 9, עמ' 233.
40. מ. וינאבר, „איך עסקנו בהיסטוריה", עמ' 44.

יהודה סלוצקי

יולי גסן

ההיסטוריון הראשון שניסה לסכם את תולדות היהודים ברוסיה מאז חלוקת פולין הראשונה ועד לשנות השמונים במאה הי"ט — היה יולי גסן. עיקר כוחו היה בחדירה לארכיונים הרשמיים של ממשלת רוסיה ובשימוש בתעודותיהם. ההיסטוריה שלו היא במידה רבה היסטוריה חיצונית של יהודי רוסיה, שבמרכזה — מאבקם לשווי־זכויותיהם, או כמו שהתבטא ש. דובנוב: „תולדות הבעיה היהודית ברוסיה, מאז חלוקות פולין" [1], אף־על־פי־כן חשיבות רבה למחקריו ולחיבוריו ההיסטוריים, שהרי מאז שנות העשרים לא עסק איש בחקר שיטתי של הארכיונים הממשלתיים הרוסיים מבחינת תולדות היהודים, ובמידה רבה עלינו לסמוך על חיבוריו של יולי גסן ולשאוב מהם.

א.

יולי גסן נולד לאביו איזידור ולאמו מינה [2] באודסה ב־8 במארס 1871 [3], מוצאו היה ממשפחה יהודית ותיקה ומסועפת בעיר, וכפי הנראה, לפי שמה, באו ראשוניה ממערב־אירופה. רוב בני המשפחה, דור אבותיו של גסן, עסקו במסחר התבואה, לקחו חלק בהתפתחותו, שלחו את ילדיהם לבתי־ספר רוסיים, חיי הדת והרוח במשפחה הלכו והידלדלו, לכל היותר הסתפקו במורה לשעות, שהיה משניא לרוב על תלמידיו את השפה העברית ואת דת ישראל, בקיום מנהגי ישראל בלי רגש ובלי לחלוחית — מצוות אנשים מלומדה. „חרס המסורת היהודית על ידי ההשתלבות בתרבות הרוסית — כותב בזכרונותיו יוסף גסן [4] בן־דודו ובן־זמנו של גסן ההיסטוריון, — התבטאו בקרב בני־דורי בשורה שלמה של המרות דת בגלל נשואין עם נוצרים ומניעים חילוניים אחרים" [5]. בין בני דור זה רבים היו שעברו למקצועות החפשיים: רפואה, משפטנות, ספרות ועיתונות. רבים לקחו חלק פעיל בחייה המדיניים של רוסיה,

---

1) ש. דובנוב **Книга жизни** ח"ב, ריגה 1935, עמ' 70.

2) שמות ההורים לפי דברי הפתיחה של גסן ל„תולדות העם היהודי ברוסיה", חלק ב', לנינגראד 1927. האב נפטר בשנת 1925.

3) תאריך לידתו ופטירתו של גסן, לפי הערך ב„אנציקלופדיה ההיסטורית־הסובייטית", כרך IV. הערך נכתב על־ידי בנו ו. גסן בסיקטיבקאר, בירת הרפובליקה האוטונומית של קומי. תרגומו העברי ב„העבר" כרך י"א, עמ' 129—130.

4) יוסף ולאדימיריוביץ' גסן (1866—1943) גלה מרוסיה בשנת 1919 וערך בברלין את הקבצים ההיסטוריים החשובים „ארכיון המהפכה הרוסית". המיר את דתו בשנת 1891 מטעמים משפחתיים. נפטר בניו־יורק.

5) יוסף גסן **В двух веках** ברלין 1937, עמ' 21. זכרונותיו של י. נ. גסן התפרסמו ככרך מיוחד (כרך 22, אחרון) של „ארכיון המהפכה הרוסית" ויש בהם עניין רב הן מבחינת תולדות הליברליזם הרוסי בראשית המאה הי"ט והן מבחינה יהודית.

ביניהם המשפטנים יוסף גזן הנ"ל ובן־דודו ולאדימיר גזן[6], מראשי מפלגת הקד"טים וצירי הדומה השניה.

גזן קיבל את חינוכו בבתי־ספר רוסיים בעירו. כנראה לא היה שייך לאחד הענפים המצליחים בחיי המסחר שבמשפחתו, והד לכך שומעים אנו בסיפורו „עם הזורם החם" שהופיע ב„ווסחוד" בשנת 1897[7].

גם בסיפור זה, כמו בזכרונותיו של יוסף גזן, מתוארת אוירת הדעיכה וההתנוונות של המסורת היהודית, ביחוד בקרב המשפחות העושות חיל במסחר והמתקרבות תוך כך לחברה הרוסית. „לאט לאט — כותב גזן — התנדפה בביתו של ,האזרח הנכבד לדורותיו' רוח היהדות. — — אחד אחד נעלמו מן הבית מנהגים דתיים שהתקדשו במשך דורות, ובמהרה נשארה בבית, בחיים הפנימיים — — רק צורה חיצונית עלובה בלבד"[8]. באוירה זו היה השמד בא כתופעת הווי טבעית בקרב בני הדור הצעיר, והזקנים, אם כי הזדעזעו מעט, השלימו מהר עמה. כך נראתה יהדות אודסה כבר במחצית השניה של המאה הי"ט... זוהי הסביבה שגידלה טיפוסים כליב ברונשטיין־טרוצקי, עם התכחשותם העקבית לעמם. אותה תיאר ז. ז'בוטינסקי בסיפורו „חמישתם".

ב.

אין אנו יודעים מה גרם ליולי גזן שיסטה מדרך ההתבוללות המוחלטת והטמיעה, שבה הלכו מרבית בני חוגו וסביבתו. מכתביו אפשר ללמוד כי הספרות היהודית־רוסית על כל דלותה השפיעה על הלך רוחו. אחת מעבודותיו הספרותיות הראשונות היתה מוקדשת לאוסיפ רבינוביץ', מחלוצי האינטליגנציה היהודית־רוסית שחי ופעל באודסה. עבודה זו יצאה לאור בפטרבורג ב־1898 כראשנה בשורת רשימות ביוגראפיות בשם „גאלריה של עסקנים יהודים". בפתיחה מודה גזן לעסקן ולסופר היהודי הותיק באודסה מנשה מרגלית. מעניינת ביותר היא הסיומת לרשימה הביוגראפית המגדירה במדויק את השקפותיו של יולי גזן על גורל עמו. „מלאי רגש והוקרה לרעיונותיו של אוסיפ רבינוביץ', עלינו להבין, כי בהתמזגנו מבחינה תרבותית עם האוכלוסיה העיקרית, עלינו לשמור בקדושה את מסורתנו הלאומית־רוחנית ולא לנתק את הקשרים עם אלה, אשר עמהם קשורים אנו בעבותות הנצחיים של הדת ושל היסורים"[9].

אותה שנה פרסם גזן את תרגומו ל„אוטואמאנסיפאציה" של י. ל.

---

6) ולאדימיר מאטוויוויץ' גזן (1868—1920), בן־דודם של יוסף ויולי גזן, היה משפטן רוסי נודע ואחד ממייסדי כתב־העת הליברלי הנודע „פראבו". מת מסיפוס הבהרות באיבנובו־וזנסנסק. ר' עליו בזכרונותיו של י. גזן הנ"ל, במפתח.

7) **Ю. Гессен,** По теплому теченню, „ווסחוד" 1897, חוב' 8, עמ' 94—100; חוב' 9, עמ' 84—106.

8) שם, חוב' 8, עמ' 95.

9) **Ю. Гессен,** Галлерея еврейских деятелей СПБ,1898, стр. 72. אגב, הביוגראפיה השניה בקובץ זה, זו של אליהו אורשאנסקי, נכתבה על־ידי ע. מרגלית (בנו של מ. מרגלית), כפי שציין הדבר בערך על י. גזן ב„ייברייסקאיה אנציקלופדיה", כרך VI, עמ' 433. ערך, שנכתב על־ידי מ. וישניצר, אולם נערך ללא־ספק, על־ידי גזן עצמו.

פינסקר[10]. יתכן, שהיותו ילד אודסה הכיר גסן בנעוריו אישית את ד"ר י. פינסקר, שנפטר ב־1891 בשגסן היה בן 20[11]. מעניין, כי בשנים מאוחרות יותר מופיעה דמותו של פינסקר כאקורד אחרון בסוף שני ספריו „תולדות היהודים ברוסיה" (1914) ו„תולדות העם היהודי ברוסיה", חלק ב' (1927). הוא מגדיר שם את ה„אוטואמאנסיפאציה" כ„תעודה החשובה של אותו מומנט היסטורי — — בה הוגדרו הקווים האופייניים של המשבר במחשבה הציבורית" (היהודית)[12]. אולם גסן אינו מחשיב את הטפתו של פינסקר לטריטוריאליזם, אלא את קריאתו לעזרה עצמית, יהודית, וכך מסיים גסן את הנוסח האחרון של ספרו על „תולדות העם היהודי ברוסיה": „הרעיון על התחיה המדינית של העם משך אחריו בעת ההיא רק חלק קטן מהאינטליגנציה, ונתקל במתרה אפילו בהתנגדות מתוך הכרה, אך הקריאה לעזרה עצמית בתחומי רוסיה, שנשמעה יותר ויותר בחוגים נרחבים של האינטליגנציה במידה שהורע מצבם הכלכלי של היהודים ודיכויים על־ידי השלטונות גבר, עוררה כוחות רדומים רבים. מעין תנועה של הליכה אל העם להגשת עזרה חמרית ולטיפוח רמתו התרבותית על־ידי הפצת השכלה כללית וידיעות טכניות, תפסה בהדרגה לאחת התופעות המרכזיות בחיים היהודיים הציבוריים[13].

כך רואים אנו כי כבר בחיותו כבן 27 שנים התגבשה השקפת עולמו של יולי גסן, הוא ראה עצמו כלאומי (לא במקרה נקרא שם ספרו העיקרי „תולדות העם היהודי ברוסיה"), אולם את עתיד יהודי רוסיה ראה הוא במאבק על זכויותיהם בארץ מולדתם, בהתקרבותם לשפה ולתרבות הרוסית תוך שמירת מסורתם הדתית־לאומית ובהתארגנותם בהנהגת האינטליגנציה היהודית־רוסית לעשם עזרה הדדית עצמית. עמדה זו היתה קרובה לעמדתם של אנשי ה„ווסחוד", שהתאפיינו מאוחר יותר במה שנקרא „הקבוצה היהודית העממית", בהנהגתו של מקסים וינאבר.

ג.

בשנת 1895 החל גסן לפרסם סיפורים קצרים ופליטונים בעתוני אודסה וב„ווסחוד" הפטרבורגי. שנה לאחר מכן הצטרף לחבר סופריו הקבועים של „ווסחוד", שהיה אז כתב־העת היחיד והמרכזי של האינטליגנציה היהודית־רוסית[14]. אולם ההתעסקות בספרות יפה היתה רק אפיזודה חולפת בחייו של גסן. ומאז 1900 התמסר למחקר שיטתי של תולדות היהודים ברוסיה בעת החדשה.

---

10) תרגום זה של ה„אוטואמאנסיפאציה" לרוסית יצא לאור ב־4 מהדורות עד 1906, מהדורה חמישית יצאה בברלין ב־1922 בהוצאת Jüdischer Verlag מטעם „מרכז ציוני רוסיה ואוקראינה בחוץ־לארץ".

11) יוסף גסן מתאר בזכרונותיו את פינסקר כרופא המשפחה. ר' זכרונותיו הנ"ל (הערה 5) 16—17.

12) **Ю. Гессен,** История Евреев в России, СПБ, 1914, стр. 339

13) **Ю. Гессен,** История еврейского народа в России, Т. II, Ленинград, 1927, стр. 234

14) בין הדברים שפורסם או — סיפורו הנ"ל, (הערה 7), „בזרם החם". והרשימה „נכדה" („ווסחוד" השבועי 1896, גל' 46).

בהקדמתו ל„תולדות העם היהודי ברוסיה" מספר הוא[15], כי עבודותיו של אלימלך אורשאנסקי[16] עוררו בו את הצורך הנפשי לחקור את תולדות היהודים ברוסיה, וחיבוריו של הפרופסור סרגיי ברשאדסקי[17], שנכתבו על סמך תעודות ארכיוניות, שימשו לו מורי דרך בראשית עבודתו.

לגסן — מעיד ש. דובנוב — היתה גישה לארכיוני המלוכה והוא אסף שם תעודות רבות ערך לתולדות יהודי רוסיה[18]. הגישה לארכיונים אלה לא היתה דבר קל ליהודי בשנים ההן. יתכן כי גסן נעזר בקשרים משפחתיים מסויימים עם קרובים שהמירו דתם או עם בני משפחותיהם הנוצרים. הוא מציין בתודה, עוד בתקופה הסובייטית, את יחסם האדיב של הרוסים מנהלי הארכיונים הממלכתיים ואת עזרתם לו בעבודתו. במיוחד הזכיר את מנהל הארכיון של מועצת המלוכה סרגיי פאנצ'וליזזה (1855—1917), שהיה ידוע בציבור כאויב יהודים, ועם זאת נתן לגסן יד חפשית לחקור בארכיון הנתון לרשותו, ולא זו בלבד, אלא שהזמין על שמו תיקים מארכיונים ממלכתיים אחרים, שהיו חסומים בפני גסן, ובשעת מעשה היה אומר בנוסח האבירים: „היריבים חייבים להשתמש בסייפות בני אורך שווה"[19]. כן נעזר בעבודתו באחד מהמצויינים שבאינטליגנציה היהודית־רוסית, עובד ותיק בספריה הציבורית הקיסרית בפטרבורג, אלכסנדר ברוידה (1864—1924).

בראשית עבודתו שלח גסן לדובנוב, שעסק אז בחקר החסידות, העתק כל התעודות הרשמיות, שהיו קשורות במאסרו של ר' שניאור זלמן מלאדי. הוא קשר אז קשרי מכתבים עם דובנוב והתיעץ עמו רבות בדבר שיטות העבודה בארכיונים ובעניינים אחרים[20].

בין עוזריו וידידיו האחרים מזכיר גסן את ישראל צינברג ושאול גינזבורג.

מפעם לפעם היה גסן מפרסם מחקרים ומונוגראפיות בנושאים שונים, הנוגעים לתולדות היהודים ברוסיה — ביחוד בעתונים ובקבצים היהודיים־רוסיים, „בודושצ'נוסט", „ווסחוד", „נובי ווסחוד", ובקבצים ההיסטוריים היהודיים „פרז'יטויה" ו„ייבריייסקאיה סטארינה". כמה ממחקרים אלה יצאו כספרים או חוברות. מספר מחקריו וחיבוריו עד שנת המהפכה 1917 הגיע ל־75[21].

---

15) שכ, כרך I, 1925, עמ' 3.

16) א. אורשאנסקי (1846—1875) מחלוצי המחקר ההיסטורי של תולדות יהודי רוסיה. משפטן ועורך ה„דין" האודסאי (1869—1871). ר' לעיל, עמ' 49—61.

17) על סרגיי ברשאדסקי (1850—1896) ר' עמ' 62—71.

18) ש. דובנוב, „קניגא ז'יזני", ח"א, עמ' 399.

19) ספרו הנ"ל של גסן (הערה 13), עמ' 4.

20) ספרו הנ"ל של דובנוב, ח"א, עמ' 400.

21) ר' רשימת העבודות בסוף ספרו „איסטוריה ייברייסקאבו נארודא", כרך א', לנינגראד 1925, עמ' 240—242. העבודות שיצאו בחוברות בפני עצמן: „היהודים בקרב הבונים החפשיים" (פטרבורג, 1903), „לתולדות עלילת הדם, הדרמה בוליוש" (שם, 1905), „במדינת רפאים, היהודים בדוכסות וארשה" (שם, 1910), „לתולדות מכס הבשר ברוסיה" (שם, 1912) וכן החוברת הגרמנית: Die russishe Regierung und die Westeuropaishen Juden, zur Schulreform in Russland 1840—1844, 1913.

ב־1906 הוציא גסן לאור קובץ גדול (471 עמודים), שעיקרו — מבחר המאמרים שפרסם עד אז, כשהם מסודרים לפי מדורים ונושאים ומעובדים מחדש. גסן התרכז בעיקר בתקופה של סוף המאה הי״ח וראשית המאה הי״ט, אולם לעתים ממשיך היה בבירורה של בעיה עד תקופה מאוחרת יותר.

בספר שלושה מדורים. במדור הראשון — תולדות חוקת היהודים של שנת 1804, תוך בדיקת מקורותיה (הצהרותיהם של ייקאטרינה ה־II ופאול ה־I, תזכיריהם של י. פריזל, א. דרז׳אוין, ד״ר פרנק, נ. נוטקין, „קול שועת בת יהודה״ לי. ל. נבאחוביץ׳, חוקת 1804). במדור השני דן המחבר בהרחבה בבעיות החיים היהודיים בתקופה ההיא, וכותב על הריב בין המתנגדים לבין החסידים, הנהלת הקהילות היהודיות והשתתפות היהודים בהנהלות העירוניות (עד שנות התשעים למאה הי״ט), גירוש היהודים מהכפרים ומהערים וחייהם הכלכליים בעת ההיא. במדור השלישי — רשימות בעניינים שונים (מתן זכויות אזרח ליהודי קורלאנד, עלילת הדם הראשונה ברוסיה, ראשית הצנזורה על ספרים יהודיים, נציגי היהודים בחצרו של אלכסנדר ה־I). בסוף הספר פורסמו 9 תעודות חשובות לתולדות היהודים ברוסיה.

גסן לא התנזר מעבודה ציבורית־פוליטית. הוא היה מזכיר „הברית להשגת זכויות מלאות ליהודי רוסיה״ (1905—1906) ובשנת 1906 חיבר תזכיר לדומה הממלכתית הראשונה „על חיי היהודים ברוסיה״[22]. תזכיר זה צורף לאחר מכן למאמר „האַנטישמיות ברוסיה״ של הגראף איבאן טולסטוי, ובצורף הקדמה של הגראף, אשר בה המליץ על התזכיר כעל הרצאה שיטתית ועשירה בעובדות על הבעיה היהודית במדינה, יצא כספר מיוחד בשם „עובדות ומחשבות״ („פאקטי אי מיסלי״) בשנת 1907. אופי היסטורי־ציבורי יש גם לספרו של גסן „החוק והחיים, כיצד נוצרו החוקים המגבילים את מגורי היהודים ברוסיה ?״ (פטרבורג 1911) והחוברת „עלילת הדם ברוסיה״ (1912), שיצאה לרגל משפט ביילים. בפתיחה לספרו „החוק והחיים״ כותב גסן „ספר זה, המוקדש לתולדות החוקים המגבילים את היהודים בתחום מושבם, ראוי היה להיקרא „החוק והדמעות״. אולם — מבטיח הוא לקורא הרוסי — „בחיבור ספר זה, תוך חיפוש אחרי האמת הקרה בלבד, הוקפאו רגשות האהוה של השתתפות בצער. כאן נמסר רק מה שנכתב בתעודות העקריות. אלה המספרים החרשים, שאינם מטים אוניים לסיסמאות המשתנות של יום יום. מבעד לערמות הניר לא נשמעו מבחוץ אנחות החיים היהודיים, לא נראים פניה המעוותים מיסורים של יהדות רוסיה רבת המיליונים״.

בשנת 1906 היה גסן בין יוזמיה של „האנציקלופדיה היהודית״ בלשון

(חוברת זו הופיעה אותה שנה כמאמר ב־ Monatschrift zur Geschichte und Wissenschaft des Judentums 500—482. כרך 57 עמ׳ 257—271.

22) החוברת לא יצאה לאור עד שפתרה הדומה ה־I. והיא חולקה לצירי הדומה ה־II. ר׳ הקדמתו של הגראף אי. טולסטוי לספר „פאקטי אי מיסלי״ (פטרבורג 1901), עמ׳ 9.

הרוסית, שיצאה לאור ב־16 כרכים גדולים בשנות 1908—1913 [23]). הוא שימש כמזכיר מערכת האנציקלופדיה וערך את מדור „תולדות היהודים ברוסיה מאז 1772" (המדור ה־8), הוא חיבר ערכים רבים, שנכתבו על סמך מקורות ראשונים וחומר ארכיוני. ברשימת הערכים החשובים והגדולים, שבאה בראש כל כרך באנציקלופדיה, מוצאים אנו את שמו של גסן 48 פעמים.

גסן גם היה בין מייסדי „החברה ההיסטורית־אתנוגראפית" בשנת 1908, ונבחר לשמש כמזכיר החברה. כן פרסם כ־14 מאמרים ברבעון החברה „ייברסקאיה סטאַרינה". ביניהם מאמר אחד, שחרג ממסגרת התקופה בה התייחד גסן עד הימים ההם, והוא מאמרו על „היהודים במוסקבה במאות הט"ו—י"ז", שבא בכרך השמיני של „ייברייסקאיה סטאַרינה" [24]).

ה.

בראשית 1914 הוציא יולי גסן את הספר **История евреев в России**, (341 עמודים), בו ניסה לסכם את תוצאות מחקריו. הספר מקיף את תולדות יהדי רוסיה עד ראשית שנות השמונים. תקופה שאותה ראה גסן, כגבול שאליו מותר לו להגיע כהיסטוריון. בתקופה מאוחרת יותר אף נימק גסן את גישתו בנימוקים שהיו מקובלים אז בעולם המחקר ההיסטורי. הספר — כותב הוא — „מקיף את התקופה שיכולתי לחקור אותה אך ורק על יסוד תעודות היסטוריות ולתאר אותה בלי דעה קדומה, שקשה להתגבר עליה, כאשר מבררים את המאורעות בני הזמן על יסוד מה שראוי להרגישו. השנים הקרובות יותר אלינו, החל משנות השבעים, עברו לפני עיני הווייתי בעלת־ההכרה, חזקו בי מושגים ידועים לי וקשורים הם במידה רבה בנסיבות חיי האישיים, אשר הביאוני לגישה חד־צדדית אל העבר הקרוב. עם זאת אי־אפשר עדיין לנצל במידה מספקת לגבי עשרות השנים האחרונות, את התעודות ההיסטוריות, ולבסוף — לגבי תקופה זאת עוד אין לנו הפרספקטיבה ההיסטורית ההכרחית" [25]).

לספר היתה, כנראה, הצלחה בין הקוראים והקונים, וכשנתיים לאחר מכן, בעצם ימי המלחמה העולמית הראשונה, פרסם גסן, חלק ראשון ממהדורה מורחבת ומחודשת של ספרו. חלק ראשון זה, המגיע רק עד סוף ימי מלכותו של אלכסנדר הראשון, מקיף 472 עמודים. גם בשינוי שם הספר — „תולדות העם היהודי ברוסיה", — יש משום חידוש וכוונה מסויימת.

מאחר שגסן היה זר למקורות היהודיים, היה מוכרח לסמוך בכתבו על חייהם הפנימיים של היהודים על חיבוריהם של אחרים, מבלי יכולת של חדירה וניתוח עצמי של הדברים, וצד זה של ההיסטוריה שלו הוא חלש ביותר. כאשר הוא דן על החסידות, ה„השכלה" וכדומה הרי דבריו לא רק שטחיים, אלא אף מוטעים ומסולפים.

---

23) ר' עדותו של ש. דובנוב ב„ספר החיים" ח"ב, עמ' 69, וכן ר' מכתבו לאחד־העם מ־4.12.1906, „ספר דובנוב", ירושלים תשי"ד, עמ' 260.

24) „ייברייסקאיה סטאַרינה", כרך VIII (1915). מענין, כי גסן לא השתתף כלל וכלל בכרכים האחרונים של „ייברייסקאיה סטאַרינה", שיצא לאור בתקופה הסובייטית.

25) פתיחה לכרך השני של „תולדות העם היהודי ברוסיה" ח"ב, לנינגראד 1927.

נוסף לכך, גסן היה מושפע, מדעת או שלא מדעת, מהטנדנציה שבחומר הרוסי, וגם מנטיות אפולוגטיות שונות.

דובנוב, בשתי הביקורות שפרסם על ספריו של גסן (על ספרו „תולדות היהודים ברוסיה", ועל החלק הראשון של ספרו „תולדות העם היהודי ברוסיה")[26], עמד על כמה שגיאות ואי־הבנות של גסן בספריו, וציין שספריו, בהיותם כתובים לפי מקורות רוסיים־רשמיים, הרי הם יותר „פרק בהיסטוריה הרוסית, הדן ביהודים" ולא „היסטוריה יהודית"[27]. הוא הגדיר את גסן כמומחה לתולדות הבעיה היהודית ברוסיה ותו לא, ויעץ לו „להיות זהיר במסקנות לגבי החיים הפנימיים של יהודי רוסיה, שאינם בתחום התמחותו"[28]. עם זאת ידע דובנוב להעריך את בקיאותו של גסן בתעודות הרוסיות הנוגעות לבעיה היהודית, ובהערכה למהדורה המורחבת של הספר, ציין, כי „בצורתו הנוכחית מהווה עבודתו של גסן שכלול יותר ושלמות יותר, היא תסייע לחוקרים הבאים של תולדות היהודים ברוסיה, אשר יוכלו לראות את התפתחות הבעיה היהודית מבחינה אחרת, ועל יסוד חומר נוסף, אולם ספק הוא אם יוכלו להימנע מלהשתמש בחומר שכבר נאסף על ידי גסן"[29].

ו.

לאחר מהפכת אוקטובר המשיך גסן בעבודתו בתחום תולדות ישראל. ב־1919, שנת הרעב בפטרבורג, מזכיר אותו ש. דובנוב בין המרצים ב„אוניברסיטה העממית היהודית" אשר הוקמה, לפי דבריו, „למען הבטחת פת לחם לכמה עשרות סופרים ואמנים"[30]. הוא משתתף בקבצים ההיסטוריים־ספרותיים שיצאו לאור על־ידי שרידי האינטליגנציה היהודית־רוסית בפטרבורג ובמוסקבה, כמו ב„ייברייסקאיה מיסל"[31] וב„ייברייסקאיה לייטופיס"[32].

ב־1923 החל גסן לפרסם „מהדורה שניה", מתוקנת ומורחבת" של ספרו „תולדות העם היהודי ברוסיה". הספר החל לצאת כתוספת לקובץ המדעי־ספרותי „ייברייסקאיה לייטופיס". שלושת הפרקים הראשונים (עמ' 1—64) צורפו לקובץ הראשון, השנים שאחריהם (עמ' 65—112) — צורפו לקובץ השני.

בשנת 1925 ניתנה לגסן אפשרות להוציא את ספרו בנפרד. אותה שנה יצא כרך א' (34 עמודים) ב־2,000 טפסים ובראשו נכתב: „מהדורה שניה מעובדת". ב־1927 יצא הכרך השני (244 עמודים) ב־2,500 טפסים.

---

26) ביקורתיו של ש. דובנוב על ספריו של י. גסן באו ב„ייברייסקאיה סטאַרינה", כרך VIII (1914), עמ' 129—131, ובכרך X (1918), עמ' 303—311.

27) „ייברייסקאיה סטאַרינה", כרך X, עמ' 311.

28) שם, שם.

29) שם, שם, עמ' 303.

30) ש. דובנוב, „קניגא ז'יזני", ח"ב, עמ' 281.

31) „ייברייסקאיה מיסל" ח"א (1922), „בפינות החשכות של החיים הציבוריים היהודיים".

32) ב„ייברייסקאיה לייטופיס": „על במת עלילת הדם ברוסיה" (כרך א', 1923); „מחיי הרבי מרוז'ין ובניו" (שם, שם); „האחים שפירא (מסלאויטה) בדרכם לסיביר" (שם, כרך ב', 1923).

ברשימתו בראש כרך ב' ציין גסן, כי משום היוקר המאמיר היה נאלץ לקצר את שני החלקים של ספרו. עם זאת הביא בהם כמה שינויים בהתאם לחומר חדש שנתגלה לו. על מנת לעמוד על היקף הקיצור עלינו להשוות את 5 הפרקים שבאו כתוספת ל„ייברייסקאיה לייטופיס" למקום שהוקדש להם בספר החדש. 5 פרקים אלה צומצמו לפרק ומחצה, ו־112 עמודיהם ל־73. אותה שעה שבנוסח הראשון ליוו את הטכסט 294 הערות, מקבילות להן בנוסח החדש 103 הערות בלבד. יתכן כי אי־שם בארכיוני ברית־המועצות שמור הנוסח המלא של שני הכרכים לפני קיצורם.

לאחר פרסומם של ספרים אלה נפסקה פעולתו של גסן בשדה ההיסטוריה היהודית, אם לא להביא בחשבון רשימה בודדת משלו שבאה בקובץ האחרון של „חברת מפיצי ההשכלה" ב„ייברייסקי ווסטניק" (1928)[33]. קבצים יהודים עצמאיים הפסיקו להופיע עם תום שנות העשרים וממילא לא היה לגסן מקום לפרסום עבודותיו.

ז.

עוד בראשית שנות העשרים עבר גסן לעבוד כהיסטוריון מוכר בעל־מקצוע בעבודות ספרותיות שונות השייכות להיסטוריה הרוסית הכללית. הוא לא עזב את ברית המועצות, כרבים ממוריו וחבריו (ש. דובנוב, ש. גינצבורג, אל. צ'ריקובר ואחרים). כנראה עבר לעבודה בשטח ההיסטוריה הרוסית מטעמי פרנסה. הוא ערך את הקבצים „ארכיון תולדות העבודה ברוסיה" (1921) וכן חיבר „חריסטומטיה לתולדות מעמד הפועלים ברוסיה". לפי הזמנת איגוד פועלי המכרות כתב שני כרכים של „תולדות פועלי המכרות ברוסיה" (1926, 1929). בשנות 1930—1935 שימש כעורך ביולטין האקדמיה למדעים של ברית־המועצות ועבד בארכיון של הנ.ק.ו.ד. בלנינגראד. בשנותיו האחרונות התמסר לפרסום תעודות הנוגעות לחקר אזורי אוקינוס הקרח הצפוני על־ידי הרוסים, ויחד עם חוקר אחר הדפיס את „יומני הספינות של המשלחת הגדולה לצפון בשנות 1730—1740". הוא פרסם עשרות רבות של מחקרים, השקועים רובם בכתבי־עת היסטוריים סובייטיים.

גסן הלך לעולמו ב־22 באוגוסט 1939, ימים מספר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

---

33) י. גסן. „פורים רע־מזל" Роковой Пурим „ייברייסקי ווסטניק", לנינ־גראד 1928.

שמואל ורסס

ישראל צינברג — ההיטוריון של ספרותנו

ספרו הנודע של **ישראל צינברג**[1] (1871—1939), „**תולדות ספרות ישראל**" („**די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי ייִדן**"), **הגיע בתקופות היסטוריות שונות לידי קהל קוראים שונה מיסודו; אף מהות השפעתו על דור דור וקוראיו שונה היתה. מלכתחילה, עם התרקמותו ופירסום פרקיו הראשונים ברוסית בשנת 1915, היה מכוון מעיקרו לקהל קוראים יהודים הנזקקים כבר לשפה הרוסית, על מנת לפרוש בפניהם את מפת ספרות ישראל ולגלות בפניהם עולם שהיה להם ברובו כארץ לא־נודעת. כוונה זו כמעט שלא יצאה מן הכוח אל הפועל. תכניתו של צינברג להשלים את חיבורו ברוסית לא נסתייעה מפאת התמורות המהותיות בגורלה של יהדות רוסיה במלחמת העולם ובשנים שלאחריה, שמנעו ממנו את פירסומו שם.**

---

* את תמצית המאמר הרציתי בערב־עיון לרגל יובל המאה להולדתו של צינברג, שנערך מטעם המכון למדעי־היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים, ביום י"ז באדר ב', תשל"ג.

1) פרטים ביוביבליוגראפיים על צינברג, עיין: לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, כרך שביעי, 1968, טורים 585—594. עיין גם בנידון זה: ה. אלעקסאנדראוו, ייסראעל צינבערג אין זיין ארכיוו, „סאוועטיש היימלאנד", שנה ה' (1965), גל' 2, עמ' 135—139. י. סלוצקי, ישראל צינברג — האיש ויצירתו, בתוך: תולדות ספרות ישראל, כרך ז', עמ' 6—14. שנת לידתו של צינברג נקבעה מחדש לפי מאמרו של ג. קרסל „התלבטויותיו של ישראל צינברג" ב„הדואר", מיום 4.5.73, שנה 53 (תשל"ג), גל. כד, עמ' 395.

רעיון הספר הגיע לכלל מימושו במלואו בגירסתו ביידיש, כשהחל משנת 1928 ועד שנת 1936 נתפרסמו עשרת כרכיו בווילנה שבפולין, כשהמחבר עצמו נבצר ממנו לטפל מקרוב בחיבורו, מפעל חייו, בשבתו סגור ומסוגר בגלות רוסיה. עתה הגיעו כרכיו של הספר אל קהל חדש, היושב מחוץ לגבולותיה של רוסיה. דומה שספרו זה של צינברג העוסק למעשה ברובו בספרות הכתובה עברית, וזאת בכלל תפיסתו הכוללנית של ספרות ישראל, לגילוייה הלשוניים השונים, הגיע מעיקרו לקהל קוראים במזרח־אירופה, שלא היה נזקק עוד לספרות עברית, אלא עיקר מעייניו ושאיפותיו היתה ספרות יידיש בהווה ובעבר. על־ידי חיבורו של צינברג נפתח עתה לרווחה בפני קהל־קוראים זה עולמה של הספרות העברית לרבדיה ההיסטוריים, כשקטעי טקסטים למכביר, ממיטב יצירותיה, מוגשים לו בתרגומים ליידיש ובמסגרת של תאור והסבר. באורח זה היה צינברג לגורם ממתן ומקרב לבבות, ומספק מידע חיוני על ספרותו של עם ישראל באלף השנים האחרונות, וזאת לעומת מגמות הבידוד וההפרדה שהיו קיימות באותן שנים בין ספרויות יידיש לעברית וקוראיהן.

ברם, המדובר הוא לא רק בטיפולוגיה של קוראים על פי השתייכותם למעגל הלשוני בלבד של קוראי יידיש. שכן האמין צינברג, היושב בלנינגראד מבודד מקהל קוראיו שבתפוצות ישראל, שבהשראת ספרו נתגבשה דמות של קורא הנאמן למפעלו גם מפאת דמות עולמו הרוחני. משסיים בשנת 1934 את הכרך הששי, שהוקדש כולו לספרות יידיש הקדומה, צירף אחרית דבר אל קוראיו הללו: — „הריני מרשה לעצמי לקוות, כי בכלל הקהל הרב של קוראי סחם, וכה חיבורי לרכוש לעצמו גם קוראים־ידידים, ולו גם מתי־מספר, אשר חיפשו ב„תולדות" שלי לא רק בילוי־זמן או עובדות בלבד, אלא משהו הקשור בתפיסת־עולמם, והנוגע בתאי נשמתם הכמוסים" [2].

המהדורות הבאות של הספר ביידיש כבר הגיעו לקהל קוראים השרוי בעידן היסטורי שונה תכלית שינוי, של השואה ולאחריה, בקרב תפוצות ישראל ששרדו לפליטה ביבשת אמריקה. הדפסת־צילום נוספת של הספר הופיעה בניו־יורק בשנת 1943, לפי המתכונת של מהדורת וילנה. ואילו בבואינוס איירס שבארגנטינה נתפרסמה בשנים 1964—1968 מהדורה נוספת, שכבר נסתייעה בתיקונים ובתוספות של המהדורה העברית אשר הופיעה בינתיים בתל־אביב.

המעגל הרוחני השלישי שאליו נקלע ספרו של צינברג הוא קהל הקוראים העברי בארץ ישראל; לכאן הגיע בודאי באיחור שאין לו צידוק אמיתי. עוד בראשית שנות העשרים השתדל צינברג לפרסם את ספרו בלבוש עברי, אלא שמטעמים שונים לא נסתייע דבר. אילו היתה תכנית זו מתקיימת בשעתה, הרי ניתן לשער כי ספר זה היה עושה את שליחותו ומביא בפני הקורא העברי לא רק תאור מסכם על השתלשלותה הרצופה של הספרות העברית לדורותיה, אלא היה מספק לקורא העברי גם מידע מהימן על צמיחתה והתפתחותה של ספרות יידיש, מראשיתה ועד סופה של המאה הי"ט. שעת כושר זו של גישור בין

---

2) עיין: די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, כרך ו', וילנה 1934, עמ' 428. אחרית דבר זו הושמטה על־ידי המהדירים של הספר בעברית.

הספרויות באמצעות חיבורו של צינברג הוחמצה באותם ימים; שעתו של ספר זה בלבושו העברי הגיעה במאוחר, לאחר שלושים שנה ומעלה, בשנים 1956—1960 ו־1971[3]. בעטיו של איחור זה, נראים כמה וכמה מן התאורים וההערכות, ואף מבחר הטקסטים המדגימים, מיושנים בחלקם ואף לוקים בחסר, נוכח ההתפתחות המופלגת של מדעי־היהדות. עם זאת הכרך על ספרות יידיש הקדומה הוא לפי שעה עדיין הספר המסכם היחיד בנושא זה בעברית, מאז „שפת יהודית־אשכנזית וספרותה" מאת אלעזר שולמן.

חשיבותו של הספר למען הקורא העברי הוא בודאי לא רק בתאורי ספרות יידיש. עורך המהדורה העברית, ד. כנעני, סיכם בפתח הספר, „בפני הקורא העברי" את תכונותיו, על הישגיו ומיגבלותיו כאחד. עם זאת הבליט את חשיבותו כתאור כולל ורצוף של ספרותנו: „זו פעם ראשונה ניתנת לקורא העברי תמונת יצירתו הכוללת של עמנו — — — הספר שגולד בבדידות הגדולה הושב ‚לגבולם', אל מולדתם של יהודים"[4]. ד. סדן שטיפה והעמיק הרבה את המושג הכולל של ספרות ישראל ברציפותה וברב־גוניותה הלשונית והסוגנית, העלה על נס בשנת תשי"ח, עם פירסום הנוסח העברי של ספר זה, את חלקו הנכבד ב„חישול תודעת אחדותנו התולדיית"; כן קבע, כי „עבודתו (של צינברג) עשויה לשמשנו כתשקיפה של אחדות עמנו ויצירתו בכל הליפותיו במסילת הדורות הארוכה"[5].

למהדורה העברית של „די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן" כמה יתרונות ומיגבלות כאחד לעומת המקור ביידיש. ודאי הוא כי הצביון ההרצאי ביידיש מצטייר בו מעור אחד, לעומת הנוסח העברי, אשר כמה מתרגמים התמודדו עמו. אותו קשר מתמיד של שיח נלבב בין המחבר לבין קוראיו מתקיים בעיקר במקורו, ביידיש[6]. אף קטעי הטקסטים שספר זה משופע מהם, נתמזגו בדרך כלל עם נוסח הרצאתו של המחבר; ואילו בלבוש העברי, כשהטקסטים העבריים הוחזרו לגבולם ומופיעים בנפרד קיים חיץ ברור בינם לבין דברי המחבר. לא ייפלא איפוא שמודקר לעתים קרובות בלבוש זה אופיו האתנולוגי, כשדברי קישור מעטים בלבד מחברים ביניהם. בעיות תרגום מיוחדות נתעוררו בכרך

---

3) המהדורה העברית של הספר, „תולדות ספרות ישראל", יצאה בשבעה כרכים בהוצאת „ספרית פועלים", בשיתוף עם הוצאת י. שרברק, בעריכת ד. כנעני ובתרגומיהם של ש. ז. אריאל, ב. קרוא וכן מ. אמיתי. (כרך ד'), י. סלוצקי (כרך ז'). תוספות ושידכונים ביבליוגראפיים עד שנת ההדפסה של כרכי המהדורה העברית, וכן תיקוני אי־דיוקים, נתחברו כנספחים לכל כרך על־ידי א. מ. הברמן ומ. פייקו. בכרך ז' הובאו כנספח אסופה מאמריותיו של צינברג, שתורגמו לעברית — ומבוא על צינברג — האיש ויצירתו, מאת המהדיר י. סלוצקי. להלן הפירוט הכרונולוגי של הכרכים בעברית: כרך א' (מהדורה מתוקנת), 1959; כרך ב' — 1956; כרך ג' — 1958; כרך ד' — 1958; ה' — 1959; ו' — 1960; ז' — 1971. מראי־המקומות מן הספר יובאו להלן בצורה מקוצרת בגוף הטקסט; שאר מראי־מקומות יובאו בהערות.

4) עיין הקדמתו: כרך א', עמ' 10.

5) עיין: ד. סדן, אבני מפתן, תל־אביב, תשכ"ב, כרך א', עמ' 252.

6) על סגולות סגנונו האישי של צינברג ביידיש, עיין: מ. קאסאווער, ישראל צינבערגס „די בליי־תקופה פון דער השכלה", צוקונפט, כרך 72 (1967), גל' 2, עמ' 66—67. עם זאת מציין הוא, שם, כי הסופר א. י. גולדשמידט, איש וילנה, שימש כעורך סגנונו של הספר, אך שמר על צביונו כמות שהוא.

ד', הדן במיוחד בספרות יידיש. אף הושמטו בו קטעים, הערות ומשפטים, „ששייכותם לנושא המוגדר היתה מקרית ורופפת ביותר", כהגדרתו של העורך. ואם כי יש, לכאורה, צידוק עניני בדבר, הרי בעיני העוקב מקרוב אחר דרכו של צינברג בעבודתו המחקרית, יש ענין רב אף בחיספוסים הללו שבמקור ובהפלגותיו לצדדים.

סוגיית לבושו הלשוני של הספר מתלווה באורח מתמיד אל פרשת גורלו של הספר. צינברג עצמו היה, כידוע, שרוי ומעורה בכמה תחומים לשוניים. מצויים פירסומים מפרי עטו הן ברוסית, והן ביידיש — ומיעוטם בעברית. הוא עצמו הטעים בדברי ההקדמה לספרו, כי „המלה איננה לבוש בלבד, מכשירה של המחשבה — היא חלק יסוד במחשבה עצמה". (א', [16]). אף סבור היה שהלשון שבה נכתב ספרו יש בה כדי להשפיע על צביונו; שכן „מטבע הדברים הוא כי ביידיש ייכתבו תולדות ספרותנו בנוסח שונה לחלוטין מאשר בשפה לועזית". (א', [16]). ולא עוד, אלא בעובדה שספרו, בן־טיפוחו, יופיע ביידיש לראשונה ראה צינברג משמעות מיוחדת והדבר גרם לו קורת־רוח [7]).

בעיות לשונו של הספר היו כרוכות לא רק בנטיות לבו של מחברו, אלא גם בתנאי פירסומו. לבטי פירסום אלה ניכרים בשנות העשרים, כשבידיו כבר היו ארבע כרכים כתובים רוסית, באין אפשרות לפרסמם ברוסיה שלאחר המהפיכה; ואילו הסיכויים לפירסום בלשון זו בברלין היו קלושים אף הם, באין קהל־קוראים בגרמניה ומחוצה לה אשר יזדקק לספר בלשון זו. לא ייפלא איפוא שצינברג היה אובד עצות באותן שנים [8]).

לבטי הפירסום של הספר בלבושים לשוניים שונים נמשכו אף לאחר שהספר כבר נדפס רובו ביידיש. צינברג עדיין חתר להביא את ספרו בפני קהל יהודי מגוון ככל האפשר מפאת השליטה הלשונית. בשנת 1937 עדיין מהרהר הוא בסיכויי פירסומו בגרמנית ומפקפק בכך; שכן אין בה בגרמניה של היטלר מקום ותנאים להדפסת ספר בעל־מידות כגון זה [9]). כן בדק ובירר את האפשרויות של פירסום תרגום אנגלי של הספר בארצות־הברית, שיהיה מיועד לדור הצעיר אשר אינו נזקק עוד ללשון יידיש, אך עדיין מוצא ענין בתולדות ספרות ישראל. אלא שמטעמים שונים לא נוצרו התנאים הנאותים לכך; אף ריחוקו של המחבר ממקום הפירסום גרם לכך [10]).

בזמנים שונים ניסה צינברג לפרסם את ספרו בלבוש עברי, עוד לפני היות הנוסח ביידיש, אך מאמציו הללו לא נשאו פרי. כך הציע לדוד פרישמן, שיפרסם ספר זה בכלל הספרים של הוצאת שטיבל, שבעריכתו. אלא שפרישמן השיב את פניו ריקם, בציינו שאין הוצאת שטיבל עוסקת בספרים מסוג זה [11]). תרגום ספרו לעברית והדפסתו נידונו מדי פעם בפעם בין צינברג לביאליק.

---

7) עיין מכתבו אל י. אופאטושו, מיום 22.5.36; עמ' 275.

8) עיין מכתבו אל מ. סולובייצ'יק משנת 1924, שם, עמ' 189.

9) עיין מכתבו אל י. אופאטושו, שם, עמ' 197.

10) צינברג פנה לשם כך אל החוקר י. דודזון. תשובתו מובאת בתוך מכתבו של צינברג לאופאטושו. ועיין: כרך ז', עמ' 197—199 על תכנית התרגום האנגלי עיין גם, שם עמ' 274—276.

11) עיין על כך במכתבו של צינברג אל מ. סולובייצ'יק, כרך ז', עמ' 189—190.

מסתבר שהמשא ומתן ביניהם עוד התחיל לאחר שביאליק עיין בחלק הראשון שנתפרסם ברוסית בשנת 1919. למדים אנו, דרך אגב, מדברי ביאליק עצמו שמלכתחילה, למקרא חלק ראשון זה, לא ראה בספר יצירה מחקרית כפשוטה; הוא הציע לצינברג להקדים את פירסומו בעברית מתוך נימוק, שהוא „נאות למדי בתור ספר עזר ולמוד תורת הספרות בבתי הספר התיכונים, וכן בתור ספר מקרא נעים בשביל קהל המשכילים" [12].

עם עלותו ארצה הציע ביאליק לצינברג למסור את הספר בתרגומו העברי להוצאת „דביר" לשם פירסומו. ניכר מדבריו אל מחברו שעתה ייחס ביאליק חשיבות עקרונית מיוחדת לפירסום זה בעברית, כשהוא טוען: — „סוף סוף הרי הספר מוקדש לתולדות הספרות העברית. וכלום לא נאה ולא הגון לו שיתפרסם בעברית ראשונה" [13]. אף צינברג סבור היה, לכאורה, כי נאה לו, לספר, שיתפרסם עברית. בהודמנות זו של מתן תשובה לפנייתו של ביאליק העלה מחדש בתרעומת את סירובו של פרישמן בשעתו, לעומת נכונותם של אנשי „פאלקספארלאג" בקיוב, אשר הביעו באותו פרק זמן נכונות לפרסם את ספרו ביידיש. אשר להצעתו הממשית של ביאליק סבור היה צינברג שעבודת התרגום לעברית חייבת להיעשות בהשגחתו; פירושו של דבר, עליו לבוא לשם כך לארץ־ישראל. הוא מבקש איפוא שהות לעיין בהצעה, שמא יעלה בידו ביום מן הימים לעזוב לשם כך את רוסיה [14]. ואילו מדבריו, לאחר חודשיים, נראה היה שמצא פתרון להתקין את הנוסח העברי אף עם ישיבתו ברוסיה. במכתבו אל ביאליק מיום 21.6.27 מציין הוא: — „אם ה‚דביר' יסכים לפרסם את ספרי בשפת עבר, אזי מוכנים הם, י. רבריבי וסופר צעיר אחד השוכן פה בלענינגראד, שלום שוואַרץ, להכין תחת השגחתי את הטעקסט העברי" [15].

אך למרות נכונותו זו לא נתקיימה המשאלה ההדדית. מכל מקום, כעבור למעלה משנה נאמרים דברי תרעומת של ביאליק במכתבו לצינברג: — „כמה פעמים הצעתי לפניך למסור לידינו את תרגומו העברי (של הספר) ולא נעניתי. האומנם, אין השידוך הגון בעיניך?" [16]. אף לאחר מותו של ביאליק, בשנת 1937, עדיין מוסיף צינברג להסביר את הקושי הכרוך בפירסום ספרו בעברית; שכן אין טעם לתרגם את הטקסטים העבריים שבספר על־פי הנוסח ביידיש, אלא יש להביאם מחדש על פי מקורותיהם. זאת, סבור היה, מצריך בודאי את פיקוחו האישי. הוא נטה איפוא להמתין עד שיסיים את מהדורת ספרו כולו ביידיש [17].

ב.

בספרו של צינברג שוקעו כמה מעבודותיו הקודמות בתחומה של

---

12) עיין: אגרות ביאליק, תל־אביב תרצ"ח, כרך ג', עמ' ריב־ריג.
13) שם, שם.
14) עיין: כרך ז', עמ' 209—210.
15) עיין: שם, עמ' 214—215. על יחיאל רבריבי, ז. שזר, אור אישים. ירושלים תשכ"ד, ח"ב עמ' 81—89.
16) עיין: אגרות ביאליק, כרך ד', עמ' קסא־קסב.
17) עיין: במכתבו אל י. אופאטושו מיום 26.5.36; כרך ז', עמ' 275.

ספרותנו, שפירסמן קודם לכן, ברוסית בעיקר[18]). כך נהג הוא להסתמך על חיבורו שהיה עמו בכתובים ברוסית, „הערות לתולדות התיאטרון היהודי", הוא מסתייע בפרקים שכבר פירסם בכרך של תולדות יהדות רוסיה — על הספרות הרבנית בפולין, על הספרות העממית ביידיש. כן השתמש בכרך האחרון של חיבורו בספרו הרוסי משנת 1915, „תולדות העתונות היהודית ברוסיה". מיגוון הערכים המפורטים, כשלוש מאות במספרם, שפירסם צינברג באנציקלופדיה היהודית־רוסית לפני מלחמת־העולם הראשונה, על זרמים ואישים בספרותנו, בימי הביניים ובזמן החדש גם יחד, אף הוא הכשיר בוודאי את הקרקע לעיצוב ספרו הגדול לאחר מכן, הן מבחינה מעשית של צבירת חומר ומידע, והן מפאת התפיסה הכוללת הרב־סוגית, הרב־תקופתית והרב־לשונית.

מכלל הפירסומים הקודמים שנכללו לאחר מכן בספרו הגדול יצויין חיבורו הראשון של צינברג על בן־עירו, יצחק בר לוינזון (ריב"ל), איש קרמיניץ, מאבות ההשכלה ברוסיה. משהגיע מחדש לדמות זו אגב עבודתו על ספרו בשנת 1936, ראה בכך צינברג עובדה משמעותית שהוא מציינה בפני הסופר י. אופאטושו, בזו הלשון: — „עתה הגעתי בתולדות הספרות שלי ממרחקים לביתי. — — — במונוגראפיה על לוינזון התחלתי את פעולתי בספרות הרוסית לפני 36 שנה" א[19]).

ברם אותם חיבורים קודמים שענינם אישים וספרים, שולבו עתה בספרו הגדול של צינברג בניסוחים ובמימדים שונים מבתחילה; יתר על כן, הם מופיעים עתה בהקשרים היסטוריים כוללים יותר ומקבלים לעתים פשר נוסף, מכוחה של התפתחות ספרותנו בכללותה, על רקע ההויה החברתית והרוחנית של תפוצות ישראל.

דומה, כי סוף נטייתו הפובליציסטית הערנית של צינברג בראשית פעילותו הספרותית־חברתית עדיין נותנת לעתים את אותותיה תוך כדי עבודתו על ספרו. צינברג עצמו היה מודע לתופעה זו. באחד ממכתביו אל הסופר י. אופאטושו מודה הוא בכך; אם כי עוסק הוא עתה להלכה במורשת התרבותית של עם ישראל בעבר, הרי חש הוא כי „מעשה שטן הנימה הפובליציסטית הישנה לא מתה כליל בקרבי". אף בעסקו בספרים עתיקים מן העבר, רוצה הוא לדבר עם אנשים חיים, „לא רק עם שרידים נושנים של הדורות שחלפו"[19]).

אף כשלוש שנים לאחר מכן, בשנת 1937, בסמוך למאסרו ולגלותו אל ארץ גזירה, מוסיף צינברג להודות בזיקתו ובנהייתו אחר בעיות ההוה, תוך כדי עיסוק שקוד בספרותנו שבעבר. שוב מודה הוא ומתוודה בזו הלשון: — „הפובליציסט לשעבר לא דעך בי עדיין. ככל שאני נמשך לספרים, תעודות על מאבקי העבר, על היפושי דרך והשקפות עולם — הרי חביבים עלי יותר אנשים חיים, הנאבקים עוד ומחפשים — — — על אשליותיהם וטעויותיהם"[20]).

אם תחושה אקטואליסטית מעין זו היתה פוקדת את צינברג שעה שעסק באמונות ודעות וחיפושי דרך, כפי שנתגלו בספרים מן העבר הרחוק,

---

18) עיין מכתבו להנ"ל מיום 2.1.36; כרך ז', עמ' 197.
19) שם, עמ' 194.
20) שם, עמ' 203.

הרי היה ער לכך שבעתיים שעה שהגיע לתאר ולהסביר את המתרחש בספריותנו ברוסיה של המאה הי"ט, הסמוכה לזמנו. לפרקים אף הרהר בצורך לבלום את נטיותיו הפובליציסטיות נוכח התופעות האידיאיות המתוארות על ידו. באחד ממכתביו האחרונים לפני מאסרו גוזר הוא על עצמו: — „ככל שמתקרב אני לתקופה שעלי למתוח עליה את בקורתי, חייב אני לדאוג לכך שהערכותי תהיינה אובייקטיביות" [21].

אותה מעורבות במתואר על ידו מתגלית לא רק בתחומן של אמונות ודעות במופשט, אלא גם ביחס האישי לדמויות המגולמות שפעלו בתחומה של ספרותנו. כעדותו משנת 1937, ראה צינברג צורך טבעי להרגיש מקרוב את הדמות, במוחש, על מנת שיוכל לתארה, „לא במראי־מקומות יבשים כביבליוגראף מומחה, אלא בצבעים חיים, הגובעים מהלב והמוח" [22]. שוקד הוא על קיום יחס רענן וזיקה מחודשת עם הדמות המתוארת, ואינו סומך על בקיאותו הפורמאלית בנושא הנידון שרכש לו שנים קודם לכן בקשר להויתו של הספר. אומר צינברג על עצמו בסוגיה זו: — „מוכרח אני לחקור בו מחדש; ורק לאחר שאני חש הקשר עמו מקרוב מסוגל אני להעריכו כראוי" [23].

בעטיה של אותה נטיה מוצהרת ליחס בלתי־אמצעי כלפי דמויות בתולדותיה של הספרות, מגיע צינברג לפרקים לידי הזדהות נרגשת, שספק אם היה בה תמיד כדי קביעת־יחס ביקורתי־מפוכח של הדמות ומשמעותה. כך מודה הוא, למקרא המחזה „שלמה מולכו" ביידיש, פרי עטו של א. לעיעלעס, תוך כדי כתיבת הפרק המוקדש למולכו בספרו: — „ראיתיו פעם בחלומי, את אותו איש הסוד הצעיר, הגלהב וחוזה הגאולה, שלפניו כורע ברך בהדרת־כבוד כזאת גאון התורה בעל ה„בית יוסף" [24].

נוכח התעניינותו של צינברג בסיטואציה האנושית של רשות היחיד הטמונה בתהליכים בספרות ובהגות מובנת בוודאי התעניינותו הערה בנושא ההיסטורי בסיפור ובמחזה; שכן מצא בהם גילויי המחשה אישית חיה של הדמויות שעסק בהן בספרו ושל סביבתן. מכאן אף רחשי־הקירבה שחש כלפי יוסף אופאטושו, ששיקע הרבה מכשרונו הבלטריסטי בתחום הנושא ההיסטורי. עם קריאת סיפורו „יום ברגנשבורג", שבו מגולמת קהילה של יהדות אשכנז במאה הי"ז, על דמויותיה ואורח חייה, ואורחות דיבור ביידיש עתיקה, מגיב צינברג בהתלהבות; שכן עתה ניתן לו, באמצעות סיפור זה, מבוקשו לחוש את דופק החיים, מבעד לדפים הישנים של ספרים שהצהיבו. כל אותם פזמונים ופתגמים, המשוקעים בספרים נושנים, „קיבלו לחלוחית ודם, יוצאים מפיות אנשים ריאליים, הפכו לנוסח, לסגנון, לדופק־חיים מפרפר" [25]. עם זאת מיצר הוא על כך, שהוא עצמו לא ניחן בכשרון אמן, על מנת לתאר מחזות מהוי יהודי גרמניה באותו פרק זמן [26].

---

21) עיין במכתבו להנ"ל, מיום 2.1.38. שם. עמ' 196.
22) שם, עמ' 220.
23) שם, עמ' 196.
24) שם, ז', עמ' 193.
25) שם, עמ' 191.
26) שם, עמ' 198.

ג

צינברג ניזון בספרו ממורשתה של חכמת ישראל במאה הי"ט ומן ההיס־טוריוגראפיה החדשה, הן בתחום חקר ספרותנו והן בתחום של תולדות ישראל. זיקה זו, שסימניה מצויים בגוף הטקסט, מתגלית בבירור תוך כדי עיון במקורותיו הביבליוגראפיים של צינברג, שהוא מרבה לציינם בקפידה כמדור העשיר של ההערות והנספחים.

אשר לתפיסה הכוללת של ספרות ישראל אפשר שקיבל השראה מן הנסיונות מסוג זה שקדמו לו. בכלל זה יש לציין את נסיונו האנציקלופדי של מ. שטינשניידר, בחיבורו הגרמני משנת 1850. ודאי, קיימים הפרשים אידיאיים ומיתודיים רציניים ביניהם. עם זאת מצויות נקודות מגע, בעיקר אשר לנטיה לכלול במושג ספרות ישראל ריבוי סוגים וריבוי שפות. שכן לפי הגדרתו של שטינשניידר, במבוא לספרו, שהוא למעשה סקירה ביבליוגראפית מסווגת, דחוסה ואינפורמאטיבית בלבד, הרי „בשם ספרות ישראל במובנה הכולל נקרא כל הכתוב בידי היהודים מן העת היותר קדומה עד זמננו הנוכחי, בלי הבדל הענין, השפה והארץ, אשר היו בה"[27]).

קדם לו, לכאורה, לצינברג, גם ג. קארפלס, בספרו הגרמני „תולדות ספרות ישראל" משנת 1886. אף הוא הכריז בו על תפיסתו של המושג „ספרות ישראל" כמושג המקפל בתוכו את הספרות של העם היהודי שבכל הדורות, של כל הסוגים והתכנים ושנכתבה בכל לשונות היהודים[28]). צינברג היה בודאי רחוק תכלית־ריחוק מן התפיסה האפולוגטית ברוח העידן של האמאנסי־פאציה בגרמניה, המרחפת על פני ספרו של קארפלס, שניזון הרבה ממחקריו של צונץ. למרות המגמות האידיאליסטיות המצויות אף בספרו של צינברג, הרי בדרך כלל היה רחוק מן הזיהוי הפשטני המוצהר של קארפלס בין תולדות הספרות ובין תולדות העם היהודי בימי קיומו בגלות. שכן השתדל צינברג לצייר את ספרות ישראל כביטוי וכסימן היכר מובהק גם למאבקים החברתיים־כלכליים ולתנאי־הקיום המדיניים. אין צריך לומר שצינברג הוא יסודי ושיטתי יותר בחיבורו שבו מתלבנות לפרקים סוגיות מחקריות סבוכות. למרות קירבה מסויימת בדרך ההרצאה הפאתיטית פה ושם, הרי רחוק הוא מן הצביון הקומ־פילאטיבי הפשטני של קארפלס, שאף אבד עליו הכלח מבחינת עידכונו המחקרי.

צינברג ידע ליטול מהישגיה של חכמת־ישראל במערב, אך עם זאת ידע היטב לעמוד על דעתו ולבחון את מימצאיה בפכחון. אשר לצונץ, למשל, ניזון הוא אמנם מאבחנתו אודות תכונותיהם של הפיוט הספרדי והאשכנזי, שהוא מביאן משמו. (א', 201); עם זאת גורס הוא, בהזדמנות אחרת, גישה מיתודית משלו, בדרך הבריה והאבחנה האיכותית, בניגוד למנהגו של צונץ בשעתו, משבא לדון בהישגיהם של משוררי פרובאנס. (א', עמ' 395, הערה 25).

זיקתו של צינברג להיסטוריון גרץ שתי פנים לה; הוא נטל בודאי מנוסח ההרצאה שלו, הרגשנית־פאתיטית, הרוויה נטיה לציוריות. הוא למד

---

27) עיין: ספרות ישראל, תרגם לעברית צ. מאלסר, ווארשה תרנ"ז, עמ' 13—14.

28) עיין: ג. קארפעלעס, ספר תולדות ספרות ישראל, ווארשה, תרמ"ח, עמ' 1—2. (הרגום מגרמנית).

ממנו, ככל הנראה, את שיטת ההקבלה הניגודית והגזירה השווה בין אישים שונים בתולדותינו, בבחינת זה לעומת זה, על דרך הסינכרוניזאציה, כגון ההקבלה הניגודית בין שפינוזה לבין שבתי צבי. (ג', 121) [29], בין יעקב פראנק ולבין הבעש"ט (ג', 161) וכדומה. עם זאת משמעותיים יותר הם גילויי הסתייגותו של צינברג מעמדתו של גרץ, כשהמדובר הוא בהערכת זרמי המסתורין בישראל. „שנאתו של גרץ (כלפי בעלי הקבלה) כה גדולה, מתריע צינברג, שהוא שוכח אפילו את מידת האובייקטיביות שכל היסטוריון חייב בה, בקשת האמת ללא משוא פנים וללא נטיות אישיות". — כך נסתייג גרץ לטענתו, בלקט עויין ומעוות של ספר „הקנה" ושנאתו לקבלה היא שמקלקלת את השורה. (ב', 371; וכן ב', 369, הערה 14). כן טוען צינברג כלפי גרץ, אגב הדיון על שבתאותו של יונתן אייבשיץ, שהוא „מודד במידה יתירה של אי־צדק את כל מי שנחשד בעיניו בנטייה למיסטיקה". (ג', 364, הערה 8).

אם כי צינברג קיבל הרבה מן ההיסטוריון דובנוב, בן זמנו, אשר לחפיסת המרכזים בתולדות ישראל בגולה, החוקיות שבהתחלפותם ושקיעתם, ואם כי מסתייג הוא הרבה בתאוריו של החברה היהודית בפולין במאה הי"ז והי"ח, (ג', 168 למשל) — הרי חלוק הוא עמו אשר לאינטרפרטאציה של החסידות. למקרא החלק השני של „תולדות החסידות" שהגיע לידיו, מביע צינברג את הפתעתו, כי עדיין מחזיק דובנוב בחפיסה המשכילית־ביקורתית העויינת מיסודו של ש"י הורוויץ בשעתו [29].

בעיקר מסתייג הוא מן ההערכה הממעטת של דובנוב, אשר לאישיותו של ר' נחמן מברצלב ואשר לסיפורי המעשיות שלו. בהקשר זה הוא מביע את פליאתו והסתייגותו ממיעוט דמותו של ר' נתן מנמירוב, תלמידו: — „ואפילו שמעון דובנוב מצא לנכון ללגלג על נתן מנמירוב, ,עילג הלשון' בשל תרגומו ה,עם הארצי' של סיפורי מעשיות לעברית". (ה', 239).

נוכח גילויי ההסתייגות הללו מיחסם של גרץ ודובנוב, מצטיירת בספרו של צינברג עמדתו האוהדת כלפי זרמי המסתורין לגילוייהם. הוא מתענין הרבה לא רק בספרות הקבלה העיונית אלא מתחקה הרבה אחרי ספרות המוסר בעברית וביידיש כאחד, אשר קבלה השראתה הרוחנית הלכה למעשה, מספרות הקבלה. ודאי, הדברים נראים עתה צנועים ואף לא תמיד מעודכנים לעומת ההתקדמות המופלגת של המחקר בדורנו. אך ייזכר שהדברים עוד נכתבו בשנות העשרים וצינברג השתדל, לפי יכולתו ומצבו, לעקב אחר המחקרים החדשים אשר כבר היו בנמצא באותם ימים. כך הוא מסתייע בכל הודמנות במחקריו הראשונים של ג. שלום, „החוקר הבלתי־נלאה", כלשונו. (ב', 366).

בפתח ספרו, וכן בכמה מאגרותיו, מסביר צינברג את דרכו בהבנת התפתחותה של ספרות ישראל ואת שיטתו שנקט בה בספרו. מכרך אל כרך חוזר הוא להנחות־יסוד הללו, כשהוא משתדל ליישמן לתקופות, לאישים ולזרמים הלכה למעשה, תוך מגמת קישור והטעמה נוספת של אותם עקרונות שהתווה.

---

29) עיין מכתבו אל ש. ניגר מיום 19.6.34: ז', עמ' 185—186.
30) עיין כרך ז', עמ' 192.

צינברג מקפיד לקיים בספרו את המושג „ספרות ישראל" בהיקפו הרב־גוני; אין הוא מסתפק בטיפול בענפי הספרות היפה בלבד, אלא הוא נותן דעתו באותה מידה, ולעתים אף למעלה מזה, לגילוייה ההגותיים; ענין רב לו בספרות הפילוסופיה היהודית, הקבלה, פירושים, ספרות דרוש ומוסר, ספרות אלמונית־עממית וספרות פובליציסטית — וכל זאת תוך ראייה פלורליסטית מבחינת הלשון.

אשר להיקף הכרונולוגי של הספר אל התקופה האירופית בלבד, פרק זמן של אלף שנה. לפי התכנית שהתווה לעצמו, נתכוון להקדיש את הכרך האחרון, החל בפרעות 1881 ועד מלחמת העולם הראשונה. מן התקופה הבאה נרתע, בציינו בפני י. אופאטושו בשנת 1934: „הרי היא ההווה שלנו, שבו אנו חיים ונושמים, ואין לכתוב עליה היסטוריה. יכתוב נא על תקופת הרת עולם זו הדור הבא" א[30]. אולם הכרך האחרון המתוכנן לא נכתב למעשה, בשל מאסרו ומותו של צינברג. אף הכרך שעניינו תקופת ההשכלה ברוסיה, החל בשנות הששים של המאה הי"ט ושלא הספיק להשלימו, ניצל בדרך נס, כשהוא נתגלה בכתב־יד רק בשנת 1965 בארכיונו של צינברג בלניגראד[31].

נקודת־המוצא בהבנתה של ספרות ישראל נעוצה, כמוצהר על־ידי המחבר, ברקע ההיסטורי והתרבותי היהודי והכללי כאחד, או כלשון הצהרתו של צינברג: — „אנו נעקוב אחרי התפתחות הצורות הפיוטיות על רקע הסביבה התרבותית היהודית כולה, על זרמיה הרוחניים והחברתיים, הקשורים הקשר הדוק להתפתחות התרבות האירופית הכללית". (א', 15). אין צינברג נרתע מפני טענתם של „חסידי המיתוד הפורמאלי", העשויים להטיח נגדו שהוא עוסק בספרו לא בתולדות הספרות, אלא בתולדות הזרמים החברתיים והרוחניים. (שם). ולא עוד, אלא כשהמדובר בספרות ישראל קשה בה במיוחד, לדעתו, למתוח קו מפריד בין היסטוריה של הספרות לבין היסטוריה לאור הספרות. (שם). **הבהרות** נוספות בסוגיה זו כבר מצויות באחד ממכתביו משנת 1924, שבו הוא מסביר, שאין הוא מסתפק רק בניתוח התמורות שחלו **בצורות** הספרותיות, אלא נוהג הוא לתארן בספרו „בקשר הדוק עם סקירת ההתפתחות של הזרמים הציבוריים והרעיוניים על הרקע ההיסטורי של התרבות האירופית כולה"[32].

בהסבריו של צינברג חברו יחדיו הנמקות וטיעונים מתחומים שונים

---

31) הכרך התשיעי (שביעי בעברית) שענינו תקופת ההשכלה ברוסיה נתגלה במאוחר, ונתפרסם לראשונה במהדורת מ. אסטור בניו־יורק בשנת 1966. **תאור כתב־היד ונסיבות גילויו**, עיין: מ. אסטור, דער ניי־געפונענער באנד פון ד"ר **ישראל צינבערגס** געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, „די גאלדענע קייט", חוב' 49 (1964), עמ' 14—21; א. שולמן, איך נגלה הכרך האחרון של „תולדות הספרות היהודית" לישראל צינברג? הדואר, שנה 44 (תשכ"ה), גל. ב'; הנ"ל, קאפיע פון צינבערגס לעצטן באנד „געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן", צוקונפט, כרך 69 (1964), גל. 5—6, וכן, הנ"ל, שם, גל. 3. **על שיטת המהדורה של הכרך, עיין דברי המהדיר הנ"ל בראש הכרך**, עמ' 7—10; **השגות על המהדורה ועל דרכי עריכתה**, עיין בפרוטרוט: מ. קאסאווער, ישראל צינבערגס „די בלי־תקופה פון דער השכלה", צוקונפט, כרך 72 (1967), גל. 2.

32) עיין: מכתבו אל סולובייצ'יק, ז', עמ' 188.

זה מזה. לעתים עולים ומבצבצים מתאוריו הסברים ועקרונות מתחום החוקיות הספרותית־ג׳אנרית, ולעומתם מובאות הוכחות עד כמה מותנית הספרות בתנאים של מצבי תרבות, התפתחות כלכלית ואף אקלים וגוף — בנוסח הטיעונים של התפיסה „הסביבתית" מיסודו של איפוליט טאן בשעתו. עם שהוא קושר כתרים לסגוליותה של האישיות ולכוחותיה הנפשיים והרוחניים, המטביעים את חותמם על קהל הקוראים בדורו ובדורות הבאים, מבליט צינברג את ויקתה של אישיות זו אל התנאים החיצוניים שהכשירו את הקרקע לצמיחתה. שגשוגה של התרבות הרוחנית מותנה הרבה במגמות בהתפתחותה של החברה ותנאי־קיומה. כך, למשל, משתדל הוא לאמת ולאשש הנחה זו על פי מצבה של הספרות ועיצוב צביונה באיטליה של המאה הי״ג. (א׳, 309 ; 334—335).

דומה שעיקר תנופתו של צינברג מתגלית בתאוריו המצביעים על הקשר בין התופעות הספרותיות ובין תנאי־הקיום וחיי־התרבות והרוח של החברה היהודית. כן רב כחו בשימוש בספרות העיוניות והיפה כאחד כחומר תיעודי לציור דמותה של החברה היהודית. יצירות הרבה נשקלות על ידו מפאת ערכן התרבותי־היסטורי. בדיוניו על ספרי המוסר ביידיש, מציין הוא בגלוי: „בולט כאן קו אופייני, שיש בו משום ענין לתולדות התרבות". (ד׳, 167). הדיונים על התפתחות הפולקלור היהודי ותפקידו המתווך בשדה הפולקלור האירופי בימי־הביניים, נידונים אף הם מתוך הזווית של „היסטוריון תרבות". (ד׳, 89). אף בשולי תאוריו המפורט של סיפורי החסידות מסגל הוא לעצמו גם את זוית־הראייה של „חוקר תרבות". (ה׳, 243). כך גוהג הוא, למשל, בדיונו על חיבורו של י. ל. מרגליות, „עצי עדן", כשהוא מעיר כדרכו וכנטייתו: — „ואגב אורחא הוא מצייר תמונה המעניינת מבחינה היסטורית־תרבותית". (ה׳, 139).

אם כי צינברג נותן בודאי את דעתו גם למשקלן הפיוטי והצורני של היצירות שהוא דן בהן, הרי מסתפק הוא בדרך כלל בהגדרות ציוריות כלליות מצומצמות של צביונן, שלא תמיד הן יורדות לעומקן ולייחודן הפיוטי — אך הן מעניקות לפרקים מושג כללי של צביונן. לעתים קרובות נוהג הוא לעבור מן התפקיד האנאליטי של הפרשן אל המעמד של המדגים והממחיש ומשעימנו מן היצירות שמדובר בהן עצמן, כשהוא מרבה בהדגמות טקסטואליות.

מן הדין לציין שבתפיסתו ובתאוריו של צינברג של התפתחות ספרות המיסטיקה היהודית העיונית והעממית כאחד, לתקופותיה השונות, היה בשעתו משום חידוש בהיסטוריוגראפיה של הספרות העברית. לראשונה שולבה ספרות זו במערך הכללי של הספרות העברית בהתפתחותה כחלק לא נפרד ממנה. לעומת העמדה המסויגת ואף עויינת, שהיתה קיימת לפניו בהיסטוריוגראפיה היהודית, מתבלטת במיוחד עמדתו הרצופה הבנה אוהדת.

בכלל התיחסותו זו אל זרמי המסתורין והתנועות המשיחיות שהטביעו את חותמן גם על הספרות יש, למשל, ענין ביחסו לשבתאות ולספיחיה, שהיא שונה בודאי מזו של גרץ. כך רואה הוא בשבתי צבי „אישיות מופלאה — — — אשר לא שם פדות בין הדמיון והמציאות ונפשו התרוצצה בין הבריא והחולני". (ג׳, 122). כן מביע הוא את ענינו במקורות, שעדיין חסרים לו, „כדי לצייר

תמונה נכונה ואובייקטיבית מן הדעות הדתיות־מיסטיות המיוחדות שצמחו בחוגי השבתאים אחר המרתו". (ג', 143).

אף תאורי ספרי המוסר הקבליים, פרט לעצם החידוש אשר בשילובם בתולדות הספרות, יש בהם יותר משמץ של קירבת הלב והבנה מצד המחבר. וכך מסביר צינברג לקוראיו את הרקע לצמיחתם ואף שגשוגם: — „ההמצאות השכליות שנעשו בחשבון קר בעניינים הנוגעים לדברים שבלב — לא יכלו להשביע את נפשם של אנשי האמונה והכיסופים". (ג', 249). כן חוזר הוא ומטעים, כי „ברור כי בעלי נשמה סוערת ולב נכסף כאלה לא יכלו להסתפק בפלפול הקלוקל על להטוטיו ושכלתנותו השוממה". (ג', 250).

למרות גילויי אהדתו והבנתו לזרמים רעיוניים בספרותנו ובתולדותינו, אשר שמו את הדגש על „הרגש" ולא על „השכל", הרי ניכר לפרקים כי צינברג עצמו מעורה היטב במורשת הרוחנית ובביטוייה הפובליציסטיים של תנועת ההשכלה ברוסיה, בעיקר זו שלאחר שנות הששים של המאה הי"ט. עם זאת משתדל הוא לסגל לעצמו נקודת־תצפית עניינית ומפוכחת ואף אירונית, משבא להעריך את משמעותה. מתוך התצפית המאוחרת של תקופתו, אשר פקדוה מהפיכות חברתיות ורוחניות, סבור הוא כי „אפשרית עתה הערכה אובייקטיבית יותר ומוצדקת יותר מבחינה היסטורית", לעומת הלכי־רוח של רביזיה וקיטרוג של בעלי התשובה בשעתם, כגון סמולנסקין ויעבץ. (ה', 13). אם כי לעומתם הוא נוקט כלפי משכילי ברלין עמדה שקולה יותר, הרי אינו חושך מהם את שבט בקורתו, על פי דרכו; לטענתו, חסרים היו משכילי ברלין מושג ברור על ההתפתחות ההיסטורית, בהאמינם אמונה שלימה בשכלו של האדם שבכוחו לתקן את כל העיוותים של החברה. כלפי מנדלסון הוא מתריע שראה ביהדות „לא פרי תהליך היסטורי מורכב, לא תפיסת־עולם לאומית חיה, כי אם תופעה קפואה". (ה', 40—41). כן משמיע הוא את השגותיו כלפי התפיסה הראציונאליסטית, שבה תפס מקום מרכזי „לא האדם הממשי, החי, שגדל בסביבה חברתית־היסטורית — — — על הפסיכיקה המורכבת שלו ועולם החויות הסגולי והלכי־רוחו — כי אם המושג המופשט של אדם ללא עבר, ללא מסורת — חוץ מן המקום וחוץ מן הזמן". (ה', 85).

עם כל נטיתו הרומאנטית־אמוציונאלית של צינברג, הנשמעת שמרנית לעתים, הרי עמדתו העקרונית לאמונות ודעות ביהדות נשארת חילונית מיסודה ושוחרת קידמה במוצהר; קובל הוא ומתריע בהזדמנויות שונות על גילויי אדיקות וקנאות דתית, ומרצה בנימה מסויימת על אמונות עממיות סגפניות קיצוניות. עם זאת מגלה הוא הבנה ואף אהדה בלתי־מסותרת בתארו זרמים ואישים שהם בעלי משמעות דתית מובהקת. כך למשל, למרות הסתייגותו המפורשת ממגמותיה של האורתודוכסיה הנאבקת במגמות ההשכלה ברוסיה, מביע הוא את הוקרתו לדמותו של ר' ישראל סלאנטר, שכן „עם כל טיבו המיושן — יש בו משום נשגבות טראגית מסויימת, כוח רוחני גדול, ועל כן ראוי מאבק זה להיזכר בתולדות התרבות". (ז', 161).

ד.

אם כי צינברג התחקה הרבה אחר שרשיה הפנימיים של ספרות ישראל והטעים את ייחודה הרעיוני לעומת הספרות של אומות העולם, הרי גם הצביע על מקורות השראתה החיצוניים. הוא נוהג לציין הן מקורות השפעה והשראה ריאליים, ואף מודעים למחברים עצמם; עם זאת מפליג הוא לאסוציאציות מן הנסיון של ספרות העולם, אשר נתעוררו בו נוכח תופעות שנתקל בהן בספרותנו. בהתאם להשכלתו ומידת בקיאותו בספרות האירופית לומד הוא גזרות שוות שונות, אשר אולי נועדו לקרב יצירות נידחות ועלומות מן הספרות העברית ויידיש לעולם מושגיו של קהל קוראים אשר נהירים לו יותר שבילי הספרות הכללית. הקבלות והיקשים אלה, יש שהם מחוייבי המציאות הספרותית ויש שהם נראים כהפלגה מליצית־קישוטית בלבד.

כך, למשל, משעוסק צינברג בהסברת תכונותיו של הסגנון השיבוצי בפרוזה המחורזת בעברית, מיסודו של אלחריזי, רואה הוא צורך להזכיר לקוראיו, שאף „היוונים הקדמונים היו משתמשים תכופות בבתים ובמובאות משירי הומרוס, כדי להשיג אפקט מפתיע ולשון נופל על לשון". (א', 154). הוא מפליג בהרחבה לדיון על ניצני התיאטרון בימי־הביניים ועל סיבת ריחוקם של יהודים בשל צביונו הדתי־הנוצרי, בעקבות דיונו על התפתחות המקאמה בספרותנו — וזאת בעקבות חיבורו המיוחד שנתפרסם בחלקו בשעתו ברוסית. (א' 141) עם זאת הוא מצביע על קשרים של ממש עם המסורות של המחזה ואמנות המשחק העממי, בבואו לדון על צמיחת הספרות הדראמאטית בספרות יידיש הקדומה. (ד', 150—154). משבא לדון ברקע הרוחני לדרשותיו של יעקב אנאטולי במאה הי"ג, מצביע הוא, בין השאר, על השפעת הכתות הכופרניות שפעלו באותו פרק זמן בנצרות ושעוררו אף בין יהודי פרובאנס גילויים של מחשבה חפשית בעניני תפיסות דתיות. (א', 310). כן גורס הוא, למשל, שחיה מענין מאד להשוות בין מגמות מסויימות בחסידות לבין מגמות ברומאנטיקה הגרמנית. באחד ממכתביו משנת 1914 מציין הוא: — „לפי טעמי יש קירבה רבה בין סיפורי ר' נחמן ודסים רבים ביצירות נובאליס" [33].

לעתים נולדו ההקבלות הללו מתוך אסוציאציה רחוקה יותר, שאין לה אחיזה טקסטואלית. הוויכוח בין האדם והאדמה המתנהל מצל דפי „שבט מוסר" של אליהו הכהן מאיזמיר, מראשית המאה הי"ח, מזכיר לו את שיחותיו של פרנציסקוס הקדוש מאסיזי. (ג', 258). בשמואל דוד לוצאטו מאיטליה, שהתיחס אליו, בדרך כלל, באהדה, רואה צינברג „כעין מהדורה יהודית של הסלביאנופילים הרוסיים". (ו', 91).

מעיקרו אמנם נטה צינברג להסביר חזיונות ספרותיים על־ידי תנאים חברתיים־היסטוריים, של גורמי סביבה ורקע; אך מסתבר שלעתים ניזון אף מחיבורים בעלי אופי פורמאליסטי־פסיכולוגי כשמדובר בבעיות סגנון ולשון. אמנם בדרך כלל נזקק צינברג להגדרות כלליות מאד, בדרך המליצה הציורית־פיוטית, כשהוא בא לשבח סגנון מקורי־פיוטי או בשעה שהוא בא להסתייג מגילויים של ניצול הלשון לרעה על־ידי גודש מליצי ומלל שהוא ריק מתוכן.

---

33) עיין: כרך ז', עמ' 178.

עם זאת ניכר שהוא מסתמך מדי פעם בפעם על הנחות־יסוד של חוקר הסגנון הגודע פוטבניה. הוא מצטט מדבריו שמצא בחיבוריו „הלשון והלאומיות" ומתוך חיבורו „מחשבה ולשון". מביא הוא את דעתו של חוקר זה מסוף המאה הי"ט, שלפיה יש לראות את הלשונות לא רק כמביעות, אלא בעיקר כיוצרות את המחשבה; שכן כל שינוי בלשון מוליד הרכבים תכניים חדשים. (א', 154—156). משמגיע לדון בסגנונו הגדוש שיבוצים של אלהריזי, מביא הוא משמו של פוטבניה את הרעיון, שהובע לאחר מכן על־ידי ביאליק ב„חבלי לשון", שהמלה היא למעשה קצרת־יד; היא אינה מביעה את עצם המחשבה, אלא את צילה ובבואתה. אכן, מציין צינברג, חבלי לשון אלה הם קשים שבעתיים כשהמדובר הוא בספרות העברית. (א', 155).

בכרך שהקדיש צינברג לתולדותיה של ספרות יידיש הקדומה, מימש הלכה למעשה כמה מדעותיו שכבר הביע קודם לכן ביחס ללשון יידיש ופיתח בו כמה מהנחותיו העקרוניות והמיתודיות שהעלה בשולי הרצנזיות שהקדיש בסוף שנות העשרים למחקרים חדשים שנתפרסמו באותן שנים. כבר במאמרו הרוסי משנת 1903, „הספרות הז'רגונית וקהל קוראיה" הוא מתריע על יחס הזלזול של המשכילים בעבר ובהווה כלפי לשון יידיש; עם זאת הוא לא נתפס לקו היידישיסטי־המלחמתי, וקורא הוא שם לכיבוד הלשון העברית שבה נוצרו מיטב אוצרותיה של תרבותנו הלאומית [34]. אף במאמריו לתולדותיה של עתונות יידיש בראשיתה, נשמע בשולי התואר, קיטרוג ברור על יחסם הזלזלני של משכילי רוסיה ושל העתונות היהודית־רוסית כלפי לשון יידיש [35].

נימה אפולוגטית דקה בסוגיה זו שזורה אף בספרו, תוך כדי עיונו ההיסטוריים והג'אנריים בדרכה של ספרות יידיש הקמאית. ראשית מתפלמס הוא עם חכמי ישראל במערב, כגון צונץ, גייגר, שטיינשניידר, שהשתדלו בשעתם לאחר את ראשיתה של ספרות יידיש, מתוך שלילת ייחודה וזלזול בחשיבותה. לשיטתם משתדלים הם לטשטש את ההבדלים בינה לבין גרמנית, או לבין שפות אחרות באירופה. צינברג, לעומת זאת, מאמץ לו את הקו העקרוני והמחקרי הנקוט בידי חוקרי יידיש בני זמנו, כשהוא משתדל אף הוא להוכיח ולהטעים את קדמותה של לשון זו. (ד', 16).

צינברג, אשר התחיל את עיוניו בתולדות ספרות יידיש עוד לפני מלחמת־העולם, עידכן כהלכה את מימצאיו בתחום זה בספרו, לפי מצב המחקר המשגשג בתחום זה בשנות העשרים, שהתנהל לעתים מתוך מניעים אקטואליסטיים של הארכת שלשלת־היוחסין לתרבות יידיש שבהווה; אם כי היה מסניגורי לשון יידיש, כאמור, הסתייג במאמריו וברצנזיות שפירסם אותן שנים מכמה מגמות של חוקרי יידיש, אפילו העריך בוודאי את חידושיהם ואת כושרם, ואף ניזון מהם הרבה בספרו. שכן הללו שמו את הדגש במסקנותיהם על הזיקות של ספרות יידיש אל המתרחש בספרות הכללית, ובעיקר בספרות הגרמנית; הם התעלמו לעומת זאת מחיבורה המהותי אל הספרות העברית המסורתית. אשר לצינברג, נוטה הוא לתאור מאוזן יותר של המקורות הללו, אשר הטביעו שניהם גם יחד את חותמם על ספרות יידיש הקדומה. כך הוא חולק בשנת

34) על יחסו ליידיש ולעברית, עיין: י. סלוצקי, במבוא לכרך ז', עמ' 9.
35) עיין: י. צינבערג, קולטור־היסטאריש שטודיעס, ניו־יורק 1949, עמ' 33—96.

1926, על הנחותיו של ההיסטוריון יצחק שיפר, בגידון ההשפעות שפעלו על אוסף האגדות „מעשה בוך". לעומת ההשפעה של הפולקלור של ספרות אירופה שהודגשה על־ידי שיפר, מבליט צינברג את רישומו הבולט של החומר האגדי שמקורו בתלמוד ובמדרשים. זוהי לו גם שעת־כושר לשלב בין השיטין של הרצנזיה דברי כיבושין כלפי חוקרי־יידיש המקימים חיץ מלאכותי בין ספרות יידיש הקדומה לבין הספרות העברית[36]. בקו עקרוני זה נוקט צינברג גם בדיונו האוהד בדרך כלל על ספרו של מ. ויינרייך, „בילדער פון דער יידישער ליטעראַטורגעשיכטע"[37]. אמנם מסכים הוא שיש טעם להדגיש את השפעתה של הספרות הגרמנית, כשהמדובר הוא בהשראת הרומאנים של האבירים ושירתם האפית של הזמרים הנודדים, ה„שפילמאַן"; עם זאת, סבור הוא, שמן הדין היה, להביא בחשבון את השפעת הספרות העברית הקדומה, ולהימנע על־ידי כך ממסקנות מוטעות.

בקו זה של התרעה על ההתעלמות או התנכרות מן המתרחש בספרות העברית, ששימשה מקור לא־אכזב לספרות יידיש, נוקט צינברג גם בבואו לדון בספרו החשוב של מ. אריק, בתולדות ספרות יידיש הקדומה[38]. מערער הוא על התפיסה הסכימאַטית הנוקשה שמצא בספר זה אשר לצביונה הסוציאלי המוגדר של ספרות המוסר ביידיש, המגלה במיוחד, לדעתו של אריק, רגישות לגילויים של קיפוח סוציאלי. צינברג סבור לעומת זאת, שאותה רגישות סוציאלית אינה מנת חלקה של ספרות המוסר ביידיש בלבד; אדרבא, מצביע הוא על ספרים בעברית מסוג זה, כגון „ספר חסידים" במאה הי"ג ו„אגרת מוסר" לאלעמי, מסוף המאה הי"ד, הם קדמו בהרבה, אומר הוא, באותה מוטיביקה סוציאלית אשר אריק מצביע עליה כעל תופעה בלעדית וסגולית של ספרות יידיש, לעומת צביונה של הספרות המסורתית בעברית.

אכן, תביעות מעין אלו להסרת החיץ המאולץ בין שתי הספרויות משתדל צינברג לממש בספרו. לא בכדי מציין הוא במכתבו לש. ניגר בשנת 1934: — „ומראה אני כיצד אותם נושאים במדרשים עוברים במקביל הן בספרות העברית והן בספרות יידיש, ממדרש לפיוט, מפיוט לאפוס החילוני"[39]. דומה שצינברג גם שינה מן המטבע של סקולאריזאציה אשר קודמיו ובני זמנו במחקר יידיש, השתדלו להטביע בה. הוא לא נרתע בפני עיסוק מפורט, בספרי תפילות ותחינות, תוך כדי תאור התפתחותה של ספרות זו.

אכן, זוקף ניגר בצדק לזכותו של צינברג, שעלה בידו להוכיח ולהטעים כראוי, שלפנינו ספרות אחת בשתי שפות, ולא שתי ספרויות נפרדות. ספרות יידיש מצטיירת מתוך תאוריו כאחות־תאומה לספרות העברית, לא רק בתחום הדתי־מסורתי בלבד, אלא גם במוטיבים חילוניים שהם משותפים לשתיהן. שכן הוכח על ידו, למשל, שאף האפוס ההירואי בספרות יידיש ניזון למעשה מ„ספר הישר" העברי ולאו דווקא ממקורות חיצוניים בלבד. ולא עוד אלא

---

36) עיין: כרך ז', עמ' 186.
37) עיין: קולטור־היסטאריישע שטודיעס. עמ' 331—332.
38) עיין שם: עמ' 323—324.
39) עיין: כרך ז', עמ' 186.

שדיוניו בספרות יידיש שולבו בצורה אורגאנית, אולי לראשונה בהיסטוריו־גראפיה של ספרותנו, במסגרת ההתפתחות הכללית של ספרות ישראל[40].

ה.

קיים קשר הדוק בין אבחנות אשר צינברג העלה אותן בכמה ממאמריו ההיסטוריים־פובליציסטיים שפירסם בראשית המאה ובין כמה מהנחותיו לאחר עשרים שנה בספרו „תולדות ספרות ישראל". מבחינת יישומן של הנחותיו הללו ראוי לתשומת לב מאמרו הרוסי „שני זרמים בחיים היהודיים", שפירסם עוד בשנת 1905 בכתב־העת „ווסכוד"[41].

במאמרו זה קובע צינברג שמסתמנת ביהדות לתקופותיה אנטיתיזה מתמדת בין זרמים ומגמות, בחינת זה לעומת זה באורח סימטראלי כמעט. כך הוא מבחין בין הלכה לאגדה, בגילויי הניגוד בין שכל ורגש המופיעים בתקופות שונות; כגון הרמב"ם לעומת ר' יהודה הלוי, חסידי הרמב"ם מול הדבקים בקבלה, שפינוזה לעומת שבתי צבי, מתנגדים לעומת חסידים וכיוצא בזה. יעויין שבדרך כלל מגלה בעל המאמר את אהדתו והבנתו לבעלי־הרגש, המייצגים את האינסטינקט העממי הטבעי, החושש מפני פירות הראציונאליזם.

אותן סכימות ואבחנות טיפולוגיות אשר צינברג העלה אותן בצורה ערטילאית במאמרו, השתדל להמחישן בהרחבה, כשהן קורמות עור וגידים בספרו, כשהוא מוסיף גם על הדוגמאות שהביא אותן בשעתו. בוויכוח בין חסידי הרמב"ם לבין מתנגדיו ומחרימיו רואה הוא גילוי למאבק בין אמונה המושתתת על מחקר לבין אמונה ששורשה ברגש. לעומת גילויי הראציונאליזם בימי הביניים מתאר הוא את המקובלים המייצגים את התורה שבלב, והנותנים את דעתם „לתפקידה של נפש האדם המשחררת עולם ומלואו". (א', 279). דואליזם אידיאי מודגש על־ידי צינברג אגב תאור הזרמים שנתגלו בקרב גולי ספרד בארץ־ישראל ותורכיה; מזה „כינוס וסיסטמאטיזאציה של מורשת היהדות התורנית" — ומזה „חיבה חולנית" לקבלה מעשית. סכימה של אנטיתיזה רוחנית תרבותית מעין זו מוצא הוא בין השכלה לחסידות. (ה', 143).

כשם שנהג צינברג להבליט את האנטיתיזה של זרמים ושל אישים, כך גם נטה להדגיש את הניגודים הללו של כפילות ודו־ערכיות בנפשם של אישים שונים ביהדות. הניגודים והסתירות הללו הוצגו לעתים בדרך תאורית נכונה, אך ללא הסברים סיבתיים־אנאליטיים מספיקים. כך הוא מוצא ניגוד באישיותו של ר' יוסף קארו המיסטיקאי לבין קארו הפוסק והלמדן הקפדן, מצב שהוא ללא הכרעה וללא סיכוי של מזיגה. (ג', 43). לדגם של הניגוד הפנימי מתאימה לו בודאי דמותו של ר' יהודה אריה מודינא, אשר שתי נפשות התרוצצו בקרבו, ו„לפיכך זמם התקפה — — — מן המארב" (ב', 316). מצביע הוא על התגרות המקובל בפוסק ולמדן בדמותו של בעל „התניא", אשר לבסוף גברה בו ההתלהבות המיסטית על „השכלתנות הצוננת". (ה', 214).

---

40) עיין מאמרו: „י. צינבערג — דער היסטאריקער פון דער ליטעראטור בי יידן", משנת 1937. בתוך: ש. ניגער, יידישע שרייבער אין סאוועט רוסלאנד, ניו־יורק, 1958, בעיקר עמ' 403—408.

41) נתפרסם בתרגום ליידיש; ועיין „צוויי שיטות אין יידישן לעבן", בתוך קובץ מחקריו של צינברג, קולטור־היסטאריש שטודיעס, ניו־יורק 1949, עמ' 7—86.

לעומת גילויי הניגוד הסנימיים, שאין להם פתרון מכריע, נוטה צינברג לפרקים להפליג בספרו לחזיונות של מזיגה וסינתיזה בין המגמות והנטיות האידיאיות הניגודיות, אשר לכאורה אין לגשר על פניהן. אשר לדיוקנו של הגר"א מווילנה, הוא מציין: — „באדם מופלא זה, שעמד על גבול שתי תקופות, נתמזגו והיו לאחד החוקר החריף ועובד־האלוהים האדוק המשועבד לדוגמה נוקשה". (ג', 296).

לעתים מצביע צינברג על קירבה סאראדוקסאלית בין שני זרמים רוחניים הרחוקים זה מזה, אלא שאין הוא מברר כל צרכם את המורכבות הדיאלקטית שבחזיונות הללו. כך נהג, למשל, משציין בעקבות מאמרו הרוסי של י. קליינמן שמבחינה מסויימת הרי יש לראות ביעקב פראנק „את מבשרם של המשכילים". (ה', 157—158).

אם כי בספרו של צינברג ניכרות מגמות ברורות של פופולאריזאציה, הן בשיטות ההסברה, במסירה מפורטת של תוכן היצירה, והן בניסוחים הסגנוניים הבהירים והציוריים כאחד, הרי עם זאת נהג בו גם במידת החומרה וההקפדה המדעית, כשהדברים אמורים בשימוש בדפוסים ראשונים, ובמהדורות שהן יקרות המציאות ואף בבדיקת כתבי־יד שעמדו לרשותו הוא נמנע מלהסיק מסקנות כלשהן, ללא עיון בספרים עצמם. כך הוא מעיד בנידון זה על עצמו בשנת 1924: — „השתדלתי לא לכתוב על שום ספר ושום כתב־יד שלא חקרתי אותו בעצמי" [42]). הוא חוזר ומדגיש את מנהגו זה בפני ביאליק, בשנת 197: — „וכותב אני אך ורק על פי מקורים ראשונים. לא אכתוב על שום ספר ועל שום כתב־יד אם לא ימצא תחת ידי ולא קראתיו ולא שניתיו. גם ספרים שכבר קראתים אקראם מחדש, ואך או אכתוב ואמתח דיני עליהם".

סימנים להתבוננותו של צינברג בכתבי־יד ובספרים נדירים עולים ומבצבצים מתוך הערות והנספחים לספרו. בקשר לתיאוריו הכלליים של השירה העברית בספרד, ובעיקר בעקבות דיוניו בשירי גבירול ומשה בן עזרא הוא נוהג להשתמש באוסף כתבי היד מיסודו של הבארון גינצבורג שעמד לרשותו במקום שבתו, בלנינגראד; כן מסתייע הוא הרבה באוסף החוקר הקראי פירקוביץ השמור במוזיאון האסיאטי בעיר זו, והוא נעזר בעבודתו על הכרך האחרון של ספרו בארכיון של סופר ההשכלה גוטלובר. כן נזקק הוא הרבה לדפוסים נדירים ויחידי סגולה שמצא בעיקר במוזיאון האסיאטי. פה ושם אתה מוצא בספרו הערות המעידות אף על רגישותו למצבם ולצורתם של הספרים הללו שהיו בידיו. כך, למשל, כשהוא דן בספרו המצונזר של יוסף בן שם טוב מספרד, „כבוד אלהים", מעיר הוא: — „אך כחו של הזמן חזק מן הדיו של הצנזור; צבעה דהה והמלים המחוקות נראו לעין". (ב', 370, הערה 14). בקשר לספרו של מרדכי מארקווה, „עזר ישראל" מן המאה הי"ח מעיר הוא: — „הדפוס רע מאד, האותיות שבורות ומטושטשות, הנייר עבה ואפור — דברים המקשים על קריאת כמה וכמה קטעים שבספר". (ה', 311).

בכלל זיקתו המיוחדת של צינברג לספר תצויין רגישותו להבדלי

---

42) במכתבו למ. סולובייצ'יק: ז', עמ' 188.

הגירסה ולשינויי הנוסח של ספרים שונים שהוא עוסק בהם. כך, למשל, נותן הוא דעתו בכרך האחרון של ספרו לבעיית הנוסחאות השונים של הסיפור „הבהלה" של א. מ. דיק (ז', 234, הערה 37). בנספח מיוחד מעיר הוא על שינויי הנוסח המשמעותיים שמצא בכל כתבי ליליינבלום לעומת גירסתם הראשונה וטוען כלפי המהדירים שלא העירו על כך. (ז', 172).

אפשר איפוא להבחין בקיומה של כפילות מהותית בשיטתו של צינברג, שנקט בה בספרו. הרי מצד אחד מתגלה בפנינו המסביר בצורה שווה לכל נפש תכני יצירות ומשמעותן; הוא משלב בהרצאתו יסודות ציוריים רבים ומקרב לקורא מושגים ויצירות, של ספרות יפה ושל הגות כבדת־משקל כאחד. ואילו מצד שני קיימת בספר רשות היחיד של צינברג החוקר, הבוחן ובודק ספרים ובעיות היסטוריוגראפיות וביבליוגראפיות שונות — הן במדור ההערות המרובות והנספחים, בהם הוא טורח הרבה ללבן סוגיות ביו־ביבליוגראפיות עלומות. המסביר העממי והנלבב והחוקר הקפדן ירדו איפוא באישיותו של צינברג כרוכים יחדיו.

לא ייפלא איפוא שבחיבורו של צינברג מורגשת נטיה להבעה פאתיטית־רגשנית הרצופה ציורים שונים, משבא לתאר תופעות היסטוריות כלליות ולשרטט דיוקנאות של סופרים והוגים. ואם צינברג נטל לא מעט משיטת ההבעה הפאתיטית־אמוציונאלית של גרץ ב„תולדות עם ישראל", הרי היו לכך גם יסוד ואחיזה בשורש נפשו של צינברג.

בצורה נרגשת מזכיר הוא מדי פעם בפעם את הגורל היהודי המארטי־רולוגי העגום המוצא גם את ביטויו בספרות ישראל לתקופותיה. הוא מתאר את נפשו של ר' יהודה הלוי, שהיא „מזועזעת על־ידי הדראמה העולמית הכבירה של העם הגולה". (א', 88). והוא נסחף בגלוי ובמופגן עם מר־גורלם של מגורשי ספרד, כשהוא מעיר בקול־נכאים: — „הלב מתפלץ למקרא הכרוניקות מן הימים ההם, בהן מגוללת מגילת־הדמים של מעשי־אכזריות, רציחות ורדיפות, שירדו על המגורשים האומללים בדרך יסוריהם". (ג', 29).

צינברג משתמש בציורים מטאפוריים ובדימויים ססגוניים כדי להמחיש את מצבה הרוחני של החברה היהודית לתקופותיה. כשהוא מסביר את פשר ההתעוררות של המיסטיקה היהודית בשלהי המאה הי"ד בספרד, הרי יאמר אודות המאמינים הדבקים בעולמה של הקבלה: „ובשפתיים צמאות נצמדו למעיין הקסמים של חכמת הנסתר". (ב', 164).

הוא נזקק לסממנים ויזואליים כדי לצייר את המצב הרוחני־תרבותי בראשית המאה הי"ח; זוהי „אותה שעת בין־השמשות, כשהמחקר החפשי נרתע לאחוריו וצללים אפפו — לא רק את הגיטו בפולין וגרמניה". (ג', 244). לעומת זאת חדירתן של סיסמאות ההשכלה אל החברה היהודית מתוארת „כזרם־הרים ביום אביב שטוף־שמש". (ג', 288).

אותה לשון פיגוראטיבית־ציורית נקוטה בידו ביתר־שאת בתאוריו של מפעלי יחידים דגולים. כך מזדקרת לעינינו שירתו של גבירול בבחינת „היכל גותי מימי־הביניים, המרקיע אל על"; ואילו משה אבן עזרא משמיע בשירתו החילונית צלילים עליזים „באפלולית הקמרונים הקודרים" של אותו היכל. (א', 69). בד בבד עם תיאוריו העניניים, של משנת האר"י כהישג ידו, נסחף

צינברג על־ידי ציור רומאנטי של סביבת גידולו ונופו: „על שפת היאור עלוף הסודות, בצל הספינקסים השותקים והפיראמידות הקדומות, ביקש איש המסתורין הנלהב לחשוף את פלאו הגדול של העולם — — — בכל צליל וניע, ברטט הגל ובאיוושת העלה, בלחש הסוף שעל שפת היאור — — — הרגיש נשימתם הכבירה של חיי הנצח". (ג', 63). ומשדן בגורלו העגום של לוצאטו (רמח"ל), הרי הוא בעיניו „כשחף צחור ובודד, הופיע מעל הגיטו החשוך, וכיוון שבא לפני זמנו — אבד בבדידותו". (ג', 274). ואילו משמגיע להגדרת מעמדו של הגר"א, (חגאון ר' אליהו מווילנה), הרי הוא מציירו בסממנים השאובים מספרו של סוויפט: „גאון, אבל כבול באלפי חוטים של דינים נושנים ומנהגים נוקשים". (ג', 296).

ו.

מפעלו של צינברג זכה לתשומת־לב ולהערכה, הן בימי חייו ובעיקר לאחר מותו במאסר ובגולה. מבקריו התיחסו הן לבדיקת פרטים ביו־ביבליוגראפיים, השלמתם או תיקונם, בתחום התמחותם, והן לבעיות עקרוניות ומתודיות הכרוכות במבנה הכללי ובהנחות היסוד. אך הצד השווה שבדברי ביקורת אלה היא ההערכה האוהדת המתייחסת למפעלו של צינברג בכללותו, כאל חזיון מיוחד במינו מפאת היקפו ותנופתו בהיסטוריוגראפיה של ספרותנו.

כך, למשל, עמד ש. ניגר בשעתו, בהערכתו המפורטת [43], על העקרונות שעליהם השתית צינברג את ספרו. הרי הסדר הכרונולוגי של האירועים בספרות, הרי התפתחות הספרות לפי התחלפותם של המרכזים הגיאוגראפיים בחיי היהודים באירופה, והרי ריכוזן של התופעות בספרותנו על פי סימן־היכר לשוני. העקרונות הללו נתקיימו בספר בנפרד ולסירוגין ולא תמיד עלו בקנה אחד; על־ידי כך נגרם לפרקים פיצולו והתפרדותו של חזיון אחד בספרותנו, המופיע בהקשרים מיתודיים ומבניים שונים של הספר, במקום מיצויים של כל העקרונות הללו במרוכז.

יש שראו בפתרונו המיתודי של צינברג התגלמות של גישה אֶקלֶקטית, מעין שיטה מקובצת של מיתודות [44]. שכן נוקט הוא בשיטה הביבליוגראפית־פילולוגית, אך אינו וונח כלל אמות־מידה אסתיטיות; ובמקום שאין שיטות אלו נוחות ליישום, נוקט הוא בשיטה התרבותית־היסטורית, הכל לפי הטקסטים המזדמנים לידיו.

יש שהצביעו על חוסר־איזון בין היסודות השונים המרכיבים את הספר כולו, של היסטוריון־תרבות, של מבקר אסתיטי, של סוציולוג וביבליוגראף. וציינו פרופורציות בלתי־שוות בתאור הדמויות, וחוסר איזון בין התאור המרפרף ובין הניתוח המדוקדק [45].

---

43) עיין: ש. ניגער, יידישע שרייבער אין סאוועט רוסלאנד, ניו־יורק, 1958, עמ' 392—393.

44) עיין: ש. שאצקי, י. צינבערג — היסטאריקער פון דער ליטעראטור ביי יידן, צוקונפט, כרך 48 (1943), גל. 6.

45) עיין: י. כנעני, המחבר ומפעלו, בתוך: י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, תל־אביב—מרחביה, 1959, כרך א' עמ' 8.

צינברג עצמו, כפי שמסתבר ממכתביו, לא היתה דעתו נוחה מטיב הביקורת של ספרו בידי ניגר, ובשנת 1937 קובל הוא באכזבה: „עד היום לא נמצא מבקר — — — שינסה לברר באורח ענייני, אם נתתי תמונה נכונה, ואם אמנם כן הדבר, — היכן שגיתי והיכן טעיתי". ברם דומה שאין הביקורת השקולה כיום יכולה להתמצות במתן תשובה לשאלה ששאל בשעתו: „היכן שגיתי והיכן טעיתי". אמנם בירורי פרטים שונים נתפרסמו בעיקר אחר מותו, במאמריהם של י. שאצקי ומ. קוסובר; אף המהדורה העברית משופעת מהם במילואים, תוספות ותיקונים של א. מ. הברמן ומ. פייקו. אך מתוך תצפית היסטורית, מן הדין שנשווה לנגד עינינו את התקופה מלפני קרוב ליובל שנים, שבה נתגבש עיקרו של הספר, — ואת מעמדה המחקרי של ההיסטוריוגראפיה של ספרות ישראל באותן שנים.

אכן, הקורא בן־זמננו אינו יכול עוד להסתפק בכמה וכמה תחומים באותן מסקנות מחקריות אשר צינברג הגיע אליהן בשעתו ובאותן שיטות שנקט בהן, אף בתוספות ובהשלמות אין כדי לגשר על פני פער זה. לעומת זאת, עד היום אין לו לספר זה תמורה מפאת היקפו ותרכובתו הרב־גונית של תכנו. שכן ההתפתחות המופלגת של מדעי־היהדות בזמננו הביאה עמה לבידודו של כל אחד מענפיה; דומה שמחריפה והולכת ההתרחקות המיתודית שביניהם. צינברג עדיין נשא עיניו במפעלו להתלכדות בין הענפים הללו, ואף השתדל להגשימה במו ידיו, כמיטב יכולתו המחקרית וכפי הכלים שעמדו לרשותו. ספרו הוא אולי הנסיון האחרון של מחבר־יחיד, לקפל בתוכו, מתוך ראייה סינתיטית תחומים כרונולוגיים השונים זה מזה במהותם, כגון ספרות ימי־הביניים וספרות הזמן החדש; לפנינו מיגוון של מקצועות שונים כגון תולדות השירה ותולדות המחשבה, ספרות הקבלה ופובליציסטיקה משכילית, ספרות המוסר וסוגיות בהיסטוריה יהודית, אשר המחבר חותר למזגם מתוך אספקלריה משותפת של השקפה על חיי הרוח של עם ישראל בימי שבתו באירופה במשך אלף שנה.

הקורא בן־זמננו אף לא יוכל להעלים עין מן המכשולים החיצוניים שעמדו לו בדרכו של צינברג הבלתי־נלאה. שכן לא רק פרי עמלו ראוי שנציב לו ציון, אלא אף עמלו עצמו; תנאי היצירה הקשים מוטבע בהם חותם סגולי של חקר יהודי המקיים את ייעודו שהציב לעצמו בתוך סביבה זרה ועויינת, כשהוא נקלע בין נחשולי ההיסטוריה הנסערת.

בתנאים קשים שקד צינברג בהתמדה ובמסירות על ספרו בתקופות שונות. אף בשעה שעלה בידו להתקין בכתב־יד כרכים ראשונים של ספרו עדיין לא ראה סיכויים של ממש לפירסומו ולהפצתו, ועיניו כלות למראה פרי עמלו המונח אצלו כאבן שאין לה הופכין. „מה לעשות? — שואל הוא ברוב יאוש בשנת 1924 — לתת לכתב־היד להירקב במגירת שולחן־הכתיבה או לנסות לשגרם לעבר הגבול?"[46]. ובמרי שיחו מספר הוא לביאליק אותה שנה: „גם בשנות הרעב, שנות מהפכות, עת ישבנו בחושך קפואי קור, עבדתי במסירת נפש על פי מקורים ישרים"[47]. כעשר שנים לאחר מכן, עם פירסום

46) עיין: מכתבו למ. סולובייצ'יק, כרך ו', עמ' 189.
47) עיין: שם, עמ' 207.

רוב כרכיו של הספר ביידיש, מתאר הוא בפני אופאַטושו טיב עבודתו שהיא חצויה בין שתי רשויות: „ביום — שכיר־יום, עוסק בברזל, בארד, בחומצות ותרכובות כימיות, ובערב יושב אני מוקף ספרי השכלה וחקירה" [48].

ובסמוך למאסרו ולפטירתו, במכתבו משנת 1938, מספר הוא: — „למחקר הספרות נשאר לי זמן כה מועט, רק שעות ספורות ומאוחרות בערב, בהן עייף אני כבר מעבודת היום כולו, שבו אין לי כל מגע עם ענייני ספרות. אולם יהיה אשר יהיה — כוח היצירה ושמחת העבודה עוד לא כלו אצלי" [49].

דומה שעדות אחרונה זו ממחישה בנאמנות את האווירה המיוחדת שבה נתרקם מפעלו בתולדות ספרותנו, אשר תלאות ושמחת יצירה אפפוהו.

---

48) עיין: שם, עמ' 194.

49) עיין מכתבו אל הנ"ל, מיום 2.1.38; שם, עמ' 227.

אריה טרטקובר

משנתו של מרק וישניצר

(פרק בתולדות חמחשבה היהודית בדורות האחרונים)

כותרת המשנה של מאמר זה לא באה במקרה או בהיסח הדעת. האיש שעל תורתו ידובר כאן, היה לאמיתו של דבר הרבה יותר מחוקר אינדיבידואלי בעל כשרון רב, מן הטובים בעם ישראל בדורות האחרונים. לא זו בלבד שהצטיין בתחומים הרבים של פעילותו המדעית ושבכל אחד מהם תרם תרומה נכבדה; אלא תרומה זו היה בה לרוב משום סיכום של תקופה מסויימת, ועוד נתווסף בה תכופות סימון הדרך העשוייה להוביל לקראת הימים הבאים. כפרדוכסאלית כמידת מה, אולם בכל זאת בעלת משמעות רבה משלה תהיה ההנחה לפיה אדם זה שנולד על אדמת האימפריה הצארית, והקדיש חלק רב מגאון רוחו לחקר תולדותיה של היהדות הרוסית, אפשר בכל זאת לראותו כאחד האחרונים בשרשרת הזהב של ההשכלה הגליצאית. השכלה זו הצטיינה, כידוע, בשני סימני יסוד, המבדילים בינה לבין תנועות דומות בארצות אחרות, בעיקר מצד אחד גרמניה, ומן הצד השני רוסיה. זאת היתה תנועה בעלת אופי מדעי מובהק שהישגיה בתחום ההיסטוריוזופיה היהודית וחקר תולדות ישראל בכלל היו מן הגדולים בימים ההם; ומן הצד השני בעלת אופי לאומי ברור מבלי ללכת שולל אחרי האידיאולוגיה של ההתבוללות שעשתה שמות בעיקר בקרב יהודי גרמניה, ואף ברוסיה נודעו אותותיה פה ושם. משתי הבחינות גם יחד וישניצר שייך, בלי ספק, לאסכולה הגליצאית. לא מעט קבעה בודאי העובדה שהוא קיבל חלק חשוב מחינוכו הכללי והיהדי על

אדמת גליציה, וכאן בעיקר במרכז הגדול של מחשבה ויצירה יהודית בעיר ברודי, עד שכאילו ממילא המשיך מסרתם של אישים כשלמה יהודה רפפורט או נחמן קרוכמל, ואלה שבאו אחריהם כעבור זמן מה: משה שור, מאיר בלבן ויצחק שיפר, ובמידה לא קטנה גם נ. מ. גלבר (האחרון היה גיסו ויחד פעלו בברודי במשך כמה וכמה שנים)[1]. המדינה (כלומר מדינת גליציה), שלחכמיה הקדיש גרשם באדר ספרו הידוע, היתה איפוא לאמיתו של דבר גם מדינתו של וישניצר, אף אם ספג לא מעט גם מרוחה של יהדות רוסיה, וכעבור זמן מה גם מרוחה של גרמניה, ולבסוף של ארצות־הברית.

דבר זה, כלומר המסורת שממנה צמחה פעילותו המדעית, בולט בכל תחומיה. הוא היה בראש וראשונה היסטוריון, מן הטובים בדורו, עד שאפשר בודאי להזכיר שמו בנשימה אחת לא רק עם האישים שעליהם דובר לעיל, אלא גם עם גדולי ההיסטוריונים היהודים על אדמת רוסיה גופא, בראש וראשונה דובנוב, ששימש במידה לא קטנה כמדריכו ותוא שהכניס אותו במעגל הפעילות הנכבדה בבירת רוסיה לפני המלחמה הקודמת. עם היסטוריוגראפיה זו התחילה איפוא הקריירה המדעית שלו, ובה גם נסתיימה או עתידה היתה להסתיים, שכן המוות בא עליו תוך פרשת ההכנות לקראת הקונגרס הגדול המוקדש לתולדות יהודי רוסיה. אולם כבר כהיסטוריון לא הסתפק בדרכים המקובלות עד הזמן ההוא, אלא — שוב בראש וראשונה בהשראתו של דובנוב שהכריז אז על השיטה הסוציולוגית בחקר תולדות ישראל — חזר אחרי דרכים חדשות. כך נולד חלקו החשוב בחקר הכלכלה היהודית בדורות הקודמים; כך נתגבש בהכרתו הקשר בין היסטוריוגראפיה מזה לבין סטטיסטיקה ודימוגראפיה יהודית מזה שכמעט ולא נודע בשנים הקודמות; ולבסוף הצליח לסלל גם דרך חדשה בחקר ההגירה היהודית, כעין חוליה אחרונה בשרשרת המחקרים, שהוקדשו לתופעה זו מן הגדולות והגורליות בתולדות האומה.

כזו היתה השורה הגדולה של פעילותו המדעית; וכדאי להקדיש הערות מספר לכל אחד מחלקיה, שאז תקום נוכח עינינו תמונה שלמה יותר של האדם ושל תקופתו.

ההיסטוריוגראפיה היהודית של הדורות האחרונים, וביחוד זו של יהודי רוסיה (ביחס לדורות הקודמים גם של יהודי פולין) כמעט ואין לתארה ללא וישניצר כאחד מעמודי התווך בה. התקופה בחייו שבה התמסר לה — הכונה לראשית מאה זו עד פרוץ המלחמה ועד המהפכה הבולשביסטית — שאפשר לסמנה כתקופת הזוהר בתולדות התרבות היהודית על אדמת רוסיה, היתה גם השיא הראשון בפעילותו המדעית. חקר תולדות ישראל במזרח־אירופה הוזנה לא מעט בשנים הקודמות; אפילו חוקרים כיוסט וגרץ לא יצאו מכלל זה.

---

1) על ימי הנוער של וישניצר ברובנה ששם נולד, ובברודי ששם קיבל חינוכו וגם נכנס שם בפעילות ציונית, יש למצוא ידיעות מפורטות למדי במאמרו של נ. מ. גלבר: „ד"ר מרדכי (מרק) וישניצר", בקובץ: „חכמת ישראל במערב אירופה", ערך ד"ר שמעון פדרבוש, כרך שני, ירושלים—תל־אביב תשכ"ג (1963), עמ' 104—110. גם וישניצר עצמו מספר על פרק זה בקטע מזכרונותיו שנתפרסם ב„רובנה, ספר זכרון", בעריכת אריה אבטיחי, תל־אביב, תשי"ז, עמ' 292—295.

ההזנחה או חוסר הבנה נכונה יש שלבשו ממדים אבסורדיים למחצה (היחס לחסידות הוא הדוגמה הבולטת, אולם לא חסרו גם כמה וכמה אחרות), עד שהדבר תוקן ע"י עבודת חקר במקום גופא, וכאן, כאמור, בולט מאד מקומו של וישניצר על יד מפעלם ההיסטורי של דובנוב ועוד כמה אחרים על ידו. מה שנדרש אז היתה לא רק ואף לא בשורה הראשונה הסינתזה שלקראתה נתגייסו בסופו של דבר דובנוב וגם וישניצר, אלא עבודת הכנה שלב אחרי שלב, וגילוי המקורות שכמעט ולא נודעו עד הזמן ההוא. בשני הכוונים גם יחד בלט כשרונו של וישניצר. פעילותו בפטרבורג מראשית המאה ועד פרץ מלחמת העולם הראשונה כאחד מראשי החברה להיסטוריה ואטנוגראפיה יהודית, מעורכי הרבעון שלה „ברייסקאיה סטארינה", כמרצה במכון לחכמת ישראל מיסודו של הברון גינזבורג, וכאדם שהוטל עליו חלק רב באנציקלופדיה היהודית הגדולה בשפה הרוסית — מהוה פרק גדול לא רק בחייו הוא, אלא בתולדות ההיסטוריוגראפיה היהודית בכלל; כדאי אגב להזכיר גם תרומתו החשובה בחקר ההיסטוריה של יהודי פולין, אף היא באותו זמן; הכרך על נושא זה במסגרת הקובץ הגדול המוקדש לתולדות העם היהודי, רובו נכתב או נערך על ידו. ושוב כדאי לציין כדוגמה חשובה של גילוי מקורות ופרסומם בצורה נאותה את ספר הזכרונות של בר בוליכוב, שפרסומו בשפה העברית המקורית [2]) וגם בתרגום ליידיש ולאנגלית, עם מבוא מפורט ודברי הסבר היה מפעל חלוצי מן הטובים בתולדות ההיסטוריוגראפיה היהודית; ועוד נודעו כמה וכמה דוגמות אחרות מסוג זה בפעילותו המדעית בימים ההם. כדאי, אגב, לציין שפעילות זו עוררה עניין רב לא רק בחוגים יהודיים, אלא גם בעולם המדעי הרוסי; כמה וכמה ממחקריו (כגון על תכנית ההתישבות היהודית מטעם התנועה הדקבריסטית או על החוזרים מטעם התנועה הפראנקיסטית בשנת 1800) נתפרסמו בכתבי האקדמיה הממלכתית הרוסית.

אולם, כאמור, הוא לא הסתפק בדרכים הרגילות של ההיסטוריוגראפיה היהודית בזמן ההוא, אלא חזר אחרי דרכים חדשות שאף הן לא נודעו עד כה, פרט למקרים בודדים. לא רק חקר תולדות ישראל במזרח־אירופה הוזנח במאה הקודמת; הוזנח גם — אולי תוך קשר מסויים עם זה — חקר הכלכלה וחקר העבודה היהודית. פעילותו החלוצית בתחום זה של קארו [3]) נשארה זמן רב ללא ממשיכים, ורק עם פעילותם של שיפר ושל לשצ'ינסקי באה תזוזה של ממש [4]). וישניצר נצטרף עד מהרה כשלישי בשורה נכבדה זו, בהכניסו בה גוון חדש משלו בעל משמעות רבה. חקר תולדות הכלכלה היהודית לאחר שכבר נתגייסו הכוחות לקראתו,

---

2) זכרונות ר' דב מבוליכוב (תפ"ג—תקס"ה). יוצאים לאור בפעם הראשונה מתוך כתב־יד, עם מבוא מפורט והערות מסבירות, ע"י מ. וישניצר, ברלין תרפ"ב 113 עמ'. (הספר נתפרסם עד כה בשלש מהדורות, האחרונה בשנת תשל"ב).

3) Georg Caro, Sozial-und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und in der Neuzeit. Band I. Das fruehre und das Mittelalter, Leipzig 1908, 514 p. — Band II. Das spaete Mittelalter, Leipzig 1920, 413 p.

4) ראה הערכת פעילות זו במאמרי: „חלוצי ההיסטוריוגראפיה היהודית הכלכלית" בקובץ: מזכרת, פרקי ספרות ומחקר לזכרה של רחל ניומן, ירושלים—תל־אביב תשל"ב, עמ' 308—316.

נתרכז במשך שנים רבות סביב עניני מסחר שכאן בלט ביותר מקומם של היהודים, אם בימי הבינים או במאות הבאות, כולל צמיחת הקפיטליזם המודרני. כזו היתה גם דרכו של קארו, ושוב כעבור זמן מה דרכו של שיפר שזכתה לשיא בספרו הגדול על תולדות המסחר היהודי על אדמת פולין. גם וישניצר בחר תחילה בדרך זו; על כך יעיד, בין השאר, הפרק על פעילותם המסחרית של יהודי פולין בכרך על תולדות יהודי פולין, שעליו דובר לעיל, שהוכן על ידיו יחד עם שיפר; ושוב מאמרו החשוב על חלקם של יהודי ברודי במסחר הבינלאומי שנתפרסם בקובץ לציון יובל השבעים לחייו של דובנוב[5]. אולם בניגוד לשיפר יש לראות בטיפול בבעיות המסחר כתקופת מעבר בחייו בלבד. תוך חקר המקורות לתולדות ישראל הוא נתקל בפנקסים של איגודי בעלי מלאכה יהודים — שוב, בעיקר במזרח אירופה — והבין מיד ערכם להכרת מעמדה ובעיותיה של העבודה היהודית בדורות הקודמים, שממנה אגב הובילה תכופות הדרך גם לנעשה בזמן החדש, כלומר מצד אחד בהתפתחות המלאכה היהודית, ומן הצד השני של תנועת העובדים היהודים על אדמת רוסיה, שנולדה במידה לא קטנה על ברכי המלאכה. כך נכתבו מחקריו בתחום ההיסטוריה של המלאכה היהודית, שסוכמו תחילה בצורה צנועה למדי ביידיש[6], ולבסוף בספר הנכבד על תולדות המלאכה ותולדות איגודי האמנים היהודים, שנתפרסם בשפה האנגלית כבר אחרי מותו על סמך הרצאותיו באוניברסיטה של הישיבה בניו־יורק[7]. פעילות חלוצית זו מהווה לכשעצמה משום פרק חשוב בהיסטוריוגראפיה היהודית, והיא נתנה דחיפה לא מעטה לקראת כמה וכמה מחקרים בשנים הבאות, בעיקר של אישים כרינגלבלום, ויינרב ומאהלר, אף אם רחוקה עדין הדרך, ועוד יש לעשות כהנה וכהנה, עד שהמלאכה היהודית תזכה למקום הראוי לה בחקר תולדות ישראל, שלא כתנועת העובדים היהודים ששחקה לה השעה לאין ערוך יותר לאחר שנתגייסו הכוחות בתנועה זו גופא, בכדי להעביר לדורות הבאים הסך הכל של משמעותה ושל הישגיה.

עם יציאתו את רוסיה אחרי המהפכה הבולשביסטית וקבעו מקום מגוריו בגרמניה, שבתרבותה נקשר כבר בשנים הקודמות תוך לימודיו באוניברסיטות ארץ זו, התחילה תקופה חדשה בפעילותו המדעית והספרותית, שהושפעה כעבור זמן מה השפעה רבה גם על ידי מעמדו כממונה על מפעל העזרה מטעם יהדות גרמניה. בדרך לכאורה מוזרה למדי, ושוב בעלת הגיון רב משלה, תפשה בה תחילה האמנות מקום נכבד. לא רבים היודעים שוישניצר היה במשך שנים מספר עורך כתב־עת אמנותי מן הנכבדים בעולם היהודי בימים ההם, ושעשה

---

5) M. Wischnitzer, Die Stellung der Brodyer Juden im internationalen Handel in der zweiten Haelfte des XVIII Jahrhunderts. "Festschrift zu Simon Dubnovs siebzigstem Geburtstag. Herausgegeben von Ismar Ellbogen, Josef Meisl, Mark Wischnitzer. Juedischer Verlag, Berlin 1930", pp. 113—123.

6) מארק ווישניצער. יידישע בעל־מלאכה־צעכן אין פוילן און אין ליטע, בערלין תרס"ב, 27 עמ'. (המחקר נתפרסם גם בשפה הגרמנית בכתב־עת Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte כרך 20, שנת 1927).

7) A History of Jewish crafts and guilds, by Mark Wischnitzer. Foreword by Salo W. Baron, New York 1965, 324 p.

זאת בשתי לשונות שלא הרבה השתמש בהן בפעילותו המדעית הקודמת, כלומר עברית ויידיש. השנתונים של „רמון" [8]) ושל „מילגרוים" [9]) שנשארו לנו מן הזמן ההוא, כלומר ראשית שנות העשרים של המאה, הם אוצר שלם בצורתם ותכנם כאחד, שלא רבים כמותו בתולדות האמנות והספרות היהודית. היה, כאמור, בפעילות זו משום חוליה חדשה וחשובה בדרכו המחשבתית. קבעה כאן לא מעט השפעת אשתו, שיחד אתה הקים מפעל זה, וששמה כחוקרת בתחום האמנות הלך לפניה כבר בימים ההם וככה נשאר בשנים הבאות; אולם לא פחות מזה קבעו גורמים הקשורים בפעילותו הוא גופא. בלי ספק הורגשה גם במקרה זה השפעת „הסוציולוגיזם" של דובנוב שכוון את וישניצר כפי שכוון כמה וכמה אחרים בין טובי החוקרים היהודים בזמן ההוא לקראת אספקים חדשים בעלי משמעות חברתית, וכאן שייכת גם האמנות. דרך ישרה למדי הובילה לקראתה גם מחקר המלאכה היהודית. הקשר בין מלאכה ואמנות ביחוד ביחס לדורות הקודמים נודע בחיי ישראל בודאי לא פחות מאשר אצל אומות העולם וזכה לביטוי מיוחד באילו סוגים, מהם בעלי משמעות הברתית רבה; האמנות של בתי־הכנסת היא הדוגמה הבולטת. ושוב כדאי להזכיר ההתפתחות הרבה של האמנות היהודית במאה הנוכחית שנקשרה מלכתחילה בתהליכים חברתיים מסויימים (בראש וראשונה בתהליך התחייה הלאומית), וממילא כוונה גם את המחשבה היהודית והפעילות היהודית הספרותית. על יסודות אלה צמח איפוא מפעלו של וישניצר בתחום האמנות, ואף אם המפעל לכשעצמו נמשך שנים מספר בלבד (הוא נפסק במידה לא קטנה בגלל קשיים חומריים) הוא תפס מקום נכבד למדי במסגרת הכללית של יצירתו.

ושוב יסודי מאד היה חלקו בעולמה של הדימוגראפיה והסוציולוגיה היהודית. אף כאן ניצב החוקר היהודי בפני בעיות שכמעט ולא נודעו כמוהן אצל אומות העולם. הקשר שבין היסטוריוגראפיה וסוציולוגיה לכשעצמו אין בו משום חידוש רב. הסוציולוגיה כענף מדע בפני עצמו נולדה, כידוע, על ברכי הפילוסופיה ונשארה קשורה בה במשך דורות על גבי דורות; לא מעט מזה נשאר עד היום. בו בזמן נודעו יפה גם הקשרים בינה לבין היסטוריוגראפיה, ביחוד לאחר שזו נשתחררה מכבלי הקרוניקליזם של המאות הקודמות, ולבשה אופי של מדע כולל בו הודגשה יותר ויותר דמותו החברתית; ומחקר הדמות החברתית של הדורות הקודמים ממילא הובילה הדרך לקראת החברה של היום, בין אם המדובר בבעיות עיוניות או בחקר הנעשה בקרב קבוצות מסויימות. בכל זאת נשתנה תהליך זה במסגרת המחשבה היהודית מכמה וכמה בחינות מהתפתחות העניינים במחשבה החברתית הכללית. אף אם תולדות הסוציולוגיה היהודית כפרשת הנסיונות להתחקות על דמות החברה היהודית, משמעותה ויעודה, הן עתיקות מאד, כתולדות האומה בכלל, שכן הובילה

---

8) רמון, מאסף עתי לאמנות ולספרות. העריכה הספרותית בידי ד"ר מ. וישניצר וברוך קרופניק; העריכה האמנותית בידי רחל וישניצר־ברנשטיין, ברלין, תרפ"ב—תרפ"ד (6 חוברות).

9) מילגרוים; צייטשריפט פאר קונסט און ליטעראטור. אלגעמיינע רעדאקציע: מ. ווישניצער, בערלין 1922—1924 (6 חוברות).

לקראתן השקפת עולמה של האומה החל בימי התנ"ך ואילך, הרי בצורתה המודרנית היא צמחה הרבה יותר מדימוגראפיה מאשר מפילוסופיה או היסטוריוגראפיה. מקרים של קשר אמיץ בין סוציולוגיה לבין פילוסופיה, כגון זה שנתגלה בפעילותם של אישים כנחמן כרוכמל במאה הקודמת או של יעקב קלצקין ויחזקאל קויפמן במאה זו, לא רבים היו; ועוד פחות מזה נודעו בתחום ההיסטוריוגראפיה היהודית, שגם כאן התנקמה בת הגישה „הלקרימונית" כביטויו של שלום בארון, כלומר, טיפול בעיקר בפרשת סבלותיו של העם מזה, ובפעילותו הספרותית מזה; וגם לאחר שנשתחררה ממנה ואמרה להקציב מקום לאין ערוך יותר רחב לגורמים חברתיים במובנם הרחב, כפי שניסה תחילה דובנוב וכיום בולט הדבר בעיקר במפעלו של בארון, שוב לא תמיד הובילה הדרך העקבית מחקר החברה היהודית בדורות הקודמים למצבה ובעיותיה כיום. מפעלם של מקימי הסוציולוגיה היהודית המודרנית היה לו איפוא תחילת אופי דמוגראפי הרבה יותר מפילוסופי או היסטוריוגראפי; תעיד פעולתם של אישים כרופין או לשצ'ינסקי שעל אף משמעותה העצומה לכשעצמה נולדה בראש וראשונה על ברכי הדימוגראפיה ורק בהמשך הימים נתעמקו היסודות. דבר זה נכון במידת מה גם ביחס לפעילותו של וישניצר. לכאורה הובילה או צריכה היתה להוביל דרך ישרה למדי מפעילותו בתחום ההיסטוריוגראפיה לחקר החברה היהודית, ומה גם שכפי שראינו הוקדשה בה תשומת לב רבה ופוריה לבעיות הכלכלה והעבודה. ואמנם אין ספק שמפעלו כסוציולוג (ואולי גם כאן נכון יותר להגיד: כדימוגראף) הושפע לא מעט על ידי פעילותו המדעית הקודמת; אולם בו בזמן היא נולדה מטיפולו בעניני יום־יום של העם לארצות פזוריו. מעמדו כמנהל כללי של אגודת העזרה של יהודי גרמניה (Hilfsverein der deutschen Juden) סלל דרכו לקראת תחום חדש זה בפרשת מחקריו. אגודת העזרה היתה במשך עשרות בשנים אחד הגורמים העיקריים בתחום העזרה הסוציאלית היהודית על צורותיה השונות (בעיקר בתחום הדאגה לשלום המהגרים) שממנה נהנו לאו דוקא יהודי גרמניה עצמם, אלא בראש וראשונה הציבור היהודי בארצות אחרות. כאחראי לתכנית פעולה זו בא איפוא וישניצר במשא ומגע כמעט יום־יומי עם הגולה היהודית בארצות שונות, ותוך כדי כך ממילא נתעורר הרצון אצלו לבדוק הנעשה שם ולהלבישו בעיקר צורה סטטיסטית ודימוגראפית, אמנם בלי להזניח היסודות ההיסטוריים שבהם הצטיינה עבודתו המדעית הקודמת. כך נולדו תוך פעילותו כמנהל אגודת העזרה ובקוריו בקשר עם זה בעיקר במזרח־אירופה מחקריו על יהודי ברית־המועצות ועל מפעל ההתיישבות היהודית בקרים; וכך קם בסופו של דבר, ספרו על יהודי העולם[10], שהיה בו במידת מה משום סיכום הפעילות הסטטיסטית היהודית שנתרכזה בימים ההם, כלומר מראשית המאה עד שנות השלושים, על אדמת גרמניה, וגם משום תוצאת פעילותו הציבורית, ופעילותו המדעית בתחום ההיסטוריוגראפיה היהודית. ספר זה היה עתיד לעודד במידה ניכרת את החקר הסוציולוגי היהודי בשנים הבאות; קו ישר למדי מוביל ממנו

(10 M. Wischnitzer, Die Juden in der Welt. Gegenwart und Geschichte des Judentums in allen Ländern. Berlin 1935, 416 p.

למחקרים הרבים על התברה היהודית, אם בצורתה הכוללת, או תוך תיאור דמותם ובעיותיהם של הקיבוצים היהודיים השונים.

ושוב בולט אופי זה של סיכום רב ערך ובעל אפקים רחבים בתחום האחרון — מבחינה הגיונית, ובמידת מה גם זמנית — במפעלו המדעי של וישניצר, שבו נסיים סקירה זו. שורת המחקרים — מהם נכבדים מאד — מוקדשים להגירה היהודית כמעט ונסתיימה, כאשר הוא נתגייס לקראת תרומתו בתחום זה. לא מקרה הוא שזכינו לספרות כה רבה על נושא זה בדורות האחרונים. אמנם פרשת הנדודים לכשעצמה בודאי שלא היה בה משום דבר חדש בתולדות ישראל; נהפוך הוא, גם כאן המדובר בתופעה שהיא כמעט כה עתיקה כימי קיומה של האומה, ואף הנסיונות להעבירה לידיעת הדורות הבאים נודעו כבר במאות ובאלפי השנים הקודמות, החל בימי התנ"ך ועד הזמן האחרון. בכל זאת נצטרפו כמה וכמה גורמים בדורות האחרונים שהגבירו משמעות תופעה זו בהרבה. אף בתולדות ישראל שהן במידה רבה תולדות של נדודים, לא נודעה תקופה בה הם לבשו ממדים כה רחבים, כפי שקרה בערך במחצית המאה הקודמת ואילך; הזרם שהעביר מיליונים מייבשת אירופה (במידת מה גם מן המזרח הקרוב) לארצות המערב כאילו הפך הקערה כולה של חיי האומה על פיה, שכן מובנו היו לא רק תמורות דימוגראפיות, אלא מהפכה כמעט בכל סדרי החיים היהודיים; והעובדה שמהפכה זו חלה בימים שבהם זזו מיליונים ועשרות מיליונים גם בקרב אומות העולם, עד שדעת הקהל בעולם כולו נתרכזה סביבם במידה שלא נודעה כמותה בדורות הקודמים, הגבירה גם היא משמעות הנעשה בחיי ישראל שהצטיין גם עכשיו בדמות מיוחדת משלו. כך קם איפוא ממילא הצורך לבדוק מחדש תופעה זו, שהורגשה יותר ויותר כאחת הגדולות בחיי האומה והעתידה לקבוע במידה רבה את גורלה. ממדי ההגירה היהודית, גורמיה, הטיפול שלו זכתה והמהווה פרק בפני עצמו בתולדות העזרה הסוציאלית היהודית, ובמידת מה גם בתולדות המדיניות היהודית, שאמרה לכוון זרם זה לקראת הגשמת יעודו, ואחרון אחרון תוצאותיו בתחומים השונים של החיים — כל אלה שימשו כיסוד לא רק לפעילות ציבורית על סוגיה השונים, אלא גם לעבודת מחקר, שנהפכה עד מהרה לאחד הסעיפים העיקריים בספרות הסוציולוגית היהודית. כך קמה שורה ארוכה של מחקרים, החל בספריהם של קפלון־קוגן ושל ליבמן הרש במעבר בין מאה למאה, ואחרי כן של לשצ'ינסקי, טרויב ועוד כמה וכמה אחרים, שערכם לא פחת עד היום, אף אם בינתיים נתווספו גורמים אחרים שכוונו החיים והמחקר כאחת לקראת אפקים חדשים והם שהכריעו בסופו של דבר, בעיקר מעמדה הגובר של העלייה לארץ־ישראל מזה, והפרק הטראגי של הפליטים בימי המשטר הנאצי מזה. מעמדו של וישניצר בתחום זה של מחקר נקבע שוב, כפי שנקבע מעמדו כסוציולוג יהודי, על ידי גורמים מחשבתיים ומעשיים כאחת. דובר כבר על המקום החשוב של עזרה למהגרים בפעילותה של אגודת העזרה ליהודי גרמניה, שהוא עמד בראשה, וזו שוב היתה תוצאת העובדה שגרמניה שימשה במשך עשרות בשנים כארץ של מעבר למאות אלפי מהגרים יהודים בדרכם ממזרח־אירופה לארצות המערב, בעיקר ארצות־הברית. דבר זה לכשעצמו איפשר לוישניצר להביר בעיות ההגירה היהודית בדרך יסודית מאד; ולכך

נצטרף החל במחצית שנות השלושים התהליך הטראגי שהפך את יהודי גרמניה עצמם לציבור של פליטים למעשה או בכח, שעה שהעולם כולו נסתגר יותר ויותר בפני הקרבנות של משטר הרשע. בחקופה זו הוטל על וישניצר לנצח על הגירתם (או יותר נכון על מנוסתם) של היהודים, ואמנם מחקרו הראשון והיסודי בתחום ההגירה היהודית הוקדש לפרק זה [11]; ועוד נתווספו אחרים כאשר הוא עצמו הוכרח בסופו של דבר לצאת את גרמניה ולחפש מקלט בארצות שונות, עד שזכה מחדש לחיי כבוד ויצירה על אדמת אמריקה. כך עברה נקודת הכובד של מחקריו ממילא מבעיית הפליטים לפרק הגדול של ההגירה היהודית בכללותה. גם כאן נתקל בפעולתו של אחד הארגונים הגדולים של יהדות אמריקה, שהיה המנצח על מפעל העזרה למהגרים יהודים החל מראשית המאה ואילך, ותוך חקר מפעל זה נתגלתה בפניו הפרשה כולה של ההגירה היהודית בדורות האחרונים שסוכמה בסופו של דבר בשני ספרים, מהם אחד שהקיף הפרשה כולה של ההגירה היהודית מראשית המאה הקודמת ועד הזמן האחרון [12], ואילו השני מוקדש למעמדה ותולדותיה של חברת ההגירה היהודית בארצות הברית („האיאס") כאחד הגורמים הגדולים בתולדות העזרה הסוציאלית היהודית [13]. ואף מפעלו זה הופסק באמצע כשם שהופסק מפעלו בתחום ההיסטוריוגראפיה והסוציולוגיה היהודית ע"י מכת הגורל שגזלה אותו ממנו והוא עדיין במלוא כשרו וחדור תכניות לקראת הימים הבאים.

כך נסתיימה הפעולה שאפשר לסמנה כפי שנאמר כבר, כפרק בפני עצמו, אחד הנכבדים בתולדות המחשבה היהודית בדורות האחרונים. רב־צדדיותה של פעילות זו לא פגעה בערכה; נהפוך הוא, בכמה וכמה תחומים משמש מפעל חייו של וישניצר לא רק כסיכום נכבד, אלא גם כסלילת הדרך לקראת עבודה שנעשתה בעקבותיו או שיש לעשותה בשנים הבאות; דבר זה בולט בעיקר בתחום ההיסטוריוגראפיה היהודית הכלכלית, אולם הוא מורגש יפה גם בשאר התחומים. ראוייה מאד ירושתו שתועבר בשלמות לדורות הבאים. תפקיד זה מילאו כמה וכמה ספריו שהם בחינת נכסי צאן ברזל בספרות המדעית היהודית; ועוד נשארו על ידם עשרות מחקרים (מהם לא מעטים שהוכנו ונתפרסמו בשפה העברית) שכדאי מאד להצילם מבדידותם בכתבי־עת שונים ולרכזם במסגרת אחת בכדי שתקום נוכח עינינו תמונה שלמה של פעילות מבורכת שלא רבות כמותה בדורות האחרונים. —

(11 M. L. Vishnitzer, Jewish Emigration from Germany 1933—38. "Jewish Social Studies", Vol. II, number 1, New-York 1940, pp. 23—44.

(12 M. Wischnitzer, To dwell in safety: the story of Jewish migration since 1800. Jewish Publication Society of Amerika, Philadelphia 5709—1948, 368 p.

(13 Mark Wischnitzer, Visas to freedom: the history of HIAS, Cleveland 1956, 286 p.

אלכסנדר מנור

פעלו החלוצי־מדעי של יעקב לשצ'ינסקי

יצירתו הענפה של יעקב לשצ'ינסקי מקיפה כמעט את כל ענפי המחקר בחכמת ישראל הדנים בהווייה החברתית והכלכלית של החברה היהודית בדורות האחרונים: סטאטיסטיקה, דימוגראפיה, סוציולוגיה, כלכלה והיסטוריוגראפיה יהודית.

כסטאטיסטיקן ודימוגראף הנהו מסוללי הדרך העיקריים לסטאטיסטיקה ולדימוגראפיה יהודית־לאומית. הוא היה ממגיחי היסודות לחקר ריבויה הטבעי של האוכלוסיה היהודית, להכרת הפזורה היהודית לתפוצותיה, ולהבנת דרכי ההגירה היהודית.

כסוציולוג הנהו מראשוני החוקרים את המבנה הסוציאלי, המעמדי והמקצועי של החברה היהודית בגולה.

ככלכלן הנהו אחד מיוצריו ומבססיו העיקריים של ענף מדעי חדש במדעי היהדות: מדע הכלכלה היהודית המיוחדת — מדע כלכלי יהודי, שפירושו מחקר מבנהו הכלכלי המיוחד של העם היהודי.

ברם, מדעי הסטאטיסטיקה, הדימוגראפיה, הסוציולוגיה והכלכלה היהודית עם חשיבותם כשהם לעצמם, שימשו בשביל י. לשצ'ינסקי כמסד וכבסיס־מדעי להיסטוריוגראפיה יהודית חדשה, לכתיבת היסטוריה חברתית־כלכלית מיוחדת של העם היהודי, במאה וחמישים השנים האחרונות. כך נכתבו בידו תולדות התפתחותה הכלכלית של יהדות גרמניה ופולין וכליונה; תוארו שלבי שגשוג יהדות רוסיה וחורבנה. כך הפך להיסטוריון מיוחד במינו של עם ישראל — היסטוריון הכאב והזעם היהודי.

בהתאם לאמור ניתן איפוא לחלק את מפעלו המדעי־החלוצי של י. לשצ״ינסקי לשני חלקים יסודיים־עיקריים, הקשורים ביניהם קשר אורגני:

א. מחקר מדעי של החברה היהודית בגולה (סטאַטיסטיקה, דימוגראפיה, סוציו־לוגיה וכלכלה יהודית).

ב. היסטוריה חברתית־כלכלית של עם ישראל בדורות האחרונים.

ס ו צ י ו ל ו ג

במחקרו הראשון: „סטאַטיסטיקה של עיירה אחת", שפורסם ב„השילוח" בשנת 1903, נוכח י. ל. לדעת, כי מבנהו הכלכלי של העם היהודי ומבנהו החברתי־מעמדי, אינם אלא שני צדדים של מטבע אחד. הרכבה המקצועי והמעמדי של האוכלוסיה היהודית הוא פרי דמותו הכלכלית המיוחדת. כך, למשל, היה מבנהו הפגום של הפרולטריון היהודי בגולה פרי הכלכלה היהודית הספציפית. ואכן אין תימה כי לאחר חקר העיירה היהודית ברוסיה וחקר הישוב היהודי בלונדון, החל י. ל. בחקר מצבו של הפועל היהודי בלונדון. ויצויין, כי המחקרים החשובים הראשונים בספרותנו על הפרולטריון היהודי, בתקופת הקאַפיטאַליזם העולה, תיאור התהוותו, מצבו, התפתחותו, דמותו הלאומית המיוחדת, מאבקו הנואש וכו׳ — הם פרי עטו של י. לשצ״ינסקי. שני ספריו הראשונים שהוקדשו לנושא זה הם: א) הפועל היהודי ברוסיה; ב) הפועל היהודי בלונדון, שהופיעו אחר עבודת המחקר הראשונה שלו: „סטאַטיסטיקה של עיירה אחת".

י. ל. המשיך לפתח ולהעמיק את הרעיונות שהובעו בשלושת מחקריו הראשונים. הוא הוסיף להעמיק חקר בפיצול הסוציאלי והמקצועי היהודי המיוחד. בעיית המבנה החברתי והמעמדי של עם ישראל לא נתנה לו מנוח. הוא לא חדל לרכז חומר ותוספת עבודות להמשך ליבונן של בעיות אלה.

סטאַטיסטיקן ודימוגראף

בספרו „העם היהודי במספרים", שהופיע ביידיש בשנת 1922 הונח היסוד לחקר סטאַטיסטי ודימוגראפי של עם ישראל מנקודת־ראות לאומית־עצמית ולא מנקודת־ראות הסטאַטיסטיקה המדינית הכללית. כאן ניתנו לא דעות והשקפות, אלא חומר עובדתי אובייקטיבי כיסוד לדעות והשקפות.

הסטאַטיסטיקה והדימוגראפיה היהודית עד למחקריו של לשצ״ינסקי העמידה את „האוכלוסיה הכללית" מול „האוכלוסיה היהודית". ואילו י. ל. במחקרו על יהדות רוסיה, פיצל זו הפעם הראשונה את המושג „אוכלוסיה כללית" לחלקיו הלאומיים. במקום המושג המעורפל „אוכלוסיה כללית" הוא נתן לנו חלוקה מדוייקת של האוכלוסיה ללאומים שונים.

כך פתח י. ל. אפקים חדשים למחקר סטאַטיסטי מדעי ותאר את חיי ישראל בגולה על הרקע האמיתי של הצבעים הלאומיים, על הרקע הלאומי הרב־גוני. בדרך זו נצטיירה על רקע היחסים הלאומיים ההדדיים המסובכים תמונה, שאינה דומה כלל לתמונה המופיעה על רקע של „אוכלוסיה כללית". לפתע הופיעה לפנינו בכל בהירותה וחריפותה מסכת החיים הריאליים על

כל הסבך הרב־לאומי שלהם, ובה נשתקפו חיי היהודים כחזית של מאבק לאומי מר. נתגלה הבסיס לתופעות רבות, שנראו עד כה משונות ובלתי־מובנות.

י. ל. ראה את נקודת־הכובד לא במספר הכללי של תושבי מדינה זו או אחרת, אלא בהרכבה הלאומי של כל מדינה; בהרכבם הלאומי של המחוזות, האזורים ומקומות הישוב. הוא עיבד זו הפעם הראשונה, את החומר הסטאַטיסטי של רוסיה בצורה כזו, שהוא כלל מחוזות ואזורים לאומיים מיוחדים.

ד י מ ו ג ר א ף

בהקדמה לספרו „העם היהודי במספרים" קבע לשצ'ינסקי שהוא רואה בספרו זה רק חלק ראשון, הכולל את גלויות ישראל, את הגיאוגראפיה של העם היהודי, ואילו החלק השני יהיה מוקדש לדימוגראפיה היהודית: א) **תנועת האוכלוסין הטבעית** בקרב העם היהודי (הילודה והריבוי הטבעי, התמותה וסיבותיה, נישואין, שמד, נישואי־תערובת, הפלות וילדים בלתי־חוקיים וכו') ב) **תנועת האוכלוסין המכנית** של העם היהודי (אמיגראציה ואימיגראציה), הרכב הגילים והמינים, המעמד האזרחי וכו'.

ספרו הדן בבעיות אלה הופיע בגרמנית בפדואה (איטליה) בשנת 1926 בשם: „בעיות תנועת האוכלוסין בקרב היהודים".

סטאַטיסטיקה לדימוגראפיה

בדימוגראפיה היהודית בגולה יש להקדיש, כידוע, תשומת־לב מיוחדת לתופעות מסויימות, שאינן מצויות באומות אחרות (כגון: המרת־דת ונישואי־תערובת), המשפיעות על גידולו של עם ישראל.

השיטה הבטוחה היחידה בתיאור התופעות הנזכרות, בקישורן לסוגיה אחת, ובגילוי השפעותיהן ההדדיות, היא הסטאַטיסטיקה, כלומר: המדע שכלי־מלאכתו הן ספרות. הסטאַטיסטיקה והדימוגראפיה הן איפוא, כידוע, שני צדדים של מטבע אחד. לא תיתכן דימוגראפיה יהודית בלי סטאַטיסטיקה יהודית.

אולם בשטח זה רע מזלה של הסטאַטיסטיקה והדימוגראפיה היהודית, שכן קיים רק קיבוץ יהודי יחיד בעולם המקיים רישום סטאַטיסטי — מדינת ישראל.

אשר לגלויות ישראל המהוות לפי שעה כ־85 אחוז של כל העם היהודי, נתונים אנו להסדי זרים, שצרכינו אינם תופסים מקום חשוב בחשבונותיהם. בארצות שבהן יושב רוב העם היהודי, כגון ארצות אמריקה, פרט לקנדה, אין לנו שום עדויות רשמיות על כל התופעות הדימוגראפיות האלה, שכן אין רושמים בהן — לא בשעת עריכת מפקדים כוללים ולא בשעת נישואין, לידות ופטירות — את דתם ולאומיותם של האוכלוסים. במקרים מעין אלה יש לסמוך על מחקרים ומפקדים חלקיים, לפעמים פרטיים, שאינם מקיפים ומדוייקים כרשמיים וכממלכתיים. בליט־ברירה נשענים החוקרים על אומדנות ועל לימוד גזירה שווה. ברור שחישובים מסוג זה, המותנים בנטיותיו האישיות

של המחשב אינם מהימנים כל צרכם. אולם אף הנתונים המגיעים ממקורות רשמיים אינם עשויים להניח דעתו של החוקר היהודי. פעמים רבות מתייחסים הם בארצות שונות לזמנים שונים. תכופות אין הם באים רצופים אלא בהפסקות גדולות. לעתים קרובות מורכב החומר מבחינה מטודית בצורות שונות, ואין אפשרות להשוות תופעה מסויימת בתקופה אחת בארצות שונות או באותה ארץ עצמה בזמנים שונים.

המקורות הסטאטיסטיים הרשמיים הנוגעים ליהודים מלאים איפוא סתירות למכביר, ולא עוד אלא שהחומר הרשמי ממפקדי האוכלוסין אינו מספיק להאיר מבחינה מדעית את ענפי החיים היהודיים שהוא מקיף. הסקטור היהודי מתואר במסגרת החומר הרשמי כחלק מאורגניזם מדיני מסויים. קני־המידה שבהם נמדדים החיים הכלכליים של המדינה כולה ושל החלק היהודי בתוכה, גדולים ורחבים מדי, וממילא מטשטשים דווקא אותם ניואנסים ואותם קווים אופייניים, שיש להם לגבינו חשיבות מיוחדת, שכן מצטיין הסקטור היהודי בתכונות המיוחדות רק לו.

י. לשצ'ינסקי כמסוד מחקר בפני עצמו

בהתאם לאמור, קבע י. ל. שעלינו לארגן חקירה עצמאית ושעלינו לפרסם סטאטיסטיקה בכוחות עצמנו, אם רצוננו בתיאור נאמן לשינויים המתרחשים בחיי היהודים. זאת אמר ועשה.

י. ל. היה מעין מוסד־מחקר בפני עצמו, ברכזו חומר עצום אשר גם מנגנון ממשלתי לא היה מתבייש בו. הוא עצמו ציין בענווה, שהיתה מיוחדת לו: „אנו התחלנו במלאכה והננו מקווים, שעבודה זו תעורר למחקרים נוספים ולהשלמות נוספות".

לגבי י. ל. לא היו קיימים גבולות גיאוגראפיים ומדיניים. הוא היה מבקר בהרבה קהילות ישראל, אוסף חומר, מלקט פרט לפרט, עובדה לעובדה, לבנה ללבנה, כדי להקים את הבנין הדימוגראפי היהודי השלם.

וכך אנו עומדים ותוהים על המאמץ העצום שהשקיע י. ל. בביסוס הדימוגראפיה היהודית. לפלא בעינינו כיצד הואר בעיות הילודה והתמותה, הריבוי הטבעי, ההגירה, ובכלל בעיות גידולו של העם היהודי ב־150 השנים האחרונות — בעיות שהן עיקר ענינה וחשיבותה של הדימוגראפיה היהודית — באור בהיר, וכיצד הוסקו מסקנות מדעיות חשובות על התהליכים הדימוגראפיים בקרב היהודים בארצות השונות.

מי שאין לו יחס ישיר לדימוגראפיה היהודית לא יוכל לתאר לעצמו כלל את המכשולים שהיה להתגבר עליהם ואת האכזבות המרות שנכונו לחוקר, השואף לצייר תמונה דימוגראפית שלמה ונאמנה מחיי היהודים.

כ ל כ ל ן

נושא חקירתו של י. ל. היה העם היהודי כשלמות. וכאן הוא גוכח לדעת וחוכיח לאחרים, שלאוכלוסיה היהודית בכל הארצות, צביון לאומי אחיד, המבדיל אותה מן האוכלוסיה הלא־יהודית הסובבת אותה. היהודים

בכל ארץ וארץ נבדלים מן האוכלוסיה הלא־יהודית סביבם. קיים הבדל ושוני במבנה הגילים, בהרכב המיני של האוכלוסיה, במספר הנולדים, במספר הלידות שמתוץ לנישואין. במספר הילדים הנולדים מתים, במספר המתים; במספר הילדים המתים; במספר החתונות, נישואי התערובת, ובהשפעתן על פריון המתחתנים; במספר החולים, בסוגי המחלות; במספר חולי הרוח, בסוגי המחלות הפסיכיות; במספר הפושעים ובסוגי הפשעים וכו'.

י. ל. נוכח לדעת והוכיח בעליל, כי בכל הפרטים הללו נבדלים היהודים מן האוכלוסיה הלא־יהודית שמסביבם.

הוא החל להתעמק בסיבות הגורמות להבדל זה. לפניו ניסו לחפש את המקורות והסיבות לכך בגזע, במוצאו של העם היהודי, ברוח היהדות או במוסר היהדות וכו'.

ברם, הוא קבע שלא הגורם הגזעי ולא רוח היהדות יכולים להסביר את השוני הדימוגראפי והתרבותי־מוסרי של היהודים. הוא החל איפוא לחפש גם סיבות ארציות־כלכליות וחמריות, שיסבירו את מקור השוני של היהודים בכל הארצות, ומשום מה נבדל כל קיבוץ יהודי משכניו.

כך החל לחקור את המציאות הכלכלית־החמרית של היהודים בארצות שונות. הוא העמיק חקר בהרכב המקצועי והכלכלי של הישובים היהודיים בגולה. ונתברר לו, שמבנה מיוחד זה של האוכלוסיה היהודית מסביר במידה רבה את ההבדל שבין היהודים ובין האוכלוסיה הכללית סביבם. נתברר לו, שהמבנה המקצועי־הכלכלי המיוחד המשותף ליהודים בכל הארצות, הוא אחד הגורמים העיקריים המקיימם כשלימות לאומית, מאפשר ליהודים לשמור על ייחודם. מבדיל אותם מן האוכלוסיה הכללית, מגביר ע"י כך את ליכודם הלאומי, ומאפשר פיתוח חיים תרבותיים ורוחניים עצמיים. וכך היה לשצ'ינסקי הראשון שטען כי נקודת המוצא של הסטאטיסטיקה והדימוגראפיה היהודית, חייבת להיות הכלכלה היהודית.

כך הפנה י. ל. את מבטנו לראות את המציאות היהודית ולחקרה מנקודת־ראות סוציאלית־כלכלית. וכך נראה להכרחי פיתוח ענף מדעי חדש במדעי־היהדות, מדע כלכלי מיוחד, שישקף את ההווייה היהודית, ויעסוק בחקר מבנהו הכלכלי המיוחד של העם היהודי.

י. ל. חקר איפוא את תולדות ההתפתחות הכלכלית של העם היהודי בדורות האחרונים, את ההיסטוריה הכלכלית של עם ישראל ב־150 השנים האחרונות. המתוות והמסקנות שנבעו מן המחקרים הללו הצטרפו לענף מדעי מיוחד במדעי היהדות — ענף הכלכלה היהודית.

ה י ס ט ו ר י ו ג ר א ף

ההיסטוריוגראפיה היהודית ב־150 השנים האחרונות היתה חד־צדדית. היא חקרה רק את החיים הרוחניים־תרבותיים, המשפטיים והמדיניים של המוני היהודים והתעלמה כמעט כליל מן התופעות הכלכליות והסוציאליות־מעמדיות.

פגם זה בא על תיקונו בכתביו של י. ל. ההיסטוריון היהודי הראשון שהחל לחקור את ההיסטוריה היהודית מנקודת ראות כלכלית־מעמדית, ולהסביר תופעות בחיי עמנו על יסוד עובדות חברתיות־כלכליות.

אין להבין כדבעי את ההיסטוריה היהודית ב־150 השנים האחרונות ללא עבודתו המדעית של י. ל. אין לפענח את חיי היהודים בדורות האחרונים וללמדם כראוי בלי להתעמק בכתביו, כי אין לתאר את חיי היהודים בתקופה זו, ללא תיאור הייחם הכלכליים־החמריים ופיצולם החברתי המקצועי והמעמדי. וזאת עשה י. ל. ביסודיות הראויה לשבח. בחריצות נמלים צירף מספר למספר, עובדה לעובדה ובנה את הבנין החברתי־כלכלי של ההיסטוריה היהודית בגולה.

אבי „חכמת היהדות" ליאופולד צונץ, קבע במחצית הראשונה של המאה ה־19, שתולדות ישראל הן תולדות הסבל היהודי, תולדות המארטירולוגיה היהודית הרווייה דם, דמעות ויסורי שאול.

גדול ההיסטוריונים בזמנו, צבי גרץ, לא שלל מעיקרה תפיסה זו והשתית את ההיסטוריה העברית על היי־סבל מזה ועל שליחות מוסרית־תרבותית מזה. בא שמעון דובנוב, ממשיך מפעלו של גרץ, וקבע שתולדות ישראל אין פירושן תולדות חיי הרוח, התרבות והרדיפות בלבד. אין עם ישראל „עם רוחני" אלא אומה ככל האומות והכללים החלים על חקר ההיסטוריה של כל עם ועם חלים גם על עם ישראל.

דובנוב כינה את שיטתו בשם „השיטה הסוציולוגית". הוא ניסה לחקור את תולדות ישראל מנקודת־ראות סינתטית, מנקודת־ראות מכלול הגילויים החמריים, המדיניים, המשפטיים והרוחניים המלווים את חיי העם.

בא יעקב לשצ'ינסקי והוסיף כי לא די בחקירת תולדות ישראל מבחינה סוציולוגית כללית־כוללת, אלא במכלול הגורמים שמנה דובנוב, יש להדגיש במיוחד את הגורם הכלכלי־מעמדי.

וכשם ששיטתו ההיסטוריוגראפית של דובנוב אינה אלא השלמת שיטתו החד־צדדית של גרץ, כך אין ההיסטוריוגראפיה של לשצ'ינסקי אלא נסיון רציני ראשון להשלמת שיטתו הסוציולוגית של דובנוב. או ביתר דיוק: דוגמא לשיטה היסטוריוגראפית מדעית כוללת לחקר תולדות ישראל.

דובנוב עצמו הודה שמפעלו ההיסטורי זקוק להמשך ולהשלמה. הוא ראה במפעלו ההיסטורי בסיס בלבד, שעליו יש להקים את הנדבר הכלכלי של ההיסטוריה היהודית.

ליובלו השישים של לשצ'ינסקי בירך אותו פרופ' דובנוב בזו הלשון: „ברצוני, חבר יקר, לברך אותך בפומבי ליובלך, הואיל ופומבית היתה כל עבודתך בעשרות השנים האחרונות, הפובליציסטיקה שלך עשירת התוכן זמחקריך המדעיים הכלכליים־סטאטיסטיים.

„אני זוכר כיצד התהלכנו בברלין... ושוחחנו על תכניותינו הספרותיות. בהתלהבות חסידית הסברת לי את רעיונותיך בכתיבת ההיסטוריה הכלכלית השיטתית של העם היהודי במאות האחרונות. אני עודדתי אותך בהערות היסטוריות. לפי דעתי אתה האיש לעבודת יצירה זו, הואיל ומהונן אתה

בחוש המחייה כל מחקר מדעי וחודר לנשמת ההיסטוריה... אנו מקשיבים לדבריך, אנו מתעמקים במחקריך.

שמור על בריאותך ורעננותך על אפו ועל חמתו של עולם הכיעור והרשע".

שלך
ש. דובנוב

("ליטעראריש בלעטער", — (דפים לספרות) — ווארשה, 27.11.1936).

איש המדע, ההיסטוריון החברתי־כלכלי של עם ישראל והצייר של חיי העם התמזגו בלשצ'ינסקי לדמות אחת שכאב העם וזעקתו הרטיטו אותה. תעודותיו ההיסטוריות השאובות הן מן הארכיונים והן מן המציאות היום־יומית, הן מיזוג של חומר־היסטורי מקורי מיוחד במינו שלא ידענוהו עד להופעתו. ממחקריו ילמד הדור העברי בארץ, להכיר לפני ולפנים את הגולה, ורק אז ידע להעריך כדבעי חשיבותה של עצמאות לאומית מדינית.

לוח תאריכים

1876 (8—26) — שנת הולדתו של יעקב לשצ'ינסקי בהורודישץ' שבפלך קיוב.
1896 — בורח מבית אביו לאודיסה, בה התכונן לבחינות הבגרות כאחד האקסטרנים המרובים.
1899 — מתקבל בהמלצת י. ח. רבניצקי כסורה בחדר מתוקן בניקולייב.
1901 — נאלץ לעזוב את רוסיה, ומגיע לברן שבשווייץ, כדי ללמוד כסטודנט באוניברסיטה, אך נשאר שם חצי שנה בלבד, בגלל מחסור באמצעי קיום, ועובר לווארשה.
1902 — נשלח מטעם חוגי פועלי־ציון בווארשה, כציר לוועידה השניה של ציוני רוסיה במינסק.
1903 — משתתף בפגישת חוגים של פועלי־ציון, שנערכה בווילנה; משתתף בקונגרס הציוני השישי (קונגרס אוגנדה) כציר חוגי פועלי־ציון בווארשה.
מפרסם ב„השילוח" מחקרו הראשון „סטאַטיסטיקה של עיירה אחת".
1905 — היה בין מייסדי מפלגת ס.ס. (הטריטוריאליסטים).
1906 — מפרסם את עבודת המחקר השניה שלו: „היהודים בלונדון".
1909 — נאסר ע"י המשטרה הצארית בווארשה, ולאחר שחרורו גורש מרוסיה.
1910 — עובר לציריך (שווייץ) ולומד שם באוניברסיטה, להשלמת השכלתו במדעי החברה והמדינה.
1911 — מתחיל להשתתף בקביעות בשבועון העברי „העולם", בטאון ההסתדרות הציונית העולמית.
1917 — בין מייסדי „מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית המאוחדת" („פארייניקטע").
1921 — עובר את רוסיה, ומשתקע בברלין ככתב ה„פורברטס" הניו־יורקי.
1922 — מפרסם בברלין ביידיש את ספרו „העם היהודי במספרים".
1923 — מוציא בברלין כתב־עת ביידיש בשם: „דפים לדימוגראפיה, סטאַטיסטיקה וכלכלה יהודית".
1925 — היה בין מייסדי המכון המדעי היהודי (יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט—ייוו"א), שנפתח בברלין באביב 1926, ונבחר כמנהל אגפו הכלכלי־סטאַטיסטי.
1932 — מופיע ספרו „מצבם הכלכלי של היהודים בפולין" (יידיש).
1933 — נאסר על ידי הנאצים, בגלל כתבותיו מגרמניה ל„פורברטס" הניו־יורקי, ושוחרר בהתערבותם של שלטונות ארצות־הברית.

1934 — עובר לפולין: מפרסם ביידיש את ספרו „מצבם הכלכלי של היהודים באירופה המזרחית והמרכזית".
1937 — גורש על־ידי ממשלת פולין, בגלל כתבותיו ב„פורברטס" על מצב יהודי פולין.
1938 — משתקע בניו־יורק.
1940 — מופיע ספרו „היהודים ברוסיה הסובייטית" (יידיש).
1947 — מבקר בפעם הראשונה בחייו בארץ־ישראל, כדי להשתתף בקונגרס העולמי למדעי היהדות, שהתקיים בירושלים.
1955 — מופיע ספרו „הדמות הלאומית של יהדות הגולה". (יידיש).
1959 — משתקע בישראל.
1960 — מופיע בעברית ספרו: „התפוצה היהודית".
1961 — מופיע בעברית ספרו: „הפזורה היהודית".
1965 — מופיע בעברית ספרו: „נדודי ישראל בדורות האחרונים".
1966 — נפטר בירושלים (כ"ח אדר תשכ"ו—20.3.66).

א. מ. הברמן

רשימה של כתבי יד בפיוט ובשירה שבספריית לנינגראד לדוד מגיד

מוקדש לזכרו של ברוך קרוא ע"ה

מ ב ו א

דוד מגיד היה מן המשכילים העברים האחרונים ברוסיה, שקשריו לתרבות העברית ולחיי העם מחוץ לרוסיה לא נותקו אחרי המהפכה, והקשרים נמשכו עד סוף ימיו. הוא עמד בקשרים עם שמחה אסף, ח"נ ביאליק, חיים בראדי, בן־ציון דינור, דוד ילין, מרדכי בן הלל הכהן ואחרים בישראל ובגולה. החוקרים פנו אליו בשאלות שונות בעניין כתבי היד המרובים בפטרבורג, והוא ענה תמיד ברצון, העתיק שירים ושלח לדורשים רשימות של כתבי־יד הנמצאים בספרייה.

דוד מגיד נולד בשניפישוק, הסמוכה לווילנה, ביום 7.9.1862 לאביו המשכיל והיסטוריון הלל נח מגיד־שטיינשניידר, ומפיו ומפי רבנים שונים קיבל את השכלתו העברית. בשנת 1877, והוא בן חמש עשרה שנה, קיבל סמיכה מרבה של אלכסנדרובסק, ר' זלמן בער אנושישקי. הוא לא הסתפק בהשכלתו העברית והתעמק בווילנה בשקידה בהשכלה כללית, וכאקסטרן גמר את לימודי הגימנאזיה והשתלם באקדמיה לאמנות, ואחרי כן גם במכון

לארכיאולוגיה ולמזרחנות בפטרבורג. הוא חזר לווילנה, וזמן מה שימש מזכיר לשמואל יוסף פין, ועזר לו בעריכת מאמריו וספריו. בשנת 1879 פרסם את מאמרו הראשון ב„העברי". בשנת 1885 השתקע בפטרבורג, ועד שנת 1917 שימש שם מורה לדת ישראל בגימנאזיות שונות. אחרי מותו של אברהם אליהו הרכבי, בשנת תרע"ט, קיבל את משרתו בספרייה הציבורית בפטרוגראד, ספרייה גדולה שהיה בה אוסף של 18.000 כתבי יד עבריים. בשנת 1921 נקרא לשמש פרופיסור במכון הרוסי לתולדות האמנות, אבל עיסוק זה לא עניין אותו ביותר, ושמא גם לא התאים לו, ובשנת 1922 קיבל משרת ספרן בספריית „חברת מפיצי השכלה". בשנת 1924 נתמנה פרופיסור לעברית באוניברסיטה של לנינגראד. בשנותיו האחרונות סבל ממחלות (עברו עליו ארבעה ניתוחים) וממחסור, ובימי המצור על לנינגראד (1941) מת.

מגיד כתב עברית, יידיש, רוסית ופולנית וגם תרגם (לשם פרנסה) חיבורים שונים לעברית וגם ליידיש.

בפטרבורג היה עוזר למשורר קונסטאַנטין אבא שפירא בהתקנת שיריו לדפוס. לדבריו „לא היה שפירא בעל סגנון עברי רע, אבל דקדוק לא ידע. לפעמים היה מתפרץ עלי בעניין תיקוני וצועק: „לשדים הדקדוק שלכם!", אבל בסופו של דבר היה מקבל את התיקונים. מגיד אסף גם חומר תלמודי עבור י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי), לשם מחקרו „רמ"ח אברים", פטרבורג תרמ"ח וספרו „התלמוד וחכמת הרפואה", שהופיע אחרי מותו של המחבר, ברלין תרפ"ח. גם בעריכה ובהגהה עסק: ספרו של החכם הקראי דוד בן מרדכי כוכיזוב „צמח דוד", פטרבורג תרנ"ג, יצא בעריכתו ובהגהתו.

הוא עמד, כאמור, תמיד בקשרי מכתבים עם חכמי ישראל ומתוכם ניתן ללמוד על ענייניו ועל חייו.

פרנסתו מן הפנסיה שקיבל היתה מצומצמת, והולשת גופו לא איפשרה לו לקבל עבודה ששכרה בצידה. במכתבו לדוד ילין מיום י"ח בניסן תרצ"ד כתב: „עודני חולה קצת וטרוד הרבה בענין הפרנסה הקשה והצנומה, אבל הנני מקוה, כי במשך ימי הקיץ ירווח לי מעט, ואז אשתדל לעשות למענך רשימה מכ"י של שירים (דיואנים וקטעי דיואנים) הנמצאים בספריה הפומבית שבלנינגראד. בל"ס ידוע לך, כי הרבה משירי אבן גבירול מן הגניזה ההיא עם חקירת הקריאה, המשקל והביאור שעשיתי, המצאתי לביאליק... והלא זה דרכי, לסייע ביד חכמינו וחוקרינו בענין זה כפי יכלתי וערך ידיעותי בזה".

הוא רצה לצאת מרוסיה, אבל לא מצא אפשרות לכך. כאשר קיבל מכתב מדוד ילין מלונדון, ענה לו עליו ביום ג', במרחשון תרצ"ה: „חושבני, מה מאושרים אתם, ידידי בכלל ובפרט, בענין נסיעה ממקום למקום וממדינה למדינה, באין מפריע, ואין מי אשר יתן מכשול לפניכם. חובבי חכמת ישראל ואמנותה בפולין כבר הזמינו אותי בקיץ תרצ"ג, לבא אליהם על זמן קצר ולקרא שם הרצאות אחדות בחקירותי מן השנים האחרונות, ועד היום הזה ירט הדרך לנגדי. מפני מס הנסיעה הגדול מנשוא... ועל כן נואשתי בעל כרחי מן הדבר הזה".

באותו מכתב כתב מגיד גם על אבל ביאליק בלנינגראד ותיאר את האווירה העכורה ששררה שם בימים ההם. ואלה דבריו: „האבל על פטירת

המשורר, שהיה מסתתר ומתחבא (מפני היראה?[1]), מתפרץ לאט לאט ויוצא ממחבואו. יש שמתקבצים, למשל, ארבעה או חמישה אנשים מחובבי השירה לבית איש פרטי אחד, קוראים מחבוריו וסופדים עליו, וחוזרים הלילה, אלה יוצאים ואלה נכנסים, ומתרחקים מן הכנוסיא. היה מעשה, כן שמעתי, שחפצו להזכיר נשמתו בצבור, אבל נמצאו קנאים מן החרדים שהתנגדו גם לזה, באשר, לפי דעתם, האיש שקלל את השמים ואת הארץ בשיריו — אפיקורוס הוא. עוד אכסמפלרים של פראים כאלה בתוכנו. לא יאומן כי יסופר".

עבודתו בהעתקות מתוך כתבי יד ובעריכת רשימות היתה שלא על מנת לקבל פרס. בשנת תרצ"ה שלח לו ילין מכונת כתיבה עברית, ועל כך ענה ביום ט"ז באב: „הרבה הצטערתי על כל הענין שנוצר מסביב לעבודתי הדלה, רשימת כה"י בשיר ומליצה. מעודי לא שמשתי ת"ח, ומה גם חברי במדע, על מנת לקבל פרס. הלא זה דבר רגיל ושכיח בין החכמים המסייעים איש לרעהו בכל אשר יוכלו, מבלי דרוש בעד זה כל שכר. אם הסכמתי להצעתך להגיש לי בתור מנחה מכונת כתיבה עברית, הלא עשיתי זאת רק בגלל, שאני נצרך במאד למכונה כזאת לרגלי עבודתי בחקירה מדעית, ואשר בכל הון אי־אפשר לי לרכוש אותה פה בעצמי. מסבות שונות, כידוע לכבודך, לא עלה הדבר בידי. אבל שלומים במקום דורון! האם לא דבר משונה הוא?! והנה באת אתה, ידידי היקר, מצדך, וידידנו הנכבד [בן־ציון דינור] מצדו, ושניכם קמתם והתנפלתם עלי ושמתם מועקה במתני, משקלה ג' ליטרות מזה וג' מזה[2], ואין מציל. מסבה שאינה תלויה בי אני הוכרחתי הפעם, למרות רצוני, לקבל אבן המעמסה הזאת. אבל בקשתי אליך, ידידי הנעלה, להבא, לבל תוסיף לעשות לי בדומה לזה".

המכתב האחרון לילין הוא מיום ג' באב תרצ"ז. במכתב זה התאונן על מחלתו ועל ארבעת הניתוחים שעברו עליו, ויש באותו מכתב מעין ביוגראפיה קצרה של כותבו: „השנה הזאת היא שנת החמשים מעת עשיתי את עבודתי המדעית הראשונה, ובעשרה לחדש אלול ש"ז (בחשבון שנת המאה היה יום הולדתי ביום 7 בספטמבר 1862). אקוה כי יחייני ויקימני ה' בעזרתו, להגיע לשנות שבעים וחמש. וע"כ עלה במחשבתי, לחבר ספר זכרונות ימי חיי בפרוטרוט. ובאמת יש לי הרבה מה לספר: א) מימי ילדותי, נעורי ובחרותי (זמן שבתי בווילנא). ב) מזמן בואי לפטרבורג עד מפלת הצריזמוס. וג) מן הריוולוציה עד היום הזה. כמה אנשים פגשתי במשך הזמנים ההם מן המפורסמים, וכמה צרות סבלתי כיהודי על דרך חיי ולימודי בהאקדמיה, באינסטיטוט הארכיולוגי ובאוניברסיטה, וכמה נסיונות עברו עלי במשך כל ימי חיי... ובטרם אחל לכתוב זכרונותי הנ"ל, חפצתי לשמוע עצת ידידי החכמים: באיזו שפה עלי לכתוב את זכרונותי? אם בעברית או ביודית. והכל תלוי בשאלה, אם ימצא איש אשר יאבה להוציא לאור ספר כזה, ואם יאבה לתמוך בידי בהמשך ימי הכתיבה. אם בעברית, עיני תלויות בשטיבל או בשוקן[3], ואני את שניהם איננו יודע ומכיר. ואת ביודית — הלא עלי להזקק לאחד ממו"לי

---

1) הכוונה לאבל.
2) הכוונה למשקלה של מכונת הכתיבה.
3) המו"ל אברהם יוסף שטיבל; המו"ל והנדבן שלמה זלמן שוקן.

ווילנא או וואַרשא, אשר קחת יקחו ברצון, אבל טובת הנאה להמחבר — „איננו יכולים". ואם בלועזית — ברוסית אי־אפשר, מפני שה„גאסאיזדאט" (הוצאת ספרים ע"י הממשלה) לא ימצא חפץ בספור חיי איש שכל ימיו עסק בתורת ישראל וחכמתו ויתר הדברים הקשורים בחיי הלאום. באשכנזית או באנגלית — הן לא נודעו לי כלל מי מן המו"לים יסכימו לקחת וגם לתת".

בסופו של דבר והחליט לפרסם את זכרונותיו ביידיש. בשנת 1937 הופיעה בווארשה סדרה של „ווילנער משכילים פון 60—65 יאָר צוריק (זכרונות און כאראקטעריסטיקעס)" במאסף „פון נאָענטן עבר". בסדרה זו כתב על מתתיהו שטראשון, אד"ם הכהן ובנו מיכל (מיכה יוסף) ועל שמואל יוסף פין. בסוף הסדרה אמר המחבר: „בפרק זה אני גומר כעת את זכרונותי על המשכילים הראשונים בווילנא. אם מצב בריאותי יעמוד לי ואמשיך בפרסום זכרונותי, אני מקווה לדבר דרך אגב גם על [אייזיק מאיר] דיק, [מרדכי] פלונגיאן ו[קלמן] שולמן.

בשנת 1938 פרסם באותו מאסף אבטוביוגראפיה שלו (פון מיין לעבן).

על דוד מגיד נכתב ב„לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור" 5 (ניו־יורק 1963 עמ' 535—537; וב„לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים" לג. קרסל כ"ב (תשכ"ז) עמ' 314—315.

הרשימה שלפנינו נמסרה לי לשם העתקה מידי הרב ד"ר חיים ברודי ז"ל, וכפי שרמז לי קיבל אותה בהשאלה מפרופיסור דוד ילין ז"ל. כשחיפשתי אותה בארכיונו של ילין לא מצאתיה.

רשימה זו היא „חוברת שניה מן רשימת כתבי יד בשיר ומליצה בעברית וקצת בערבית", ובה רשימת כתבי היד שנרכשו מידי החכם הקראי אברהם פירקוביץ ומקטעי ה„גניזה" שאסף הארכימאנדריט אנטונין [4]). החוברת הזאת היא משנת תרצ"ח.

איני יודע אם נשארו עוד כתבים של אותו חוקר צנוע, וטוב שלכל הפחות ניצלו הרשימות הללו, שהחוקרים יימצאו ענין בהן.

הרשימה מתפרסמת ככתבה וככתיבה. ב„נספח" שבסוף מתפרסמים מכתב מהלל נח מגיד, ושלושה מכתבים מבנו דוד.

---

4) הוא ישב הרבה שנים בירושלים ואסף קטעי ה„גניזה" לרוב, שהעבירו לפטרבורג. רשימה זו נקראת „חוברת שניה", ואת החוברת הראשונה שנשלחה גם היא לדוד ילין, לא מצאתי.

רשימה א׳

חוברת שניה מן

רשימת

כתבי יד

בשיר ומליצה

בעברית וקצת בערבית

מאת משוררים שונים מן הרבנים והקראים

(280 סימנים)

מקובצה ונכתבה עברית (על פי רשימות כתבי

היד העברים והערבים הנמצאים בספרית

הממלכה)

על ידי

דוד מגיד

(במרחשון וכסלו תרצ״ה)

בחוברת הראשונה	נכנסו	392	סימנים
ובחוברת זו השניה	״	280	״
בס״ה	״	672	״

המשך [1] וסוף מאספה ב׳ בעברית

מס.		דפים
188/24	— מפיוט	1
188/25	— מפיוט	1
188/27	— פיוט (אליהו) ופסוקים שונים בתנ״ך	1
188/28	— מפיוט ערוך בסדר א״ב (אברהם)	1
188/29	— מפזמונים (יהודה) נפסד בחלקו	2
188/30	— מצואה לבנים (ר׳ שלמה)	1
188/31	— מפזמון ותפלה (...אל־ישראל או שמואל ?)	1
188/32	— פסוקי תנ״ך ותפלה	2
189/1	— מקובץ תפלות ופיוטים למחברים שונים	94
189/2	— מסליחות נפסד במקצת	12
189/3	— פיוטים לקדושים ופזמונים	6
190/1	— מקובץ פיוטים ופזמונים מאת מחברים שונים על איזה מזמורי תהלים ופרשיות השנה נפסד במקצת	58
190/2	— מקובץ נוסחאות של קינות והספדים (עלעגישע פארמעלן) על נפטרים ונפטרות	18
190/3	— מקובץ קינות והספדים על נפטרים	4
190/4	— מקובץ פיוטי תפלה (רשות, לקדיש)	2
190/5	— מסליחות ותפלות נפסד במקצת	2
190/6	— מקובץ קינות והספדים על נפטרים	1
190/7	— ממשלי מוסר ומליצה לסעיד בן בבשאד (נפסד במקצת)	8
190/8	— העתקות של א. פירקאוויץ מן הסי׳ הקודם עם מבוא ממנו	19

1. היינו המשך של הרשימה הראשונה

191/1	— מדיואן של ר"י הלוי (נפסד)	23
191/2	— מקובץ פיוטים ותפלות (שמואל, אברם, יצחק, אברהם, יעקב, שלמה) נפסד	18
191/3	— מפזמון (משה וא"ב)	2
191/4	— מפזמונים (ר"י הלוי) נפסד	2
191/5	— מפזמונים ממחבר לא נודע (נפסד במעט)	1
191/6	— מפזמוני מנשה בן יהודה (רשימת השנה 1098 לשטרות 787 לספה"נ, הוא זירף)	
191/7	— העתקות א. פירקאוויץ מס' הקודם (191/6)	2
192/1	— סוף מפיוט תפלה לפ' כי תשא	8
192/2	— מפזמונים (יצחק)	4
192/3	— מפיוטים לסוכות	4
192/4	— מספר מליצות משלים ומוסר הבר או נעתק בשנת 1113 לספה"נ באסכנדריה (לרמב"ע) דף אחד חלק	4
192/6	— מהושענות (סעדיה גאון, אלמגאדי)	4
192/7	— מפיוטי תפלה לפסח לרס"ג (נפסד)	8
193/1	— מקובץ תפלות סליחות ופיוטים לשבת, לר"ה, לעשי"ת וליו"כ	228
193/2	— מתפלות ובקשות	6
194/1	— מקובץ נוסחאות של קינות והספדים על נפטרים ונפטרות	56
194/2	— מקובץ פזמונים למחברים שונים לחגים ומועדים	32
194/3	— מסליחות	4
194/4	— מפזמונים	9
194/5	— מפיוטים (ר"י הלוי, יוסף, אבינדף)	7
194/6	— מסליחות	2
194/7	— מפיוטי הקראים (יהודה, שלה) נפסד	2
194/8	— מפיוטים (עובדיה) נפסד במקצת	2
194/10	— מדיואן (רב לוי ?)	2
194/11	— מס' תפלות, פתיחה למנחה. קינה לגרש (ספרד ?) נפסד	2
194/12	— מדיואן ר"י הלוי, נפסד במקצת	1
194/13	— מדיואן ר"י הלוי מחוק במקצת	1
194/14	— מפיוטים, נפסד קצת	1
194/15	— מסליחות	1
194/16	— מפיוטים לר"ה (חיים חזק) סימנים: רכ"א־רכ"ב, רכ"ז	1
194/17	— מפזמונים	1
194/18	— מפזמונים, קצת נמחק	1
194/19	— מפזמונים של ר"י גג'ארה	1
194/20	— מפיוטי ר"י הלוי	1
194/21	— מקובץ משלי מוסר (השוה סי' 192/4), נפסד	1
194/22	— מדיואן הראב"ע, נפסד	1
194/23	— מפזמונים, נפסד קצת	2
194/24	— מפיוטי הקראים לשבועות	1
194/25	— מס' שירים (סי אלנשיא דויד ז"ל עובדיה), נפסד קצת	1
194/26	— משיר נכתב לכבוד איזק איש	1
194/27	— משיר לכבוד השר נתנאל	1
194/28	— מפיוטים (אברהם), נפסד קצת	1
194/29	— מפיוטים (צדוק), נפסד קצת	1
194/30	— שיר לכבוד נדיב (חסדאי ?), נפסד מעט	1
194/31	— מפזמונים (אברהם, יצחק), נפסד קצת	1
194/32	— משיר מחבר לא נודע, נקרע במקצת ומחוק	1
194/33	— מסליחות, נמחק ונפסד	1

195/1 — מפיוטי קדמונים, (הקלירי ?) 4
195/2 — שיר לכבוד הרמב״ם, שמואל ועוד 4
195/3 — מס׳ פתגמים ע״פ שטת שמות הנרדפים (תגניס), רובו נפסד 12
195/4 — שירים בחקירה דתית (עצמות האלקות, מציאותו, חייו ושלילת הגוסניות בו) 7
195/5 — מפיוטים ושיר לכבוד שר שלום 8
195/7 — מדיואן הראב״ע 1
195/8 — שיר לכבוד דוד נשיא 1
196/1 — מפיוטים (הקלירי ?) 2
196/2 — מקובץ חידות (לפ״ד פירקאוויץ — למשה דרעי) 2
196/3 — מקובץ קינות על מות יקותיאל — לאבן גבירול, על מות ר׳ שלמה בר משה הלוי) 4
196/4 — מקינות לתשעה באב (ע״פ מנהג מצרים ?) 13
196/5 — מקינות לתשעה באב (מנהג מצרים ?) 3
196/6 — מדיואן הראב״ע 22
197/1 — מפיוטים, ברכה לחתן, סליחות 38
197/2 — פיוטים ליו״כ להקראי משה רופא קראי חזק אמן 10
197/3 — מקובץ חידות, צד אחד מנוקד 4
197/4 — מתפלות הקראים ופיוטיהם 2
197/5 — מתפלות הקראים לפסח 2
197/6 — מתפלות הקראים לפורים 1
197/7 — מתפלות הקראים ליום כפור 16
198/1 — מקובץ שירי קודש ושירי חול ממשוררים שונים (מן החלקים הרביעי והששי), נפסד 73
198/2 — מפיוטים ממחברים שונים 10
199/1 — מפיוטי תפלות של אהרן ב״ר יצחק 6
199/2 — מקובץ קינות והספדים על נפטרים (בתוכם: בימי יקותיאל — לרשב״ג) 14
199/3 — מקובץ פיוטי תפלה לקראים 7
199/4 — ברכת שלום, שיר ושבח לנשיא, לכבוד שלמה נשיא ליום חתונתו 4
199/5 — מפיוטי תפלות 4
199/6 — מתפלות הקראים לשבת (כפה״נ לרשב״ג) 4
199/7 — מתפלות הקראים (שמואל) 2
199/8 — מפיוטי תפלה (שלמה כהן) 2
199/9 — מפיוטים ותפלות לר״ה (ישראל) 4
199/10 — מפיוטי תפלה (ישראל) 2
199/11 — פיוטי תפלה 2
200/1 — מס׳ פזמונים למחברים שונים (אברם, אליעזר, יהודה, סעריה) 7
200/2 — שירי ברכה לחתן וכלה ולראש הקהל 10
200/3 — מפזמונים למחברים שונים (אברם, חלק, יהודה, יוסף) 24
200/4 — מפזמונים למחברים שונים (אלעזר בן יעקב, אברם, שמואל, יהודה) 9
201/1 — קובצי קינות והספדים לנפטרים מן הקראים נכתב בדמשק בשנת תמ״ו (1686) 46
201/2 — מפיוטי תפלות ותגניס (כעין התרשיש) לרמב״ע על הצד הראשון ציור מעשה מקלעות 5
201/3 — מפזמונים (נכתב מקצתו בדיו אדום) 6
201/4 — מפזמונים (ישועה, שמואל, ישראל) צד א׳ ריק 3
201/5 — מפזמונים 2
201/6 — מתפלות (על דרך שיר האבנט־גירסעלריימע) 2
201/7 — מפזמונים 2
201/8 — מקינות על נפטרים (משה רופא) 3
201/9 — מקינות לתשעה באב, נפסד קצת 1

201/10 — מתפלות 1
201/11 — מפיוטי תפלות (אלעזר, יוסף בן מנחם) 1
201/12 — מקינה לנפטר 1
201/13 — מפיוט לבריית מילה בשבת 1
201/14 — מקינה על נפטר 1
201/15 — מפזמון 1
201/16 — משיר לבריית מילה ולהוספת וחנים 1
201/17 — מפיוטי תפלה (שמואל סאני) 1
201/18 — פזמון בעברית וערבית (הצד השני ריק) 1
201/19 — מקינה לנפטר (ע"י סי' 201/12) הצד השני ריק 1
201/20 — מוידוי (הצד השני ריק) 1
201/21 — מפיוט למטיר (הצד השני ריק) 1
202 — מקובץ שירים למליצים קדמונים (רשב"ג ועוד) ומאוחרים שקבץ הסופר שמואל בשנת תקע"ד (1814), עם ציור מעשה מקלעות 57
202/א1 — מדיואן של ר"ש בן גבירול (נפסד קצת) 17
202/א2 — מפיוטי תפלה לשבת (נפסד קצת) 28
202/א3 — מפיוטי תפלה 17
203 — מדיואן הקראי משה דרעי עי' סי' 802 באספה א') 52
205 — מפיוטי תפלה של ר' יצחק ן' גיאת ור' משה ן' עזרא ועוד 22
206 — מדיואן ר"י הלוי (דפים רבים נפסדו) 77
207/1 — מרשימת שירי ר"י הלוי (מסי' ל' עד רע"א וחסרה באמצעיתה) 8
207/2 — מדיואן ר"י הלוי (נפסד) 8
207/3 — מדיואן ר"י הלוי (מנוקד) 5
207/4 — משירי ר"י הלוי 3
207/5 — שירי ר"י הלוי (העתקה חדשה בקרים) 11
208/1 — מדיואן ר"י הלוי (נשלם בידי מעתיק שני) 42
208/2 — מדיואן, כנראה, של הקראי משה דרעי 2
209/1 — מדיואן ר"י הלוי, נפסד 41
209/2 — משירים של מחברים קראים (דוד בן יוסף, משה דרעי ועוד) 30
210/1 — מדיואן, משורר לא נודע שחי באמצע המאה הי"ג 51
210/2 — משירי ר"י הלוי ור"א ן' עזרא 15
210/3 — משירי ר"י הלוי 6
211 — מדיואן הראב"ע (סי' רנ"ד—שמ"ה) 8
213/1 — מפיוטי תפלה של הקראי ישראל דין 10
213/2 — מקינות לת"ב ממחברים שונים 8
213/3 — משירים לכבוד ר' שמואל הנגיד, נסים ועוד 6
213/4 — משירי קודש ותפלה למחברים שונים (רשב"ג, אברהם, שמואל) 6
214/1 — מקובץ פיוטי תפלה למחברים שונים, בתוכו חלק מאוהרות רשב"ג 46
214/2 — מקובץ פיוטי תפלה למחברים שונים 6
214/3 — מקובץ סליחות למחברים שונים 6
214/4 — מזמונים 2
214/5 — מקובץ קינות לתשעה באב 2
214/6 — מקובץ פיוטי תפלות למחברים שונים 1
214/7 — מפיוטי תפלה לר"י הלוי 1
214/8 — מזמירות לשבת ושיר לחתן 2
214/9 — מזמונים להקראים שמואל סאני ואיבראהים תוריזי 1
215 — תפלות לכל פרשיות התורה (חסר לפ' [illegible]צישית) 99

218	— העתקה חדשה של א. פירקא״ויץ מאיזה שירי ר״י הלוי (שנדפסו ב״המליץ״) ואיזה מחבורי הקראים (שנדפסו ע״י פינסקר), אגרות פירקאוויץ לרש״י פין ור״ש פינסקר ועוד	40
236/א1	— מאזהרות לר״ש בן גבירול (נכתב ב־1173)	8
236/א2	— מפיוטים לשבועות	8
236/א3	— מתפלות ר״ה ויו״כ	14
236/א4	— מפיוטים לשבועות להקלירי	5
236/א5	— מתפלות המועדים (כנראה של הקלירי)	3
236/א6	— מתפלת גשם	2
236/א7	— יוצרות לפרשיות תרומה, תצוה, כי תשא — שם המחבר שמואל	4
278	— מלאכת השיר והחרוז למחבר בשם ישעיה	6
291/2	— מפי׳ ערבי על מלות שונות מדיואן של יוסף בן תנחום ירושלמי (ודפים ממחברות איתיאל לאלחריזי)	14
291/3	— מדיואן של משורר לא נודע	2
291/4	— מתחכמוני לר״י אלחריזי (פרק ג׳)	1
333/1	— משירים למליצות של ר׳ שמואל הנגיד	45
333/2	— כתנ״ל	9
333/3	— משיר לכבוד ר׳ שמואל הנגיד	4
335	— מאסף פיוטים וקינות	108
337	— מספר התרשיש לרמב״ע	12
338	— מדיואן ר״ש בן גבירול	22
339	— מפיוטי תפלות	1
340	— מתפלות הקראים	2
342	— כתנ״ל	4
343	— מספר התרשיש לרמב״ע	32

מאספת אנטונין

מס.		דפים
3	— סדר תפלה, קלף, ה׳ דפים פרקי אבות וה׳ דפים תפלות ודינים	10
6	— מסדר תפלה, קלף	2
7	— מסדר תפלה	2
8	— מקובץ פזמונים קלף	14
14	— מסדור תפלה — מוסף שמונה עשרה וכו׳, קלף	2
18	— קובץ פזמונים (על שיה״ש), קלף	13
19	— מקובץ פזמונים (?), קלף	8
22	— מסדר תפלה (שמונה עשרה), קלף	2
23	— מסדר תפלה, קלף	2
24	— מקובץ פזמונים קלף	2
26	— סליחות לד׳ תעניות, קלף	2
27	— כתנ״ל קלף	2
28	— מסדור תפלות (שחרית), קלף	2
30	— מסדור תפלה (קצור דינים בערבית ?), קלף	2
31	— מסדור תפלה (בריך שאמר, אשרי, הללויה ועוד), קלף	4
36	— פזמונים קלף	4
40	— מקובץ פזמונים, קלף	1
41	— כתנ״ל, קלף	1

44	— מסדור תפלות הקראים.	קלף	2
45	— מסדור תפלות (מלים ערביות)	קלף	1
52	— מסדור תפלה	קלף	6
53	— מסדור תפלה (הלל, מוסף, ברכי נפשי, מי כמוך לפורים, המנהגים בספרדית).	קלף	8
63-65	— מקובץ פזמונים, דף אחד ריק,	קלף	3
68	— מסדר תפלה (הלל ועוד).	קלף	1
70	— מקובץ פזמונים.	קלף	2
73	— כתב"ל,	קלף	2
74	— מסדר תפלה (נשמת ומשחרית לשבת),	קלף	8
76	— מקובץ פזמונים,	קלף	2
81	— כתב"ל,	קלף	6
83-91	— מוידוי (לנסי ונהרואני ?).	קלף	4
85	— מקובץ פזמונים.	קלף	2
92	— מסדור תפלה (מוסף לר"ה).	קלף	2
95	— מקובץ פזמונים.	קלף	1
95	— מקובץ פזמונים.	קלף	1
101	— מסליחות,	קלף	10
105	— מסדור תפלה.	קלף	2
106	— מסדור תפלה, (דף אחד הלל ודף ב' מתשובות הגאונים).	קלף	2
107	— מסדור תפלה (הללויה וכו').	קלף	2
110	— מסדור תפלה,	קלף	2
112	— מקובץ תפלות (פיוטים ?).	קלף	8
113	— מקובץ פזמונים,	קלף	2
115	— מקובץ תפלות,	קלף	1
119	— מקובץ פזמונים,,	קלף	2
121	— מסליחות לימים נוראים.	קלף	2
122	— מס' בדיני תפלה (נזכרו רב נוטרנאי גאון, ריש מתיבתא, רב שר שלום, ר"מ גאון, רב עמרם גאון).	קלף	13
123	— מסדור תפלה,	קלף	1
124	— הגדה של פסח,	קלף	2
132	— מקובץ פזמונים,	קלף	2
133	— כתב"ל,	קלף	2
135	— מסדור תפלה,	קלף	12
136	— מקובץ פזמונים,	קלף	2
137	— פזמונים להפטרות של שבת,	קלף	2
138	— פזמון בערבית לעשרת הדברות.	קלף	2
139	— מקובץ פזמונים,	קלף	7
140-141	— פזמון ליום כפור	קלף	4
145	— מסדור תפלה,	קלף	2
146	— מהגדה של פסח,	קלף	1
160	— מפזמונים ומזמורים,	קלף	2
161	— כתב"ל,	קלף	6
164	— מסדר תפלה, ר' שמואל בר הושענא וחלק מכתובה בדמשק,	קלף	3
176	— מקובץ מאמרים שונים (פי' על י"ג מדות דר' ישמעאל, מזמורים, פזמונים וכו').	קלף	2
181	— מסדור תפלה (מלות ערביות),	קלף	2
182	— פזמונים ומזמורים,	קלף	2
183	— מסדור רב סעדיה גאון,	קלף	2

185	—	פזמונים ומזמורים.	קלף 6
191	—	פזמונים ומזמורים.	קלף —
192	—	כהנ״ל.	קלף 10
194	—	מסדור תפלה.	קלף 4
198	—	פזמונים ומזמורים.	קלף 1
199	—	כהנ״ל.	קלף 2
200	—	מסדור תפלה.	קלף 2
201	—	פזמונים ומזמורים.	קלף 1
206	—	פזמוני תפלה.	קלף 2
208	—	כהנ״ל.	קלף 6
216	—	מתפלות הקראים.	קלף 4
218	—	פזמוני תפלה.	קלף 2
219	—	כהנ״ל.	קלף 3
222	—	כהנ״ל.	קלף 4
229	—	כהנ״ל.	קלף 1
232	—	כהנ״ל.	קלף 1
234	—	כהנ״ל.	קלף 1
248	—	פיוטים ותפלות ליום כפור (היום יפנה, הרבינו לפשוע, מכניסי רחמים).	2
250	—	פיוטי תפלה (גבורות טל לר׳ יוסף בן ניסן).	2
256	—	הגדה של פסח (ג׳ דפים קלף וד׳ דפים נייר) מן כהא לחמא עד הלל	7
264	—	פיוטים ליום כפור (אשר אימתך, שרפים עומדים ממעל לו)	קלף 1
307	—	פיוטים ותפלות (טל)	2
341	—	פיוטים לראש השנה (מלך עליון, אמת מי יבין מפרשי עב)	3
352	—	פיוטים ותפלות (גלגל הארץ, גם גאה גאה) ליוסף בר יצחק, הושענות (? אאדירה במו פי שם אל אלים)	1
354	—	פיוטים ותפלות לש״ת (?) שמונה עשרה דוגמת הברכה	1
357	—	פיוטים ותפלות לעבודה של יו״כ (בכמה מקומות עקבות הנקוד הקדמון).	קלף 1
359	—	פיוטים ותפלות (לקדושה דר״ה ?)	2
360-361	—	פיוטים ותפלות (לש״ת ?) „דברה תורה אומר ועושה, יגדל נא כחך והנשא״	2
369	—	פיוטים ותפלות בנקוד קדמוני־ליניי (ארץ אשר נאנשה בשני מבולים נענשה)	1
373	—	פיוטים ותפלות לראש השנה	1
374	—	מסדור תפלה לפורים (ברכת הנוקם) וליו״כ (אתה יודע, על חטא)	1
376	—	פיוטים ותפלות לראש השנה (אנא לעולם תוערץ, אעמד כי ליי ואשמחה בו בשמחות ועוד)	2
382	—	כהנ״ל לר״ה (?) בסגנון פיוטי יניי	2
460	—	פיוטים לפורים ומעבר לדף כתובה מפוסטאט משנת א׳ שע״ו לשטרות (1065)	קלף 1
472	—	במסרה, ובדף ב׳ ע״א מלמעלה — שיר בן ד׳ שורות: „צורי חסדיך מאד רבו״ עד „מהגותם קצרו מילי.״	קלף 2

מכתב מהלל נח מגיד־שטיינשניידר לשלמה בובר בלבוב
גלוייה ומכתב אליו, מבנו דוד, וכן מכתב מדוד מגיד
לאברהם שבדרון בירושלים*

א.

[הלל נח מגיד[1] כתב מכתבו זה לשלמה בובר[2] ובו מתואר מצב צעירי ישראל המיכשרים ברוסיה]:

אל כבוד הרב הגדול החכם הכולל הגביר המפואר המאוין והמקשיב על דב"ר אמ"ת[3] לפ"ק וכו' כהר"ר שלמה באבער נ"י!

המכתב הזה אשר שלחתי לרום כבודו איננו בדבר ספרות העברית ולא בעניני הדורות[4], כ"א בדבר סופר עברי, ארמי, רוסי וגם אשכנזי באתי בשאלה ועצה לפני הדר כבודו.

ה' הטוב הנני בשלשה בנים טובים ויקרים, משכילים מופלאים, אכן בני חבכור (אף כי לא בכור הוא[5]) הוא בחיר הבחורים בעירנו. בו נמצאו תורה וחכמה

---

* כל המכתבים מתפרסמים כאן מתוך „אוסף שבדרון" שבספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים, ותודתי נתונה לממונים עליו.

1 שניאורישוק 1829—1903. הוא נקרא שטיינשניידר משום שהיה תורם כתובות על גבי מצבות.

2 לבוב 1827—1906, חוקר המדרשים ומהדירם.

3 הפרט הוא תרמ"ז — 1887.

4 בובר סנה למגידשטיינשניידר בשאלות בענייני רבני גליציה, אם הם נזכרים בספרי חכמי ליטה, בחומר לספרון „אנשי שם" ו„קריה נשגבה".

5 כי בת קדמה לו.

ומדות ישרות ומעשים טובים עד להפליא, בקי בתנ"ך עפ"י דקדוק הלשון, וכן בשפת ארמי. רוח השירה יתנוסס בקרבו מאד. וכן בכתב ושפת רוסי, כמעט לדבר עם המלך. יודע הוא גם שפת ערבי, והעתיק ביאור ר' סעדיה גאון על ס' ישעיה מכתב ושפת ערבי ללשה"ק לבקשת הרב החכם הגדול ד"ר הרכבי [6] נ"י בפיטערבורג, הממונה על אוצרות הספרים שמה בעיר המלוכה. ובני נ"י כתב אלי, כי הד"ר הנ"ל אמר על העתקתו „טוב מאד", וישלם לו כפעלו. ובני הנ"ל למד פה בווילנא חכמת הציור, בכשרונות האלה נולד בם, כי בעודו ילד אהב לצייר תמונות וצורות עם נתר על מגדלים ועל השולחן, וגם על נייר. והשלים מלאכתו פה באקאדעמיה. אף שלח שלשת ציורים לאקאדעמיה לפ"ב לפני איזה שנים ויקבלם בחזרה במכתבי כבוד על כל השלשה, מודבקים עליהם בחותמותיהם ומכתב רביעי, גליון גדול (פאטואל), על היותו אומן מופלא בזה. ומאז נשאו לבו לנסוע לפ"ב להשתלם שמה באקאדעמיה יותר ויותר בזאת המלאכה ולקבל משם מכתב (דיפלאם) על אומנ[ו]תו. אכן חוקי הקיר"ה לא נתנוהו לנסוע, כי מוכרח היה לעמוד ולהבחן לראות ולראות את חוקי הצבא. ובעו"ה עזבוהו לחפשי זה שלש שנים, וב"ה לא אחז חרב וחנית בלתי היום ההוא אשר עמד אז [7]. ומאז רכים דפקו על דלתותי וחפצו להתחתן עמו ברב מוהר ומתן, ובני לא פנה אליהם ולא סר למשמעותם, באמרו, אם לא ישתדל בבחרותו [למצוא] מעמד ומצב, במה להתפרנס עם אשה ובנים, לא יאבה שמוע להצלחות כסף כאלה, ולחיות חיים של רוח, בבחורים אחרים, מפרנסות שדופות קדים, ובתשוקתו זו למלאכתו השתדל למצוא משכורת. איזו עשרות רו"כ, להוצאות דרכו לעיר הממלכת (על הוצאותיו אלה לא יכולתי לעזור לו מאומה, כי אינני עשיר אנכי [7א]). וביום ר"ח אלול תרמ"ה נסע לדרכו צלחה. ובבואו שמה, והנה סגור ומסוגר כל מבוא לאיש עברי לבוא בהאקאדעמיה, אף כי השתדלו בעדו כמה גדולי ועשירי עמנו, ולבקשתם התירו לו על איזה חדשים ללכת שמה בתור תלמיד חפשי, ועתה גם זאת סוגרה ממנו. ובירחים ההם הוכרחתי יתר מכחי להושיע לו ברב או במעט, אף כתב לי, כי רבים מבחורי עמנו, אשר תשוקתם למלאכה זו, המירו דתם ואבותם, למרות רות בני, והוא חזק כצור לעמו, לשפתו ולדתו, ומתפרנס כעת מלמוד לתלמידים תנ"ך בבאור שפת רוסיה, ולא יוכל ויאבה לראות את פני חבריו, כי המירו כבודם בלא יועיל... אכן תשוקתו למלאכה זאת עוד לא כבתה. וכתב לי, אולי אוכל להשתדל [למצוא] לפניו מראה מקום בחו"ל, כמו העיר וויען, [ולפנות] אל אחד מיודעי שמי במכתב בקשה למצוא לו מקור נאמן אף לחצי פרנסתו ודירתו, למען יוכל להשתלם שמה בהאקאדעמיה את מלאכתו זאת. חשבתי דרכי, אל מי לפנות, ולבי יעצני לבוא במכתב אל כבוד רום מעלתו „בשאלה ועצה", ומה שיעצני כבודו כן אעשה. אכן כבר אמרו חז"ל כלום יש אב מעיד על בנו [8], לזאת לאות נאמן הנחתי פה איזה ממכתביו ושיריו, למען יראה כבודו כחו ורב חילו, אולי יוכל למצוא משכורת מלימודיו אלה בארץ אשכנזים, או אולי מי אשר יאבה ללמוד שפת רוסיה ודקדוקה עדי ישלים את תשוקתו. לבד זאת מעלותיו הכל ברווחו, הלא גם בגוו. הוא יפה תואר ויפה מראה, גבה קומה ולשונו זהב, ידעתן ונבון דבר, וזכרן גדול. קצרתי מאד מעלותיו. ה' הטוב יתן לו חיים ארוכים ושלום, וגם לנו יברך לשנה הבאה עלינו לטובה בכל טוב. וגם לשלמה עבד ה' [9], העובדו מאהבה וחובב שפת קדשו וישתדל להוציא לאור דברי חכמים וחידותם לכבוד ולתפארת. המברכו בכל מיני הצלחות מקירות לב מוקירו, אף כי לא אכירו בפניו.

העלוב והשפל הלל נח מגיד, המכונה שטיינשנייידער
משניפישאק בווילנא.

---

6 אברהם אליהו הרכבי, נובּיגרודוק 1839 — סטרבורג 1918.
7 לבדוק אם הוא מוכשר לשרת בצבא.
7א כך בכתב היד, והמובן: כי אנכי אינני עשיר.
8 עבודה זרה ג, א.
9 היינו שלמה בובר.

אקוה על עצתו ותשובתו עם המכתבים שלו[10] בהזדמן, כי יקרים המה לי. המכתב הזה נשאר בידי עד אחרי ימי חגינו מרוב טרדותי בעניני אחרים, — ובמוש"ק, מוצאי יו"ט האחרון, בא אלי ידידנו הרב החכם ר' בנימין עזריאל ראם המגיה[11] והראה לי מכתב כבודו, כי יבקש את הס' פרחי צפון[12] להרת"ג ר' שמואל יוסף פין[13], אשר בו נמצאו איזה ביאורים על מדרש תהלים. ולמחר ביום א' עליתי אל הת"ר שי"ף[14] וספרתי לו כל אלה. והשיב לי, כי את הס' פרחי צפון יש לו בלתי אחד, וגם כתוב על הגליונות סביבותיו, אכן יש לו בכתב יד ביאור על מדרש תהלים, שגי כרכים עבים בכמות, מהותנו הרב החכם הגדול ר' מרדכי נאטאנזאהן ז"ל, ישלח זאת לכבודו אם כבוד מעלתו ידרשהו ממנו במכתב. ע"כ מהרתי להודיע לכבודו את דברתו, ממני ידידו הנ"ל.

הפצתי להניח בתוך המעטפה הזאת מכתב בני היקר בלשון ארמי, אך תכבד כעת משקלו, ובפעם אחרת אשלחנו לכבודו. גם שכחתי לכתוב עוד אחת ממעלותיו, כי הוא בעל חשבון עד להפליא. וגם יד לו בחכמת המדידה באלכסונות ועיגולים בשכל ישר.

הכותב הלל נח הנ"ל ביום השני,
והוא העשרים וששה לחדש השביעי,
לסדר כי אותך ראיתי[15]
צדיק לפני בדור הזה לס"ק.

ב.

[מכתב זה של הבן, דוד מגיד, נכתב לאחר ששלמה בובר ענה על מכתב אביו ויעץ לו, שדוד ירע למינכן, והוא ימליץ עליו]:

ב"ה ו' מרחשון עש"ק לס' הגה נא הואלתי
לדבר אל אדני (לפ"ק), ואנכי עפר ואפר (לפ"ק[16]).

אל כבוד הרב החכם הגדול היקר והנכבד וכו' מוהר"ר
שלמה באבער נ"י.

אדון יקר ונכבד!

את מכתב כבודו אל אבי היקר (הר"ר הלל נח שטיינשניידער) מיום ער"ח חשון ש"ז על אודותי קראתי, והנני נותן לו את תודתי מקרב לבי על טוב רוחו ויקר נפשו. מאד חשקה נפשי לשמוע לעצתו הנכונה ולנסוע אל מינכען לשמוע הלמודים, ובנפש חפצה עשיתי זאת, לולא קבלתי עוד לפני שנה מן האקדמיה לחכמת הציור אשר במינכען ספר פקודי הלמודים והמדעים[17], ועליו כתוב לאמר: „דאס זעמעסטערגעלד בעטראגט 150 מארק פיר אויסלאנדער"[18]. מכל הערים אשר היה את לבבי לנסוע אליהם (קראקוי, ברלין, מינכען, וויין). נשארה וויין הטובה מהן, מפאת דרור האדם וחופשתו ויחס אמתחת כספו. ועתה אחרי כל אלה, בראותי את יקר רוחו ואת ענותנותו במקום גדולתו, בשומו לב אל המבקשים פניו ואל מכבדי שמו ממרחק, ארהיב עוז בנפשי לקוות מהדר כבודו (עת אוכל למוש ממקום מושבי) להמליץ טוב עלי גם אז לפני נכבדי עיר וויין ושרית.

יקבל נא בזה את אמנתי, כי מכבד שמו ומוקירו הנני,
עבדו הסר למשמעתו, דוד מגיד.

---

10 אלה הם מכתבי בנו ששלח לבובר, כדי שיכיר את כשרונו.
11 בדפוס ראם.
12 המאסף העברי הראשון שהופיע ברוסיה: וילנא תר"א—תר"ד.
13 וילנא 1818—1890.
14 שמואל יוסף פין, עורך „פרחי צפון".
15 היינו פרשת נח (בראשית ז, א), והפרט הוא תרמ"ז.
16 בראשית יח, כז. שני פרטי השנה הם: תרמ"ז.
17 תכנית הלימודים.
18 התשלום לסמסטר הוא לבני חוץ לארץ 150 מארק.

ג.

[מכתב של דוד מגיד לשלמה בובר, שהודה לו על ספר „תולדות משפחות גינצבורג", פטרבורג תרנ"ט]:

ב"ה ספ"ב י"ד אייר תרנ"ט.

שוכט"ס לכ' אדוני היקר והנכבד הי"ו!

מכתבו הנעים הגיעני, ורב תידות לו על דבריו הערבים אשר השמיעני על אודות ספרי, כי לע"ע רק התהלות והתשבחות אשר אני מקבל מכל חכמי ישראל וגדוליו הן חלקי מכל עמלי במשך שנים רבות, כי קצינינו וגבירינו, וב[י]חוד בני גינצבורג, שבארצנו, אשר בשבילם עמלתי, ומספרם יעלה לרבבות [כלי גוזמא], עודם עומדים רחוק ממני הרחק, ממטחי קשת. מכירי ומיודעי מנחמים אותי לאמר, כי תארך שיתקתם רק עד אשר תבא בקרת הספר במכ"ע, מי יתן ויאמנו דבריהם.

מצאתי 3 רו"כ רצוף במכתב כ', אבל חלילה לי מקבל מחיר הספר מכל אלה שלקחו חלק בחבירי ויכבדוני בהערותיהם הנכבדות[19], וע"כ חפצתי להרים את הכסף ההוא נדבה בשם כ' אדוני לטובת הפועלים העברים על שדמות יהודה וישראל, אם אך יסכים כ' לחפצי ואם לא יבחר במוסד צדקה אחר.

ייטיב נא כ' אדוני להודיעני, אם יש לו ספר אשר נדפס לפני שנתים ימים „תולדות יוצר הפסל הפרופ' מ' מ' אנטוקולסקי"?[20] בכל לבי הנני לשלוח לו את ספרי ההוא[21], יען כי חשקה נפשי באיזה מספרי כבודו (כלמה תכסה פני, כי עד היום הזה עוד טרם השיגה ידי לאסוף אל אוצרי את ספרי הוצאת כבודו), ואיכה ובמה יכול סופר עברי להגדיל אוצר ספריו אם לא בתמורת ספריו אשר כתב והדפיס הוא.

איזה מן המעירים על ספרי תמ"ג[22] (חד"ר הרכבי והפרופ' קויפמן)[23] הבטיחוני לכבדני בתמונתם הפוטוגראפית של זיו פניהם, וע"כ לשמחה גדולה תחשב לי לוא הואיל גם כ' אדוני לשמחני בתמונה היקרה.

הנני המכבדו ומוקירו ודו"ש הטוב באהבה

דוד מגיד

ד.

כ"ד אדר תרצ"ג (22 מארץ 1933)

[מכתב מאת דוד מגיד לאברהם שבדרון[24] בירושלים בעניין תמונות בני משפחת מגיד שביקש שבדרון לאספו, והומר ביוגרפי רב בו]

לידידי היקר והנכבד ד"ר שבדרון הי"ו![25]

שמח אני מאד, כי סוף סוף הנני יכול להפיק חפצי ולשלוח לך איזה תמונות מאשר בקשת ומאשר לא בקשת. אל נא תתמה על זה, יקירי, שנתאחרה תשובתי יותר משנתיים ימים. לוא יכולת לראות את מרץ עבודתנו פה ועמלנו, ואת המלאכה המרובה והתכופה בכל ענפי הפעולה הגופנית והרוחנית, ואיך הזמן המשושה (ה' ימים תעבוד, והיום הששי יום מנוחה הוא לך) רץ ורודף את הירחים שלפנינו ונרדף בחוקה מאת הירחים הרצים ונדחקים אחריו, כי עתה האמנת לי, אם אומר לך, כי לא היה לי פנאי ולא כח להשיבה על מכתביך הנעימים, יען כי אע"פ שזכיתי

---

19 בין המעירים היו גם שלמה בובר וגם הבארון דוד גינצבורג.

20 וואַרשה תרנ"ז.

21 בכה"י בטעות: ההם.

22 „תולדות משפחות גינצבורג".

23 דוד קויפמן, קוייטן 1852 — קארלסבאד 1899.

24 אברהם שרון זלוצ'וב 1878 — ירושלים 1957. סופר ואספן של אבטוגרפים ותמונות של גדולי ישראל וסופריו. האוסף נמסר לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

25 השם ישמרהו ויצילהו.

ביום י׳ אלול תרצ״ב להגיע לשנת השבעים. בכל זאת אי אפשר לי עוד מפני טעמים וסבות שונים לצאת לחפשי מן העבודה כמשפט הזקנים, ועלי עוד לשאת אותה במקצוע של הביבליוגראפיה הכללית כאחד הצעירים.

אתמול שלחתי לך את התמונות בחבילה מיוחדה באחריות הפוסטה. ועתה תנני לבאר לך את משפט התמונות:

מ׳ 1: תמונת שני אחים („מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד"): מימין — א״א ז״ל, ר׳ הלל נח מגיד (שטיינשנייידר), ומשמאל — אחיו הצעיר, הוא דודי ז״ל, ר׳ מאיר מגיד, יושבים בחצר על יד נחלתם שירשו עוד מאת אביהם זקנם הרב ר׳ פנחס מגיד (מ״מ[26] בפאלצק, ואח״כ מו״צ בווילנא). מימינה של המונת רהנ״מ[27] ומאחריה נראים ענפי גפן שדה שנסתבכו לסכת מצל לפני חלון ביתנו (בבית הזה על יד החלון נולדתי אני ביום י׳ אלול תרכ״ב). ומשמאלה של תמונת ר׳ מאיר מגיד — נראה המבוי שבין דירתנו ובין דירת דודי הזה.

בית נחלתם של האחים מגיד הוא בן ארבע דירות משני בניני עץ בעלי קומה אחת, ובחצר — גן ירק קטן. הוא נמצא בשניפישאק (פריור ווילנא מצפון העיר), ויוצא בצד הצפוני מערבי לרחוב ווילקאמירסקי (מ׳ 985), ומצד הדרומי מזרחי לסימטא „וויערינעץ".

דודי ר׳ מאיר מגיד ז״ל היה מתפרנס מכריכת ספרים, ויותר מאשר היה כורכם היה קורא את הספרים, וע״כ היה בקי בספרות ישראל הרבנית ולמדן גדול, בעל תפלה מצוין ובעל מדות יקרות. בעל בתו מרת אסתר ז״ל, הוא מר ליב אפל[28], העסקן הידוע היושב כעת בתל־אביב, ולפנים (לפני הפוגרום של הערבים) בארטוף[29].

את הצלום הזה עשה חתנו של רמ״מ ז״ל, המפתח פתוחי חותם (Graveur) והצייר המצויין ר׳ יואל פייבש מיגאלייעווסקי (בעל בתו הבכירה מ׳ פייגל תי׳) בהיותו בווילנא לפני שנת תר״ס.

מ׳ 2: תמונת א״א ז״ל בסוף שנת תרפ״ט. שעשיתי אני לזכרון מלאת מאה שנה להולדתו.

מ׳ 3: תמונתי אני (ד׳ מגיד). התצלום נעשה בר״ח שבט תרצ״א.

מ׳ 4: תצלום מציור בעפרון blanc et noir, שעשיתי אני, ד׳ מגיד, „מן החיים" בשנת תרמ״ב או תרמ״ג (כנראה בסוף ימי החורף).

הדבר היה אז בווילנא במעלה הרחוב הטרוקי, לא הרחק מארמון טישקעוויץ, ואז אני וברוך שץ (בארים)[30] היינו עוד תלמידי הצייר האקדמיקער טרוטניעוו, אני במלאכת הציור והשרטוט, וב׳ שץ במלאכת הפיסול והחטיבה. שץ דר אז ברחוב הנ״ל יחד עם גרוזובסקי[31] בחדר אחד בדירת איש פלוני שנשא איזו משרה ב„האשעל אירופא" (זוכר אנכי עוד שתי בנותיו של בעה״ב — נערות יפות, אבל בריאות בשר יותר מדי). אז נדברנו שנינו, אני ושץ, להתאסף בעת ובעונה אחת בדירתי לעשות את תמונת גרוזובסקי, אני בעפרון על הנייר, ושץ — מחומר, תמונה בולטת על הלוח (Bas-relief).

---

26 מגיד מישרים, תארו „מגיד" קבע את שם המשפחה.

27 ר׳ הלל נח מגיד.

28 יהודה ליב אפל, ווקשנה 1857 — תל־אביב 1934. הוא היה מראשי תנועת „חיבת ציון" בווילנה. בשנת תרצ״ו הוציא בתל־אביב את ספרו „בתוך ראשית התחיה", זכרונות וכתבים מימי חובבי ציון".

29 הר טוב.

30 פסל ומייסד ביה״ס „בצלאל" בירושלים, וארגה 1866 — דנוור — קולוראדו 1932.

31 יהודה גור (גרזובסקי), פוהוסט 1862 — תל־אביב 1950. סופר, מתרגם ומילונאי.

ועתה הביטה נא וראה את תצלום ציורי הזה (בדירת שץ): מימין — ב' שץ, עודנו עול ימים, לבוש כתונת כהה כמשפט הפועלים, יושב ומחטט בחרט על לוח עץ תמונת גרוזובסקי מהומר. גרוזובסקי נראה יושב על יד הקיר לעומתו (על הציור נראה — בין החלון ובין לוח העץ הנ"ל, הנשען על כתף הכסא הנצב לפני שץ). ועל הכסא מאחרי הלוח, בצלו, כלב קטן שחור יושב על ברכיו האחרונות ומביט לקראת הדלת. פן יבוא כו זר. על השולחן הסמוך לקיר, שעל ידו יושב גרוזובסקי, עומד פסל מסכה מגפסיס [32].

ברצון הזמן — אני, שלמדתי מלאכת הציור אחרי כן באקדמיא לאמנות בפטרבורג וגמרתי שם חוק למודי בכמה מכתבי תודה ותהלה ובשלש מדליות, בתואר צייר אמן — נדחפתי אל המדעים, מתחלה בהאינסטיטוט הארכיאולוגי, ואח"כ בהאוניברסיטה הפטרבורגית (במחלקה המזרחית), ולבסוף נתכבדתי להיות מן המורים למדעי היהדות במוסד האחרון (האוניברסיטה), ובתולדות המוסיקה העברית בהאינסטיטוט לתולדות האמנות של המשלה. וכן מבלי משים ולמרות רצוני הייתי לבוגד במלאכת המחשבת, וב' שץ, חברי מנוער, עודנו נאמן לאהובתו מנעוריו. היא מלאכת הפיסול, עד היום הזה. „ברוך" הוא וברוך יהיה!

מה שלום חברי הנכבד הזה? העודנו חי? השלום לו? אם תראהו, דרוש נא בשלומו משמי והגידה נא לו, כי לולא הצרות והתלאות השונות שעברו על ועל בני ביתי במשך הזמן (מיום שקבלתי את „ילקוטו" הנחמד (משנת תרפ"ח) ואת מחברותיו ומחברות מר נרקיס [33] הנכבדות עד זה זמן לא כביר), כי עתה כבר כתבתי לו והודיתי לו ולמר נרקיס על מתנותיהם היקרות.

יהי נא רצון... כאלו כתבתי לשץ חברי ולמר נרקיס מכתב מיוחד, ויאמינו לי, כי הדבר הזה קשה לי בעת הזאת כקריעת ים סוף. אבל הגני מקוה לזמן מרווח לי, ואז אוכל לתקן את אשר עויתי בלי רצוני.

למען תדע, יקירי, איזה ממכתביך הגיעו אלי בשלש השנים האחרונות, הנני לפרטם:

1) מיום כ"ג ניסן תר"ץ (21 אפריל 1930), קבלתי 15 מאי. 2) מיום י"א ניסן תרצ"ב (20 אפריל 1932), קבלתי 4 מאי. 3) מיום י"ב אלול תרצ"ב (13 ספטמבר 1932), קבלתי 27 ספטמבר. — ויותר לא קבלתי.

חברי החכמים והמלומדים בחו"ל, עודם זוכרים אותי ולא שכחוני ושולחים לי לעתים מזומנות מפרי תנובת חכמתם (מווילנא, מגרמניא, מאמריקא ועוד). מאצלכם — לולא מכתביך הנחמדים, כי עתה אמרתי, אין זאת כי אם קיר ברזל מבדיל ביני וביניכם, לבלתי ראות ולבלתי שמוע ודעת מה יעשה אצלכם. מן הקטלוגים של האראר ואוויטץ מלייפציג נודע לי, כי „קריית ספר" הולך ונדפס, וכן גם המאסף המדעי „תרביץ". אצלי — החוברת האחרונה של ק"ס, שהגיעה אלי, היא חוב' ב' מתמוז תר"ץ, ומה„תרביץ" — ספר ב' מטבת תר"ץ. האומנם לא אזכה לראות את המשך ק"ס והתרביץ עד עולם? אדמה, כי לוא הואיל ידידנו הד"ר ברגמן [34] לשלחם לי ע"פ האדרסה של המחלקה הלנינגרדית של וואק"ס (פרוספקט 25, אקטיאבריא, בית 42) כי עתה אפשר יהי' לי לקבלם.

נכספה וגם כלתה נפשי לדעת מן הנעשה בעולם החכמה, הספרות והתעשיה בארץ מושבכם, והנני מקוה לסוב לבבך, שתואיל למסור דרישת שלומי לידידנו

---

32 גבס.

33 מרדכי נרקיס, סקאלה 1897 — ירושלים 1957. הוא היה מנהל „בצלאל" אחרי מותו של שץ.

34 ש' ה' ברגמן, שהיה בימים ההם מנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

ד"ר ברגמן והבריו הנכבדים (בירושלים — מרדכי בן הלל הכהן [מה שלומו?][35] וגם בתל־אביב). מה שלום הפרופיסור דוד בן שלמה שור[36] וביתו כי אדע?

דומני, כי אע"פ שעוד טרם חדל היוקר הנורא למזונות ולתלבושת להשתרר פה, העתיד הקרוב צריך להוליד ברכה, תקותי חזקה, כי לא יארכו ימי התור א[36], כי עצמה השתדלות הממשלה להקטינו ולהכחידו. ואז אפשר יהיה לי לסלק מעל שכמי חלק מן העבודה הקשה עלי לעת זקנתי, ואוכל לעתים קרובות לבא בכתובים עם ידידי וחברי החכמים בערים ובמדינות אחרות.

הנני מצרף למכתבי זה ולחצלום מ' 1, ששלחתי לך, קטע (נדפס) מס' תולדות משפחות גינצבורג השייך למשפחת מגיד ולמשפחות הסבוכות בה[37].

אלה דברי דוד מגיד המוקירך ומכבדך למאד.

אשמח מאד אם תקיים את קבלת התצלומים והמכתב הזה, ד"מ.

---

35 מוהילוב על הדנייפר 1856 — חיפה 1936.

36 פרופיסור למוסיקה במוסקבה. בשנת 1925 עלה לארץ־ישראל. בכל מכתביו היה מ' נוהג לשאול על חבריו וידידיו מנוער. במכתב לבן אחותו יצחק אפל בתל־אביב מיום 18 ביולי 1937 כתב, בין השאר: „זכרת במכתבך את הסופר זלמן עפשטיין [ליובאו 1860 — רמת־גן 1936] בתור עורך לספרו של אביך [יהודה ליב אפל], כי נפטר זה לא כבר, הלא ידעתי היטב את הסופר הגדול הזה בהיותו עוד בעירנו בין פליטי המלחמה הגדולה שבאו הנה מערים רבות ברוסיא. וגם אחרי שהעתיק מושבו למאסקווי נפגשנו איש את רעהו לעתים רחוקות בבואו הנה להתעסק בעבודת סופרים בהביבליותיקה הפומבית שלנו. בו היתה הרבה מיפיפיותו של יפת גם בחיצוניותו — יען כי איש יפה תואר היה וגם בפנימיותו — כסופר היה פה טהור ועט נקי מכל הלאת סופרים ווהמתם. מאד הצטערתי בקראי את מאמרו „אזכרת יצחק", אשר בו הוא בוכה וסופד על אבדן בנו יחידו, את יצחק בלא עת. היו לו ימים טובים ברוסיא וימים רעים, ודומני, כי לא טוב היה גורלו באי"י ויהי מחוסר פרנסה. ועתה ספר נא לי, אם מת עפשטיין מחמת זקנה או מחמת עוני ומחלה?"

א36 התור. רמז לתורים בחנויות המזון בימי המחסור בברית המועצות.

37 מעין תדפיס מיוחד שבו מדובר על משפחת מגיד.

שלמה ברויימן

לדמותו של היהודי בספרות הרוסית של המאה התשע־עשרה*

א. ס. פושקין (1799—1837)

פושקין לא הכיר מקרוב את חיי היהודים בזמנו, אך הוא גם לא התעניין ביותר בגורלם בכלל; ולפיכך אין למצוא בהערכותיו ובתיאוריו המועטים והמקריים בתחום זה, הפזורים פה ושם בכתביו, השתקפות של מציאות קונקרטית, בהארתו המקורית של יוצר גדול ואדם נאור כמותו, ולא נסיון רציני לתהות על שאלת־היהודים כתופעה היסטורית עולמית, אלא חזרה על מוטיבים מקובלים ומשפטים קדומים — גם דתיים — שנשתרשו בספרות ובמסורת העממית שבעל־פה של עמי־אירופה במשך מאות בשנים. לעובדה זו נודעת חשיבות מיוחדת, שכן, ראשית, פושקין, כמחוללה של תקופה חדשה בספרות הרוסית, הנחיל לדורו מושגים, נושאים ומטבעות־לשון, שנעשו בה, באותה ספרות, נכסי־יסוד; ושנית, המוני הקוראים הרוסיים, שיצירותיו של משורר לאומי זה היו שגורות בפיהם, מעצם ילדותם, הושפעו עמוקות מיחסו העוין ליהודים. — פושקין היה גם המשורר הנערץ והאהוב על משכילי־ישראל ברוסיה, לסוגיהם השונים; ורבות טרחו הללו, בייחוד המתבוללים שבהם, ליטול את העוקץ משיריו האנטישמיים, אם בטענה, שאין הם אלא חיקויים ועיבודים של אגדות־עם סלאביות, או על־ידי הפלגה יתירה בערכם של השירים הספורים, שבהם מגלה מחברם עמדה חיובית, או לפחות נייטראלית, כלפי היהודים. בספרות על פושקין בשלושים—ארבעים השנים האחרונות מסתמנת השתחררות מגישה אפולוגטית זו.

---

* פרקים מתוך עבודה, שנכתבה בשנים 1962—1963, בה נסקרו דמויותיהם של יהודים ביצירותיה של שורת מספרים ומשוררים רוסיים — מן הבולטים והטיפוסיים שבתחום הנדון — וכן סוכמו בו גישותיהם של כמה מהם, במידה שהללו נוקקו גם לפובליציסטיקה, לשאלה היהודית ברוסיה.

1. ראה: י. ל. קצנלסון, תולדות פושקין, הקדמה לקובץ התרגומים (בידי ד. פרישמאן), „משירי פושקין", פטרבורג 1899, עמ' VI—VII; ב. צ. כ"ץ, פושקין, יחסו ליהודים ויחסה של היהדות הרוסית אליו, „הבוקר" מיום 12 בפברואר 1937, עמ' 3, 6; י. קלינוב, בדורותיו, „הארץ" מיום 19 בפברואר 1937, עמ' 9—10; יוסף קלוזנר, „אלכסנדר פושקין" בספר „מגדולי הספרות העולמית", ירושלים 1954, עמ' 173—174;

(1 **С. Станиславский.** По поводу шестидесятилетия со дня рождения А. С. Пушкина, Восход, Март, 1897, Современная летопись, стр. 7—14; Х., К предстоящему празднику русской литературы. (По поводу 100-летнего юбилея А. С. Пушкина), Хроника Восхода 1899, № 21, стр. 629—630.

(1 **Д. Заславский,** Евреи в русской литературе, Еврейская Летопись, Сборник I, Петроград—Москва 1923, стр. 63—67.

J. Kunitz, Russian Literature and the Jew, New-York 1929, pp. 19—25.

אין ספק בדבר, שפושקין רחש איבה ובוז ליהודים בימיו; ועל כך ניתן לעמוד, קודם כל, מתוך כמה הערות, שרשמן, לפי תומו, ביומנו ובמכתביו הפרטיים לאנשים קרובים. מבחינה זו אפייני ביותר סיפורו על פגישתו הבלתי־צפויה עם יד״ד, שמשום־מה לא זיהה אותו בסקירה ראשונה; ומאחר שהוא, פושקין, חשבו לז׳יד — ומלה זו היא בפיו, דרך־קבע, כינוי־גנאי ליהודי — הפנה אליו בסלידה את גבו, שכן בעיניו קשורים המושגים מרגל וז׳יד קשר בל־יינתק, ומן הסתם נקרא זה האחרון לפטרבורג לרגל מלשינויות, או לשם מתן ביאורים בענייניים כגון אלה[2]. בנעימה דומה מתאר פושקין את מסעו ב„דיליז׳אנס״ ממוסקבה לפטרבורג, בחברתם של סוחר גרמני מריגה וז׳יד מממל, שנסע על חשבונו של הגרמני והשתדל לבדרו לאורך כל הדרך בשיחה משעשעת, שבה שולבו, בין השאר, סיפורים מתוך „איבאן וי׳יגין״, חיבורו האנטישמי המפורסם של פ. בולגארין, שעליו ידובר להלן[3]. — על הסתייגותו הקיצונית של פושקין מהיהודים מלמד גם העדר כל עדות בכתביו, ובמיוחד באגרותיו הפרטיות, על מגע אישי כלשהו עמם; והרי ידוע לנו, שבימי מחלתו מצא מחסה ב„בקתה של ז׳יד״[4], ובוודאי היתה לו הזדמנות להציץ לעולמם בתקופת קישיניוב (1820—1823) שלו[5], אבל עולם זר ושנוא זה דחה אותו, נשאר סגור ומסוגר בפניו.

דמויות היהודים ביצירותיו של פושקין באות, לאמתו של דבר, להמחיש את גישתו העקרונית לעם זה. כך, למשל, מופיע „הז׳יד הבזוי״ בשירו „הצעיף השחור״ (1820) כמלשין, המעיר את אזנו של הצעיר האוהב על בגידת אהובתו בו; וכתגמול על שירות בלתי־מכובד זה מקבל הוא זהב, בצירוף קללה נמרצת. התאשרות הידיעה מביאה לרצח הבוגדת בידי אוהבה אכול־הקנאה, שמאז ניטלו ממנו לעולמים חדוות־החיים וטעם־החיים. והגורם הישיר להתחוללותה של אותה טראגדיה הוא אפוא רוע־לבו של ז׳יד הולך־רכיל מחמת רדיפת־בצע[6]. — שליחות מחפירה עוד יותר ממלא „הז׳יד בן־הבליעל״ בשיר „פיודור ויילנה״ (1835), שאליו פונה סטאמאטי הזקן הבלה בבקשת עצה: כיצד להפרע מיילנה הצעירה והיפה, המתנכרת לו. לפי עצתו של זה, הואכלה הצעירה בשזיף טבול בדמה של קרפדה; והתוצאה היא: תפיחת בטנה של יילנה, המעוררת את חשדותיו של בעלה, ובשעת התפרצות זעמו הוא עורף

---

2. רשימת־יומן מ־15 באוקטובר 1827, כל כתבי א. ס. פושקין בעשרה כרכים (ברוסית), הוצאת האקדמיה למדעים של ססס״ר, מוסקבה—לנינגראד 1949 (להלן — „כתבים״), כרך VIII, עמ׳ 20—21.

3. מכתב לאשתו 2. 1. פושקינה מיום 8 בדצמבר 1831, כתבים, X, 393. מעניין לציין, שהיהודי מממל מעריך ספר־פלסתר זה כ„מקסים בתכלית״. ראה מכתבו של פושקין לבורגארין מנובמבר (עד ה־18) 1827, שם, שם, עמ׳ 237, שבו נאמר: ראשי ולבי הם מזמן שלך [של בולגארין]״. אמנם בתקופה מאוחרת יותר שובשו היחסים ביניהם.

4. מכתב לאחיו ל. ס. פושקין מיום 24 בספטמבר 1820, כתבים, X, 17.

5. בפרק־זמן זה נכתב שיר־האהבה „בריסטוס קם לתחייה, רבקה שלי״ (1821), והדברים אמורים כאן בבת־ישראל קישיניובית; אך חיבה לצעירה חננית אינה עולה, בדרך הטבע, בקנה אחד עם שינוי היחס לטובה לציבור, שהיא נמנית עמה.

6. כתבים, II, 16—17; 401. שיר זה נתפרסם לראשונה ב־1821, בתוספת כותרת־משנה: „שיר מולדאבי״.

את ראשה. משמתגלה האמת — כא גם המכשף המרושע על ענשו: פיודור „תורג את הז׳יד ככלב״ [7]. — בשירו „הוסאר״ (1833) מרחיק פושקין לכת ומתאר — אמנם בצורת מחזה־בלהות בחלומו של פרש שיכור — הר־קסמים, שעליו עומדים דודים רותחים, שהם שרים, משחקים ושורקים; ובד בבד עם „הילולא מתועבת זו״ נערך טכס הכנסתו לחופה של ז׳יד עם צפרדע״ [8]. — כהשלמה „טבעית״ לתמונה הקודרת הכללית, ששורטטה עד כה, באה דמותו, המוכרת כל כך מאז ומתמיד בספרות האנטישמית, של היהודי המלווה בריבית, שהוא ערמומי, חנפן, מתרפס, פחדן, שקרן, והעיקר — שטוף בבולמוס־הממון, שאינו נרתע מפני שום מעצורים מוסריים והמעז אפילו להציע לבן להרעיל את אביו, על־מנת להקדים לרשת את רכושו. כך מצטייר הז׳יד באריכות יתירה במחזה „האביר הקמצן״ (1830) [9].

חריגה קלה ממסגרת הגישה השגרתית השלילית ליהודים יש לראות ברשימה קטנה אחת ביומן הקישיניובי של פושקין על הלווייתו של המיטרו־פוליט המקומי. במעמד זה, מעיד המשורר, מצאו חן בעיניו ביותר הז׳ידים, שמילאו את הרחובות הצפופים, עלו על הגגות והיוו קבוצות ציוריות. אמנם פניהם הביעו שוויון־נפש, אבל עם זאת לא נכשלו באף בת־צחוק אחת, או בתנועה בלתי־צנועה אחת. „הם מפחדים מפני הנוצרים — קובע הוא — ועל־כן הם פי־מאה הגונים מהם״ [10]. — השיר הקטן „כריסטוס קם לתחייה״ (1821), שנכתב בקישיניוב, אינו אלא הלצה בשעת־רצון של נוצרי, המוכן, כביכול, לקבל את דת־משה חמורת נשיקה לצעירה יהודית נאה [11], ואין כל סיבה של ממש להפריז בחשיבותו מבחינת יחסו של המשורר ליהודים. — הפתעה נעימה הרבה יותר היא לנו הפגישה עם היהודי (בפירוש יהודי ולא ז׳יד!) בעל התלתלים השחורים בפואמה „האחים השודדים״ (1821—1822), כחבר שווה־זכויות לכל דבר בקבוצה הספסונית של שודדים ורוצחים בני לאומים שונים — כגון: קאלמיקים, באשקירים, פינים, קוזאקים מן הדון, צוענים — הנערכת מסביב למדורות על חוף הוולגה. הזיקה ל„משפחה נוראה״ זו, כהגדרתה בפואמה, שהוכתמה במעשי־פשע־ורישע לאין־ספור ושהמטרה האחת, המלכדת את כל הנמנים עמה, היא חיים ללא חוק וללא מרות לשלטון, אינה נזקפת כאן לחובתו המיוחדת של היהודי; ואפייני מאוד הדבר, שכאובייקט לפעולות־גזל־ורצח של בני אותה חבורה עצמה מופיע שוב „הז׳יד העשיר״ (לא היהודי!) דווקא ליד „הכומר הדל״ [12]. — יוצא־דופן לגמרי ביצירתו של פושקין, מגקודת־ראות הגישה ליהודים, הוא קטע מפואמה, שלא נשלמה, המפורסם בכותרת „התחלה של סיפור״ (1826). בנעימה נוגה ונוגעת עד הלב מתוארת בו בקתה יהודית,

---

7. שם, III, 294—297; 517—518. שיר בסדרה „שירי הסלאבים המערביים״, שהם ברובם — ו„סיודור ויילנה״ בכלל זה — עיבודים של יצירות עממיות, שכונסו ב־1827, בתרגום לצרפתית, על־ידי פ. מרימה. ראה: שם, שם, עמ׳ 284.
8. כתבים, III, 252, 515.
9. שם, V, 335—341, 599—600.
10. רשימה מיום 3 באפריל 1821, שם, VIII, 17.
11. שם, II, 72, 410.
12. שם, IV, 165—167, 533—534.

שבאחת מפינותיה עומדת מנורה, המסיצה אור קלוש, ולידה מעיין זקן בספר התנ"ך; ליד העריסה הריקה בוכה יהודיה צעירה (ודאי על ילדה הרך, שנקטף לא מכבר); בפינה אחרת יושב יהודי צעיר, בראש מורכן, שקוע בהרהורים עמוקים; ואילו זקנה אחת מכינה ביחחיים את ארוחת־הערב. משסיים הזקן את קריאתו בספר הקדוש — מעמידה הזקנה את הארוחה הדלה על השולחן ומזמינה אליו את בני־הבית, אך איש מהם אינו זע ממקומו: אין לבם נתון כל עיקר לאכילה. כך חולפות השעות בדומיה. כל העולם נרדם בחסות הלילה, אולם אין השינה המענגת פוקדת את הבקתה היהודית, אותה לבדה. משצלצל פעמון־העיר לאות, שהגיע זמן־חצות, נשמעת לפתע דפיקה ביד כבדה בדלת הבקתה. המשפחה מתחלחלת. הצעיר היהודי פותח במבוכה את הדלת ולבית נכנס נודד בלתי־מוכר עם מקל־דרכים בידו[13]. — עכשיו ידוע לנו, שהקטע הנדון, הכתוב ללא ספק מתוך אהדה לעם היהודי, אינו אלא מעין פתיחה לפואמה גדולה בשם „היהודי הנצחי", שתוכננה על־ידי פושקין והעסיקה אותו זמן רב[14]. — ברוח דומה חדור גם הקטע מן הפואמה „יהודית" (1835) — שאף הוא אינו אלא התחלה בלבד, שלא זכתה להמשך ולסיום — המבוסס על המשת הפרקים הראשונים של הספר החיצוני „יהודית". המשורר מבליט כאן את אמונתו האיתנה של ישראל באלוהיו ואת עמידתו המכובדת, ללא הרכנת־ראש, בפני הולופרנס, המצביא הגא והאכזר של מלך אשור[15].

---

13. שם, II, 348, 442. — הקטע הנדון מופיע בכותרת „התחלה של סיפור" («Начало повести») בהוצאות השונות של כתבי־פושקין. פרט לכמה הוצאות סובייטיות — כגון זו של האקדמיה למדעים, שבה אנו משתמשים כאן; וההוצאה בשישה כרכים (מוסקבה, 1949—1950); וההוצאה בכרך אחד (מוסקבה 1949) — שבהן הוא בא ללא כל כותרת. ודאי, הטעם לכך, שזו היא הוספת העורך של עזבון־המשורר. — לעומת־זאת מכונה הקטע בהוצאה הסובייטית האחרונה של שירי־פושקין, בעשרה כרכים, שהתחילה לראות אור במוסקבה ב־1959 ושעד סוף 1962 הגיעו ממנה לארץ תשעה כרכים, בשם „אהספר" («Aracфер») ראה הוצאה זו, כרך III, עמ' 404, 534—535. על הסיבה יזכור להלן בהערה 14.

14. לפני כמה שנים נתפרסמו בתרגום רוסי כמה רשימות מתוך יומנו של פ. מאלייבסקי, ידידו של המשורר הפולני א. מיצקביץ', הכוללות, בין השאר, ידיעות על פגישותיו של מאלייבסקי עם פושקין, לעניינו נוגעת רשימה אחת מיום 19 בפברואר 1827, שאנו מביאים אותה בשלימותה וכצורתה: „פושקין." על "Juif errant" שלו. בבקתה של יהודי הולך תינוק למות. בשעת הבכי אומר אדם לאם: „אל תבכי. לא הממות איום, איומים החיים. אני הזיד הנודד. אני ראיתי את ישו, הנושא צלב, והתעללתי בו". במעמדו הולך למות זקן בן מאה ועשרים שנה. זה עושה עליו רושם חזק יותר מנפילת הקיסרות הרומית". ראה
Т. Павловская. Пушкин в дневнике Франтишка (14
Малевского, Литературное Наследство, том. LVIII, стр. 263—268.
(הפסקה על „היהודי הנצחי" היא בעמ' 266).

פאבלובסקאיה, מחברת המאמר, משערת, שפושקין נזקק לאגדה מימי־הביניים על האדם, הנושא בנטל החיים הנצחיים, כאמצעי להבעת השקפותיו על המציאות הקודרת ברוסיה בתקופתו של ניקולאי I. ראה: שם, עמ' 264—265.

15. כתבים, III, 362—363, 521. — גם הכותרת המקובלת של קטע זה, שניתנה מן הסתם על־ידי העורך של עזבון־המשורר, הושמטה בשלוש מתוך ארבע ההוצאות הסובייטיות של כתבי־פושקין, שנזכרו למעלה בהערה 13, ואילו ברביעית, באחרונה שבהן — היינו, זו מן השנים 1959—1962 — היא מופיעה שוב.

באחד המחקרים החדשים על פושקין נתפרסמה ידיעה, שבתקופת קישיניוב למד עברית, מתוך כוונה להגיע להבנת התנ"ך במקורו[16]. ספק הוא, אם אמנם התקדם במידה ניכרת לקראת מטרה זו, אבל אותו נסיון מעיד על זיקה קרובה לספר־הספרים. על בקיאותו ביצירה זו ניתן לעמוד גם מהודאתו בהערת־אגב בשירו „מתוך מכתב לוויגל" (1823), שבו מגנה הוא את „העיר הארורה" קישיניוב ומאחל לה שתמחה כולה — על החנויות המזוהמות של היהודים שבה — מעל פני האדמה, בדומה לסדום, אך, מוסיף המשורר, מכיר הוא יותר מדי טוב את התנ"ך משיבוא לכלל טעות ויציין דמיון גם במהותן של שתי ערים אלו, שכן קישיניוב גרועה לאין ערוך אף מסדום[17].

לפושקין קסמה „הרוח הקדושה", כלשונו, החופפת על התנ"ך, אבל, בעיקרו של דבר, היו כתבי שקספיר וגתה יותר לפי רוחו[18]. בהקשר זה מן הראוי להזכיר את הערכתו הקולעת של פושקין על יצירתו של שקספיר בכלל ועל דמותו של שיילוק במחזהו „הסוחר מונציה" בפרט. בחבדל מגיבוריו של מולייר, שאינם אלא הגשמות של תכונות או ליקויים אנושיים, הרי טיפוסיו של שקספיר הם יצורים חיים, שפועלים בהם יצרים שונים. הקמצן של מולייר, למשל, הוא קמצן — ותו לא, בעוד ששיילוק הוא, נוסף על להיטותו לכסף, אדם שנון ומהיר־תפיסה, שוחר־נקם ואם אוהב ומסור לילדיו[19].

16. מאמרו של ב. צ. כ"ץ, שנרשם למעלה בהערה 1, עמ' 3.
17. כתבים, II, 150—151, 419.
18. מכתב לו. ק. קיוכלבקר מאפריל—מאי 1824, שם, X, 86.
19. שם, VII, 516.

מ. יו לרמונטוב (1814—1841)

בספרות על לרמונטוב הוטעמה כל צרכה השפעתם הישירה והעקיפה של סופרים אירופיים כביירון, לסינג ושילר על עיצוב תפיסת־החיים ההומאניסטית שלו בכלל ועל התעניינותו האוהדת בגורל־ישראל בפרט[1]; אך ניתנה האמת להאמר, שקביעה אחרונה זו כוחה יפה בעיקר — ואולי רק — לגבי יצירת־הנעורים „הספרדים", ובשום פנים אין היא הולמת את שירתו במלוא־היקפה. בעצם מועטות הן הדמויות של היהודים בה, ואין הן שונות במהותן השלילית והאנטיפאטית מאלו השכיחות בספרות הבלטריסטית הרוסית במחציתה הראשונה של המאה הי"ט.

גם הז'יד — ולא בכל מקום זו מלת־גנאי בפיו של לרמונטוב — בפואמה „סאשקה" (1835—1836) הוא מרגל; ועל יחסו הפנימי של המשורר כלפיו, לאחר שזה נפל קרבן לכדור תועה, מעידה הערתו רבת־המשמעות: רבים נאנחו על כך, ש„ז'יד עלוב ואומלל" זה לא נפח את נשמתו „תחת מגלב"[2]. ללמדך, שמוות בכדור הוא למעלה מכבודו של יצור נחות כמותו מטבע בריאותו. — בפואמה „הפושע" (1829), שנכתבה, לפי המשוער, בהשראת „האחים השודדים" של פושקין, רואה הגיבור, ראש כנופיית שודדים, חובה לעצמו לציין במפורש את עברם של שני חבריו היהודיים בנדודיו ביערות, כסוחרים ורמאים; ולא זו בלבד, אלא שלמרות שיתוף־העיסוק־והגורל ביניהם, אין היהודים מגלים גם במקצועם החדש מידות של אבירות: אין הם נרתעים מלשדוד כסף מגוויית־אדם, שנרצח בשוגג בידי בנו, והם עושים זאת לעיני הבן, ההמום מהאסון, דווקא. וכשאחד מהשניים מעז לחטוף את אשתו הצעירה, השנייה, של האב, שהיא גם אהובתו של הגיבור — תולה זה האחרון את הפושע על עץ אורן למאכל־עורבים: וכך, מטעים

---

1. ראה: ב. צ. כ"ץ, פושקין, יחסו ליהודים ויחסה של היהדות הרוסית אליו, „הבוקר" מיום 12 בפברואר 1937, עמ' 3; י. קלינוב, בדורותיו, „הארץ" מיום 19 בפברואר 1937, עמ' 9; יוסף קלוזנר, המאמר „מיכאל לרמונטוב" בספר „מגדולי הספרות העולמית", ירושלים 1954, עמ' 192, 210—211.

В. Водовозов, М. Ю. Лермонтов, Еврейская Энцикло- (1 педия, том X, стр. 171—173; **Л. В.,** М. Ю. Лермонтов (К 75-летию со дня смерти). 1841—1916 г. Новый Путь 1916, № 28, стр. 7—11; **Л. Заславский,** Евреи в русской литературе, Еврейская Летопись. Сборник I, Петроград — Москва 1923, стр. 63—64, 67—68; **Л. Гросман,** Лермонтов и культура Востока, Литературное Наследство, том XLIII—XLIV, Москва, 1941, стр. 673—744.

לעניינו נוגע הפרק העשירי במחקרו של גרוסמאן — „הספרדים' ופרשת־וליו", עמ' 715—735, 742—744. פרק זה תורגם לעברית ונתפרסם, ללא ציון המקור ובהשמטת מראי־המקומות, ב„אורלוגין" חוברת 1, דצמבר 1950, עמ' 204—211, בכותרת „לרמונטוב ועלילת־דם (לחקר התימטיקה היהודית ביצירתו)";

J. Kunitz, Russian Literature and the Jew, New-York 1929, pp. 26—28.

2. כתבי מ. יו. לרמונטוב בארבעה כרכים (ברוסית), בהוצאת האקדמיה למדעים של סס"ר, מוסקבה—לניגראד 1958—1959 (להלן — „כתבים"), כרך II, עמ' 355—356.

הוא, „בא יהודי (אולי רמז ליהודה איש־קריות) על ענשו. ובקורת־רוח מיוחדת מציין הגיבור, שבביקורו לאחר זמן ניכר במקום־המעשה עדיין זכה לראות כיצד מכרסמת דיה את שריריי הבשר על שלדו של התלוי[3]. — הז״ד שפריך במחזה „מאַסקאַראד״ (1835) אינו טוב מאחיו למוצא הנזכרים. לפנינו טיפוס דוחה בהופעתו החיצונית ובתכונות נפשו. הוא מלווה בריבית, בעיקר לבני המעמד הרוסי הגבוה, השטופים במשחק־הקלפים. כן יש לו יד בכל מיני אינטריגות ועסקות אפלות, שאפשר להפיק מהן טובת־הנאה, ואינו נוהג אנינות־דעת יתירה בתחום זה. שפריך הוא חנפן, מתרפס בפני תקיפים ואנשי־שם, ובמיוחד מפתיע כשרו להסתגל במהירות ובגמישות לכל הנסיבות המשתנות, לפי צרכי־השעה. למטרה זו מנצל הוא את כשרונותיו, ידיעותיו המרובות וקשריו החברתיים הנרחבים — ללא כל מעצורים מוסריים וללא כל הכרת־ערך אנושית. אחד הגיבורים מגדיר את שפריך כשד בצורת אדם, המדבר בכל הלשונות שבעולם, ואין דבר נעלם ממנו; והעיקר: בין כופרים הוא אפיקורוס למופת; עם אדוקים מתחסדים — יזואיט; עם קלפנים — קוביוסטוס מובהק; ואילו במחיצת אנשים הגונים מגלה הוא מידות נאות להפליא. לא פעם ספג ז״ד זה מכות בשל תככיו ותעלוליו, אבל מתוך מהלך המחזה יש להסיק, שאותו ברגש לא התרשם ביותר מהן. החברה הרוסית האריסטוקראטית, היהירה, הבזבזנית וקלת־הדעת, המתוארת ב„מאַסקאַראד״, אינה מזלזלת, כמובן, באשראי, שז״ד זה מעמיד לרשותה, לבילוייה ובידוריה, אך עם זאת רוחשת היא לו — ורוחש גם המשורר כעצם מעצמו וכבשר מבשרו של מעמד זה — איבה ובוז עמוקים ומסתייגת ממנו בשחצנות. הוא בעיניה נצר זר, כמעט אנורמאלי, שלעולם לא ייקלט בה כשווה בין שווים. תגיגוד החריף בינה לבינו מומחש גם בגישותיהם השונות לנוהג הדו־קרב, שהיה מקובל בימים ההם בחוג האצולה, כפורקן לרגש־הכבוד שנפגע; וכידוע, קיפחו גם פושקין ולרמונטוב את חייהם בגיל צעיר בדו־קרב. שפריך פוסל לחלוטין כל נכונות להקרבת החיים או לסיכונם ללא תכלית תועלתית, חמרית[4].

יחסו הנלבב של לרמונטוב לציון ונופה, שבא על ביטויו בשירו „דליה מארץ־ישראל״ (1837), אינו אלא אחד הגילויים לאהבתו למזרח האכסוטי, שנתייחד לו מדור נרחב למדי ביצירתו של רומנטיקן זה[5]. — כך יש לפרש לפי פשוטה את ה„באלאדה״״ (1832) — הפותחת במלים: „לאן את כה ממהרת, יהודיה צעירה״ — שנוהגים למנותה עם השירים ה„פילושמיים״ שלו. מסתבר, שהמשורר נתכוון להבליט בה לא רק את סבלה הנפשי ואת עוצם אהבתה הטהורה של בת־ישראל לרוסי, אלא גם — ואולי בעיקר — את קנאותו העיוורת ואת אכזריותו של האב היהודי האדוק, הרוצח את בתו מאהבה[6]. — ברור איפוא,

---

3. שם, II, 56—59.

4. שם, III, 350—352, 371, 405—407, 410—414. הפרוטוטיפוס של שפריך הוא אדם בשם א. ל. אלקאן, שזכה לפרסום רחב בין אנשי הסאלונים בפטרבורג והיה מעורב בכמה שערוריות. סופרים רוסיים, בכללם הדראמאטורגן המפורסם א. ס. גריבויידוב, תיארוהו ביצירותיהם. ראה פרטים על כך: שם, III, 772—773.

5. ראה מחקרו המקיף על נושא זה של ל. גרוסמאן, שנרשם למעלה בהערה 1.

6. כתבים, I, 396—397.

שתמחזה „הספרדים" אינו, מבחינת הגישה לעם־ישראל, פרט, היוצא ללמד על הכלל [7].

מקום ההתרחשויות, המתוארות בטראגדיה „הספרדים" (1830), היא ספרד, ותקופתן — המאות הט"ו—הי"ז; אך לא האמת ההיסטורית לשמה היא מטרתו הנכספת של לרמונטוב ביצירה זו — ואכן לוקה היא לעתים בסטיות רציניות ממנה [8] — אלא המאבק בתופעות העוול החברתי והלאומי והשחיתות הבלתי־מרוסנת של צמרת הכנסייה הקאתולית, ששררו גם בימיו של המשורר. הוא נזקק אפוא לרקע ההיסטורי, כטכסיס־הסוואה לביקרתו על אותן קלקלות אקטואליות [9]. במסגרת זו משתלב יפה בתמונה הכללית — כפי שהוכיח ל. גרוסמאן [10] — גם הדיון במחזה בשאלת־היהודים, שהסעיר את דעת־הקהל ברוסיה ובאירופה, בעקבות עלילת־הדם בווליז', שהמשפט נגד הנאשמים בה נמשך בהפסקות מ־1823 עד 1835; וכמה רוסים נאורים, בכללם מבני חוגו הקרוב של לרמונטוב, אף נחלצו להצלת קרבנות־העלילה ולטיהור שמו המוכתם של העם היהודי. הד ברור לכך שומעים אנו בדבריו של פרנאנדו על רשעותם ושפלותם המוסרית של הספרדים, שמלכם מספסר בעם, ואילו העם — בחירות; ולשם הפסת דעתו של אציל או נזיר מוכנים לדון אדם חף מפשע לעינויי־שאול, או להעלותו, בשל מלה אחת, על המוקד, וכן לתת למסכן לגווע — מאחורי חלונם ממש — ברעב, אם אינו עונד צלב על צווארו [11]. ואין הבר השופטים בספרד, מכריז הוא במרירות, אלא עצרת־מרצחים [12].

פרנאנדו, הדמות המרכזית במחזה, הוא בן להורים יהודיים, שנעזב בנסיבות טראגיות בעודו בגיל רך, והוא גדל ונתחנך — בלא לדעת על מוצאו — בביתו של אלבארץ, אציל ספרדי רם־יחס. פרנאנדו מצטיין בהכרת־

---

7. השיר „מלודיה יהודית" (1830), שהמלים הראשונות שלו הן „בכה, ישראל!" ושמרבים להזכירו ולצטטו במאמרים שונים על לרמונטוב, אינו אלא קטע מתוך „הספרדים"; ואמנם בהוצאות הסובייטיות של כתביו־המשורר (בארבעה כרכים, מוסקבה—לנינגראד 1948, וזו של האקדמיה למדעים, שנרשמה למעלה בהערה 2), שהיו לנגד עיני, אין הוא מופיע כיצירה בפני עצמה, לשיר השני בשם „מלודיה יהודית" (1830). (כתבים, I, 101), ששורת־הפתיחה שלו היא: „ראיתי לעתים איך כוכב לילה"... אין כל תוכן יהודי. — למען השלימות תובא כאן רשימה משנת 1832 מעובנו של לרמונטוב על אחת התכניות — שלא נתממשו — לפואמה שלו „דמון" (1841). וזו לשונה במלואה: „בזמן שהיהודים היו בשבי־בבל (מתוך התנ"ך). יהודיה: אביה עיוור; הוא רואה אותה לראשונה ישנה. לאחר־מכן היא שרה לאביה על ימי־קדם ועל קרבת המלאך; — וכולי כקודם. — היהודים חוזרים למולדתם — קברה נשאר בנכר". ראה: כתבים, IV, 522, 669—670.

8. ראה: כתבים, III, 734.

9. למעשה לא הועיל נסיון־ההסוואה; ולא מקרה הוא, כמובן, שקטעים מטראגדיה זו נתפרסמו לראשונה רק ב־1857 (ראה: כתבים, III, 733), היינו, לאחר מותו של הצאר ניקולאי I, שדיכא בשעתו בידי־ברזל כל זיע של מחשבה מתקדמת וחפשית, ובתחילת תקופת „התיקונים הגדולים" של יורשו של כסא־המלכות — אלכסנדר II.

10. ראה מאמרו, הנזכר למעלה בהערה 1, פרק עשירי, עמ' 715—735, 742—744.

11. כתבים, III, 72—73.

12. שם, III, 149.

ערך אנושיות, בכנות, באומץ ובתחושה אבירית; וקשה לחרוץ משפט על כוונתו של לרמונטוב בעיצובה של דמות זו. אם להטעים, שגם אדם, שדם יהודי זורם בעורקיו, אינו נטול מלידה אותן מידות־תרומיות, שהן כה זרות ליהודים, כפי שהוטעם ביצירותיו האחרות של המשורר; או לרמוז, שרמתם הירודה של היהודים בימינו היא רק פרי התנאים האובייקטיביים, שהם נתונים בהם מאונס. על כל פנים אין לנו אלא מה שעינינו רואות; ובמחזה הנדון מצטייר פרנאנדו כצעיר ספרדי גא, אמנם בעל השקפות נאורות יותר מאלו של בני־ארצו, אך אינו חפשי מרגשות אנטישמיים. גם הוא מטיח בפני משה כמה הערות ארסיות על חשבון תכונותיו „היהודיות" המסרתיות במרגל ורודף בצע[12]. וכשזה האחרון מציע לפרנאנדו, שהצילו ממוות, תגמול על כך בצורת ארנק כסף, מגיב פרנאנדו בחריפות: „כלב! חייך אינם שווים ואת! איני שכיר שלך"[13]. ולאחר שגודע לו, שמשה הוא אביו, הוא מוכיחו על התרפסותו בפני היוואיטים ותובע ממנו, שילמד סוף־סוף לשנוא אויבים שפלים מסוגו של סוריני, סוכן האינקביזיציה, ואף לבוז להם[14].

המשפחה היהודית, המתוארת במחזה, חיה חיי־עושר, אבל שרויה היא גם באימה ובסכנה מתמידות לנוכח התנכלויותיה של החברה הנוצרית החשוכה והקנאית בעיצומה של תקופת־האינקביזיציה בספרד. אהדתו של המשורר, שוודאי הגיע לאזניו שמעה של עלילת־ולין הנזכרת, נתונה ליהודים המעונים והנרדפים בידי ההמון המוסת והכמרים חסרי־המצפון, רודפי־הבצע והשטופים בסיפוק תאוותיהם, והוא אופף אותה משפחה באווירה של תוגה חרישית, שובה לב, הן מחמת גורלה כחלק מכלל ישראל בגולה, והן לרגל אסונה הפרטי, עם אבדן הבן היחיד, שבסופו של דבר מתברר, כי אין הוא אלא פרנאנדו. משרתיו ומשרתותיו של משה שרים בשעת התעלות־הנשמה את „המלודיה היהודית", שהיא בעצם קינה על אבדן המולדת ההיסטורית ועל הייסורים שמתענים בהם פזורי־האומה במדבריות־הגולה, תוך תקווה שרק תפילה לוהטת לאלוהים לאור הלבנה עשויה להניעו להביא גאולה לישראל בדרך של שיבת־ציון. ופרנאנדו, המאוין לשירה זו, יודע להעריך את אשרם הגדול של השרים, החולמים על מולדת רחוקה, בעוד שלו, האסופי המחוסר־כל, זרה לגמרי הרגשה מרוממת זו[15].

במחזה נמסרו פרטים מועטים בלבד על אישיותו של משה. ידוע לנו, שסכנת־מוות מאיימת עליו מצד סוכני־האינקביזיציה; שאין לו כל אמון בחברה הספרדית הנוצרית הצמאה לדם; שמוכן הוא לגמול למצילו, בן הדת הזרה, בלי להרתע בפני קרבנות; וכיהודי מאמין משלים הוא עם גורל עמו, הנע ונד בעולם, בגזירת האל המתנכר לו[16]. דמותה ותפיסת־חייה של נעמי, בתו של משה, משורטטות במחזה ביתר הבלטה. היא גאה

13. שם, III, 96.42.
14. שם, III, 63.
15. שם, III, 158.
16. שם, III, 89—91.
ראה גם: שם, שם, עמ' 66.
17. שם, III 41—43, 64—65, 69—74, 97—105, 157—160.

על מוצאה היהודי, שהוא, לפי הכרתה, עתיק ורם־יחס יותר מזה של הספרדים היהירים, וכן דוחה היא בחריפות את הלחץ המופעל על בני־עמה להמיר את דתם. שום טובה לא תצמח, לדבריה, מהגדלת המחנה של הדוגלים בפיהם בעקרונות הענווה, האהבה לזולת והרחמים והמתכחשים להם למעשה[18]. נעמי חשה בכל ישותה את מרירות חיי הגלות של עמה הנרדף, אך היא חדורה אמונה איתנה באמתות הדברים, שנאמרו בכתבי־הקודש, כי יבוא יום וגם ישראל יזכה לתחייה לאומית[19]. אמנם עם כל דביקותה בעמה ובדתה, אין נעמי רואה כל חטא באהבתה לספרדי, אם הוא מחונן במידות־אנוש נאות; ואין היא מוכנה להקריב רגש זה בשל שיקולי־בושה או חיטוטי־מצפון[20].

ניתן לסכם ולקבוע, שבטראגדיה הנדונה מגנה לרמונטוב בן השש־עשרה בלשון נמרצת את יחסה של החברה הנוצרית ליהודים, שאינו אלא פרי של משפטים קדומים דתיים ולאומיים, מורשת ימי־הביניים האפלים; מעודד את היהודים לטיפוח רגש־הכבוד האישי והלאומי שלהם; תובע מהם לא להוסיף לכרוע ברך בפני אויביהם בנפש, אלא לרחוש להם איבה ובוז; משבח את נאמנותם לתקוות־הגאולה המסרתית; והעיקר — מרמז, אמנם במעומעם, ששאלת היהודים עשויה לבוא על פתרונה עם שובם למולדתם ההיסטורית. — בספרות הבלטריסטית הרוסית היו אלה צלילים, שלא נשמעו כמותם לא רק בדורו של לרמונטוב, אלא גם כמה עשרות שנים אחריו.

---

18. שם, III, 58.
19. שם, III, 62—63.
20. שם, III, 75, 102.

5. ו. בולגארין (1789—1859)

בהבדל מפושקין ולרמונטוב, שדמויות היהודים ביצירותיהם הן בעצם בבואות בלבד של דגמים ומסורות בספרות המערב־אירופית, או באגדות עממיות סלאביות, היו, כנראה, לבולגארין ידיעות מסוימות — אמנם חיצוניות וקלושות — על ההווי היהודי באזורי־פולניה, שסופחו לרוסיה, ועל תפקידם של החוכרים והסוחרים היהודיים בחיים הכלכליים כאן. וברומאן שלו, „איבאן ויז׳יגין" (1829) [1] מנצל הוא אינפורמאציה זו, ללא איסטניסות יתירה, להתקפה על יהדות רוסיה, כקיבוץ־טפילים רב־עצמה, המוצץ את לשדו של עם־הארץ; עוקף, לתועלתו האנוכית, את חוקי־החברה־והמדינה; ומטפח שחיתות גם בקרב עובדי הרשויות הממלכתיות, שבידיהן הופקד גורלו של האזרח. תפיסה זו, המומחשת והמתובלת — לשם יתר שכנוע, כביכול — באנקדוטות, הלצות ומימרות יהודיות ספציפיות, ברוסית משובשת ובמבטא מגוחך, נעשתה נחלתם של סופרים רוסיים בעלי רמה אמנותית ומוסרית מפוקפקת, שסיפקו לקורא ההמוני את התוצרת הקרובה ללבו [2]; אך אותה תפיסה אומצה, אם בשלימותה או בחלקה, גם על־ידי יוצרים ראשונים־במעלה ואנשים נאורים, שבתחומים אחרים הסתייגו בחריפות מבולגארין האדם והסופר, שמילא תפקיד שלילי בתולדות הספרות הרוסית, כדוברו המובהק של האגף הריאקציוני בציבוריות וכסוכנה, פשוטו כמשמעו, של „המחלקה השלישית", היא הבולשת הרוסית, שנתפרסמה לגנאי בתקופת־מלכותו של ניקולאי הראשון.

„איבן ויז׳יגין" הוא אבטוביוגראפיה של הגיבור הראשי, המספר בגילוי־לב ובנעימה הומוריסטית־סאטירית את אשר ראו עיניו ושמעו אזניו בסביבתו הקרובה, בליווי דברי־הערכה להם; וצורת־כתיבה זו מאפשרת לבולגארין להשמיע ישירות, ללא הסוואות כלשהן, מתוך גרונו של ויז׳יגין את השקפותיו שלו על הנושאים הנדונים בספר.

הז׳יד יוסל, חוכר הטחנות ובתי־המרזח של בעל־אחוזה בבילורוסיה, מתואר כאן כאישיות כל־יכולה כמעט באיזור נרחב — בזכות תבונתו, ידיעותיו, חריצותו וכספו ובעטיין של עצלותם וקלות־דעתם של האצילים ובערותם ושכרותם של האיכרים. והכל נזקקים לכספו או לעצתו, למן בעל־האחוזה בכבודו ובעצמו ועד לאחרון הרועים בכפר. יוסל הוא נאמנו וימינו של בעל־האחוזה: בשיתוף עמו נקבעות התכניות למכירת התוצרת של המשק; לגיוס כספים ולהשקעות ולביטול חובות ישנים; לפתיחת הליכים משפטיים;

(1 Иван Выжигин, Нравственно-сатирический роман, части I—IV. С.-Петербург, 1829.

על בולגארין ותקופתו ראה:

(1 С. М. Гинзбург, Минувшее, Петроград 1923, стр. 15—19.

2. החיבורים מסוג זה (עד שנת 1889), שראו אור בספרים מיוחדים או בכתבי־עת, נרשמו במדריך הביבליוגראפי (במדור „היהודים בספרות היפה המקורית הרוסית"),

(2 Систематический указатель литературы о евреях на русском языке, С.-Петербург, 1892, стр. 367—395.

ובעיקר להגדלת ההכנסות על־ידי ניצול האיכרים. נוסף על כך משמש יוסל מקור אינפורמאציה לאדוניו על ההתרחשויות בעולם המדיני בכלל ובערים והגדולות ברוסיה בפרט, שבהן היו לו כתבים מיוחדים. למרות תלותו הגמורה של בעל־האחוזה בהדרכתו היום־יומית ובאמצעיו הכספיים של יוסל — אין היהודי סולד מהפלגה בדברי־הנופה בשבח אדונו ומהתרפסות בפניו, מתוך חשבון קר, שקניית אמונו הבלתי־מוגבל היא תנאי מוקדם להתעשרות על חשבון המון־העם. וכך, מטעים ויז׳יגין־בולגארין, מצץ הז׳יד בערפד את דם האיכרים וזרע בכל מקום עוני, מחסור וסבל. כהמחשה לכך בא הסיפור על דרכי מימון הנשף של בעל־האחוזה. מתוך חשש לתשלום בהתחייבויות או בשטרות תמורת היינות והמאכלים, שהוכנו לחגיגה זו, ראה יוסל לנכון להזמין למראית־עין את האספקה משני יהודים אחרים, שיכלו לדחות — ללא כל סיכון לעצמם — את צורת התשלום הנזכרת; ומאחר שלבעל־האחוזה לא היה כסף מזומן, ואף התבואה עדיין לא הבשילה, — נמכרה זו לפי דסיאטינות בשדה, בתוספת תריסרי עגלים לאחר שיבואו לעולם, ויוסל קיבל ייפוי־כוח מהספקים המדומים להפעיל הסדר זה עם גמר הקציר והדייש ומשייוולדו העגלים. כן המציא החוכר לאדונו רשימה של איכרים, שהיו להם תרנגולים, אפרוחים, ביצים ותמאה, על־מנת להחרימם לצרכי הנשף, אם בהסכמת בעליהם או באמצעי־כפייה ובאיומים •בענשים אכזריים״.

בהמשך הספר חוזר בולגארין פעם בפעם לנושא היהודי ומתוך גישה עוינת עקיבה. לכך מוקדש פרק גדול בשם „הז׳יד העשיר ומקורות־עשרו״, המלא וגדוש פרטי־פרטים על רדיפת־הבצע של היהודים, קמצנותם, אי־נקיונם, שפלותם המוסרית, פחדנותם, צביעותם וערמתם — ומעל לכל: על ניצולם המחפיר והבלתי־מרוסן, בטכסיסי־רמייה, את האוכלוסייה הנוצרית, לכל שכבותיה, העומדת כמעט חסרת־אונים וחסרת־מגן בפני כוחם השטני של היהודים. בפרק זה מיוצג כלל־ישראל על־ידי הז׳יד משה („מובשה״), סוחר מכולת ויינות וגם בעל בית־מרזח לפשוטי־העם. מכירה קמעונית של יין־שרף („וודקה״), מסביר בולגארין בשולי־תיאוריו, היא בגדר הכרח־חיים ל„ז׳ידים בפרובינציות הפולניות״, שכן באמצעות אותו משקה־קסמים מצליחים הם לקבל מהאיכרים תוצרת חקלאית ועצים במחיר אפסי וכן לסחוט מהמשרתים את כל הסודות על הצרכים, הקשרים והיחסים של אדוניהם; ובדרך זו נעשים היהודים לשליטים האמתיים על נכסיהם של בעלי־האחוזות ועל נפשותיהם. בצבים גדושים מוקיע בולגארין את מאמציהם המכוונים יפה של המוזגים לטמטם ולבלבל את האיכרים התמימים והבורים, הלהוטים אחר „הטיפה המרה״, כדי להשכיח את מר־גורלם; ובסופו של דבר מגישים המוזגים ללקוחותיהם חשבונות מנופחים ומזויפים בעד יין־שרף מהול במים, שסילוקם מביא לערעור מעמדם הכלכלי, העלוב גם בלאו הכי. ביתר עדינות, אך לא בפחות יעילות, נוהג משה בבעלי־חובותיו ממעמד האצילים, שמתוך התפנקות ואהבת־הבטלה אינם מנהלים פנקסי־חשבונות וסומכים בכל על ישרו של הסוחר היהודי. זה האחרון, המבין פרק בהלכות־פסיכולוגיה, יודע לכוון

---

3. Иван Выжигин, I, 29—31, 66—69.

את השעה לגביית חובותיו, היינו, כשלקוחותיו שרויים במצב־רוח מרומם ואין לבם פנוי לדקדוקים יתירים בענייני־כספים, או כשהם נתונים בדכאון נפשי וזקוקים להדרכתו ולעצתו של היהודי. —רבקה („ריפקה"), אשתו של משה, היא עזר כנגדו גם בעולם העסקים. היא מוכרת אריגי־צמר, בדי־משי, תחרים וכו׳ במחירים מופקעים וסוחטת מלקוחותיה מתנות בלי סוף; והחשוב ביותר — בסיוע הנשים משכיל משה להבטיח לעצמו השפעה מכרעת על הגברים, כלומר, על עסקי „הספסרות הכספית" של בעלי־האחוזות[4].

כל המסחר היהודי הזה — מטעים בולגארין — שכולו רמאות וניצול, נחשב, למרבית־החרפה, לעיסוק חוקי, המבוצע באופן גלוי; אך אין היהודים בוחלים גם בעסקות אסורות, לפי דיני־המדינה. בסיועם של היהודים, המשמשים סוכנים במפעלים כלכליים, מגדיל משה את הונו על־ידי קיצוץ או שחיקה של מטבעות־זהב רשמיות וכן מפתה הוא רשת מסועפת של מסחר בסחורות מוברחות מחוץ־לארץ, הכרוך בשיחוד פקידים, שוטרים וחיילים, בזיוף חותמות של משרד־המכס וכו׳[5]. החתירה תחת אשיות־החברה־והמדינה אינה פוסחת גם על מוסדות השיפוט: אף המכהנים במשרות הרמות של תובעים כלליים מכורים לסרסורים היהודיים, והם מחפים, תמורת שלמונים, על העסקות האפלות שלהם, הגורמות להתרוששותו והתנוונותו של עם־הארץ[6].

בולגארין מטעים בכל הזדמנות את קשרי־הסולידאריות ההדוקים בין היהודים במקומות שונים במדינה, המלוכדים כמשפחה אחת בביצוע המשימות הפסולות הנזכרות; ושיתוף־פעולה מתוכנן ומתואם להפליא זה משעבד את המדינה למרותם. היתום ויז׳יגין, ששימש תקופה ידועה כמשרתו של משה, מספר, שהיהודי ניסה להניעו להתגייר, מתוך כוונה לרתום נער מחונן ומהיר־תפיסה זה בצוות שלו, אך הלה סירב לשמש מכשיר בידי מנהלי „הפוליטיקה הז׳ידית", המאוסה עליו, ונמלט בשעת־הכושר הראשונה מבית „איש־חסדו"[7].

אין בולגארין סבור, כנראה, שהמידות הישראליות הנפסדות מיוחדות ליהודי המחוזות הפולניים, שסופתו לרוסיה, וכי אינן אלא תוצאה בלתי־נמנעת של מסיבות היסטוריות. שכפו אותם לעסוק בחכירה, במוזגות, בהלוואת כסף בריבית ובפרנסות בלתי־מכובדות אחרות; לפי הכרתו, נעוץ שורש־הרע בעצם טבעם של היהודים באשר הם שם. כך, למשל, מצייר הוא את דמותו של יהודי משכיל מהמבורג, שהשתלם ברפואה באוניברסיטת ליידן, השולט בכמה לשונות אירופיות וראה במסעותיו עולם ומלואו — ואף הוא, כאחיו למוצא ברוסיה הנחשלת והחשוכה, רמאי רודף־בצע וחסר־מצפון: אותו יהודי החליט להתאסלם בגיל שלושים, לפי דבריו, מתוך הכרה פנימית ביתרונה המוחלט של דת־מוחמד על כל שאר הדתות, וללא כל שיקולי תועלת אישית, וכי האיסלאם הוא שריפא אותו מהמומים, הטבועים מלידה בישראלים, המוסיפים עד היום לכרוע ברך בפני עגל־הזהב לגילוייו השונים. והנה נסיונו הבלתי־אמצעי של ויז׳יגין, שלרוע מזלו נגזר עליו לחיות במחיצתו הקרובה

4. שם, ח׳ 97—198.
5. שם, ח׳ 109—128.
6. שם, ח׳ 129—133, 142—143.
7. שם, ח׳ 30, 66—67, 110—150.

של אותו מומר, הוכיח לו, שאין זה אלא נוכל וגנב, המתעטף באיצטלה של מוסלמי נאמן לשם הונאת הבריות[8]. — הז׳ידים בתורכיה, כבכל מקום אחר — מציין בולגארין — חיים על עסקי־רמייה, בין שהם סמרטוטורים, רוכלים וספרים עניים או צורפי־כסף־ווהב עשירים; ההבדל הוא כמותי בלבד: הללו מרמים בקמעונות, ואילו האחרים — בסיטונות[9].

8. שם, II, 198—203, 211—215, 221—225.
9. שם, II, 211.

נ. י. גוגול (1809—1852)

בסיפוריו של גוגול מחיי־ההווה מופיעות פה ושם דמויות של יהודים, העוסקים בחכירה, מוזגות, מסחר זעיר, חייטות ועגלונות; ובדרך כלל נזכרים הם ללא תשומת־לב מיוחדת אליהם, ולעתים בנעימת־לגלוג קלה, אך ללא גילויי־איבה מיוחדים[1]. במקום אחד מתלוצץ הוא אפילו על חשבון „גבורתם של קציני חיל־הרגלים, שלא נפלו בכשרם לסחוב ז׳ידים בפיאותיהם" מחבריהם בחיל־הפרשים[2]. לעומת־זאת באה על מלוא ביטויה עמדתו העוינת ליהודים, החדורה בוז וביטול ללא גבול, בסיפוריו ההיסטוריים על התקוממותם של הקוזאקים האוקראיניים במאה הי״ז נגד משעבדיהם, היינו, הפולנים, „הטמאן" (1830—1832), שלא נשלם, ובעיקר „טאראס בולבה" (1835—1842)[3]. דמיונו היוצר של גוגול אינו צמוד כאן לעובדות ולהתרחשויות היסטוריות כהווייתן, אלא להשתקפותה, לפי חוקיה הפנימיים, של אותה התפרצות לאומית מהפכנית בתודעתו ובמסרתו של העם האוקראיני; ורצחנותם של הקוזאקים, הרואים ביהודים בעלי־ברית של מדכאיהם ה„פאנים" הפולניים וכן אויבים של הנצרות, נחפסת על־ידי גוגול כפעולת־נקם ספונטאנית, טבעית ומוצדקת לחלוטין. ולא זו בלבד: בתיאוריו על פרשת־הטבח יש אף משום התעללות מופגנת בקרבנות, כאילו היו אלה יצורים נחותים, ללא צלם־אלהים־ואדם, שגם בשעת המתתם האכזרית בידי חיות־אדם עדיין עשויים הם לבדח את דעתו של סופר־אמן.

בפרק־הפתיחה של „הטמאן" מסופר על חבורת יהודים, שקיבלה מהממשלה הפולנית בחכירה את הכנסייה הפראבוסלאבית, ומתואר בו מנהגם לסמן את עוגות־הפסחא לשם גביית התשלומים מן המתפללים. ואם כי ההחלטה על הסדר זה היתה ידועה לציבור מזמן — עורר ביצועה גל של

1. כתבי נ. י. גוגול בשישה כרכים (ברוסית), מוסקבה 1952—1953 (להלן — „כתבים"), I, 26, 188, 192, 197, 212; II, 203.
2. שם, I, 190.
3. המהדורה הראשונה של סיפור זה ראתה אור ב־1835, ואילו השנייה, שתוקנה והורחבה במידה ניכרת, ב־1842. כן הכניס גוגול ב־1851 כמה תיקונים בעשרת הפרקים הראשונים של „טאראס בולבה". שני הנוסחים ניתנו בשלימותם בכרך ב׳ של כתבי גוגול, הנזכרים למעלה בהערה 1. אנו משתמשים כאן בהוצאה האחרונה.

תדהמה וזעם. סאת־המרירות הוגדשה משגזלו היהודים מקוזאק זקן את הפסחא, הביצים ובשר־הכבש שלו על אי־פרעון המס תמורתם; וההמון הסוער עמד לעשות שפטים במחללי־קודש אלה. למזלם, ניצלו הפעם ממוות, הודות להתערבותו הנמרצת של גיבור־הסיפור, אוסטראניצה, שהוא אישיות היסטורית. ואולם משניסה אחד היהודים, לאחר התאוששותו מההלם הראשון, לשוב ולהמשיך בעיסוקו המרגיז — תפסו אוסטראניצה בידו האדירה בצווארו, באופן „שבן־ישראל המסכן התכווץ בכל גופו וכרע על ברכיו", וגער בו בזו הלשון: „מה רצונך, אוזן־חזיר! האם מעט לך, שהצלת את נפשך? הסתלק מכאן, אני אומר לך, יהודון מתועב, כל עוד לא תלשתי את פיאותיך"; ולאחר שדחפו מן המקום — „השתטח הזיד על הארץ כצפרדע"[4]. ולא עמדה לו, לאותו יהודי, הגנתו של המפקד הפולני היהיר; אדרבא, התעללותו הגסה של זה האחרון בקוזאקים וברגשותיהם הדתיים — תוך השתדלות לאפשר לחוכר להחנות מזכותו החוקית לגבי באי־הכנסייה — רק הוסיפה שמן למדורה, ובסופו של דבר הוצא היהודי להורג בידי ההמון המשתולל, שדן אותו לתלייה „כשרגליו מורמות למעלה". אוסטראניצה, שלא היה במקום בשעת־מעשה, הסחייג ממנו משני טעמים: ראשית, מתוך חשש לפעולת־תגמול בממדים נרחבים מצד השלטון הפולני; ושנית, מחמת סלידה מעצם ההתנפלות של חבורה שלימה על אדם חלש וחסר־מגן — כאילו היתה זו, כהגדרתו, „הסתערות על מבצר אדיר" — שהיא מנוגדת בתכלית לאתיקה האבירית הקוזאקית. ואולם פשוטי־העם האוקראיניים, המונחים על־ידי דחפים רגשיים, אינם גורסים גישה זו: אין הם מוכנים להשלים לאורך־ימים עם מצב־השפלה, שבו „יהיו למרמס לרגלי כל נבילה"; ואם אפשר לנהוג במקרים מסוימים לפנים־משורת־הדין לגבי נושא־משרה פולני, שפגע באווילותו בכבוד הקוזאקים, שהרי פועל הוא מטעם המלך, אין לנהוג כן כלפי יהודי, שאם גם מכהן הוא כסוכן השלטון — חובה קדושה היא לפקוד עליו את עוון איבתו לדת הנוצרית. ובעצם אין, לדידם, חשיבות כלשהי לעובדה, שגווייתו של זיד מטלטלת על עמוד־התלייה[5].

נושא טעון חומר־נפץ זה של החכרת הכנסיות הפראבוסלאביות ליהודים הוא גורם־היסוד לשיסוי הפוגרומי נגדם, על תצאותיו המחרידות, גם בסיפור המפורסם „טאראס בולבה", המוקדש למרד של הקוזאקים הזאפורוז'יצים. הפעלתה של הזכות, שהוענקה ל„זיד, הכלב שבכלבים", למנוע מהנוצרי את האפשרות להתפלל בכנסיה, אלא אם כן שילם תחילה לחוכר את המגיע לו, או לאסור עליו לקדש את הפסחא, כל עוד לא סומנה כחוק „בידו הטמאה" של הזיד, — מסמלת בעיני הקוזאקים מציאות מבישה, המעיקה עליהם כסיוט. „הפעם — מטעים גוגול, בעקבות חילופי־דברים ארוכים על אותו נושא — נעשו אנשים בעלי אופי קשה וחזק, שלא במהירות מתלהטים הם, אך משנתלהטו — שומרים הם בעקשנות על האש הפנימית שלהם"[6]. לאחר־מכן בא תיאור ההתפרצות, שהוא מאלף מכמה בחינות. לפתע נפלטה מפיו

4. כתבים, I, 278—279.
5. שם, I, 279—285.
6. שם, II, 64—65.

של אחד מן ההמון הקריאה, שחלפה כברק בכל המוחות: „להטביע את כולם, הטמאים, בדנייפר!" והתחילה הסתערות על הקרבנות; „ובני־ישראל, המסכנים והפחדנים גם בלאו־הכי, נתבלבלו לגמרי, התחבאו בחביות ריקות, בתנורים ואפילו זחלו מתחת לשמלות של הז׳דובקות שלהם, אך ידם של הקוזאקים השיגה אותם בכל מקום". בהמשך התיאור נמסרת שיחה אפיינית בין טאראס בולבה, ממפקדי הקוזאקים, לבין יאנקל, יהודי „בעל פרצוף עלוב ומעוות מפחד", שבה מסביר האחרון בלשון מגומגמת ונלעגת ובקול רועד מאימה, תוך השמעת דברי־חנופה למכביר לקוזאקים, שאין כל קשר בין יהודי־המקום לבין אחיהם למוצא חוכרי הכנסיות, שאינם ראויים להקרא „יהודים", ואין הם אחראים להם; שהם, יהודי המקום, שונאים את הקאתולים ואינם מקיימים שום מגע עם האויב הפולני; וכי מעריצים הם את הזאפורוז׳צים על טוב־לבם ואומץ־רוחם ורואים בהם אחים שלהם. על משפט זה באה תגובתו הנרגשת של איש מן הקהל: „מה? הזאפורוז׳צים יהיו לכם כאחים — לא תזכו לכך, ז׳ידים ארורים! להטילם לדנייפר! להטביע את כולם, הטמאים!" והכרזה זו שימשה אות לפעולה: „חטפו את הז׳ידים בידיהם והתחילו להשליכם אל הנהר. קריאות־תחנונים נשמעו מכל עבר, אך הזאפורוז׳צים הזועמים רק צחקו למראה הרגליים הז׳ידיות בנעליים ובגרביים, המפרפרות באוויר". בציור־זוועה זה נתמצו עד תומם לא רק רחשי־הרוח של הקוזאקים הפרימיטיביים, המורעלים על־ידי ההסתה הדתית, כלפי שותפי הפולנים, אויביהם בנפש, אלא גם יחס־התיעוב של הסופר עצמו ליהודי על שפלותו האנושית־מוסרית, שהופעתו החיצונית המבחילה נראית כהשלמה טבעית לה.

יאנקל, שבולבה לצילו ממוות בידי הקוזאקים — באמתלה, שלעולם לא יחמיצו הללו את ההזדמנות להוציא לתלייה את הז׳יד, אם יהיה צורך בכך — הוא בעיני גוגול התגלמותו המובהקת של היהודי האמתי, המהותי, שתכונותיו הן: תאוות־בצע, שאינה יודעת שבעה; חיוניות עצומה וכושר־הסתגלות לכל המסיבות; העדר הכרת־ערך אנושית כלשהי; ואטימות גמורה בפני אידיאלים נעלים, שאין שכרם החמרי בצדם, ולא כל שכן אם הדביקות בהם כרוכה בנזקים או בסיכונים. ועיצובן של אותן תכונות בסיפור מלווה בגודש פרטים ושרטוטים דקים מן הדקים בתיאור תגאי־דיורם של היהודים, ההווי שלהם, תלבושתם, הליכותיהם, חזות־פניהם, העוויותיהם ותנועות־אבריהם, שיחם ושיגם בינם לבין עצמם ובינם לבין הקוזאקים והפולנים, ובהטעמת־יתר — סגנון־דיבורם, המתובל ביטויים אידיים, וחיתוך־דיבורם; וכל אלה ניתנים בהארה קאריקאטורית מרושעת וארסית כל כך, שכנראה אין לה

---

7. שם, II, 65—67.

אלא התכלית האחת והיחידה: לשתק בקורא כל רגש של השתתפות בגורלם של האומללים ההם ולהצדיק עליהם את הדין, כל דין.

גוגול משוכנע, בדומה לבולגארין, שהיהודי הוא גורם טפילי והרסני בחברה הנוצרית, הממית חורבן על כלכלתה של המדינה. בתקופת־שהותו הקצרה של יאנקל באומאן, בתפקידו המסרתי של היהודי כחוכר, מוצג ומלווה בריבית, עלה בידו להשתלט על כל האצילים בסביבה, לסחוט מהם כמעט את כל הונם ולהטביע את החותם הקודר של „נוכחותו הזיידית" על כל האיזור. במרחק של שלושה מילין מכל עבר מנקודת־מושבו, מציין גוגול, לא נותרה אף בקתה אחת שלימה וכשרה לדיור; הכל התמוטט והתפורר. ובכל אשר תפנה העין — שוררים מחסור ועניות מנוולת — „כלאחר שריפה או מגיפת־דבר". ואין לסופר צל של ספק, ש„אילו חי כאן יאנקל עוד עשר שנים — היה מדלדל לחלוטין את כל האיפרכיה". וכשנקלע בולבה, באורח בלתי־צפוי, לדירתו של יאנקל באומאן היה, לפי הנחתו של גוגול, התרהור הראשון, שחלף במוחו של היהודי, הפרס של אלפיים צ'רבונצים, שהבטיחה הממשלה הפולנית בעד ראשו של בולבה: אך „הוא (יאנקל) התבייש באהבת־הבצע שלו והשתדל להחניק בקרבו את המחשבה הנצחית על הזהב, המלפפת כתולעת את נפשו של הזיד".

גוגול חדור אמונה בכשרם המסתורי כמעט של היהודים להחזיק מעמד בכל התנאים, והוא מצביע על תופעה זו פעם בפעם בחירוק־שינים, ולעתים — אולי בעל־כרחו — גם מתוך הערכה. כך, למשל, מעוררות את השתאותו של בולבה התאוששותו המהירה של היהודי לאחר כל הפורענויות המתרגשות עליו. הסתערותו, ללא רתיעה, לקראת סכנות־חיים חדשות; חוש־התמצאותו החריף במצבים המביכים ביותר; ולכל לראש: סגולתו המופלאה להחלץ מהם. חידה גדולה היא בעיני אטאמאן־הקוואקים, העשוי לבלי חת, עוו־רוחה של ברייה עלובה, שרק בדרך נס לא נרצחה בידי הזאפורוז'צים, להוסיף לחיות במחיצתם ואף לארגן בשבילם משלוח־אספקה, לא פחות נשגבת מבינתו

---

8. **А. Горнфельд,** Памяти Гоголя, Восход 1902, № 8, стр. 37—42;

שמו של יאנקל נהפך למעין שם־עצם כללי בספרות המדעית והפובליציסטית, המוקדשת לשאלת האנטישמיות ברוסיה; ודוסטויבסקי אף מזכיר אותו, תוך הזדהות עם תפיסתו של גוגול, ביצירתו „רשימות מבית־המתים". מן העבודות השונות על היהודי בכתביו של גוגול ראויות לציון:

Д. Заславский, Евреи в русской литературе. Еврейская Летопись, Сборник I, Петроград—Москва 1923, стр. 59—70.

גורנפלד הוא גם מחברו של הערך „גוגול" באנציקלופדיה היהודית בלשון הרוסית, כרך VI, עמ' 613—615;

J. Kunitz, Russian Literature and the Jew, New-York, 1929, pp. 35—42.

9. ראה למעלה עמ'.....

10. כתבים, II, 131—132.

11. שם, שם, 69.

של בולבה היא הצלחתו של יאנקל להסתנן בין קוויהם של צבאות־הקוזאקים, ששמו מצור על דובנו; לחדור לעיר הנצורה לשם טיפול בעסקיו הכספיים בה; לאסוף כאן אינפורמאציה רבת־ערך על המתרחש בשטחים שונים; ולסוף — לחזור בשלום לבסיסו במחנה הזאפורוז'צים[12]. לפיכך פונה בולבה ליהודים — כמוצא אחרון — בבקשת עזרה בעניין הפגשתו עם בנו אוסטאפ, השבוי בידי הפולנים בווארשה; „שכן — מודה ומתוודה הוא — איני מסוגל להמצאות, ואילו אתם, הו'ידים, לכך נוצרתם. אף את השד עצמו תוליכו שולל; לכם נהירים כל הטכסיסים"[13]. בכוחכם — ממשיך בולבה — לבצע כל דבר בעולם, לחפור ולהוציא חפצים אפילו מקרקע־הים"[14].

רק פעם אחת ויחידה בסיפור מביע יאנקל בקול ענות חלושה את מחאתו נגד יחסה של החברה הנכרית ליהודי, המשמש לה תמיד שעיר לעזאזל. היא מתעללת בו ללא רחמים, גוזלת את כספו, כולאת אותו בבתי־סוהר ומטילה עליו את האחריות לכל המעשים הרעים שבעולם; והיא עושה כן ללא נקיפת מצפון, שהרי משול הוא בעיניה לכלב, „ואם הוא ז'יד — משמע אינו בן־אדם עוד"[15]. ואולם בדרך כלל שומע יאנקל כל הימים את חרפתו, מפי „פאנים" פולניים וקוזאקים אוקראיניים כאחד — ולפרשה זו מקדיש גוגול מקום נכבד — ושותק, או, מה שגרוע מזה, מגיב במבול של דברי התרפסות ותנופה, המעוררים סלידה, באזני מבזיו, בעוד שבסתר לבו ודאי מעריך הוא אותם כערכם; ויש כמה רמזים שקופים על כך בגוף הסיפור[16]. עמידה זו של נעלבים ואינם עולבים, שאינם משיבים לתוקפיהם דבר ואינם הוגים גם מחשבת־נקם בהם, מתפרשת על־ידי גוגול לא כהכרה כפוי על מיעוט לאומי חלש ושנוא, הנמצא למעשה מחוץ לחברה ולחוק, אלא כעדות בלתי־מעורערת לאבדן רגש־הכבוד האנושי האלמנטארי ביהודי מחמת להיטותו החולנית אחר ממון, שהוא לו הערך העליון בחיים[17].

ומאחר שהיהודים מוכנים, לדעת גוגול, לסגוד לעגל־הזהב, ולו בלבד, אין פלא, שהם מתכחשים, בקלות וללא היסוסים, לעם ולארץ, שתחילה נהנו מחסותם, כשאלה האחרונים נתונים בצרה. כך נמלטים הם, עם התערערותה של החזית הקוזאקית, למחנה הפולני ומוסרים לו את הסודות הצבאיים של אויבו[18]. זרים ליאנקל המושגים של אהבת־מולדת ונאמנות לה ואין הוא

---

12. שם, שם, 95—98 והשווה גם נוסח הדברים בהוצאה הראשונה של „טאראס בולבה", הואיל וכמה פרטים הנזכרים בה בעניין הנדון, הושמטו בהוצאה האחרונה: שם, שם, 284.
13. שם, שם, 132—133.
14. שם, שם, 135.
15. שם, שם, 133—134.
16. שם, שם, 69, 95—98, 140—142.
17. ראה, למשל, את דברי־ההתמוגגות המוזרים של יאנקל על הצ'רבונצים שקיבל מבולבה: שם, שם, 132. לדעתו, היה צריך האדם, שקניין יקר זה הופקע מרשותו, להתאבד ללא דיחוי בטביעה!
18. שם, שם, 115—116. בנוסח ההוצאה הראשונה של הסיפור — שם, שם, 284 — מוגדר יאנקל בפשטות כאדם „שספסר וריגל ליד הצבא הזאפורוז'י".

רואה בהם כל קדושה; וכשמביע בפניו בולבה את הזדעזעותו וכאבו על הבגידה המחפירה במולדת ובדת של בנו אנדריי, שהצטרף לצבא הפולני, בעיצומו של מאבק האוקראינים על חירותם הלאומית, אין יאנקל מבין כלל מהו הפסול שבדבר. על שאלתו הנוקבת של בולבה: משום־מה לא הרג הוא, יאנקל, את אנדריי במקום? באה התשובה האפיינית ורבת־המשמעות של היהודי: „לשם מה להרוג? הוא עבר מרצונו הטוב. מה אשמתו של אדם? במקום שיותר טוב לו — לשם עבר״ [19].

בשרק המעניין בסיפור, המוקדש לתיאור המאמצים של יאנקל וחבריו להפגשתו של בולבה עם בנו אוסטאפ, משובץ ציור נוגע עד הלב של רחוב־היהודים בווארשה [20] — שוודאי אינו פרי־הדמיון — הראוי לעטו של אמן כגוגול. כן מוטעמים כאן קשרי־הסולידאריות בין היהודים בביצוע משימות מפוקפקות ובלתי־חוקיות [21].

19. שם, שם, 96—98.
20. שם, שם, 134—135.
21. שם, שם, 132—138.

א. ס. טורגנייב (1818—1883)

[א]

במשך כחמישים שנות פעולתו הספרותית הקדיש טורגנייב לנושא היהודי סיפור קטן אחד, חלק מסיפור שני ואלו רמזים בסיפור שלישי. כן סירב בעקיבות לחוות את דעתו, במאמר פובליציסטי, על שאלת־היהודים ברוסיה לאחר הפרעות, שנערכו בהם בתחילת שנות השמונים, למרות פניות נמרצות, חוזרות ונשנות, אליו מצד אנשים שונים בעניין זה; ואף הבטחתו לפונים אלה להזקק לאותה שאלה ביצירה בלטריסטית מיוחדת — לא נתקיימה. עובדות אלו מדברות, כמובן, בעדן, ומשמעות אחת להן: כל ימיו לא השתחרר מהרגשת הסתייגות חריפה כלפי הקיבוץ היהודי, שנתן ביטוי לה בראשית דרכו בסטרות, אם כי בעשרות השנים הבאות חלו תמורות לטובה במעמדן הכלכלי והחברתי־תרבותי של שכבות מסוימות בקיבוץ זה, וגם לטורגנייב עצמו היתה ההזדמנות להכיר אישית יהודים לא־מועטים, שלא היו מרגלים או סרסורים דווקא. במרוצת הזמן בא במקום הבוז המופגן שוויון־הנפש לגורל־ישראל. ויש לציין, שגם בתקופה, שבה היתה עשויה ההתחמקות מן ההגנה על הנרדפים להתפרש כהזדהות עם הרודפים — והחשדה מעין זו ודאי לא נעמה ביותר לאדם בעל מעמד כה רם בציבוריות הרוסית המתקדמת כטורגנייב — העדיף, כנראה, הסופר לשתוק ולא לעשות שקר בנפשו.

הירשל בסיפור „דיד״ (1846) [1] של טורגנייב הוא אח־תאום של יאנקל

1. כתבי א. ס. טורגנייב בשנים־עשר כרכים (ברוסית), מוסקבה 1953—1958 (להלן — „כתבים״), כרך V, עמ׳ 116—133; 442—443. הסיפור נתפרסם לראשונה ב־1847 בירחון «Современник» במאון האגף הראדיקאלי במחנה הסופרים הרוסיים, שעם עורכיו נמנה המשורר נ. א. נקראסוב.

ב„טאראס בולבה" של גוגול, ובמידת־מה אף גרוע ממנו. בדומה לגוגול — ומסתבר בהשראתו — מרבה טורגנייב בפרטים על הופעתו החיצונית ודרך־דיבורו של גיבורו, מתוך מחשבה להבליט בדמות זו את הנפסד והנלעג שבה, ולעתים קרובות — הנלעג עדיף בעיני הסופר. הירשל הוא יהודי גוץ, רזה, צהבהב, בעל אף ארוך ומעוקם, הממצמץ דרך־קבע בעיניו הצהבהבות הקטנטנות ומשתעל בלי־הרף. הוא לובש קאפוטה אפורה ארוכה וחובש ירמולקה שחורה. לרגל עיסוקו כסרסור („פאקטור"), הדואג — בין השאר — לאספקת יינות ומצרכי־מזון למחנה צבאי, נודע לו, שניקולאי אילייץ', סגן־משנה בחיל־הפרשים הרוסי, זכה בסכום גדול במשחק־הקלפים. עובדה זו הניעה את הסרסור העני לנסות להיבנות מהסגן בר־המזל. השיחה הארוכה והמאלפת ביניהם גדושה גילויי חנופה, צביעות, פחדנות, רדיפת־בצע וכו', הבאים על ביטוים בתנועות־אבריים, העוויות־פנים ומטבעות־לשון טיפוסיות מצד הירשל ולגילויי בוז, יהירות וגסות־רוח בלתי־מרוסנת מצד ניקולאי אילייץ'. אגב, זה האחרון מתואר בפתיחת הסיפור כ„אחת הדמויות הרוסיות המהוללות", שנתברכה לא רק בגוף ספורטיבי נאה, אלא גם בתבונה, בטוב־לב ובאדיבות למופת; והעיקר — אהדתו של הסופר נתונה לו ללא־סייג. השיחה בין השניים נסתיימה בהסכם, שלפיו יעמיד הסרסור, תמורת תשלום, לרשותו של הסגן, צעירה יפה; וכצעד ראשון לקראת ביצוע העיסקה ניתנה ליהודי — ביתר דיוק: נזרקה לו בפניו — מקדמה, לפי תביעתו. אך עד מהרה נתברר: א) שהמועמדת אינה אלא בתו של הירשל וב) שהיהודי לא התכוון כלל לכבד את ההסכם אלא לסחוט כספים מניקולאי אילייץ', בלא שזה יבוא על סיפוקו. וטורגנייב מתאר בהרחבה יתירה את לבטיו וכרכוריו של היהודי, תוך חתירתו הנואשת להשיג את מטרתו הכפולה: שמירה על כבוד בתו והפקת טובת־הנאה מהסגן ההולל וקל־הדעת. ומודגשים כאן המגוחך והמבחיל שבהתנהגותו של הרמאי היהודי הערמומי והמסכן ולא הטראגיות שבהזקקותו מאונס של אב אוהב ומסור לאמצעים כה מכוערים במלחמתו על פת־לחם.

בסיפור הנדון שומר טורגנייב אמונים לדגם, שנקבע על־ידי פושקין וגוגול לפניו, שלפיו זהים המושגים „יהודי" ו„מרגל"; וכך מתגלגלים בו, בסיפור, הדברים, שהירשל נתפס בשעת הכנת שרטוט של המחנה הצבאי הרוסי על מנת למסרו לאויב, והוא נדון לתלייה. ייסוריו של האומלל מתחילת החקירה ועד ההוצאה לפועל של גזר־הדין מתוארים בפרטות; ויש לציין — בצורה גוגעת עד הלב; אך גם במעמד זה של אדם על סף המוות אין הסופר יכול לשכוח, שהקרבן הוא יהודי וגם בפרידתו מן העולם יש מן המצחיק, שכן אין היא אביונית ואסתיטית כל צרכה. והרי פיסקה מאלפת: „בהירשל חלה לפתע תמורה נוראה. במקום חרדת־הפחד הרגילה, שהיא אפיינית לטבע הז'ידי, הסתמן על פניו יגון עמוק שלפני המוות. הוא פרפר כחיה קטנה שנלכדה, פער את פיו, חירחר אטומות בגרונו, אפילו ניתר במקומו, בחיפזון מתוך עווית במרפקיו. היה נעול נעל אחת; את השניה שכח לנעול... הקאפוטה היתה פתוחה לרווחה... הירמולקה נפלה מעל ראשו"[2]. — מפליאה יותר,

2. כתבים, V, 129.

מבחינת גילוי־הלב שבה, פיסקה שניה: „החיילים שילבו זרועותיהם בזרועו של הירשל. אז הבינותי — מציין הסגן — משום־מה עורר בהם הדיד צחוק, כשבאתי בריצה עם שרה. הוא היה באמת מצחיק, למרות כל הזוועה שבמצבנו. צער הפרידה רבת־הייסורים מהחיים, מהבת, מהמשפחה בא על ביטויו אצל הדיד האומלל בתגובות־גוף כה מוזרות, מפלצתיות, בצעקות, בקפיצות עד שכולנו פרצנו בצחוק שלא ברצוננו, אף־על־פי שהיה זה מתריד, מחריד ביותר" [3].

שרה מופיעה בסיפור באור חיובי הרבה יותר מאביה. אמנם גם היא מתגלה כאן כלהוטה אחר כסף וכן כשותפת לתכנית־הרמייה של אביה, אבל בצורתה ובכל הליכותיה מעוררת היא אהדה, יראת־כבוד והשתתפות בגורלה המר. בדמותה מתגלמת כל הטראגיות שבחיי היהודים בטהרתה, ללא כל תערובת קומית, לא בגינונים החיצוניים ולא באופן־הדיבור, כאילו לא היתה זו בתו הנאמנה של הדיד הבזוי הירשל; ולא מקרה הוא, כמדומה, הדבר, שבפיה דווקא שם טורגנייב את דברי־הקללה, שהוטחו באזני התליינים: „ארורים תהיו! — צעקה היא בגרמנית — ארורים! ארורים כפליים! אתם וכל השבט השנוא שלכם, במאירת דתן ואבירם, במאירת העוני, העקרות ודראון־המוות! יהי רצון, שהאדמה תפצה את פיה מתחת לרגליכם, כופרים, אכזרים, כלבים צמאי־דם!" [4].

לאחר הפסקה של כעשרים וחמש שנים נתקלים אנו שוב בדמות של יהודי בסיפורו של טורגנייב „קצו של צ'רטופחאנוב" (1872) [5]; ואם כי הפעם אמורים הדברים באדם הגון, שהוא בעצם קרבן להתעללות על לא חטא — אין הסופר נמנע מהפגנת בוז כלפיו, כליצור נחות, שחייו וכבודו הם הפקר בעיני החברה הרוסית, על כל מעמדותיה. ההיכרות בין גיבור הסיפור, בעל־האחוזה צ'רטופחאנוב, והדיד משה־לייב („מושל־לייבה") מתרחשת בנסיבות מיוחדות במינן. באחד הימים נזדמן לו לצ'רטופחאנוב להיות עד־ראייה להסתערותה של חבורת־איכרים במכות־רצח על יהודי, רק משום שלפי דברי זקנה, שנוכחה באותו מעמד, נצלב ישו בידי יהודים, או, לפי גירסת משה־לייב, משום שחלו בצווארו את הקולר לתמותת הצאן בכפר. מעשה־אכזריות זה עורר את חמתו של בעל־האחוזה, שהניס במגלבו את המתנפלים והציל את המסכן ממוות, והטעם, שנתן לכך, הוא; כל עוד קיים חוק, לא ייתכן כי המון פרוע יעשה דין לעצמו. החבורה לא קיבלה את עקרון השוויון של היהודי אויב־הנצרות בפני חוק־המדינה והתנחמה בתקווה, שברגש זה, שנחלץ מענשו בדרך נס, יפול סוף־סוף לידיה, „כארנבת בשדה", והיא תפרע ממנו כראוי לו [6]. תיאורי צורתו ותגובותיו של היהודי המוכה; התאושששותו לאחר ההתעלפות; וסגנון דיבורו עם מצילו — מתובלים בכל הסממנים הקומיים החריפים, שניתנו

3. שם, שם, 132.
4. שם, שם, שם.
5. שם, I, 380—414; 475.
6. שם, שם, 387—389.
7. שם, שם, 388.

בשפע בסיפורו הקודם של טורגנייב, המגלים יותר מטפח מיחסו הפנימי לאובייקט המתואר על־ידיו.

גישתו של צ׳רטופחאנוב למשה־לייב, ממש כגישתו של בולבה ליאנקל בסיפורו של גוגול, היא מזיגה של רוחב־לב, זלזול ללא מצרים ואמון גמור בכשרו וברצונו הכן של היהודי לעמוד לימינם של מיטיביו בעת צרה. משה־לייב רואה חובה קדושה לעצמו לגמול למצילו כערכו; וכנראה מתוך ידיעת „חולשתו״ של זה לסוסים — מחליט היהודי לזכותו בסוס־רכיבה אציל. ציור הפגישה, שבו עמדה המתנה להמסר לתעודתה, וכן הדו־שיח, שהתפתח בין השניים בעקבותיה, הוא מעשה ידי־אמן, מכל הבחינות. הופעתו הבלתי־צפויה של היהודי, רכוב על סוס מפואר, הרתיחה את דמו של בעל־האחוזה היהיר, שלא לעתים קרובות היתה הפרוטה מצויה בכיסו. לא זו בלבד שלא ענה על ברכת־חשלום של היהודי, שנאמרה אגב „מציצת־שפתיים, פרכוס־מרפקים ונדנוד־רגליים״, אלא אף הביע את זעמו על חוסר־הגימוס והחוצפה של „הזיד המזוהם״, שהעז לרכב על אותה מהמה במעמדו: „הי, פרצוף חבשי — צרח הוא — רד תיכף ומיד, אם אין ברצונך, שיטילוך לבור!״ היהודי ציית ללא דיחוי והתקרב, תוך השתחוויות שבהכנעה, לבעל־האחוזה. לאחר חילופי־דברים ביניהם, שבהם הובלטו שוב פחדנותו, התרפסותו, תגובותיו המגוחכות ומבטאו הרוסי הנלעג של היהודי, מצד אחד, וגסות־רוחו ויהירותו של בעל־האחוזה, מצד שני, מתחוורת לאחרון כוונתו של משה־לייב. הדבר פוגע קשה בצ׳רטופחאנוב, והוא מגיב במרירות, מתוך הכרת־ערך עצמית: „אין לי כסף לקנות אצלך סוס זה, ומתנות עדיין לא קיבלתי לא רק מזיד, אלא גם מאלוהים עצמו!״. הבירור הבלתי־נעים מסתיים בפשרה, שבה ניתן — הודות לתבונה ולטאקט של היהודי — סיפוק מלא הן לתשוקתו העזה לסוס והן לרגש־הכבוד הפצוע של בעל־האחוזה: הבהמה הנכספת עוברת לרשותו של הפריץ במחיר קטן משוויה, כאילו במחיר־הקרן, ואילו התשלום יבוצע בעוד שישה חדשים[8].

משחשך עולמו של צ׳רטופחאנוב, עם גניבת הסוס האהוב מאורוותו, פונה הוא למשה־לייב בבקשת עזרה ועצה, וצעד זה הוא, לפי הכרתו, טבעי ומוצדק לגמרי, כמוצא אחרון. ברגע של יאוש מהמת אזלת־יד משמיע הוא באזני היהודי — ושוב צפה האסוציאציה עם בולבה ויאנקל של גוגול — את וידויו המזעזע: „לייב, אם כי יהודי אתה ודתך טמאה, הרי נפשך טובה מזו של נוצרי! רחם עלי! לי לבדי אין טעם לנסוע לחפש אחר הסוס, לא אתגבר לבדי על משימה זו. אני — אפס, ואילו אתה — ראש, ראש של זהב. העם שלכם הוא כזה; ללא מדע השיג הכל!״[9]. בפסקת־הסיום של סיפור זה נמסר פרט רב־עניין: בהלווייתו של צ׳רטופחאנוב השתתפו שני אנשים בלבד — הקוזאק פרפישקה, משרתו הוותיק והנאמן, והיהודי משה־לייב. „הידיעה על מותו של צ׳רטופחאנוב — מעיר הסופר — הגיעה באיזה אופן שהוא לזיד, והוא לא שכח לפרוע חוב אחרון לאיש־חסדו״[10].

---

8. שם, שם, 389—391.
9. שם, שם, 399.
10. שם, שם, 414.

סוסנה, גיבורת סיפורו של טורגנייב „האומללה" (1868)[11], היא בת בלתי־חוקית של אם יהודיה ואב רוסי, שכל חייה הם פרשה רצופה של סבל והתלבטות, המסתיימת בהתאבדותה בגיל עשרים ושמונה. סוסנה רואה זהות גורל בינה ובין עמה היהודי, זה „השבט המסכן, שבט הנודדים הנצחיים, שקללה רובצת עליו"[12]; אך בעצם אין מוצאה משמש מקור יחיד לייסוריה, אם כי אביה־החורג, גדול־אויביה, הוא גם אנטישמי מובהק. צירוף־מסיבות מסובך ואומלל זה, המשמש רקע לסיפור, היה עלול להוליד טראגדיה דומה לזו של סוסנה גם ללא „הנקודה היהודית". אם ניתן להסיק מסקנה מתוך סיפור סגנטימנטאלי ומלאכותי זה לגבי גישתו העקרונית של טורגנייב לשאלת־היהודים בחברה המודרנית, הרי תהיה היא, כמדומה, שנסיון הטמיעה הגמורה בעם השליט נדון לכשלון. הקרבן, שהקריבה אמה של סוסנה על מזבח אהבתה לבעל־האחוזה הרוסי, אינו אלא קרבן־שווא, שכן רב כוחם של המשפטים הקדומים המעמדיים, הלאומיים והדתיים, והם חוסמים בפני היהודי בקיר־ברזל את הדרך להתמזגותו עם בני סביבתו הנכרית[13]. ההתעלמות מאמת זו עשויה רק להרבות את מספר האנשים האומללים, בעלי הנפשות השסועות והמעורערות, שהם אסון לעצמם ולמשא על זולתם.

אין ספק, שהסיפור „ז'יד" אינו כליל השלימות מבחינה אמנותית, ואף טורגנייב עצמו לא החשיבו ביותר[14]; אבל הרושם הקשה, שעשה על חלק ניכר של האינטליגנציה היהודית, לא נמחה במשך ימים רבים, למרות — ואולי מחמת — ההערצה הגדולה, שזו רחשה למספר הדגול. גם בנקרולוגים עליו, המעלים, בדרך כלל, על נס את תרומתו רבת־המשקל להתחדשותו הרוחנית של הנוער היהודי ברוסיה — אין הכותבים מתעלמים מאותו סיפור, שנכתב שלושים ושבע שנים לפני פטירת מחברו. המספיד בבטאון היהודי־רוסי קובע, שרגש האהבה של קהל הקוראים היהודיים לטורגנייב לא נפגע על־ידי „ז'יד", המהווה „דיסונאנס צורם"; ומה גם שלא היה זה קולו האמתי, הפנימי של הסופר, אלא, כהודאתו בתקופה מאוחרת, הד להשראה זרה מן החוץ, שכן בשעת כתיבתה של יצירה זו לא הכיר כלל יהודים. נוסף על כך יש עדויות ותעודות על יחסו האוהד של טורגנייב ליהודים[15]. לעומת זה בלתי־סלחנית היא ההערכה על הפרשה הנדונה בכתב־עת עברי. הכותב מקטרג קשה על שני רבנים בישראל, שהרחיקו לכת בפטריוטיותם הרוסית והספידו את טורגנייב

---

11. שם, VII, 127—213, 359—365.
12. שם, שם, 160.
13. ראה, למשל: שם, שם, 139, 140, 145—150, 160—165.
14. מכתב של טורגנייב לו. דסלר, מיום 25 בדצמבר 1861, כל כתביו ומכתביו בעשרים ושמונה כרכים (ברוסית), הוצאת האקדמיה של ספס"ר, סדרת המכתבים, כרך IV, מוסקבה—לנינגראד 1962, עמ' 316. טורגנייב מעריך כאן את הסיפור „ז'יד", שהיתה כוונה להוציאו בתרגום צרפתי, כ„דבר של מה בכך"; ומסופק הוא, אם ראוי בכלל לטרוח בכך. „יש כמה שיקולים — מציין הוא — המאלצים אותי להסס בעניין זה". זו, כנראה, רשימה של מערכת השבועון.
15. Недельная Хроника Восхода 1883, № 34, стр. 425

בבתי־הכנסת; מעשה, שאינו מוסיף כבוד לא למספידים ולא כל שכן לעמם, שהמספר הרוסי התנכר לו כל ימיו. טורגנייב — קובל הכותב במרירות — „אשר בידו היה לב עמו כדונג ביד יוצר פסל, הוא, אשר לבו התגעש למחזה כל עמל ואוון בכל מפלגות העם הרוסי, לא יצא להוכיח לעמו, הטוב בטבעו, על עוון מסיתים להתקומם ולהתנפל על היהודים, היושבים לבטח עמם, ולא מיהר לעת וקנתו לתקן אשר עיוות בנעוריו בסיפורו „ז'יד", אשר שם תיאר תכונת יהודי, המוכר בתו לזונים וגפשו למרגל בעד בצע כסף"[16].

וגישה זו לא היתה דעת־יחיד. בתגובתו על הרשימה הנזכרת מאשר גם המשורר ק. א. שפירא: „רבים ממשכילי עמנו יתאונגו רע איש באזני רעהו, כי טורגעניעוו חילל כבוד עם ישראל בסיפורו „היהודי"; ויחס בלתי צודק זה, לדעתו, הוא שהניעו לפרסם מאמר גדול לשם הפרכתו[17].

קודם־כל דוחה שפירא את ההנחה על כשרו של טורגנייב לחולל מפנה לטובה בעמדתם של הרוסים ליהודים, כסברה בעלמא, שאין לה שום אחיזה במציאות; שהרי המוני הפורעים אינם קוראים דברי סופרים, ואילו המדינאים והדיפלומאטים, שבהשראתם נערכות פרעות, מתייחסים בביטול גמור לספרות[18]. ואולם את ערעוריו מייחד הוא לסיפור „ז'יד" ולגיבורו ה„פאקטור" הירשל, שהוא, לפי הכרתו, דמות ריאלית, שתוארה בנאמנות, לכל פרטיה ודקדוקיה. שפירא מטעים, שבציבור היהודי קיימת הבחנה מהותית וחותכת בין מתווך וסרסור לבין „פאקטור", שהוא „עבד כללי לפריצים ואדונים, שדכן לזונות ומשרת לכל דבר שפל, אשר בחלה נפש כל איש ישראל לנגוע בו". מבחינת מעמדו בתוך עמו הוא בשלב הנמוך ביותר בסולם החברתי, ואף מקום־מגוריו הוא בפרוור מרוחק בקצה העיר, פרוש ומובדל מעדת־ישראל. טבעי הוא, שאיש כמותו ייאבק על קיומו ועל קיום משפחתו בכל הדרכים הפסולות שבעולם, ואין אפוא כל טעם לגנות את האמן על עיצובה האובייקטיבי של דמות בלתי־סימפאטית זו[19]. ולגופו של עניין יש להודות, שאין הירשל מן הגרועים שבפאקטורים: אוהב הוא את משפחתו ולמענה טורח הוא בכל מיני עיסוקים בזויים וגם מסוכנים, ולא כל שכן שכבוד בתו יקר בעיניו מכל; אך כלל ישן־נושן הוא, שעל פת־לחם יפשע גבר, כל גבר; ואין זה חטא כבד מנשוא להירשל, אם במעמדו המיואש לא נרתע משירות מנוגד לאינטרסים של המולדת הרוסית, או התיר לעצמו להונות קצין קוביוסטוס, כדי להשתכר למחייתו. והן הירשל דייק בלשונו ולא הבטיח לסגן מה שהלה קיווה לקבל ממנו, והוא עמד בהבטחתו כלשונה, כ„פאקטור ישר", לפי מושגיו[20]. — במיוחד מפליג שפירא בשבחו של טורגנייב על תיאורה של

16. רשימה במדור „בארצנו", המליץ 1883, גל' 70, עמ' 1123. האחראי למדור זה היה מ. פרוזר, חבר־המערכת.

17. טורגעניעוו וספורו „היהודי", המליץ 1883, גל' 74, עמ' 1183—1188; גל' 75, עמ' 1199—1204. מאמר זה יצא ללא שינויים גם בחוברת מיוחדת בפטרבורג ב־1883, שאנו משתמשים בה כאן. הציטאטה היא בעמ' 3.

18. טורגעניעוו וספורו „היהודי", עמ' 3—4.

19. שם, עמ' 4—6.

20. שם, עמ' 5—6, 8—12, 17—18, 20—21.

שרה, המעיד על חדירה מעמיקה לנפשה של בת־ישראל במעמדה, שלמרות עניותה המנוולת של משפחתה, עיסוקו השפל של אביה והאווירה המחניקה של הכפר הרוסי הנידה — והרי הדברים אמורים בתקופה שלפני שחרור־האיכרים — שבו בילתה את ימיה, עלה בידה לשמור על טהרתה הנפשית ועל צלם־האדם שבה[21]. שפירא משוכנע, שטורגנייב לא שנא את היהודים כעם, אלא רק את הטיפוסים השליליים שבהם, אך הוא, כגוגול, גינה בחריפות טיפוסים מעין אלה גם בעם הרוסי; וכלום יש טעם לזהות את הוקעתו של „פאקטור" בודד עם פגיעה בכבודו של כלל־ישראל? ושוב מטעים שפירא, שאין הירשל מושחת בשורש־נשמתו, אלא אדם אומלל ומוכה־גורל, שנדחף על־כרחו למעשיו המכוערים; ומבחינה זו יש לו יתרון מוסרי על דמויות מסוג צ'יצ'יקוב ב„נפשות מתות" של גוגול, המבצע את תועבותיו מרצון חפשי, כנבל לתיאבון[22]. — מאמרו של שפירא הובלע במאמר על טורגנייב שנתפרסם ב־1884 בכתב־עת יהודי־רוסי, בעילום שם מחברו[23]. בפתח־דבריו מדגיש הכותב, שבדיון על הסיפור „ז'יד" אין כל חשיבות ליחסו האישי של טורגנייב ליהודים. מסתבר, שבצעירותו לא היה לו כל מושג עליהם; ורק בתקופת־שהותו בחוץ־לארץ, בדומה לרוב האצילים הרוסיים המשכילים בימים ההם, הכיר ודאי איזה סרסור יהודי, שנקלע מחוץ ל„תחום־המושב", ושמע מן הסתם על היהודי מנדלסון. ויש להניח, שבזמן כתיבתו של הסיפור הנזכר לא העלה כלל על דעתו אפשרות, שבין שני אותם קצוות, יש עם שלם של אנשים טובים ורעים, חכמים וטפשים, הגונים ומשוחתים, משכילים ובורים; וככל רוסי בן־מעמדו קלט מעצם ילדותו רגשות ומשפטים קדומים נגד היהודים, שלאחר־מכן השתחרר מהם לגמרי. ואולם כל הפרטים האלה אינם מעלים ואינם מורידים לגבי העיקר, והוא, שטורגנייב היה אמן גדול ואדם בעל מצפון. ייתכן כי בזמן עיצובה של דמות הז'יד ה„פאקטור" לא ידע על מציאותם של טיפוסים חיוביים יחד בקרב היהודים; אבל משנתן דעתו עליו, כצייר־אמן, נשאר מסתכל כן ונאמן, ללא פניות, ויתר־על־כן — אף גילה חוש־חדירה מאוזן לתופעות, שכנראה היו מוכרות לו במידה מועטת[24].

בגישה דומה נוקט, לאחר כעשרים שנה, גם ז. אפשטיין, התובע ממבקרי־ישראל — ובשם ההכרה הלאומית בת החורין דווקא — להתרחק

---

21. שם, עמ' 13—17.

22. שם, עמ' 19—21.

23) Из поддонков современного общества (Литературные параллели), Еврейское Обозрение, Апрель 1884, стр. 126—137, Май 1884, стр. 146—156.

המאמר חתום על־ידי שלושה כוכבים (***), אך ב„מדריך השיטתי על הספרות על היהודים בלשון הרוסית" (ברוסית), סטרבורג 1892, עמ' 549, לא זוהה שם הכותב. המאמר הנדון נרשם שם בעמ' 374. — אפשר נכתב המאמר בידי שפירא עצמו, שהוסיף פתיחה כללית ארוכה, שאינה בנוסח העברי של מאמרו (חוברת אפריל של הירחון הנזכר, עמ' 126—131), אך לא מן הנמנע הוא, שהמלאכה נעשתה בידי אדם אחר; והואיל וזה האחרון לא חתם את שמו המפורש על המאמר — אפשר לא ראה צורך לציין את המקור לו.

24. שם, חוברת אפריל 1884, עמ' 130—131.

מגילויי קרתנות ולהעריך את ספרות־העולם, לרבות תיאורי היהודים שבה, מתוך נקודת־ראות אובייקטיבית ורחבת אופק. אפשטיין מכריז במפורש על הזדהותו עם משפטו של שפירא על הסיפור „ז'יד", שעם כל השלילה שבגיבורו הראשי השכיל האמן להשוף בו גם נקודות־אור. „ובאמת — מציין הוא — היה זר ומתמיה לפגוש מצדו של סופר נאור וטהר־הדעת־והמחשבה כטורגנייב איזו שנאה עיוורת לעם, שכמעט לא ידעו" [25].

דעה מנוגדת לכך על הסיפור הנדון מביע בשנת 1897 א. ז. ר ב י נ ו ב י ץ' [26], הרואה בו סילוף במתכוון של המציאות היהודית, קאריקאטורה, שתכליתה להוקיע את היהודי לדראון. אין לכחד, מטעים הוא, שיש בישראל מרגלים וגם סרסורים לדבר־עבירה, אך יהודי — ויהיה עיסוקו בזוי ככל שיהיה — המוכן למכור את כבוד בתו בעד בצע־כסף, או כדי להציל את נפשו, וכן בת, הכרוכה עד כלות־הנפש אחר אב כזה — הם אמצאה מרושעת, החורגת לחלוטין מגדר־הטבע. אף בתיאור דרך־הדיבור של הירשל יש הרבה מן הזיוף, המיועד להטלת־דופי. רבינוביץ' סבור, שלפי הכרתו היה טורגנייב ליבראל אירופי, הפוסל אפליה בין עם לעם, אך לפי הרגשתו, שנתגבשה ונשתרשה בו בתהליך חינוכו, „ביזה ושיקץ את היהודי כרמש מנעוריו"; והרגשה זו היא שהנחתה אותו בעיצוב דמותו של הירשל. „את עומק נשמת היהודי — קובע רבינוביץ' — לא ראה טורגנייב ולא ידע כל עיקר, ורק לחיצוניותו הזרה והשנואה שם לב ואותה הבליט בקאריקאטורה מעוררת גועל־נפש"; והוא לא סטה מגישה זו „גם בשעה שראה בחזיונו את היהודי עומד על מפתן עולם־האמת, ששם בוודאי שפה אחת ונימוס אחד לכל בני־האדם". טורגנייב עשוי אפוא לשמש הוכחה להנחה, שאף ליבראל שבליבראלים, שעה שלבו גובר על שכלו, מסוגל להשמיץ יהודים כאנטישמי גמור; „ואם הוא בעצמו לא ילך לקרוע את כסותו היהודי ולשבור כלי־ביתו, הנה דבריו גורמים, שאחרים באים ועושים כן" [27]. — זו היא, בהבדלים בלתי־מהותיים, הדעה על טורגנייב, המקובלת כמעט עד היום בחיבורים השונים על היהודי בספרות הרוסית [28].

[ב]

בדברי־ההגנה על טורגנייב בפני משכילי־ישראל, שהטיחו כלפיו את ההאשמה באנטישמיות, או, לפחות, בשוויון־נפש לגורלם של יהודי רוסיה

25. איבאן סרגייביטש טורגנייב. כתבי ז. אפשטיין, כרך I, פטרבורג תרס"ח, עמ' 151. — המאמר נדפס לראשונה ב„הזמן" 1903, גל' 71, 74, 82, 90, 102.
26. היהודי בסיפורי טורגנייב. השילוח, כרך II (1897), עמ' 429—431.
27. שם, עמ' 431.
28. ראה, למשל: ז. ז ב ו ט י נ ס ק י, כתבים, על ספרות ואמנות, ירושלים תש"ח, עמ' 91; י. מ א ו ר, טורגנייב ויחסו לפרעות שנות השמונים, העבר, חוברת II (תשי"ד), עמ' 105;
(28) **А. Горнфельд,** Памяти Гоголя, Восход 1902, № 8, стр. 41; **Д. Заславский,** Евреи в русской литературе, Еврейская Летопись, Сборник I, Петроград—Москва 1923, стр. 59—60; **С. Гинзбург,** Минувшее. Петроград 1923, стр. 19.

בראשית שנות השמונים, ציינו הכותבים, לזכותו של הסופר, את מאמרו על ב. אוארבאך; את התעניינותו האישית בגורלו של סטודנט יהודי; ובעיקר את מכתבו לי. סורקין ואת השיחה עמו בעניין סירובו של טורגנייב לגנות בדפוס את הפרעות ביהודים[29].

בהקדמתו לתרגום הרוסי של הרומאן של אוארבאך „נווה־קין ליד הריין"[30], שנכתבה ב־1868, נוגע טורגנייב גם בתכונותיו של מספר זה כיהודי לפי מוצאו. היה גם גורם נוסף, ששיווה צביון מיוחד לכשרונו ולדרך־התפתחותו. כבן לאב מטופל במשפחה גדולה, שנאבק קשה על קיומו, ידע אוארבאך מחסור מימי ילדותו. מהוריו ירש גם תריפות־שכל, שיקול־דעת וכושר־סבל — בקיצור, כל אותן סגולות, שהן סימני־היכר מובהקים של הגזע היהודי. תכונות אלה היו לו לתועלת, תחילה בלימוד התלמוד — הוא הוסמך לרבנות בגיל שתים־עשרה — ולאחר־מכן, בימי השתלמותו כסטודנט באוניברסיטאות מינכן והיידלברג, שבהן החליף את תורתו הקודמת בפילוסופיה ספקולאטיבית. המשורר, הפילוסוף והיהודי נתגלו בו בעת ובעונה אחת בשעת בחירת הנושא לעבודתו המדעית הראשונה וליצירתו הפיוטית הראשונה, שהוא אדם קרוב ברוחו ובמוצאו לאוארבאך — שפינוזה. עם זאת יש להטעים, שגם בשלבים הבאים של פעולתו הספרותית הענפה נשאר הוא נאמן לתכונת־היסוד בתפיסת־עולמו, שהניעה אותו לחקירת אישיותו ותורתו של הפילוסוף היהודי, גם בתיאורי המתרחש בבקתות של איכרים. אגב עיצוב דמויותיהם

---

29. ראה: ק. א. שפירא, טורגעניעוו וספורו „היהודי", עמ' 21—22; ו. אפשטיין, מאמרו, הנזכר למעלה בהערה 25, עמ' 151; Недельная Хроника Восхода, 1883, № 34—36, 40 (стр. 425, 455, 486—489, 609—610).

המסמכים על פרשת טורגנייב־סורקין, שנתפרסמו כאן במקורם, תורגמו, בחלקם בהשמטות, לעברית על־ידי י. מאור, במאמרו הנזכר למעלה בהערה 28, עמ' 106—111.

30. "Das Landhaus am Rhein".

31. כתבים, XI, 351—352. אמנם המאמר הגדוש נתפרסם בחתימתו של טורגנייב — והוא מזכירו כחיבור שלו גם באחד ממכתביו — אך יש ספק, אם הוא פרי־עטו. אך, לפחות, אם הוא פרי־עטו בלבד. הסופר ל. פין, ידידו הקרוב של טורגנייב ומתרגם יצירותיו לגרמנית, מספר בזכרונותיו, שהמאמר הנזכר נכתב על־ידיו, לפי בקשתו של טורגנייב, שלא היה בכוחו להשלימו למועד הקבוע מראש, ואילו זה האחרון רק תרגם אותו לרוסית. פין מבסס את עדותו גם על מכתב של טורגנייב אליו מ־29 באוקטובר 1868. הסופר הרוסי מ. סטאסיולביץ' משער, שפין סיפק לטורגנייב רק נתונים עובדתיים על אוארבאך, וזו היא גם דעתו של המהדיר של הוצאת כתבי טורגנייב, שאנו משתמשים בה. ראה פרטים: כתבים, XI, עמ' 533—535. — לענייננו אין כמובן, השיבות מכרעת לבירורה המדוקדק של נקודה זו, שהרי תתימתו המפורשת של טורגנייב על המאמר מעידה בכל אופן על הזדהותו עם תכנו. — באחד מפרקי זכרונותיו בשם „האדם במשקפיים האפורים" (1879) מספר טורגנייב על שיחתו עם צרפתי בפאריס בפברואר 1848, שאמר לו, בין השאר, שהשחקנית המפורסמת ראשל היא התגלמות כוחה ומהותה של „אותה 'יידובסטבו' (כינוי־גנאי ליהדות), שהשתלטה עכשיו על הכיסים של כל העולם ושעד מהרה תשתלט גם על כל השאר". כן השמיע הצרפתי עקיצה ארסית על חשבון יהדותו של הקומפוזיטור מאירבר. ראה: כתבים, X, 361—362. טורגנייב מיסר הערות אלו ללא תגובה מצדו עליהן, אך בצורת־המסירה — למעלה משלושים שנה לאחר השיחה — אינה מורגשת הסתייגות מהן.

של גיבודיו אין הוא נמנע לעתים מהתפלספות על חשבונם. כאמן מנוסה מפנה הוא את תשומת־לבם של הקוראים למשמעות הפנימית, הסמלית, הטבועה בחייו הבלתי־אמצעיים של האדם. לפיכך יש וסיפורו נהפך לאלגוריה [31].

מן הראוי להעיר, שחסידיו היהודיים של טורגנייב נתפסו להפרזה משייחסו משמעות רחבה מדי להתערבותו לטובת צעיר יהודי, שהרי נכונות להמליץ על הושטת סיוע חמרי לאקדמאי יהודי [32], או אפילו לחבורת אקדמאים ממוצא זה, אינה יוצאת, כמובן, ללמד על יחס אוהד לכלל־ישראל, שרובו ככולו מורכב מפשוטי־עם דווקא; והן נקודה זו היא עיקר בוויכוח הנדון. כן לא פירשו הללו כהלכה, מתוך מניעים אפולוגטיים מסוימים, את הדין־ודברים על הנושא הנזכר בין טורגנייב לבין סורקין [33].

באביב 1881, עם פרוץ הפרעות ביהודים בדרום־רוסיה, פנה סורקין במכתב לטורגנייב, שבו ביקש ממנו לפרסם מאמר בגנות השתוללות־הדמים. משלא זכה לתשובה — נפגש עם הסופר לשיחה בעניין זה וקיבל מפיו הבטחה, שלאחר שידידו הפובליציסטן ק. ד. קאבלין ידפיס בעתון „פוריאדוק" — כפי שהוסכם ביניהם — מכתב אליו, אל טורגנייב, על שאלת־היהודים, הוא יגיב על כך בדפוס. ההבטחה לא קוימה, וסורקין ראה צורך לכתוב מכתב שני לטורגנייב, שעליו קיבל, אמנם באיחור רב, תשובה [34].

במכתביו מצייר סורקין תמונה מזעזעת של מצב יהודי־רוסיה, שהספקרו לנחשול גואה של מעשי רצח, התעללות, שוד ושיסוי בלתי־מרוסן של העתונות

---

32 Недельная Хроника Восхода 1883, № 40 стр. 609—610

הדברים אמורים כאן בא. פאבלובסקי, צעיר יהודי מאודיסה, שסיים בהצטיינות בית־ספר חקלאי במונפלייה ונכנס למכון להקלאות בפאריס. במכתבו לר. ל. תארי, חברי ההנהלה של מועצת עיריית אודיסה, מבקש טורגנייב הקצבה לפאבלובסקי מטעם אותו מוסד לתקופה של שנתיים, כדי שיוכל להשלים, ללא הפרעות ודאגות, את חוק־לימודיו. תודות להמיכה זו, מטעם טורגנייב, „תזכה מועצת העירייה בעסקן מועיל ומסור, המוכן להקדיש את עצמו לעבודת־הוראה חקלאית, שהמולדת שלנו כה זקוקה לה". הגישה ההומאניטארית ירדה אפוא ברוכה בשיקול הפאטריוטי של הסופר. ראה גם: Взгляды и мнения печати, Русский Еврей, 1884, № 33 стр. 4—5.

גם כאן נמסרת ידיעה על התעניינותו של טורגנייב במצבו של צעיר יהודי, שהשתלם בחקלאות בצרפת, וכן מתפרסם מכתב־המלצה שלו, של טורגנייב, אל הנדבן היהודי ש. פוליאקוב בעניין הקצבת תמיכה לצעיר זה.

33. כופר יהודי. אם כי התנצר בצעירותו נשאר כל ימיו נאמן לאינטרסים של העם היהודי. מעבודותיו הספרותיות ראוי לציון התרגום הרוסי של „אפס דמים" לר' י. ב. לוינזון (ריב"ל), שהופיע בדפוס, בצירוף מבוא גדול של המתרגם על המחבר, בשנת 1883. סורקין השתדל לעניין סופרים רוסיים חשובים, כגון ל. נ. טולסטוי ומ. א. סאלטיקוב, בגורלם של יהודי־רוסיה ולהשפיע עליהם. שיגלו דעתם בדפוס לטובתם של אלה. — התאבד ב־1886. פרטים עליו — ראה שאול גינזבורג, משומדים אין צאריכין רוסלאנד, ניויורק, 1946, ח"ו 235—250; ישראל שפירא, יוסף סורקין, העבר, חוברת ג', תשט"ו, עמ' 124.

34 Недельная хроника Восхода 1883, № 35, стр. 455, № 36, стр. 486—489;

כאן נדפסו מכתבי טורגנייב וסורקין (בהשמטות) וזכרון־דברים, שנרשם על־ידי סורקין, על השיחה בינו לבין טורגנייב. המכתב של טורגנייב הוא מ־1 ביולי 1881; על שאר המסמכים אין תאריכים.

הרוסית, האנטישמית ברובה המכריע; ומאחר שהוא, סורקין, רוצה להאמין באהדתו הכנה של טורגנייב לעם היהודי האומלל, על־כן מרשה הוא לעצמו לפנות אליו בבקשת עזרה. טורגנייב, מטעים סורקין, הוא סופר אהוב ונערץ על רוסיה, ששני דורות שלמים נתחנכו על יצירותיו המעולות, ואין בה כמעט איש אחד יודע קרוא וכתוב, ששמו של הסופר זר לו. סורקין משוכנע, שמאמר קטן מעטו של טורגנייב, כתוב מתוך השתתפות במצבם המיואש של היהודים המוכים, היה עשוי להשפיע השפעה עזה ומפכחת על קנאים חשוכים וצבועים רבים מחוגי האינטליגנציה, כביכול, וכן להשתיק „בלשים ספרותיים" וכתבנים שפלים המלבים את יצריו של ההמון הרוסי. סורקין מודה — והודאה זו היא רמז שקוף לאלה, שנהירה להם גישתו של טורגנייב ליהודים ביצירותיו הבלטריסטיות — שבאפיים הלאומי של יהודי רוסיה יש קווים בלתי־סימפאטיים, אך ליקויים אלה טבעיים לחלוטין ומובנים לאנשים המסוגלים לדון מתוך חוש־ביקורת בתופעות־החיים. אין מקום לתבוע הגינות אבירית מאדם, שהושלך לבית־כלא ושמנת־חלקו מהלומות והתעללויות. אין כל זכות לחברה הרוסית, קובע סורקין, לדרוש התנהגות מוסרית מושלמת מהיהודים, שכל רוסי מעליב אותם ברחוב, בבית־הספר, בבית־המשפט, בתיאטרון, במקדשי־המדע־והאמנות, ביצירות הסופרים ובעתונות. בנסיבות אלו אין אדם מסוגל להיות ג'נטלמן ובעל הכרת־ערך עצמית. גם העם הרוסי עצמו — שסורקין דן באריכות ובגילוי־לב בחסרונותיו — לא היה עשוי לשמש ליהודי דוגמה ומופת למידות יפות.

תגובתו של טורגנייב על זעקת־שבר זו היא צוננת ומאופקת ומתעלמת מכמה הערות עקרוניות כבדות־משקל שבפנייתו של סורקין. וזו תמצית דבריו: א) כבלטריסטן, והוא רואה את עצמו כבלטריסטן בלבד, רגיל הוא לבטא את רעיונותיו בצורה סיפורית, ואכן יש בכוונתו להקדיש לשאלת־היהודים יצירה מסוג זה; ב) כתיבת מאמר פובליציסטי על כך היא, לדעתו, פלישה לא־נאה מצדו לרשות לא־לו. הדבר לא יביא כל תועלת ליהודים בעניינם הצודק, ואולי גם יזיק להם; ג) התרופה היעילה היחידה למצב — וזו גם השקפתו של הבארון גינצבורג, שעמו נפגש טורגנייב — היא לבקש ראיון עם הצאר לשם קבלת רשיון לפתיחת מגבית ברחבי־רוסיה לטובת נפגעי־הפרעות, שכן צעד זה ישכנע את העם הרוסי, שהממשלה עצמה רוחשת אהדה לקרבנות, ואף הופעתם של אנשי־שם מרובים ברשימות־התורמים תשפיע בכיוון הרצוי.

לפרשת טורגנייב־סורקין ניתן, מיד לאחר פטירתו של הסופר, פרסום רחב בעתונות הרוסית ובעתונות היהודית, אך לעומת זה לא הגיעו לציבור באותם הימים הדים על פרשה דומה, בקוויה הכלליים ובתוצאותיה, שהיא פרי יזמתו של הפסל היהודי מ. אנטוקולסקי.

טורגנייב שהכיר אישית את אנטוקולסקי מ־1871, העריץ את כשרונו וגילה דאגה רבה לבריאותו ולמצבו החמרי[35]. כן הדפיס באותה שנה מאמר נלהב על יצירותיו — בצירוף פרטים ביוגראפיים על האמן — ובו הוא מפליג במיוחד בשבח הפסל של הצאר הרוסי איבאן האיום[36]. על סמך הידידות ביניהם שלח אנטוקולסקי לטורגנייב ב־4 ביוני 1881 מאמר שלו על שאלת־

35. כתבים, XI, 390, 538—539.
36. שם, XI, 377—380.

היהודים ברוסיה וביקש ממנו לערכו עריכה סגנונית ולהשתדל לפרסמו באחד העתונים[37]. אנטוקולסקי מציין, שהוא פונה לטורגנייב „כאמן אל אמן", מתוך בטחון, „שיטה אוזן קשבת לאנחות ולעלבונות של בני־אדם". הוא משכנע, שטורגנייב, כמשורר, עומד מעל „לכל מיני משפטים קדומים, כל מיני מפלגות, שאינן יודעות מה רצונן — מעל לאותם הפאטריוטים צרי־האופק, המטיפים לאהוב רק את עצמם ואת אנשי־שלומם ולשנוא את האחרים"[38]. בתשובתו מ־4 ביולי 1881 מתנצל טורגנייב על שתיקתו הממושכת ומבקש לא לראות בכך אות להעדר־ידידות או העדר־אהדה לעניין הצודק של היהודים ברוסיה. ולגופה של ההצעה — אין הוא רואה כל אפשרות לפרסם את המכתב־המאמר, דבר, שהיה גורם אי־נעימויות רבות לאנטוקולסקי והיה מביא רק נזק. נוסף לכך ניטל בינתיים כל עוקצה של שאלת־היהודים במדינה. אמנם הוא מבטיח לשמור ברשותו מכתב זה, כמסמך המעיד על הרגש הפאטריוטי העמוק ועל כנות ההשקפות של מחברו. „לא אבדה תקוותי — אומר טורגנייב — שיבוא זמן, שבו אפשר יהיה לפרסם ברבים מסמך זה, אך זמן זה, שעדיין רחוק הוא, יהיה תקופת חירות וצדק לא ליהודים בלבד[39]. תגובה זו היתה בשעתה אכזבה גמורה לאנטוקולסקי[40], והוא מזכיר אותה במרירות גם לאחר שנים רבות[41].

37) М. М. Антокольский, Его жизнь, творения, письма и статьи. С.-Петербург и Москва, 1905, стр. 1005—1008.

38. שם, עמ' 1005, 1008.

39. שם, עמ' 1008. אנטוקולסקי כתב מכתב שני לטורגנייב, בסתיו 1881, על הנושא הנדון, שאפשר לא זכה לתשובה, או — מה שמטופק יותר — שהתשובה עליו לא נשתמרה. ראה: שם, עמ' 1009—1012.

40. מכתב לו. ו. סטאסוב מ־26 ביולי (7 באוגוסט) 1882, שם, עמ' 464.

41. מכתב לא. גינצבורג מדצמבר 1899, שם, עמ' 860.

פ. מ. דוסטוייבסקי (1821—1881)[1]

[א]

בכתביו של דוסטוייבסקי מתקופות־חייו השונות, שבהם נזכרים יהודים

1. על דוסטוייבסקי והיהודים — ראה: ד. זאסלאווסקי, דסטאיעווסקי און די אידען (צו זיין הונדערט יעהריגן געבורטסטאג), דאס וואהרט, מאנאטשריפט, צווייטער יארגאנג, דרייטער באנד, נומער פיער, ניו־יארק (סעפטעמבער 1922), ז"ז 7—10; אליהו איש הורוויץ, דוסטויבסקי וייחוסו אל היהודים, החורן, שנה עשירית (תרפ"ג), חוברת סיון, עמ' 84—87; א. אחימאיר, פ. מ. דוסטויבסקי, האנציקלופדיה העברית, כרך XIX (תשי"ט), עמ' 218—219;

A. Горнфельд, Ф. М. Достоевский, Еврейская Энциклопедия, том. VII, стр. 310—313; **Л. Гроссман.** Исповедь одного еврея, Москва—Ленинград 1924, стр. 94—129, 165—181; **А. З. Штейнберг,** Достоевский и еврейство, Версты, № 3, Париж 1928, стр. 94—108; **Д. Гольдштейн,** Переделка писем Достоевского, Новый Журнал, книга LXV (1961), стр. 111—120.

בודדים או עם־ישראל, מדובר עליהם, בדרך כלל, מתוך בוז, הגובל לעתים בסלידה, ואיבה לוהטת; אך גישה זו באה בעיקר על ביטויה בשרטוטים וברמזים חטופים בסיפוריו [2] ובהערות־אגב במאמריו הפובליציסטיים [3] ובמכתביו הפרטיים [4]. וניתנה האמת להאמר, שעדות מובהקת הרבה יותר להסתייגותו הפנימית החריפה מן היהודים מאשר התיאורים והביטויים הפוגעים והעוקצניים, הפזורים פה ושם ביצירותיו, היא תשומת־הלב המועטת עד כדי עלבון, האפסית כמעט, שהוא מקדיש לעיצוב עולמו של הקיבוץ היהודי הגדול ברוסיה ולדיון בשאלותיו הגורליות. בעצם מתמצית כל תרומתו של דוסטוייבסקי לנושא היהודי בכמה עמודים בסיפור אחד וכן במאמר פובליציסטי אחד.

הסיפור הוא „רשימות מבית־המוות" (1861—1862) ומתוארת בו דמותו של האסיר היהודי, חברו ל„קאטורגה" (עבודת־פרך) של דוסטוייבסקי, איסאי פומיץ' בומשטיין. כבר בפתח תיאוריה של אותה דמות רואה הסופר חובה לעצמו להטעים, שכל־אימת שנתקל בה עלה בזכרונו היהודון יאנקל בסיפורו של גוגול „טאראס בולבה" [5]; וקביעה זו באה ללא ספק ללמד על זיקה קרובה למסורת ולנוסח מוגדרים, הן של תפיסה כוללת והן של עיבוד ספרותי לפרטיו.

וקודם־כל — ההופעה החיצונית. איסאי הוא גוץ, צנום, חלוש, בעל פנים חרושות קמטים, שלא כפי גילו, ודומה „כשתי טיפות־מים", לאפרוח מרוט; בקיצור, בריה מבדחת כל־כך, שגם לאחר שנים מרובות אין הסופר יכול לשוותו לנגד עיניו. ללא צחוק [6]. ובאשר לאפיו — מהווה הוא מזיגה מופלאה, ושוב משעשעת ביותר, של תמימות, אווילות, ערמה, יושר־לב, פחדנות, שחצנות, יהירות ותפארות [7]. אין לדוסטובייסקי ידיעות על עברו של איסאי, פרט לכך, שהוא נתגלגל לסיביר לשתים־עשרה שנות עבודת־פרך בשל האשמה ברצח [8] — האשמה מוזרה למדי לגבי אדם כמותו, שאינו מסוגל לפגוע בזבוב על הקיר, כפי שהוא מצטייר בספר הנדון. תמיד שרוי הוא במצב־רוח מצוין וארשת מתמדת של שביעות־רצון עצמית טבועה בפרצופו. היה נדמה, שאין הוא מצטער כלל על שנידון ל„קאטורגה", הואיל וחייו כאן היו קלים. כצורף לפי אומנותו, היה עמוס עבודה בשביל תושבי העיר, שלא היה בה צורף, ובדרך זו שוחרר מעבודות קשות. הכנסותיו הספיקו לו לא רק לקיום מתוך רווחה, אלא גם לצבירת כסף, שהוא נהג להלוותו בריבית קצוצה לכל האסירים. הוא נהנה גם מידידותם וחסותם של יהודי־העיר. בשבתות הלך להתפלל, בליווי משמר, לבית־הכנסת שבעיר.

---

2. ראה, למשל: שדים, כל כתבי פ. מ. דוסטויבסקי בשנים־עשר כרכים (ברוסית), פטרבורג 1894—1895, (להלן — „כתבים"), כרך VII, עמ' 231, 392; האחים קאראמאזוב, שם, XII, 26.
3. יומן הסופר לשנת 1873, כתבים, IX, 288; יומן הסופר לשנת 1876, שם, X 100—101, 218, 303—304 ועוד.
4. אפייניים ביותר מבחינה זו הם קטעי המכתבים מהשנים 1878—1879, שהובאו במאמרו של ד. גולדשטיין, שנזכר למעלה בהערה 1, עמ' 113—118.
5. כתבים, III, 68.
6. שם, שם, 68, 118.
7. שם, שם, 68, 118.
8. שם, שם, 69.

דוסטוייבסקי מצביע על התופעה המוזרה, שכל הציבור הספגוני של האסירים, שעמם נמנו גם פושעים מסוכנים ביותר, רחשו חיבה לאיסאי, למרות עיסוקו ומוצאו; והסופר מסביר, שאותו יהודי שימש להם מקור לא־אכזב לבידור ושעשועים. „לוצ'קה — מן הדמויות הבולטות בציבור זה — שהכיר בימי־חלדו יהודונים רבים, קנתר אותו לעתים קרובות, וכלל לא מתוך רשעות, אלא סתם לשם משחק, ממש כמו שמשחקים בכלבלב, בחוכי, בבעלי־חיים מאומנים וכיוצא בהם". לאיסאי היה נהיר, כמובן, פשר האהדה כלפיו, אך הוא לא נפגע מזה; ויתר־על־כן: הוא היה גא על מעמדו המיוחד, וברצון רב — ובהצל־חה — התמודד בחידודים עם המתבדחים מתוך טוב־לב על חשבונו[10]. גינוני כבוד וגימוס הם בעיניו דברים של מה בכך, שלא כדאי לדקדק בהם, ואילו חשיבות מוחלטת וקיימת יש לשני ערכים: לכסף ולאלוהים; עמם, ועמם בלבד, מובטח לו, לאיסאי, כהודאתו, אשרו בכל התנאים ובכל מקום[11].

דוסטוייבסקי מתאר בגימה לגלגנית ובגודש של פרטים חיצוניים מגוחכים את טכס־התפילה של איסאי בליל־שבת, הנערך במעמדם של אסירים גם מקסרק־טינים סמוכים, הבאים לחזות, להנאתם, בהצגה זו, שהיא מלווה שירה, טפיחה על החזה, צריחות, רקיקות, התייפחויות, התפרצויות שמחת פתאומית ותנועות פראיות ומשונות; ואיסאי, שבואם של האורחים ידוע לו מראש, משתדל להפגין — תוך התגנדרות — משחק מושלם. משום־מה אין לסופר אמון בכנות התלהבותו הדתית של היהודי, ואף הסבריו של זה, שבכיו הוא לזכר חורבנה של ירושלים, בעוד שגילוי ההדוות שלאחריו הם פרי התקווה להתגשמות חזון הנביאים, שישראל יחזור לציון — אינם מתקבלים, כנראה, על דעתו[12]. גם בהתעסקותו של איסאי בעבודתו הרגילה בליל חג המולד הנוצרי רואה דוסטוייבסקי הפגנה שחצנית בפני הסביבה הנכרית, שמשמעותה, כי אין אותו חג נוגע לו, לאיסאי כלל[13].

אם נוסיף את הציור הארוך וההומוריסטי על התרוממות־הנפש של היהודי החלוש איסאי בבית־המרחץ, שעה שהוא משתלק בהבל הלוהט של האצטבה העליונה, כמעט עד אבדן החושים, ואילו המצליפים אותו בחבילות־זרדים מתחלפים מאפיסת־כוחות בזה אחר זה[14], וכן, להבדיל כמובן, את תיאור להיטותו אחר הצגת־תיאטרון והתבוננותו והאזנתו הדרוכות להפליא למתרחש על הבימה[15] — יסתכם בכך כל החומר על דמות זו ב„רשימות מבית־המוות". — בשעת כתיבתו של הספר היתה ודאי לדוסטוייבסקי, כאדם מושרש מאין כמוהו בחיי העם הרוסי ובתרבותו, עמדה עוינת ליהודים; אך מסתבר, שלא היתה לו כוונה ללחום את מלחמתו בקיבוץ זה במסגרת של חיבור ממוארי ביסודו, שכל כוחו וכל קסמו בכנותו הגמורה ובנאמנותו למציאות כהווייתה. ועל הרקע הקודר עד לייאוש של אותו ספר ראה האמן לנכון להבליט טיפוס יוצא־דופן,

9. שם, שם, 69, 118—120.
10. שם, שם, 118—121.
11. שם, שם, 120.
12. שם, שם, 121—123. יש לציין, שהתפילה בליל־שבת נערכת כאן בטלית ותפילין דווקא!
13. שם, 111, 141.
14. שם, שם, 126.
15. שם, שם, 154, 159.

שבזכות תכונותיו המיוחדות הצליח להפיג במידת־מה את אווירת־המועקה של „בית־המוות". איסאי הוא אדם זה, מן המהלכים בצדי־דרכים, ולא התגלמות של מידות — טובות או רעות — ברצון המחבר, או בהתאם למגמתו; ולפי תומו דווקא, בעצם היותו, מייצג הוא את החיוניות העצומה של ישראל, את הסתגלותו המופלאה למסיבות המשתנות ואת דבקותו בייחודו הלאומי־דתי.

[ב]

את מלחמתו הגלויה והנמרצת בעם היהודי, השנוא עליו אישית והמהווה, לפי הכרתו העמוקה, סכנה חמורה למולדת הרוסית, העדיף דוסטוייבסקי לערוך מעל דפי „יומן־הסופר" שלו. כך, למשל, משמיע הוא באחת הרשימות משנת 1873 חוות קשה באוזני הרוסים, אם לא יחול בעוד מועד מפנה לטובה בהנהלת־המשק של המדינה. אם רוצים אנו, מטעים הוא, להבטיח לעצמנו תקציב של מעצמה גדולה יש לשקוד על טיפוח־העבודה־והתעשייה, שאם לא כן ירוכז ההון בידי „הקולאקים" [האיכרים העשירים] והז׳ידים; ואלה האחרונים ימצצו ללא רחמים את דם העם וינצלו לטובתם את שחיתותו ושפלותו, אם לא יתגער הלה ממצבו המיואש ואם האינטליגנציה לא תחלץ לעזרתו[16].

דוסטוייבסקי חזר לנושא היהודי עם התחדשות הופעתו של „יומן־הסופר", לאחר הפסקה של כשנתיים, ב־1876. הנה, מציין הוא ברשימה מיוני, עדים אנו לתופעה המדאיגה, שהז׳ידים נהפכים לבעלי־אחוזות; ומאחר שמעוניינים הם להחזיר לעצמם את ההשקעה, בצירוף ריבית, מדלדלים הם את כל הלשד והאוצרות של הקרקע הקנויה. ואולם אם ינסה מישהו לומר מלה נגד תופעה זו — תקום מיד צעקה גדולה על הפרת עקרונות החופש הכלכלי ושוויון־הזכויות האזרחי. וכי איזה שוויון־זכויות יש כאן? — שואל דוסטוייבסקי — הרי לפניו, קודם כל ומעל לכל, גילוי מובהק של מדינה בתוך מדינה. הן הדברים אמורים לא רק בניצול הקרקע, אלא בדלדולו של האיכר, שלאחר השתחררותו מעולם של בעלי האחוזות יהא נדון עכשיו, ללא ספק, ובקצב מהיר ביותר, יחד עם כל העדה הכפרית, לעבדות גרועה יותר אצל בעלי־אחוזות גרועים יותר. לא זו בלבד שהז׳ידים סחטו את לשדם של האיכרים בחבלים המערביים ולא זו בלבד שהם רוכשים עכשיו את נחלותיהם של האיכרים, אלא אף התחילו לקנות בסיטונות את דעת־הקהל הליברלית והם ממשיכים בכך בהצלחה רבה[17]. — ב„יומן־הסופר" מחודש ספטמבר של שנה זו, המוקדש למאבק הנטוש בין רוסיה ובריטניה הגדולה על „השאלה המזרחית" — היינו, בעניין השליטה על קושטא ומיצרי הבוספורוס והדארדנלים — תוקף דוסטוייבסקי קשה את לורד ביקונספילד (ד׳ישראלי), ראש ממשלתה של אנגליה בימים ההם, על הודעתו, שכל הרוסים, המסתערים על תורכיה לשם הצלתם של הסלאבים, אינם אלא סוציאליסטים וקומוניסטים, היינו, אותם יסודות הרסניים, שלהם משועבדת רוסיה, וכי הכרזת־המלחמה מצד סרביה על תורכיה הוא מעשה מביש. בהצהרה זו רואה דוסטוייבסקי יריקה בפני התנועה הלאומית הרוסית, על קרבנותיה, שאיפותיה וביטאוניה וכן נסיון־הפחדה של

16. שם, IX, 288.
17. שם, X, 218—219.

מדינות־אירופה, במטרה לקוממן נגד רוסיה, תוך הצבעה על הסכנה, כביכול, הנשקפת להן מריכוזם והתארגנותם בסרביה של גורמים אויבים למשטרים חברתיים הקיימים. ההתקפה רצופה פגיעות אישיות גסות ביותר „על ישראלי זה [בי־קונספילד], זה השופט החדש לצדק, שקם לה לאנגליה", ומובלעות בה עקיצות על מוצאו היהודי, על הדרך הבלתי־מכובדת, שבה זכה בתואר האצילות בחסדה של המלכה; ובעיקר על שחצנותו של רומאניסטן זה, הבא בערוב־יומו, ממש על סף־הקבר, לחרוץ לשבט את דינה של רוסיה ולחבל בתכניותיה, שהן הכרח־חיים לה [18].

בעקבות פרסומים אלה קיבל דוסטויבסקי כמה מכתבים ממשכילים יהודיים (הוא מביא את המלה משכילים במרכאות כפולות), שבהם הובעה מורת־רוח על גישתו האנטישמית לעם היהודי [19]; ולהפרכת האשמה זו הקדיש הסופר פרק שלם ב„יומן־הסופר" שלו לחודש מארס 1877 בשם „השאלה היהודית" [20]. אחד מאותם המשכילים, שעמו מתפלמס דוסטויבסקי — בלא לציין את שמו — בהרחבה בפרק הנדון, הוא המבקר העברי הידוע בשנות השישים — א. א. קובנר, שמכתבו לסופר מיום 26 בינואר 1877 השתמר בידינו [21].

במכתבו זה, שהוא ברובו אוטוביאוגראפי, מביע קובנר את פליאתו על העובדה, שדוסטוייבסקי יורה את חצי־איבתו בז'יד ולא במנצל בכלל, ללא הבדל דת ולאום; ואם כי הוא, קובנר, מתעב בכל לבו את המשפטים הקדומים של אומתו, שסבל מהם אישית לא מעט, — לא יוכל לעולם להסכים להנחה, שבדמה של אומה זו טבוע הניצול ללא מצפון. הוא מעמיד את דוסטויבסקי על החוק היסודי של החיים החברתיים, שלפיו רשאים כל האזרחים, ללא יוצא מן הכלל, של מדינה אחת, הנושאים בעול החובות ההכרחיות לקיומה של המדינה, להתהנות מכל הזכויות והיתרונות, הכרוכים בקיומה של אותה מדינה, ולכל העבריינים צריכה להיות צפויה אותה מידת־עונש. משום־מה, שואל קובנר, מגבילים את זכויותיהם של כל היהודים ומשום־מה קיימים בשבילם דיני־עונשין מיוחדים? כלום הניצול של הגרמנים, האנגלים, היוונים ואפילו הרוסים עצמם טוב מזה של הז'ידים, שאחרי ככלות הכל פועלים הם בתחום מוגבל? כן תמה קובנר על דוסטוייבסקי, הכולל במושג ז'יד, ראשית, את שני המיליונים ותשע מאות אלף נפש של ההמונים היהודיים המרוששים, המנהלים מאבק נואש על קיום עלוב, ושמבחינה מוסרית טהורים הם יותר לא רק משאר העמים בממלכה, אלא אף מהעם הרוסי, שדוסטויבסקי נתפס להאלהתו; ושנית, את היהודים בעלי ההשכלה הגבוהה והפאטריוטים הרוסיים עד כלות־הנפש, שהם לברכה רבה בכל שטחי־החיים במדינה. — קובנר קובל על איבתו של דוסטויבסקי לז'יד, המעבירה אותו על דעתו והמשתרעת גם על אדם כד'ישראלי, שמן הסתם אינו יודע על מוצאו מיהודים ספרדיים ובוודאי שאינו מנהל את המדיניות של המפלגה השמרנית באנגליה מתוך נקודת־ראותו של הז'יד. כן מטעים הוא, שהמלכה היא שהציעה ב־1867 את תואר הלורד לד'ישראלי, וזה

18. שם, שם, 301—306.
19. שם, XI, 85.
20. שם, שם, 85—102.
21. הוא פורסם על־ידי ל. גרוסמאן בספרו הנזכר למעלה בהערה 1, עמ' 99—111.

דחה את ההצעה, כי רצה להוסיף לפעול כחבר הפארלאמנט. „לצערי — מסכם קובנר — אין אתה [דוסטוייבסקי] מכיר את העם היהודי, לא את חייו, לא את רוחו, ולסוף לא את ההיסטוריה בת ארבעת אלפי השנים שלו"; ומכאיב הדבר, שדוסטוייבסקי, שהוא אדם ישר וכן לחלוטין, גורם בלא יודעים נזק עצום להמוני־ישראל העניים, שהרי הוידים בני המעמד הגבוה, שיש להם מגע גם עם מיניסטרים, אינם מפחדים לא מהעתונות ואף לא מזעמם של המנוצלים[22].

בתשובתו של דוסטוייבסקי מסוף פברואר 1877 משבח הוא מאוד את מידת־התבונה, שנתגלתה במכתבו הנזכר של קובנר; מגיב על הנקודות השונות, האישיות ביסודן, שנדונו בו; ולסוף מעיר הוא, שאינו רואה טעם להתווכח בעניין היהודים באיגרת פרטית ושיש בדעתו להקדיש לכך שורות מספר ב„יומן־הסופר" שלו. בין השאר מציין דוסטוייבסקי, שקיבל כמה מכתבים מיהודים, המלאים דברי־תוכחה מרים על יחסו לעמם; והוא מתוודה בפני קובנר, שאינו — ומעולם לא היה — אויב־היהודים. ובאשר לעובדה, שצוינה על־ידי קובנר, של קיומם במשך ארבעת אלפי שנה, הרי מוכיחה היא, שעם זה נתברך בכוח־חיים בלתי־רגיל, שלא יכול היה שלא לבוא על ביטויו בכל מהלך ההיסטוריה שלו בגילויים שונים של מדינה בתוך מדינה; ובייחוד אין לערער על המעמד החזק של המדינה בתוך מדינה של הקיבוץ היהודי ברוסיה. ואם כך הדבר, הרי מן הנמנע הוא, שלא ייווצר ניגוד, לפחות חלקי, בינו לבין העם הרוסי. ושוב מדגיש דוסטוייבסקי, שאינו צורר־ישראל וכי יש לו מכרים ומכרות יהודיים, המבקשים עצה מפיו בעניינים שונים; ואף־על־פי שהם קוראים את „יומן־הסופר" ומגלים רגישות יתירה, ככל היהודים, להשקפותיו עליהם — אין הם רוחשים לו איבה, אלא, להיפך, מבקרים בביתו[23].

בניגוד למשוער — ולהפתעתו הגמורה של דוסטוייבסקי[24] — ארכו הדברים על „השאלה היהודית" עד כדי פרק גדול; אך למרות־זאת היתה לו ההכרה, שלא יצא כלל ידי חובתו כלפי נושא עצום, כמעמדם של היהודים ברוסיה וכמצבה של רוסיה, שעם בניה נמנים שלושת מיליוני יהודים, — משום שמשימה זו היתה לחלוטין למעלה מכוחו[25].

דוסטוייבסקי דוחה בתוקף את ההאשמה באנטישמיות, שהוטחה בפניו על־ידי הקורספונדנטים היהודיים שלו, תוך הדגשה, שמעולם לא הצהיר על שנאתו ליהודים כאומה, הואיל ואין הרגשה כזאת בלבו; והדבר ידוע יפה לאותם היהודים, המקיימים עמו קשרים בלתי־אמצעיים. ובאשר לשימוש השגור בכתביו במלה זיד, הרי, ראשית, לא היה סבור, שיש בה משום עלבון; ושנית, מונח מציין בפיו „מושג מסוים, כיוון, כאראקטריסטיקה של המאה". אפשר לחלוק על תפיסה זו, אך אין סיבה להפגע ממלה[26]. דוסטוייבסקי

---

22. שם, עמ' 106—108. אגב, בעניין יחסו של דוסטוייבסקי למנצלים לא דייק קובנר בלשונו, שכן הסופר גינה, כפי שראינו למעלה, גם את ה„קולאק" הרוסי, המנצל, בדומה לו׳יד, את עכ־הארץ המסכן.
23. שם, עמ' 116—119.
24. כתבים, XI, 102—103.
25. שם, שם, 85.
26. שם, XI, 85—86, 99—100.

אף מרחיק־לכת וקובע, מתוך בטחון פנימי עמוק, שלהמון־העם הרוסי בכללו — להוציא כמה פרחחים ושיכורים — אין כל שנאה דתית אפריורית, פרי משפטים קדומים, ליהודים; והוא מבסס הנחה זו על נסיון־חייו במשך חמישים שנה. היתה לו ההזדמנות לדור עם בני המון באותם הקסרקטינים ולישון עמם על אותם מדפים, ובמחיצתם היו גם כמה יהודים, אך שום איש לא בז להם ולא רדף אותם. עובדה היא, למשל, שהאסירים הרוסיים הגסים לא הפריעו ליהודים להתפלל, לפי דרכם המוזרה, לא לגלגו עליהם, אלא, להיפך, התייחסו אליהם בהבנה ובדרך־ארץ. וכך נוהגים גם החיילים הרוסיים בקסרקטינים באחיהם בני הדת היהודית. לעומת־זאת מתנכרים היהודים לפשוטי־העם הרוסיים, מסרבים לאכול עמם בצוותא ומשקיפים עליהם — אפילו בבית־הכלא! — מגבוה. ברי לו לדוסטויבסקי, שאילו חיו על אדמת רוסיה שמונים מיליון יהודים ושלושה מיליון רוסים היה רע ומר שבעתיים גורלם של אלה האחרונים. מסתבר, שלא זו בלבד שלא היו מעניקים להם שוויון אזרחי, אלא אף להתפלל דרך חירות לא היו מניחים להם. ויתר־על־כן: ודאי היו הופכים אותם לעבדים, או משמידים אותם כליל, כפי שנהגו אבות האומה היהודית בימי־קדם בעמים הזרים [27].

דוסטוייבסקי מעתיק קטעים ארוכים, שסוכמו למעלה, ממכתבו הנזכר של קובנר [28] ומלווה אותם בהערותיו. וקודם־כל מתאונן הוא על בעימת־הזלזול, שבה מדבר קובנר על העם הרוסי המסכן; ואם כך נוהג איש משכיל כמותו, אם כי אינו משוחרר ממשפטים קדומים, מה יש לצפות, בתחום היחס לעם־הארץ, מיהודי פשוט? משמע, שבאחריות לפירוד נושאים שני הצדדים, ועדיין לא נתברר חלקו של מי מהם גדול בה יותר [29]. — לעומת הפרט, המסופר במכתבו של קובנר, על יהודי רוסי אחד, שמת מות־גיבורים בסרביה על מזבח הרעיון הסלאבי, מבליט דוסטויבסקי את התזית המאוחדת נגד רוסיה של יהודי־אירופה, השולטים בבורסות והמכוונים — ולו רק מכוח עובדת זו — את ענייני מדיניות־החוץ־והפנים וכן את ההנהגה המוסרית של המדינות. לולא היתה כה חזקה השפעתה של האידיאה היהודית בעולם, טוען הוא, היתה אפשר נפתרת הבעיה הסלאבית לטובת הסלאבים ולא התורכים. ולמרות ערעורו של קובנר אין לדוסטוייבסקי ספק בדבר, שבמשך השנה האחרונה ניהל ביקונספילד את מדיניותה של המפלגה השמרנית האנגלית — לפחות, במידה ידועה — מתוך נקודת־ראותו של הזיד [30]. — היהודים מפריזים, לדעת דוסטוייבסקי, בתלונות ובאנחות על גורלם המר ברוסיה, אך מתעלמים הם ממצבם של האיכרים ופשוטי־העם הרוסיים, שהוא חמור מזה בהרבה; ואף להם, ליהודים, חלק לא מבוטל בכך. עד לפני זמן לא רב התענו עשרים ושלושה מיליוני איכרים במשטר־הצמיתות — וכלום ריחמו עליהם היהודים? התשובה היא שלילית מוחלטת, שכן גם בימים ההם הם צעקו חמס על קיפוח זכויות, שרבים מאוד מעם־הארץ לא נהנו מהן. ומיד לאחר שתרור האיכרים היו הם טרף ליצרי

27. שם, שם, 92—93, 101.
28. שם, שם, 86—87. קובנר מכונה כאן „מר .NN".
29. שם, שם, 87—88.
30. שם, שם, 88.

הניצול ורדיפת־הבצע של היהודים; ובעוד שבעלי־האחוזות הקודמים ניצלו את האנשים, אך עם זאת השתדלו לא להרוס את מעמדם, הרי לא נרתעו היהודים, שבאו במקומם, מפני דלדול גמור, ללא שיור, של כוח־האדם הרוסי, ובלבד שיקבלו את שלהם ויסתלקו. — מופרזות ביותר היא תלונתם של היהודים על אפלייתם לרעה משאר שכבות האוכלוסייה על־ידי שלילת חופש־הבחירה של מקום־ישיבה ברחבי־רוסיה. למעשה נשללת חירות־תנועה זו גם מהאיכרים הרוסיים, למרות ביטולו הרשמי של משטר־הצמיתות, ואילו זכויותיהם של היהודים בתחום הנדון הורחבו במידה ניכרת בעשרים השנים האחרונות; והם יודעים להפיק תועלת מאכסימאלית, בלתי־מבוטלת כלל בממדיה, גם ממעמדם החוקי הקיים — לרעת ההמונים הרוסיים. עדותו הנמלצת של קובנר על טהרתם המוסרית של אחיו למוצא אינה עומדת אפוא במבחן־המציאות. גם טענתו על מאבקם הקשה על קיומם אינה עשויה, למשל, לשמש הצדקה מניחה את הדעת להפקעת־השערים של הסוחרים וההגונים היהודיים, הפוגעת כה קשה בהמוני העמלים הרוסיים, או לתרומתם של המוזגים היהודיים לטיפוח השכרות, על כל תוצאותיה הקטלניות, בקרב אותם ההמונים. העתונות הרוסית מתריעה בלי־הרף על גילוייו האכזריים של הניצול היהודי, שאין דומה לו; והסברם של היהודים לתופעה זו, כאילו אינה אלא הוצאת לעז מתוך איבה, מעורר בעיה נוקבת ביותר: אם אמנם שונאים הכל, כאיש אחד, את היהודים ומשמיצים אותם — מה שרשה של איבה זו? הן הסכמה כללית בתחום כה רגיש לא דבר ריק הוא; ושמא אין להטיל את ההאשמה על המצב על השונאים בלבד, אלא גם על השנואים?[31].

בכך מגיעים אנו לנקודת־המוקד בפילוסופיה האנטישמית של דוסטויבסקי, שהיא תפיסת מעמדם של היהודים בעולם בכלל וברוסיה בפרט כמדינה בתוך מדינה. קיומו של עם כה חזק, רב־מרץ ובעל כוחות חיוניים כעם־ישראל, שאין לו אח ודוגמה בעולם כולו; שהחזיק מעמד עלי־אדמות ארבעת אלפי שנים, היינו, כמעט במשך כל התקופה ההיסטורית של האנושות, תוך ליכוד מוצק כל־כך; שאיבד לא אחת את הטריטוריה שלו, את עצמאותו המדינית, את חוקיו, ואפילו את דתו, ואף־על־פי־כן התלכד פעם בפעם מחדש, קם שוב לתחייה באידיאה הקודמת שלו, אם כי בשינוי צורה, ויצר לעצמו שוב את החוקים וכמעט את הדת — עצם קיום זה לא היה אפשרי, לפי מיטב הכרתו של דוסטוייבסקי, לולא שמרו היהודים בכל המקומות ובכל הזמנים, למרות פיזורם והרדיפות הנוראות, שהיו מנת־חלקם המתמדת, על מעמדם כמדינה בתוך מדינה. ונשאלת השאלה: מה טיבו של מעמד זה, כלומר, מהי האידיאה הנצחית והבלתי־משתנה הטבועה בו? אין לעת עתה אפשרות לתת תשובה על כך, שכן למרות ההיסטוריה של ארבעת אלפי שנים, הרי „המלה האחרונה של האנושות על עם גדול זה היא עדיין עניין לעתיד". על־כן מסתפק כאן דוסטויבסקי בציון אלו סימני־היכר חיצוניים בלבד של אותו מעמד, שהם: התבדלות והתנכרות בתחום הדוגמה הדתית, אי־התמזגות עם הנכרים ואמונה, שקייכת אך ורק אישיות לאומית אחת — היהודי, ואילו

31. שם, שם, 88—92.

האחרים משנוצרו כאילו לא נוצרו. ודוסטוייבסקי מנסח את ייעודו של עם־ישראל בעולם במערכת ההוראות הבאה: „צא מתוך העמים ויצור את הדמות שלך, ודע, כי מעתה אתה יחיד אצל האלוהים, ואילו את האחרים השמד, הפוך לעבדים, או נצל. האמן בנצחון על כל העולם, האמן, שהכל ייכנע לך. תעב בהקפדה את הכל ואל תשתף שום איש נכרי בהווי שלך. ואפילו תפסיד את ארצך, את אישיותך המדינית, אפילו תהיה מפוזר על פני כל האדמה, בין כל העמים — אחת היא — האמן בכל מה שהובטח לך, אחת ולתמיד, האמן, שהכל יתקיים, ולפי שעה — חיה, תעב, התלכד ונצל, וצפה, צפה"... זו היא, לדעת דוסטויבסקי, מהות האידיאה של המדינה בתוך מדינה, וגוסף לכך קיימים, כמובן, חוקים פנימיים, „ואולי גם חוקים סודיים", בחינת גדרי־מגן לאידיאה זו [32].

דוסטויבסקי דוחה בחריפות את השקפתם של „היהודים המשכילים", שבדורנו שרדו, בדרך כלל, עקבות חלשים בלבד של מעמד המדינה בתוך מדינה וכי מעמד זה בא לעולם בעבר הרחוק אך ורק בעקבות הרדיפות הדתיות, כגילוי של יצר השמירה העצמית. ואם עדיין קיים הוא, בייחוד ברוסיה, הרי הסיבה לכך היא, שאין היהודים נהנים משוויון־זכויות עם „האוכלוסייה העיקרית". דוסטויבסקי משוכנע, שגם אילו הוענק להם אותו שוויון נכסף — לא היתה נהרסת מחיצת־ההתבדלות. בשום־פנים אין להעלות על הדעת אפשרות, שכוחו של חוש השמירה העצמית לבדו היה מספיק גם לציביליזציה האדירה ביותר בעולם להחזיק מעמד ולשמור על צביונה הלאומי אפילו עד כדי מחציתה של התקופה, שבה קיים העם היהודי. בתחום הנדון לא אותו חוש הוא הגורם המכריע, „אלא איזו אידיאה, מניעה ומושכת־לב, משהו כזה, עולמי ועמוק, שאולי אין עדיין בכוחה של האנושות לומר עליו את דברה האחרון"; ואין כל ספק, שיש לכך אופי דתי, שכן יהוה מוסיף להנחות, ברוח האידיאל וההבטחה שלו, את עמו לקראת המטרה האיתנה. לא ייתכן, לדעתו של דוסטויבסקי, יהודי ללא אלוהים, ואין לו כל אמון ביהודים נאורים וכופרים; האמת היא, ש„כולם [כל היהודים] הם מעצמות אחת, והאלוהים הוא היודע מה צפוי לעולם מיהודים משכילים!" [33].

לשם המחשת תפיסתו מסתמך דוסטויבסקי על סיפור־אגדה, ששמע וקרא בילדותו, שלפיו מצפים עד היום למשיח כל היהודים, מן הנחשלים ביותר שבהם ועד לאנשי־המדע, הפילוסופים והרבנים־המקובלים; וכולם כאחד מאמינים, שהמשיח יקבץ שוב את נדחיהם בירושלים וישעבד להם את העמים; וכי על־כן מעדיפים היהודים, בכל אופן ברובם המכריע, עיסוק אחד, והוא המסחר בזהב ועיבודו, וזה טעמו של דבר: בבוא שעת הגאולה והעלייה בהמונים לארץ־ישראל יהיה נוח יותר להעביר לכאן זהב וחפצים יקרי־ערך, בעוד שבעלות על קרקעות וקשר הדוק למולדת נכרית עשויים להפריע להענות לקריאתו של משיח. דוסטויבסקי סמוך ובטוח, שיש ממש באגדה זו, בפרט

32. שם, שם, 93—94.
33. שם, שם, 94—95.
34. שם, שם, 95—96.

בקרב המוני־ישראל, המרגישים משיכה אינסטינקטיבית חזקה למולדתם הישנה; והרי מציאותה של משיכה מעין זו מעידה בהכרח על קיום המעמד של מדינה בתוך מדינה. משמע, שאין שרשו נעוץ ברדיפות בלבד, אלא גם באידיאה [35].

במסיבות הקיימות, שבהן שומרים היהודים מכל משמר על ייחודם הדתי והלאומי, תוך זיקה הדוקה לכללים ועקרונות, שהם מנוגדים בתכלית לאידיאה המונחת ביסודו של העולם האירופי, יש, לדעתו של דוסטויבסקי, חשש מאוד מבוסס, שמתן שוויון־זכויות ליהודים יעניק להם למעשה יתרון־כוח לגבי האוכלוסייה הרוסית העיקרית, שינוצל ללא רחמים לרעתה של זו. ההיסטוריה מלמדת, שמעולם לא השתמשו היהודים בכשרונותיהם להעלאת רמתו התרבותית והמוסרית ולתקנת מעמדו הכלכלי של העם הרוסי, אלא, להיפך, לדלדולו, לניוונו ולטיפוח השחיתות בתוכו, תוך סחיטת דמו וזיעתו. כל הימים השכילו היהודים לקיים ידידות עם אלה, שבהם היה תלוי גורלו של העם, והפיקו את מלוא התועלת לעצמם ממצב־דברים זה. לעתים קרובות הצטרפו היהודים לרודפיו של העם, קיבלו מידיהם את ההכירה של נכסיו ואף נהפכו בעצם לרודפים. לפיכך אל להם ליהודים לרטון על זכויותיהם המצומצמות מאלו של האוכלוסייה העיקרית, שכן הם קיבלו די והותר זכויות בהשוואה לאוכלוסיית זו, ובכל מקום, שבו נאחזו, זרעו עוני, מחסור, חורבן. ודוסטויבסקי מדגיש — וזו תשובה ישירה לקובנר על פירכתו הנזכרת — שמבקי גת כושר־הניצול הברוטאלי לא תשווה ליהודים שום קבוצה של בני אומה זרה ברוסיה. והסיבה לכך היא אותה הרוח של המדינה בתוך מדינה, שאינה יודעת רחמים ואינה רוחשת אלא זלזול כלפי כל עם וכלפי כל יצור אנושי, שאינו יהודי [36].

אמנם נחשלותה המחרידה של רוסיה בכל תחומי־החיים היא כר־פעולה אידיאלי לאנשים מוכשרים וחסרי מצפונים מוסריים כיהודים, אבל, מציין דוסטוייבסקי, טעות גמורה היא בידי־הסבורים, שאמאנציפציה, מזה, ורמת־תרבות גבוהה וכלכלה מפותחת של עם־הארץ, מזה, הם תריס יעיל בפני השפעתה הנפסדת של האידיאה היהודית. זו האחרונה חוגגת את נצחונה גם באירופה. ודאי, מודה דוסטויבסקי, תמיד ובכל מקום חלק האדם כבודאלים לחמרנות והעריך כחירות רק את האפשרות, שניתנה לו, לצבור כסף בכל הדרכים; אבל מעולם לא הוכרו שאיפות אלו בגלוי כעקרון עליון, כפי שהוכרו במאה התשע־עשרה. משמע אפוא, שלא בכדי שולטים היהודים בבורסות ובעולם האשראי ולא לשווא מטילים הם את מרותם גם על המדיניות הבינלאומית. בקיצור, קרבה ובאה מלכות־ישראל! הולכת ומשתררת בחברה הלהיטות אחר הממון וההנאות החמריות האישיות, האנוכיות, ונדחים מתוכה לגמרי רגשות האחווה ואהבת־הבריות הנוצריות ואף רגש הגאווה הלאומית של עמי אירופה. אמנם אין לזקוף תופעה זו על חשבון היהודים לבדם, אך ברי הדבר, שהם תרמו לכך תרומה לא מבוטלת. — העובדה, שסניגורי

35. שם, שם, 96—97, 101.
36. שם, שם, 96—99.

היהדות — ובכללם קובנר — מרבים להצביע עליה, שרק יחידי ס.לה מבני־עמם זכו להגיע לעושר ולהשפעה כלכלית במדינותיהם, בעוד שההמון, רובו ככולו, שרוי בעניות מגוחלת, — אינה מוכיחה, לדעת דוסטויבסקי, אלא דבר אחד, והוא: האנומאליה שבעיסוקיו של כלל־היהודים, המבוססים על תיווך ומסחר בפרי עמלם של אחרים, היא שגוקמת בהם את נקמתה[36].

הצעותיו החיוביות של דוסטוייבסקי לפתרונה של שאלת־היהודים ברוסיה אינן כלל מסקנה טבעית והגיונית של ניתוחו העקרוני בפרשה זו, ואף ההצעות עצמן מלוות פה ושם בהסתייגויות, העשויות לרוקן אותן מכל תוכן של ממש. לעתים משמשים כאן בערבוביה דבר והיפוכו. במקום אחד דוגל הוא, למשל, ברעיון, שיש להעניק שוויון־זכויות גמור ליהודים, כפי שמחייבות ההומאניות והדת הנוצרית[37], ואילו במקום אחר הוא פוסק בהחלטיות, שכבר מצבם הקיים מקנה להם שליטה גדולה מדי על הרוסים[38]. ובסעיף המסכם של המאמר מוצא הוא מפלט בנוסחה הדיפלומאטית הדו־משמעית הבאה: „הייתי רוצה בהרחבה מלאה של זכויות העם היהודי, על־כל־פנים במידת האפשר, הייגו, עד כמה שהעם היהודי עצמו יוכיח את כשרו לקבל זכויות אלו ולהשתמש בהן ללא נזק לאוכלוסייה העיקרית"[39]. בניגוד גמור להנחתו היסודית, שנדונה בהרחבה למעלה, שהיהודים מהווים חטיבה לאומית־דתית מלוכדת, הנגועה לכל שכבותיה — וקיבוציה זו אין כל הבדל בין משכילים ונאורים לבין קנאים וחשוכים[40] — ברגש איבה, ללא תקנה, לעם־הארץ, והמסרבת בעקשנות לקיים חיי־צוותא עם הגכרים, להתמזג עמם באיזו מידה שהיא, — מעלה הוא בסעיף־הסיום הצעת־פיוס לסילוק כל אי־ההבנות בין היהודים והרוסים וליצירת ברית־אחווה ברוח אחת ביניהם „לשם עזרה הדדית ולמען העניין הגדול של השירות לאדמה, למדינה ולמולדת שלנו"; ובשטח הביצועי מייחד הוא מדור מרכזי למשכילי־ישראל, אלה „האנשים החדשים והטובים מן היהודים", לפי לשונו. אמנם סמוך לחתימת נדיבת־לב זו באה הסתייגות לא בלתי־חשובה — ובאותיות־מרים דווקא — הקובעת, שהדברים אמורים, כמובן, רק במקרה, שיחס הזלזול מתוך יהירות של היהודים כלפי הרוסים הוא מעין „גידול היסטורי" חיצוני, פרי של משפטים קדומים בלבד, שהלפה שעתם, „ואינו נעוץ באלו סודות הרבה יותר עמוקים של הגזע ושל המשטר שלו [שלי העם היהודי]"[41].

בתורתו האנטישמית של דוסטויבסקי יש הרבה טעויות וסילופים, מדעת ושלא מדעת, שכבר הוטעמו כל צרכם בספרות על יחסו ליהודים[42]; ובעצם

37. שם, שם, 96.
38. שם, שם, 97.
39. שם, שם, 102.
40. שם, שם, 87—88, 93.
41. שם, שם, 101—102. — אפיינית לשניות בנפשו של דוסטויבסקי היא נזיפתו ביהודים הנאורים, המתנכרים ליהוה, אלוהי ישראל; ואין זה חטא לדעתו, רק מחמת הפגיעה שבדבר ברגש הלאומי, אלא גם מתוך שיקולים אחרים נכבדים ביותר. ראה: שם, שם, 85.
42. ראה במיוחד מאמריהם של גורנפלד וזאסלאבסקי וספרו של גורסמאן, שנרשמו למעלה בהערה 1.

ניתן לומר, שהוא קיבל עליו את ההגנה הסיטונית, מתוך הזדהות נפשית מלאה, על כל דברי הקטרוג והשיסוי נגד עם ישראל, שהושמעו מימי גוגול ואילך. לנוכח הגל הגואה של האיבה הארסית, כפי שנתגלתה בכל חוגי הציבור הרוסי ובעתונות במחצית השנייה של שנות השבעים, נראית הכרזתו הפאתיטית של דוסטויבסקי על העדר אנטישמיות אפריורית, דתית או לאומית, בקרב המוני רוסיה ועל יחסם ההוגן וגדיב־הלב של אלה ליהודים כהלצה מרה. לא יצאו ימים מרובים והתפרצות „הסופות בנגב" הוכיחה בלשון־העובדות, בדם ואש, מה מן האמת היה באותה קביעה של דוסטויבסקי[43].

---

43. מן הראוי להעיר, שמתוך הערכה שונה מזו של דוסטויבסקי של תופעת האנטישמיות בזמן החדש הגיעו גם הוגי־הדעות הראשונים של תנועת חיבת־ציון ברוסיה, כי. ל. פינסקר ומ. ל. ליליינבלום. לכלל הכרה, שהיהודים מהווים בכל מקום יסוד זר, שגוע ובלתי־מתמזג בגוף של האומה השלטת, והם הסיקו מכאן את המסקנה העקיבה על הצורך בריכוזם בטריטוריה מיוחדת.

דב וולחונסקי

פוגרום־הפתיחה של המאה העשרים

(הפוגרום בקישינב 1903 — שרשיו ותולדותיו)

לזכר הורי אפרים ושרה ע"ה, שנזעו ברעב בימי
המצור הנאצי על לנינגראד במלחמת העולם השניה.

45 הרוגים, 86 פצועים קשה וכ־500 פצועים קל — אלה היו קרבנות הפוגרום [1] שהתחולל בימים 6—8 באפריל 1903, בימי הפסחא הנוצרית [2].

בשבעים השנים, שעברו מאז, התקדמה האנושות והשכילה, הרחיבה אופקיה והעמיקה ואף שכללה את מלאכת הרצח, וכיום נראות בעינינו הפרעות בקישינב כעין „מיני־פוגרום", רצח בזעיר־אנפין, שבימינו ודאי שלא היה זוכה בעתונות העולם לתהודה לה זכה הפוגרום בקישינב באותם „הימים התמימים".

ביחוד רב היה רושם הפוגרום בארצות הברית, שם מחו מרות העתונות והציבור הנאור על יוזמי הפרעות ומדריכיהן, על ממשלת הצאר, סוכניה ו„המאה השחורה", ידו המבצעת של הארגון האנטישמי „ברית העם הרוסי", שבראשו עמד הצאר הרוסי בכבודו ובעצמו.

הפוגרום בקישינב לא היה חלוץ הפרעות באימפריה הרוסית. עדיין לא נשכח גל הפוגרומים, שגרף ב־2—1881 את ישובי היהודים בדרום־רוסיה, בהשראתם ובניצוחם של מיניסטר הפנים איגנאטייב ומפקד המשטרה הראשי ו. פון־פליבה. מאז היו פורצים פה ושם מאורעות רצח וגזל.

זמן־מה לפני הפוגרום בקישינב הואשמו יהודים בדובוסאריי ברצח ריטואלי של בחור רוסי, ואע"פ שהסנט הממלכתי ביטל את האשמה, לא נרגעו הרוחות זמן רב. הציבוריות המתקדמת באירופה ובאמריקה ידעה, שחוקי רוסיה מגבילים את זכויותיהם האזרחיות של היהודים („תחום המושב", „מכסת־האחוזים" בחינוך ועוד), אך הפוגרום בקישינב הוגדר מעבר־לגבולות־רוסיה כהתפרצות פתאומית של אנטישמיות. כתבי־העת הראשיים בגרמניה, אוסטריה, צרפת, בריטניה, ארצות־הברית [3] לא הסתפקו במסירת פרטי ההתרחשויות אלא גם הדגישו את אחריותה של הממשלה הרוסית לפוגרום, „אשר

---

1. לפי תזכירם של העסקנים היהודים בקישינב שהוגש למפקד המשטרה הצארית א. לופוחין, שהגיע לקישינב לחקור את נסיבות הפוגרום.

2. לפי הלוח היוליאני שהיה אז נהוג ברוסיה; ב־21.4.1903—19. לפי הלוח הגריגוריאני.

3. Wiener Zeit, Allgemeine Zeitung, Berliner Tageblat, Frankfurter Zeitung, Petate Republic, Tames, European, Neue Freie Presse, Czernowiter Tageblat, ובארצות הברית, — The Sunday Record, Herald Tribune, New York Times, New York Jornal, Commerce Advertisrer ועוד. בארצות הברית פורסמו מאמרי־מחאה ב־80 עתונים ב־40 ערים.
Czernowiter Tageblat, The Sanday Record, Tribun New York Tams, פורסמו מאמרי־מחאה ב־80 עתונים ב־40 ערים.

בפראותו עבר על כל מה שאפשר היה לצפות אפילו מרוסיה המונרכיסטית המשעבדת את עמה, את פולין ופינלנד, הדורסת כל רעיון ליברלי כלשהו". לפי אכזריותו — כתבו העתונים — ניתן להשוות את הפוגרום בקישינב עם טבח הארמנים בידי התורכים ועם ההתפרצויות הפראיות במקדוניה. בערים הגדולות בגרמניה, אוסטריה, איטליה, אוסטרליה ועוד התקיימו אספות־עם שהטילו את האשמה לפוגרום על ממשלת רוסיה, בין שהתחולל הפוגרום בהשראתה הישירה או שהיא ידעה כי „המאה השחורה" מארגנת את הפוגרום ולא פעלה למניעתו, ואף נתנה הוראה לשלטונות המקומיים להמנע מדיכוי הפורעים. בפריס, נוסף לאספות־מחאה רבות־משתתפים (ביניהן בראשותם של צירי הפרלמנט ז'אן ז'ורס ופ. פרסנה). התקיים כנס־מחאה אוניברסיטאי, בראשותו של ההיסטוריון הנודע אנטול לירוא־בוליה ובהשתתפות מדענים וסופרים[4]. בארצות־הברית התקיימו 77 אספות־מחאה ב־50 ערים, ונשמעו דברי גינוי ומחאה מפי נשיא ארה"ב הקודם, שני סנטורים, 9 חברי הקונגרס, 15 שופטים, 3 מושלי מחוזות, 3 חברי בתי מחוקקים של מדינות שונות, 29 ראשי ערים וכפרים, 3 נשיאי אוניברסיטאות, 5 פרופסורים, 3 עורכי עתונים, 55 אנשי כמורה[5]. בניו־יורק התקיימה אספת־עם רבתי בראשותו של ראש העיר לואו ובנוכחות הארכיבישוף פארליי. נבחרה ועדה לניסוח „המחאה הלאומית" של ארה"ב, תוך כוונה להגישה לצאר ניקולאי השני. ארגונים ומוסדות ציבור בקשו את ממשלת ארה"ב להפעיל לחץ דיפלומטי על ממשלת רוסיה.

אך ממשלת ארצות־הברית לא מיהרה לנקוט באמצעי השפעה אלה, שכן פרט לידידות מסורתית שבין ארה"ב ורוסיה, היה עליה להביא בחשבון כלל האוסר להתערב בענייניה הפנימיים של מדינה זרה. לכן ניסתה ממשלת ארה"ב להסתפק בתמיכה חמרית לקרבנות הפרעות. „לפי ידיעות מבוססות" — כתב בזהירות מיניסטר־החוץ של ארה"ב לשגרירו ברוסיה — „סובלים, כנראה, יהודי קישינב סבל ומחסור רב. ידידים בארה"ב רוצים לדעת, אם תנתן רשות לשלוח לסובלים סיוע כספי ומצרכים". השגריר נתבקש „לברר זאת, בלי לנגוע בצד הפוליטי שבדבר". השגריר ענה: „יש הכחשה מבוססת לקיומם של סבל ומחסור בקרב היהודים ברוסיה הדרומית־מערבית ואין כל צורך בסיוע". אפילו ממשלת הצאר לא הרהיבה עוז להכריז שיהודי קישינב אינם סובלים סבל ומחסור ולכן ציינה את יהודי רוסיה „הדרומית־מערבית". אבל השגריר קיבל את ההצהרה הרוסית כ„הכחשה מבוססת"; וגם ממשלת ארה"ב התיחסה להצהרה זו כלדברי־אמת ולא הגיבה עליה. ויש לציין בתמהון שגם ארגונים יהודיים בארה"ב הודיעו שהם מקבלים את ההכחשה ואף דוחים כל דבר הסותר את הודעתה של הממשלה הרוסית. בתזכיר הועד הפועל של מסדר „בני־ברית", ארגונם הגדול ביותר של יהודי אמריקה (15.7.1903) למיניסטר החוץ של ארה"ב נאמר: „עם קבלת העובדות שפורסמו רשמית על ידי ממשלת רוסיה ופירוט

---

4. פרידריק פאסי, ויאולה, כנייבוס, אולר, ברינוו, ניאורג ברנדס, פיאר קיליאר, שרל לאנגה ועוד.

5. וכן נתקבלו מכתבי־אהדה מאחד הנשיאים הקודמים, 5 סנטורים, 4 חברי קונגרס, 6 מושלי מדינות, מ'גריר ארה"ב, 4 שופטים, השמן, 7 ארכיבישופים ובישופים, 20 אנשי כמורה, 2 פרופסורים.

האמצעים שנקטה הממשלה לאחר השחיטה ועם רחית כל הבא לפתור דברים אלה"[6] (ההדגשה שלנו — ד.נ.) פנו „בני־ברית" וארגונים יהודיים אחרים לממשלתם בבקשה להטיל את השפעתה הפוליטית על רוסיה, לבל יחזרו זוועות אלה בעתיד.

כנגד הטענה הפורמלית — איסור התערבות בענינים הפנימיים של מדינה זרה — נמצאו שני „נימוקים אמריקניים" לטובת התערבות זו: 1) הפוגרומים יעוררו הגירת יהודים לאמריקה ו„עריה יתמלאו, שלא לטובתה ולא לרצונה, פרולטרים עניים ומדולדלים"; 2) לפי החוזה שבין רוסיה וארה"ב משנת 1832 התחייבה רוסיה לאפשר לנתיני ארה"ב לגור ברוסיה ולזכות בהגנת חוקיה. באותו חוזה לא נזכרת דתם של נתיני ארה"ב, ואילו ממשלת רוסיה אינה מכירה בפספורטים של יהודים נתיני ארה"ב. יש להטעים כי היחסים בין ארה"ב ורוסיה הצטיינו זה שנים רבות בידידותם. הפוגרום יצר באמריקה אוירה אנטי־רוסית, שגרמה אי־נעימות יתירה לממשלת פטרבורג. השגריר הרוסי בארה"ב הרוזן קאסיני הכחיש נמרצות קשר כל־שהוא של ממשלתו לפוגרום. „ברוסיה, כמו בגרמניה ובאוסטריה" — טען השגריר — קיים יחס עויין לחלק מסוים של יהודי המקום. הסיבה לכך נעוצה בעובדה שהיהודים מסרבים לעסוק בחקלאות, מעדיפים להיות מלווים בריבית ומנצלים את עובדי האדמה הרוסים. וכשפקעה סבלנותם של עובדי־האדמה וחלה ההתנגשות ביניהם ובין היהודים. האדם הרוסי, בדרך כלל, הוא ארך־אפים, אבל הרי טבעי הדבר שמתעוררים כעס ושנאה לגבי הגורמים להרס חייו... לא קיימת ברוסיה שנאה ליהודים בגלל דתם... יש התנגדות ליהודים הגוזלים מעובדי־אדמה הרוסים את מקור־מחיתם. הממשלה הרוסית פורשת את חסותה על

---

6. יש לציין, שבתזכירם של עסקני היהודים בקישינב למפקד הראשי של המשטרה לופוחין יש — אמנם בעקיפין — משום הסכמה לטענת הממשלה הרוסית שיהודים מנצלים את האכרים הרוסים. בתזכיר צויין כי ה ש נ ה היה יבול מבורך בסרביה ומשום כך לא היה מקום להחרפת היחסים בין היהודים והרוסים על רקע כלכלי. ויצויין עוד, כי בתזכיר לא נזכרת אף המלה „פוגרום" — בעקבות המינוח הרשמי שלא הכיר בקיום פוגרומים ברוסיה. על כך העיר רבה של קהלת מוסקבד ישעיהו מזא"ה (בשיחתו עם הסופר מכסים גורקי בשנת 1921), כי „נעשה זיוף בנוגע לערבוב מושגים ביחס לפוגרומים. תמיד מכנים את הפוגרומים לא בשמם. סליבה (מיניסטר הפנים) מכנה אותם מהומות, סטוליפין (ראש הממשלה) מכנה אותם בפירוש „מהלומה במהפכה". גם בימי השלטון הסובייטי מכנים את הפוגרומים (שחרו במקומות רבים בשנים הראשונות למהפכה — ד.נ.) בשם מזויף „באַנדיטיזם". והרי באַנדיטיזם הוא רציחה לשם גזלה. כלום מבחין הגזלן בין לאום ללאום ובין דת לדת? להרוג יהודי ולבזוז את רכושו, אפילו יהיו סמרטוטים, ולא לגעת בזהב שבידי לא יהודי — הלזה ייקרא באַנדיטיזם? הרי זהו פוגרום! פרעות ביהודים דוקא! ובשעה שעם ישראל דורש מהממשלה (הסובייטית) להצילם מיד ריוצחיהם, בוזזיהם ומאנסיהם, משיבים: „מה אתם מבקשים? וכי אין אנו נלחמים בבאַנדיטיזם!" אמנם, כל באַנדיט עלול להשתתף בפוגרום, אבל לא כל המשתתפים בפוגרומים הם באַנדיטים. את ההגנה העצמית אוסרים, להמלט אין מחירים. ההגירה מן הארץ, השופכת את דמם גוררת עונשים לפי החוק". לפי דברי מזא"ה ענה גורקי: „אתה צודק בהחלט. אנו חיים בתקופה מופקרת. השמדת אומה נחשב לדבר־של־מה־בכך. אין דבר העומד בסני פוליטיקה" (ע' ספר: הרב י. מזא"ה — „זכרונות", תל־אביב, תרצ"ו, כרך ד, ע' י"ח)

היהודים במידה שווה לשאר אזרחיה, וכשפורצות מהומות נגד היהודים, נוקטת הפקידות באמצעים מידיים לתפיסת האשמים ומעניש אותם קשות. אבל היהודים ממשיכים בדרכם והם עצמם אחראים לצרות הבאות עליהם".

טענות אלו לא שכנעו את הצבוריות והעתונות האמריקנית, כי באו העובדות וסתרו אותן. אבל המצב היה „עדין". מיסטר היי, מיניסטר החוץ של ארה"ב, הטעים כי לא קמה אף ממשלה תרבותית אחת בעולם שנקטה בצעד רשמי נגד הפוגרום, וגם ממשלת ארצות הברית חייבת לשקול בזהירות אם לנקוט במעשה רשמי, ומה גם שצעד כזה עלול להיות לרעת היהודים. מלך רוסיה — אמר המיניסטר — „ראוי להערכה של כבוד, לא רק כמלך של אומה גדולה וידידותית, כי אם גם כאדם שהוכיח לא פעם נאמנותו לשלום ולסובלנות דתית; הוא עשה ועושה כפי יכולתו לשים קץ למעשי זוועות אלה, להביא את האשמים על ענשם, ויהיו אלה בני האספסוף או אנשי החוגים הגבוהים". הנשיא תיאודור רוזוולט השמיע באזני משלחת היהודים דברי מליצה ומחמאות, החל בשירו של לונגפלו על בית הקברות בו טמונים יהודים שהשתתפו במלחמת העצמאות האמריקאית וכלה בדברי שבח לשוטרים ולקצינים היהודים ששרתו תחת פיקודו, ולגוף הענין ציין, כי „משמחת העובדה שהממשלה הרוסית משתתפת ברגשות הזוועה והגינוי וכל מאמציה נתונים למניעת פרעות בעתיד ולהענשת העבריינים". הנשיא החליט לא לנקוט כל צעד ממשלתי רשמי ולהסתפק בהעברת הפטיציה של „בני־ברית" לצאר הרוסי. הפטיציה נוסחה בצורה מתונה ביותר, חתמו עליה 12544 איש, גם לא יהודים, מושלי מדינות („שטאטים") אחדות, שופטים עליונים, סנטורים, חברי הקונגרס, ארכיבישופים ובישופים, שגרירים לשעבר, שרים ואזרחים בעלי־שם. השגריר קאסיני פירסם בעתונות הודעה רשמית־למחצה כי הצאר יסרב לקבל את הפטיציה. השגריר הוסיף כי גם באמריקה, במדינות הדרומיות, נרדפים בני מיעוטים לאומיים, כגון הכושים, ואף נערכים משפטי לינץ'. תגובת העתונות על סירובו של הצאר לקבל את הפטיציה היתה נועמת, ברם האיסור להתערב בענייניה הפנימיים של מדינה זרה עמד בעינו, והממשלה האמריקאית החליטה כי תצא ידי חובתה בהעברת הפטיציה לידיעת השגריר האמריקאי ברוסיה. על ידי כך — טענו העתונים — „יתפרסמו העובדות בעולם". ה„טיימס" (18.4.1903) התנחם בכך, כי „עכשיו ידע כל העולם (וגם ההיסטוריון בדורות הבאים), כי ארה"ב, על אף ידידותה רבת־השנים עם רוסיה, לא נמנעה... מלהצטרף לרגשי הבוז, שעוררו בכל הארצות הנאורות פעולותיה המינהליות החדשות של ממשלת רוסיה".

ובכן, אל יטעה הקורא לחשוב, שמצפונו של העולם נזדעזע ונרעש[7]. אל נשכח, כי אספות־עם, שנתקיימו במקומות שונים, נקראו בחלקן בידי ארגונים יהודיים או ביזמתם, חלקם הניכר (או הגדול) של המשתתפים בהן היו

---

7. חיים שורר (עורך הספר „הפוגרום בקישינב כמלאת ששים שנה", הוצאת האגוד העולמי של יהודי בסרביה, תל־אביב, 1963, ע' 3) טוען: „בשנות מלחמת העולם השניה לא נזדעזע העולם, לא נדהם ולא נרעש כמו שנרעש כמעט כולו לשמע הפוגרום „המיקרוסקופי" בקישינב". ולא כך הוא הדבר, גם הפוגרום בקישינב לא זעזע את מצפונו של העולם.

יהודים. ואל נתעלם מן העובדה שלא מעטים מיוזמי האספות ומפרסמי המאמרים בעתונים עשו זאת לאו דוקא מתוך דאגה לגורל היהודים, אלא משום שנתנה כאן גם הזדמנות נוחה להשחיר בעיני העולם הנאור את המונרכיה הרוסית ולהציגה כמדינה ברבארית (מגמה זו הורגשה ביחוד בהחלטות שנתקבלו באספות אנשי „המושבות הרוסיות"[8] בפריס, לאיד, לונדון, ברן, וינה ועוד. על כל פנים המחאות והבוז, שהובעו באספות ובעתונים לממשלת רוסיה, לא השפיעו כלל על אדוניה של האימפריה הרוסית, הם ולא התביישו לחזור על מעשי־פוגרומים, בקנה־מידה גרחב יותר, בשנת 1905. בינתיים הוסבה תשומת־לב הציבוריות העולמית למלחמת רוסיה־יפאן ולמהפכת 1905, והפוגרומים ברוסיה נעלמו מאופק התענינותו של הציבור.

*

ככל שאנו מיטיבים להכיר את העדויות והתעודות שפורסמו על הפוגרום הקישיניבי (בעתונות הרוסית והעולמית) נתקלים אנו בסתירות ורבים מפרטי הפוגרום לא מתווררים לנו עד היום.

עם זאת ננסה לשקם את מאורעות הפוגרום, לא לשם ה„אמת ההיסטורית" בלבד אלא גם כסיוע מסויים להבנת המתרחש בדורנו.

כיצד פרץ הפוגרום?

— „הפוגרום פרץ פתאום, באורח בלתי צפוי"; — „הפוגרום לא פרץ פתאום, אלא הוכן ואורגן מראש וכל העיר ידעה כי הנה יפרוץ"[9]. גם המשטרה ומושל המחוז ידעו על העומד להתרחש". שתי גירסות אלו מובאות זו בצד זו בחוברת הרוסית „הפוגרום בקישינב"[10]. „הפוגרום התחיל — מספר „מקור־סטרובה" — בזה שמהככר המרכזית בעיר התחילו לנוע לכיוונים שונים 24 קבוצות. הן הלכו בשקט, במאורגן, והמהומות פרצו ב־24 מקומות, לפי תכנית קבועה מראש. בראש כל קבוצה צעדו פרחחים ולפניהם — חייל מהצבא שחנה בעיר. רוכבים על סוסים ועל אופניים שמשו קשרים והשתמשו במשרוקיות. הנערים פתחו בשבירת שמשות בבתים ובבתי מסחר יהודיים. אחריהם הלכו הפורעים, כולם לבושים פרוויות. הלכו בשקט, לא היו ביניהם שיכורים. בידיהם מוטות ברזל, גרזנים ומפתחי־גגנים, הם פתחו דלתות, שברו תריסים מוגפים. אבל לא שדדו. הגזל, השבר וההרס — אלה היו מעשי ידיהם של „המזדנבים", בני האספסוף, „יחפנים" וכד', ביניהם הרבה נשים. היו בין הפורעים

---

8. „המושבות הרוסיות" בערי אירופה היו מורכבות בעיקר מסטודנטים רוסיים (רובם יהודים) ומפעילי המפלגות הבלתי ליגליות ברוסיה (גם ביניהם הרבה יהודים).

9. משרתות רוסיות בבתי יהודים הזהירו את הגברות ש„בקרוב יכו ביהודים - כך מדברים בעיר" — וייעצו להן לעבור למקום אחר, עד יעבור זעם.

10. בהוצאת מערכת „אוסווברז'דניה" („שחרור"), שטוטגרט (גרמניה), 1903, בעריכת העסקן הרוסי הנודע פטר סטרובה. להלן נסתמך רבות על חוברת זו והיא תקרא „מקור־סטרובה".

גם אנשים שנראו לפי לבושם כאינטליגנטים ואינטליגנטים־למחצה, הם היו מדריכים את הפורעים[11] — הכל התרחש במדוקדק כמנגינה „לפי תווים" [12].

והנה תיאור אחר באותו מקור — „מקור־סטרובה":

„הפוגרום בקישינב פרץ פתאום (ההדגשה שלנו — ד.ו.). שכן פחות מהכל ניתן היה לצפות כי פרעות אנטישמיות תפרוצנה בבסרביה, שהיתה האיזור היחיד (בדרום־רוסיה) שבו לא קרו (בשנות השמונים) מהומות אנטי־שמיות". גם התזכיר היהודי ללופוחין, הנזכר לעיל, קובע ש„האוכלוסיה המקומית (הרוסית והמולדבית) שקטה ורודפת שלום, ומאז הפוגרומים בשנים 2—1881, כשבכל דרום־רוסיה ודרום־מערב־רוסיה התחוללו פוגרומים, שרר שקט בקישינב. האוכלוסיה הנוצרית לא ראתה ביהודים גורם לקשייה הכלכליים, ומה גם שהשנה היתה שנת ברכה, היבולים היו טובים ולא היתה כל עילה להחרפת היחסים בין הנוצרים והיהודים".

ברם הערכה זו אינה תואמת את הרוח ששררה בקרב האוכלוסיה הנוצרית. „מזמן היו נפוצות בעיר שמועות על פוגרום העתיד לפרוץ", מודיע „מקור־סטרובה". „אי־אפשר היה שלא להבחין בדברים המוזרים המתרחשים בעיר. כשבועיים לפני הפסחא הגיעו לעיר 20—30 אלבנים או רומנים (מתורכיה או מרומניה), שעסקו במכירת ממתקים מזרחיים באזורי דלת־העם בעיר וכך למדו להכיר את מגוריהם של היהודים. לאחר הפוגרום נמצאו בחדריהם סחורות וחפצים שדודים. הם נעצרו, שוחררו מיד ונעלמו; נשלחו לבתיהם בחו"ל. בשבועות שלפני הפוגרום חולקו בחוצות העיר ובבתי־המרזח כרוזים: „הכו ז'ידים — הצילו את רוסיה", „הצאר מרשה להכות ז'ידים בשלושת הימים הראשונים של הפסחא הקדושה", „הז'ידים אומרים לנו: נתנו לכם את אלוהיכם, ניתן לכם חופש, נוריד את הצאר וניתן לכם צאר אחר לפי בחירתנו" וכד'. לופוחין בשיחתו עם נציג היהודים ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן אמר, שהכרוזים מופצים בידי ארגון מונארכיסטי חשאי (— „מדוע חשאי"? — „מפני שרוסים אותבים קונספיראציה"). מפה לאוזן נמסרה שמועה שהיהודים חיללו כנסיה פראווסלאבית. השמועה הוכחשה בידי הבישוף (ראש הכנסיה הפראווסלאבית באזור, בעל סמכות אדמיניסטרטיבית־כנסייתית רחבה), אבל הכחשה זו פורסמה אחרי הפוגרום. ימים לפני הפוגרום, ב־4 באפריל, בקשו שלטונות המלך

---

11. אמנם קרו גם טעויות. הפורעים שברו את החלונות גם ב„בית־הקצינים" ובבית ראש העיר. אבל לאחר שעמדו הפורעים על טעותם הם התנצלו והמשיכו דרכם אל בתי היהודים.

12. מצויים גם תיאורים אחרים של מהלך הפוגרום. עדים מספרים שברחובות העיר התשוטטו ורצו המונים משולהבים וביניהם גם שיכורים. יועץ־החצר גורייב (מנהל אחוזות המנזרים בבסרביה) במכתבו לרוזן איקסקול פון־גולדנבן (מזכיר הועדה הממשלתית לעניני יהודים) כתב: „הייתי עד בלתי משוחד של הפוגרום... ראשיתו היתה מצערת, אלא המאורעות הלכו והתלקחו בשל אדישות המשטרה. שמעתי, וגם ראיתי, שמפקחי המשטרה הישקו את ההמונים לשוכרה". הע"ד מ. ויאנבר בנאומו בבית־המשפט העליון לערעורים — בסינאט — תיאר את הפורעים כ„המון הלומ־יין וספוג ריח־דם, שהשתוללו כחיות טרף". תיאורים אלה אינם סותרים את דבר ארגונו של הפוגרום — הם מאשרים את העובדה הידועה, כי ההמונים המוצאים לרחוב לפי „תכנית", התנהגותם חורגת לרוב מהתכנית שנקבעה מראש.

את העיריה להכין מיטות נוספות בקסרקטיני המשטרה. „הכל הרגישו כי הפוגרום בא ומתקרב בסערה". ראשי הקהילה היהודית פנו אל הגוברנטור פון־ראאבן ובקשוהו להבטיח את השקט והסדר בעיר. המושל הרגיע אותם. היהודים התיחסו באמון להבטחה ולא עלה על דעתם שיש צורך לארגן הגנת עצמית.

ובכן הפוגרום לא פרץ פתאום אלא הוכן בהדרגה ובשיטתיות, והכנות אלו לא נשמרו בסוד. התזכיר של ראשי היהודים ללופוחין מגלה את שרשיו של הפוגרום. העתון האנטישמי הקיצוני „בסרבץ" — („הבסרבא"), העתון היחיד בפלך, הסית יום־יום, במשך חמש שנים רצופות, את האוכלוסיה להרג בז׳ידים. ביחוד הצטיינו בארס ובשנאה זואולוגית ליהודים מאמריהם של קרושוואן, אוסטרוגוב (סגנו של מושל המחוז) ו־שצ׳רבן. מדי יום ביומו הטיף העתון: „מוות לז׳ידים", „את כל הז׳ידים צריך לשחוט". השפעת העתון על הקהל היתה עצומה, הקרקע לפוגרום היתה מוכנה מכבר, ודי היה לנצוץ ותפרוץ תבערה. הנצוץ לא נפלט פתאום במקרה, אלא הושלך בידים אמונות; הפוגרום אורגן כראוי בידי ה„מאה השחורה". בפעולתם הצטיינו הקבלן פרונין, הבארון ליוונדל (ראש משטרת הבטחון בקישינב). תכל נעשה בעזרתם ובעידודם של השלטונות המקומיים והמרכזיים, באופן ישיר או בעקיפין, כי הכל ידעו שהשלטונות מביטים בעין יפה על הרג יהודים ולא יעשו דבר לדיכויו; דמם של היהודים הותר.

מה היה מספר הקרבנות?

לפי תזכירם של ראשי היהודים בקישינב למפקד המשטרה הצארית לופוחין היה מספר הקרבנות 45 הרוגים, 86 פצועים קשה וכ־500 פצועים קל. התזכיר אומר שהיו מקרי אונס נשים וילדות, אך אינו קובע את מספרם. העסקנים היהודים (ביניהם גם אנשים ידועי־שם ובראשם ד״ר יעקב ברנשטיין־כהן) היו בבחינת עדים למתרחש, ובידיהם ידיעות מהמקור הראשון, ומפליא שמקורות אחרים, אף הם קרובים לענין, נוקבים מספרים אחרים. בספר „הפוגרום בקישינב", שהזכרנו לעיל (ע׳ הערה 7) מובא תצלום רשימה שמית של הרוגי הפוגרום (תצלום כ״ב), ובה נקובים בשמותיהם 41 איש (32 גברים, 6 נשים ו־3 ילדים) ועוד 8 אנשים מתו בבית חולים — המספר הכולל הוא 49. „מקור־סטרובה" (ע׳ הערה 10) מונה 54 הרוגים, 14 נשים נאנסו. לאלה מוסיף פרומקין[13]: נהרסו ונשדדו כ־1500 בתי מגורים, בתי מלאכה וחנויות. פרופ׳ צבי יעבץ[14] קובע: נהרגו 49 איש, נפצעו למעלה מ־300 ונהרסו כ־2800 בתים וחנויות.

כמה ימים נמשך הפוגרום?

בתזכירם של העסקנים היהודים למפקד המשטרה לופוחין נאמר, כי ההרג וההרס נמשכו שני ימים, ב־6—7 באפריל, עד השעה 5 בערב, עת יצאו

13. במאמרו „תולדות יהדות רוסיה" (בשפה הרוסית) בספר „יהדות רוסיה משנת 1860 עד 1917", ניויורק, 1960, ע׳ 59.

14. במאמרו „מקישינב עד ספטמבר השחור", בעתון „מעריב" 24.9.73, תל־אביב.

לרחובות „פטרולים" של חיילים (וקצינים בראשם), שהוטל עליהם לפזר את הפורעים. ומשראו הרוצחים והשודדים כי השלטון אינו רוצה עוד בהמשכת הפוגרום הפסיקו הם לאט־לאט את מלאכת־הדמים והתפזרו לכל עבר — ללא יריה אחת, לפי הפקודה בלבד. לאחר שעתיים שקטה העיר. ברם, לפנינו גם תיאור אחר. ב„מקור־סטרובה" נאמר: „ב־7 בערב (ב־7.4) הודיעו השלטונות כי לפי פקודת הצאר הועמדה העיר „במצב של שמירה מתוגברת" והצבא נצטווה להשתמש (בעת הצורך) בנשק לדיכוי אי־הסדרים — ולפי הפקודה הראשונה נעלמו המוני השודדים מרחובותיה המרכזיים של העיר, וברחובות אלה נפסק הפוגרום מיד, ואלו לפרברים הצבא לא הגיע וההמון המשולהב פנה לשם, לסיים את „החינגא. באזור הפרברים, במקומות מגוריהם של דלת־העם, התחיל גיהנום ממש. כל חנות וכל דירה נשדדו (אף פעמים אחדות), התחיל ההרג ההמוני. בלילה, בין 7 ל־8 לאפריל היו גם מקרי־אונס[15] האיומים ביותר, רצח והתעללות בגופות".

ובכן למי נאמין — לתזכיר היהודי או ל„מקור־סטרובה"?

סבורני, שאין לנו יסוד להטיל ספק במהימנות התיאור שניתן בתזכירם של עסקני הקהילה היהודית. אשר לנתונים שב„מקור־סטרובה" יש להביא בחשבון שהדברים נכתבו בגרמניה, ע"פ ידיעות שנתקבלו מרוסיה, ממקורות אנטי־ממשלתיים. ורגיל הוא שכל אופוזיציה לשלטון מדכא, כשזו פותחת בביקורת על אויביה בנפש, אין היא מקפידה לבדוק ולברר כל פרט ופרט, ולעתים תיאורן של העובדות מודרך ב„עינו האידיאולוגית" של המתאר. כאישור לכך נשמש התיאור הציני של הפוגרום שניתן בכרוזו של „בונד" באודיסה: „קבוצת יהפנים משולהבים שודדת בפראות בית קטן. אהריו בא תורו של בית־מרקחת או בית עשיר, אולם הפריסטאוו (קצין משטרה) מאיים על השודדים: „כאן אל תעיזו, לכו לשם", והוא מראה להם בידו המלוכלכת בדם על הביקתות והחנויות הזעירות של העניים"[16]. ועוד נאמר בכרוז: „ביום ובלילה מכה ההמון החשוך, בעידוד המשטרה, כמעט את העניים בלבד, כדי לשבור את הסולידריות הפרולטרית הבינלאומית — בעוד שהבורגנות היהודית משרתת את השלטון", והמשטרה מגינה, כמובן, על יהודים עשירים — הכל בדיוק נמרץ ובעקביות לפי האי־דיאולוגיה הבונדאית. אם מפלגה יהודית מתארת כך את הפוגרום אל לנו לבוא בטרוניה על „מקור־סטרובה" ולא נדרוש ממנו דיוק היסטורי בתיאור פרטי הפוגרום.

מי היו הפורעים?

בהודעת הממשלה על המהומות בקישינב נאמר ש„הפועלים התנפלו על האוכלוסיה היהודית". העתונים הדימוקרטיים והסוציאליסטיים ציינו את כונת־הזדון בהודעה זו: השמצת הפועלים בעיני החברה הנאורה — בואו וראו

15. עיתונאי מהו"ל, שנשלח לרוסיה לחקור את ההתרחשויות בימי הפוגרום, כתב — ללא כל יסוד — שנאנסו 100 נשים.

16. גם „מקור־סטרובה" מציין שמרבית ההרוגים והפצועים היו מהשכבות העניות, ברם — מוסיף הוא — „הפורעים לא פסחו גם על העשירים".

מי הם המהפכנים הללו! שודדים ורוצחים! ואילו לאמיתו של הדבר היה ההמון הפורע מורכב — לדברי העתונים — מיחפנים, קבצנים, חנונים זעירים ובני האספסוף. „מקור־סטרובה" מוסיף לכך גם בעלי־מלאכה, זבנים, פקידים (גם פקידי מינהל המחוז), פועלי בנין עונתיים, סמינריסטים, בני־אצילים, בעלי אחוזות קטנות. לפרוע באו גם קבוצות, ברכבת, ממקומות אחרים (קבוצה אחת הגיעה לאחר תום הפוגרום והוחזרה במאורגן). הבאים מן החוץ היו, לפי עדות הנחקרים לאחר הפוגרום, אנשים בעלי „דמות ויליקורוסית", והיו לבושים בפרויות. רבים לבשו בגדי חג, לכבוד הפסחא וחג הנקמה ביהודים. ואלו הנסיך אורוסוב (שנתמנה לאחר הפוגרום לגוברנטור בפלך קישינב, במקומו של פון־ראאבן שפוטר), מזכיר בזכרונותיו פורעים־מולדבנים. בתעודות צויינו שמותיהם של שני סטודנטים, רופא, נוטריון, בנו של שופט מחוזי ומהנדס — אלה הלכו בראש קבוצות הפורעים או שימשו קשרים (באופנים ובכרכרות) בין קבוצות־פורעים שונות, לתיאום פעולותיהן. בראש קבוצות אחדות עמדו חיילים במדים, ובקסרקטינים נמצאו לאחר הפוגרום חפצים וסחורות שנשדדו. על תפקידם של הפרחחים בנפוץ השמשות והנשים בביזה כבר דברנו לעיל. „מקור־סטרובה" מדגיש כי בין הפורעים לא היו פועלי תעשיה: „מפועלי 16 בתי החרושת שבעיר, רובם רוסים, לא רק שלא השתתפו בפרעות, אלא קבוצת פועלים ניסתה להגן על היהודים (טוען „מקור־סטרובה"). אבל פוזרה בידי הממשלה".

מה היה מספר הפורעים?

אומדים את מספרם ב־200—300[17], ברם, מספרים אלה אינם מתיישבים עם המספר על המונים ששוטטו ברחובות והשתתפו ברצח, בשוד ובביזה. התזכיר היהודי ללופוחין אינו נוקב במספר הפורעים, ואילו המקורות הרוסיים נוטים להקטין את מספרם, ללמדך שהפרעות לא בוצעו בידי העם, הפורעים לא היו אלא קומץ של יחפנים ואנשים חשוכים, ואילו למעשה נוכחנו שלא רק הם לקחו חלק בפרעות. עילה נוספת לנטיה להמעיט את מספר הפורעים היתה הכוונה להדגיש, שכוחם של הפורעים לא היה רב ולא קשה היה למשטרה, אילו רצתה בכך, לפזרם, אף ללא שימוש בנשק חם, שכן מספר השוטרים בעיר לא נפל בהרבה ממספר הפורעים[18], (בלי לקבל בחשבון את 15—10 אלף החיילים שחנו בעיר). יתכן, שהאומדן 200—300 מתיחס רק למזויינים (בגרזנים ובמוטות) ולא נכללו בו אלה שהשתמשו רק בידים ובאגרופים, במכות או בשוד.

עמדת השלטונות

מיניסטר־הפנים פון־פלבה, בשיחותיו עם עסקני ציבור יהודיים, זמן רב לפני הפוגרום, לא נלאה מלהדגיש, שהשתהפותם הרבה של יהודים בתנועה

---

17. אמנם קשה לאמוד את מספרם: רבים מהאוכלוסיה, משנתחוור להם שמותר להרוג ולשדוד, הצטרפו לפורעים. אם נכון האומדן — 200—300 פורעים למדים אנו שרק מיעוט קטן מתושבי קישינב לקח חלק בפרעות; מספר הרוסים והמולדבנים בקישינב נאמד ב־60.000 (וזה היה גם מספרם של היהודים).

18. אבל יועץ־החצר גורייב במכתבו הנ"ל (ע' הערה 12), מציין שלהחזרת הסדר על כנו הספיקו 15 שוטרים ו־5 מכבי־אש.

המהפכנית, מעבר לכל פרופורציה לחלקם באוכלוסית רוסיה*[18], לא יכלה שלא לעורר את זעמו של העם הרוסי. על היהודים להבין שקיומם הפיסי תלוי בהגנת הממשלה עליהם, בלי הגנה זו יעשה העם הרוסי שפטים ביהודים[19]. לכן שומה על הרבנים ועל מנהיגי היהודים לרסן את הנוער היהודי ולהרחיקו מן התנועות המהפכניות. עמדה זו של פליבה אמצו לעצמם הממשלה והחוגים הקונסרבטיביים והמונרכיסטיים של העם הרוסי ואנשי הכנסיה הפראווסלאבית. התעמולה האנטישמית והדרשות האנטי־יהודיות בכנסיות חנכו לשנאת יהודים בערים ובכפרים.

הפוגרום בקישינב בא להמחיש את איזמיו של פליבה.

רבים מראשי הציבוריות היהודית הבינו, כי סכנה נשקפת לעמם בשל השתתפותם הרבה של יהודים בתנועות המהפכניות, אבל לא יכלו להשפיע על הנוער המהפכני. כל רמז מסוג זה היה מעורר בחוגי הנוער בוז ועם כלפי פחדנותם של הבורגנים ונכונותם לשרת את הריאקציה[20]. ברם לפליבה ולממשלה הרוסית לא היה כל ענין לברר אם אמנם ניתן למנהיגים ולרבנים להשפיע על הנוער — הם האמינו שיש בכוחם של המנהיגים היהודיים להשפיע, אבל אין הם רוצים להשפיע בכיוון זה.

כשפרץ הפוגרום, נתברר מיד שמושל המחוז ושאר השלטונות המקומיים עומדים מן הצד ואינם מוכנים להגן על היהודים. אחדים מאנשי המשטרה הודיעו גלויות: „קבלנו הוראה שלא להתערב", ורבים מהם אף עודדו את הפורעים בקריאות „הכה בז'ידים". הסגן־אלוף ראוך מעיד, שהאסקדרון שלו עמד סמוך למקום המאורעות, אבל „המשטרה לא הרשתה לנו להתערב, כי ניתנה פקודה לא לנקוט באמצעים חריפים ולא להזדקק למאסרים". „כשהצלחתי לעצור מתפרץ, סירב מפקח המשטרה לקבל אותו מידי"[21]. כשראשי היהודים פנו בבקשת עזרה לגוברנאטור פון־ראאבן ענה שלא קיבל הוראות מהממשלה המרכזית והוא מקווה לקבלן מחר עד 10 בבקר, ועד אז „תאמינו לי שאינני יכול לעשות דבר". לכאורה היתה טענה זו מגוחכת, שכן הסעיף 340 והסעיף

---

* 18. עובדה זו כשלעצמה נכונה היא: לפי המספרים שפרסם הגנרל סוחוטין (מפקד הגליל הצבאי בסיביר) מצויים היו בגלילו — בראשית 1905 — 4526 גולים פוליטיים, מהם רוסים 1898, יהודים 1676 (37% לעומת 4% באוכלוסיה) פולנים 674, עמי קווקז 124, בני העמים הבלטיים 85 (מובא בספרו של י. מאור — שאלת היהודים בתנועה הליברלית והמהפכנית ברוסיה, ירושלים, תשכ"ד ע' 48). להלן תהיינה לנו הזדמנויות רבות לצטט מן הספר הזה ונציינו בקצור: יצחק מאור.

19. מפקד הקורפוס הצבאי בדוינסק אסר על חיילים יהודיים לקשור קשרי היכרות עם מהפכנים, ולא — ייענשו לא רק הם, אלא גם האוכלוסיה האזרחית; אם הממשלה לא תגן על יהודים עלולים לשפוט אותם העם והצבא. המושל של פלך ויטבסק הודיע לנציגי היהודים שאם תתקיים הפגנה באחד במאי יתנפל עליהם ההמון והמושל לא יוכל להציל רכושם וחייהם. זמן קצר לפני הפסחא הודיע סגן מושל פלך מוגילב הנסיך ויאזמסקי לרב הקהילה ולעסקנים היהודיים שאם „בונד" יקיים הפגנה — אין הוא ערב ליהודים בעד תוצאותיה. מושל העיר אודיסה הודיע, שאם תתקיים הפגנה באחד למאי הוא יערוך פוגרום כזה שעדיין לא ראו יהודים כמוהו וכו' וכו'.

20. זעם זה נגד הציונים פרץ ביתר שאת לאחר ביקורו של הרצל, בשנת 1903, אצל ויטה ופליבה. הרוגז יצא על עצם הביקור, מבלי להתייחס למטרתו.

21. בספר „הפוגרום בקישינב", תל־אביב, 1963, עמוד 158.

1-8 והתוספת לסעיף 316 לחוק העונשים הפליליים הקנו למושל סמכות, ואף הטילו עליו חובה, לפעול כראוי להפסקת מהומות — ולא סוד היה שהממשלה הרוסית יודעת לגלות זריזות ומרץ בפעולות מסוג זה, כשהיא רוצה בכך.

אבל בסופו של דבר נתברר שהגוברנאטור זקוק היה להוראה מיוחדת מאת הממשלה המרכזית, כדי שיוכל לפעול. „טיימס" הלונדוני (18.5.1903) פרסם מכתב שנשלח על־ידי מיניסטר הפנים פליבה (ב־25.3.1903) למושל פלך בסרביה פון־ראאבן: במקרה שיתחוללו פרעות נגד היהודים, המנצלים את האוכלוסיה המקומית, יש לדכאן רק בשכבוע ולא להשתמש בנשק, שלא לעורר רגשות אנטי־ממשלתיים בקרב האוכלוסיה. הממשלה הרוסית זעמה על פרסום תוראה זו וגרשה מרוסיה את כתב ה„טיימס", שנחשב כאהראי לפרסום. נודע שבפרוץ הפוגרום שיגר פון־ראאבן שלשה מברקים לשר הפנים ובקש סמכות לפעול לדיכוי הפרעות[22]. סמכות זו ניתנה לו ביום השני לפוגרום, לפנות ערב. לא קל היה לממשלה המרכזית לצוות להגן על יהודים. חזקה היתה עליה המסורת, שירשה מהצאר אלכסנדר השלישי, שרשם על דו"ח הגוברנאטור

---

22. „הפרסום ב„טיימס" „על הוראה זו של פליבה הוא בדותא" — הודיע לופוחין בשמו של שר הפנים: „מכתב כזה מעולם לא נשלח". אליהו פלדמן, במאמרו „פליבה והפוגרום בקישינב ב־1903" (ב„העבר", י"ו, 1970) מגחח את מידת אחריותו של פליבה לפוגרום. הוא מביא את דעתם של הנותנים אמון בענין זה ללופוחין וגם של הסבורים שפרסומי „טיימס" נאמנים. הנסיך אורוסוב, (שנתמנה למושל פלך בסרביה לאחר שפוטר פון־ראאבן) מכחיש את אוטנטיות „המכתב של פליבה" שפורסם ב„טיימס". סרגיי ויטה (שהיה ראש הממשלה הרוסית בשנים 1905—6) כתב בענין זה דברים סותרים: פעם כתב שפליבה אחראי לפוגרום בקישינב, פעם — שלא יתכן לקבוע שפליבה ארגן את הפוגרום, ברם לא התנגד לאמצעי זה לשם דיכוי המהפכה (פלדמן מתיחס בפקפוק לדעתו זו של ויטה, שכן בינו לבין פליבה שררו יחסים מתוחים). העתונאי האמריקאי מייקל דויה, שביקר בקישינב לרכוז חומר על הפוגרום, כתב כי לא זה בלבד שלא מצא כל קשר בין פליבה לבין הפוגרום, אלא שלא מצא גם הוכחות שהממשלה המרכזית היתה מעורבת בפוגרום או אחראית לו. ואלו לדברי המנהיג הציוני ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן קנה מייקל דויה בכסף רב מפקידי מינהל הפלך את הטופס המקורי של מכתב פליבה. אלא בחיפוש, שערכה אצלו המשטרה, הוצא המכתב מידיו... ההיסטוריון ש. דובנוב מניח כי התוראה לא להשתמש בנשק ניתנה לא בכתב כי אם בעל־פה. על ידי סוכן הבולשת לחנדל. הע"ד הנריך סליוסברג (מראשי יהדות רוסיה בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20) מאשים את פליבה בארגון הפוגרום. פליבה — טוען סליוסברג — הוא אבי הרעיון ההופך את היהודים למכשיר של מדיניות הריאקציה. גם הפוגרומים בשנת 1881 אורגנו על־ידי פליבה. המכתב ב„טיימס" הוא אוטנטי, מדגיש סליוסברג, כהסתמכו על התנהגות השלטונות בקישינב. הגנרל אלקסיי קורופטקין (מפקד צבאות רוסיה במלחמת רוסיה־יפאן) רשם ביומנו (11.4.1903), ששמע מפי פליבה על המהומות בקישינב, מה ששמע גם מפי הצאר, ש„צריך ללמד את היהודים לקח, כי הרימו ראש יותר מדי ומכוונים את הפגולה המהפכנית". ענין המכתב של פליבה, לדעתו של פלדמן, לא מחוור עד היום. על כל פנים, גם המאמינים ללופוחין אינם יכולים להמנע ממסקנה כי התנהגותו של המושל פון־ראאבן בשני ימי הפוגרום מוכיחה כי הוא ידע שנוהג לפי רצונו של שר־הפנים, ולא חשוב אם ניתנה התוראה לא להשתמש בנשק חם בכתב או בעל־פה. ומשהגיע פון־ראאבן למסקנה שיש להפעיל כח, לא עשה זאת על דעת עצמו (כי ידע שהמיניסטר מתנגד לכך), ונאלץ היה לשגר שלשה מברקים עד שקבל הוראה לפנות לעזרת הצבא.

של פלך אודיסה (שנאלץ היה להגן על יהודים, בפרעות בשנת 1882): „וזהוא הדבר שמצער ביותר כמהומות היהודיים הללו". כלומר, לא הפוגרום מצער, אלא הצורך להגן על יהודים. ברם, לשלטונות רוסיה בשנת 1903 לא היה צורך להעלות מעולם הרפאים את רוחו של אלכסנדר השלישי. רוח זו פעמה גם בלבם של ניקולאי השני[23] והמיניסטרים שלו. ברם כשהעתונות המערבית התקיפה את פליבה על הוראתו זו הכריז המיניסטר פומבית, כי שגר חוזר לכל הגוברנאטורים ש„במקרים של מהומות אנטי־יהודיות רשאים הם להשתמש מיד בנשק חם". פליבה „שכח" להוסיף, שהוראה זו ניתנה לאחר הפוגרום בקישינב. ואגב: הוראה זו מוכיחה, שלפני כן אסור היה להשתמש בנשק חם לדיכוי הפרעות; כלומר, צדק ה„טיימס" בפרסומו. ויש לציין שהוראה זו של פליבה לא הפריעה לפורעי 1905.

לאחר הפוגרום פרסמה הממשלה הודעה על הסיבות שגרמו לפרעות. הסיבה העיקרית — אמור בהודעה — הוא היחס המתוח בין הנוצרים והיהודים, המנצלים את התושבים המקומיים. הגורם המקומי לפוגרום היו התנפלויות היהודים — אינדיבידואליות וקיבוציות — על הנוצרים[24], ובכלל לא מובן — נאמר בחוגי משרד הפנים: כשהממשלה מדכאה מהומות בכוח הנשק — מותחים עליה בקורת, הפעם לא השתמשו בנשק — ושוב תוקפים את הממשלה; ודוקא בפוגרום בקישינב הוכח בעליל שניתן להשקיט פורעים אף ללא יריה אחת, דיה הפקודה: להתפזר!

ראשי היהודים בקישינב פנו גם לארכיבישוף (ראש הכנסיה הפראוסלאבית בפלך) ובקשוהו לפעול להשקטת ההמון בעזרת כהני־דת. הוא ענה, שאיננו בטוח שהיהודים אינם משתמשים בדם נוצרים לצורך פולחנם (לאחר הפוגרום תרם הארכיבישוף סכומים גדולים לטובת הפורעים שנאסרו).

ברם נראה שמספר הקרבנות וממדי ההרס, דעת הציבור האנטי־רוסית בחו"ל, ובעיקר תגובת העתונות באירופה ובארה"ב, היו בלתי־צפויים לממשלה ולא נעמו לה.

הממשלה מיהרה לטהר את עצמה מאשמת ארגון הפוגרום ומתמיכה עקיפא בו — והמאורעות הוגשו כפרי אולת היד של הגוברנאטור[25] ופון־ראאבן

---

23. לאחר הפוגרום ברוסטוב, בשנת 1905, העיר ניקולאי השני למושל העיר הגנרל דרצ'בסקי, כי בעירו מצויים הרבה יהודים. דרצ'בסקי ענה כי רבים מהם נספו בימי הפוגרום. על כך השיב הצאר: „לא! אני חיכיתי, כי הרבה יותר מהם יומתו" (לפי עדותו של א. לוסוחין, ראש המשטרה הצארית אז). (הדברים מובאים בספרו של יצחק מאור הנ"ל (ע' הערה *18).

24. הראיה לכך: בין ההרוגים בפוגרום היו גם שני נוצרים וגוצרים אחדים נפצעו. „בית הקצינים" ובית ראש העיריה נרגמו באבנים. מעשי טעות אלה מוסברים, כי רבים מן הפורעים הובאו לעיר ממקומות אחרים, והם לא ידעו למי שייכים הבתים, וכשהעמידו אותם על טעותם — התנצלו והסתלקו.

25. להצדקת המנעותו מדיכוי הפרעות טען פון־ראאבן, כי היה טרוד מאוד בשמירה על הבנקים שלא יפגעו. כן היה עליו להשיג חדרי־האריחה בשביל הפורעים שלא יצטרכו לחכות זמן רב בחצר, תחת כיפת־השמים. גם הפורעים הם בני־אדם והמושל נאלץ לפנות למאפיות כדי להשיג בשבילם לחם.

פוטר[26]. כ־300 פורעים נעצרו[27] (אחרי הפוגרום). איש ממארגני הפוגרום לא נאסר. הנעצרים הועמדו למשפט. המשפט התנהל בקישינב בישיבות סגורות של חבר־שופטים מיוחד בבית המשפט האודסאי. בעתונות הרוסית לא פורסם דבר על המשפט (פרט ל„אוסובוז׳דניה" שיצא לאור בגרמניה). לא ידוע לנו על ממשות העונשים[28] שהוטלו. מסתבר, כי הם היו קלים. בין הנענשים היו גם יהודים.

המשך למשפטים אלה היה ערעורם של התובעים האזרחיים וכן התביעה מאת הגוברנאטור פון־ראאבן וסגנו אוסטרוגוב ואחרים לשלם בעד הנזקים שנגרמו בשל אזלת ידם בעת הפוגרום[29]. משפטים אלה נשמעו ב־1904 בפטרבורג בישיבות פומביות של המחלקה לעניינים פליליים של הסינאט ובישיבה המאוחדת של הדיפרטמנט הראשון והדיפרטמנט הקאסאציוני האזרחי של הסינאט. בשם התובעים הופיעו עורכי־הדין אוסקר גרוזנברג, מ. וינאבר וה. סליוזברג. הערעור לא נתקבל, התביעה האזרחית נדחתה.

כיצד הגיבה על הפוגרום האינטליגנציה הרוסית?

האנטישמים פרסמו בכל כלי־התקשורת שלהם (בגאומים, בכרוזים וב־עתונות), כי „הז׳ידים קבלו את המגיע להם בצדק" בעד חתירתם תחת העם הרוסי ושלטונו ההיסטורי, שהפוגרום הוא תשלום נאה בעד „הסוציאליזם של הז׳ידים" וכו׳. היו עתונים אשר הודיעו, כי הפוגרום לא היה אלא התנפלות יהודים על נוצרים ולאלה לא נשאר אלא להתגונן[30].

העתונים הדימוקרטיים והליברליים, ובראשם העתון „ריץ" („נאום") (עתון מפלגת הדימוקרטים הקונסטיטוציוניים — בקיצור: קאדטים), וכן העתונים הסוציאליסטיים (או הקרובים לסוציאליסטים), עתונים ליגליים ובלתי־ליגליים, פרסמו, באשור הצנזורה[31], פרטים על מהלך הפוגרום וגינו את התנהגות השלטונות המרכזיים והמקומיים. עם זאת נטו העתונים לטהר את המוני העם הרוסי (ביחוד את הפועלים) ולהטיל את כל האשמה על הממשלה

---

26. המסקנה: יש לחזק את הז׳נדרמריה והמשטרה.

27. הווה אומר, שמספר הפורעים עבר הרבה על האומדן 200—300, כפי שנקב „מקור־סטרובה".

28. מפליא הדבר שהציבוריות היהודית לא דאגה לרכז נתונים על פסקי־דין אלה.

29. בענין הביעתו של פישמן לתשלום בעד הסחורה שנשדדה מחנותו אמר העו״ד מ. וינאבר, כי בשעת הריסת החנות היו נוכחים סגן־הגוברנטור, מפקד המשטרה ועוזרו (הודעה זו נתאשרה על־ידי פסק־הדין במשפט הפלילי). בנוכחותם שדדו הפורעים באין מפריע והלכו לדרכם.

30. לדוגמה: העתון „נובויה ורמיה" („הזמן החדש") מס׳ 9920 לשנת 1903.

31. על יחס הצנזורה לפרסומים על הפוגרום חלוקות הדעות: יש אומרים שהצנזורה אסרה כל פרסום על מעשי האכזריות וגם מנעה תיאור נכון להתנהגות השלטונות, ויש אומרים שהצנזורה עודדה פרסום פרטים אלה, למען יראו וישמעו היהודים ותומכיהם.

וסוכניה[32]. לתשומת־לב מיוחדת זכה מאמרו החריף של ד. נאבוקוב[33] „מרחץ דמים בקישינב", בכתב־העת המשפטי „פראוו" („חוק") — בעד פרסום מאמר זה קיבל כתב־עת זה התראה מהשלטון, שאם ימשיך לפרסם מאמרים כאלה ייענש ומנאבוקוב נשלל תוארו „קאמר־יונקר". זמן קצר לאחר הפוגרום קיבלה אספה של כ־200 סופרים ואנשי־מדע, שהתכנסה בפטרבורג, החלטת־מחאה על פרעות קישינב. ברם החלטה זו לא נתקבלה לפרסום בעתונים — וזאת מפחד הצנזורה. ההחלטה נדפסה בירחון היהודי־הרוסי „ווסחוד" („שחר"), ברם הגליון הוחרם על־ידי השלטונות. הצהרות גינוי ומחאה פרסמו הסופרים ו. קורולנקו[34], מ. גורקי[35] ול. טולסטוי[36] ועמם עוד 500 אישים, כגון הנסיך טרובצקוי, פרופ' י. אוזרוב, הנסיך סאמבטוב, פרופ' סטורוז'נקו, וכן מספר אנשי־כמורה (ביניהם האב יוהן הקרונשטדטי). אולם בדרך כלל נשארה האינטליגנציה הרוסית אדישה — חלקה לא הגיב על הפוגרום, וחלקה הגבתו היתה

---

32. באירה זו ראוי להזכיר את הסופר יורי ואסלובסקי, אשר במאמרו בעתון הליברלי „נובוסטי" („חדשות") מס' 107 לשנת 1903, הדגיש שאינו מוכן כלל לטהר את העם הרוסי מן האשמה בפשע זה: „כולנו אשמים במידה זו או אחרת... לא נלחמנו די הצורך בשנאת־אדם... אין רגשי סובלנות בלבותיהם של בני ההמון הגס, של בני המעמד הבינוני ושל האינטליגנציה"... והסופר שואל את עצמו: „האם כדאי לעבוד בשביל הברה כזאת? האם אפשר לחיות בין אנשים הנהפכים בין־רגע לפראים?" (הדברים הובאו בספרו של יצחק מאור, עמוד 53). „בדרך כלל — מעיר מר מאור — לא נהגו העתונים ועסקני הציבור הרוסיים (נוסיף: הנמנים על כל גיווני המחשבה הציבורית — ד.ו.) לשאול את עצמם מדוע ניתן היה בקלות כזאת להגיע את המוני עם לערוך פוגרום ביהודים?"

33. ד. נאבוקוב, בנו של שר המשפטים לשעבר, פרופסור למשפטים וחבר הפרלמנט הרוסי הראשון („דומה"). מוגה, לאחר מהפכת 1917, למנהל העניינים של הממשלה הזמנית. ב־1922 נהרג בברלין על ידי חברי „המאה השחורה". היטלר חנן את הרוצחים ואחד מהם קיבל משרה חשובה ברייך השלישי.

34. עיין מסתו של ו. קורולנקו „הבית מס' 13" (תיאור הפוגרום כבית זה), בו קובע הסופר שהקולר תלוי לא רק במסיתים, כי אם גם ב„איש הנוצרי הבינוני", אשר בו גלום יסוד של חייה רעה. לעולם — אומר קורולנקו — לא יהיו יהודי רוסיה בטוחים בחייהם בקרב המוני העם הרוסי, והוא מיעץ לראשי הציבור היהודי לתת דעתם על הגירת יהודים מרוסיה. מסתו זו של קורולנקו פורסמה ב„ספר הפוגרום בקישינב", תל־אביב, 1963, עמוד 207 ואילך.

בפולטבה עמדו אנשי „המאה השחורה" לערוך פוגרום (1905)... במשך ימים אחדים עמד קורולנקו בשוק בתוך ההמונים שבאו מן הסביבה ודיבר על ליבם, ובכך הציל את יהודי העיר מפרעות (יצחק מאור, ע' 81).

35. עיין מאמרו של מ. גורקי על הפרעות בקישינב — בספר „הפוגרום בקישינב", תל־אביב, 1963, עמודים 176 ואילך.

36. תגובתו של ל. טולסטוי — עיין בספר „הפוגרום בקישינב", תל־אביב, 1963, עמודים 173 ואילך.

ליב טולסטוי כתב: לטבח קישינב אהראים בעיקר „הממשלה ואנשי הכנסיה שלה", ואלו אחר כך (27.8.1903) הוא טוען: „כולם דורשים ממני שאפרסם את דעתי על הפוגרום בקישינב. אי־ההבנה בענין זה נעוצה בכך שתובעים ממני שאפעל כפובליציסט, בו בזמן שאני דבק בבעיה מסויימת אחת, שאין לה קשר להערכת המאורעות השוטפים, והיא בעית הדת וישומה בחיים. ואין טעם לדרוש ממני גלוי דעת על מאורעות ימינו, כפי שאין טעם לדרוש זאת ממומחה אחר ששמו הולך לפניו.

מאופקת וזהירה, תוך דאגה שלא להיראות בעיני האנטישמיים כ„מכורה ליהודים". אופייני הדבר שכנס עסקני ה„זמסטוו" והעיריות, שהתקיים בנובמבר 1904, ועסק רבות בבעיותיה הפוליטיות והציבוריות של רוסיה (הכנס קבל תכנית קונסטיטוציונית) עבר בשתיקה על הפוגרום ועל מצב היהודים ברוסיה (וכן על בעיותיהם הלאומיות של עמי המיעוט ברוסיה) — ויש לדעת שב־„זמסטוו" — רשויות אזוריות כפריות — ובעיריות התרכזו אז מיטב הכוחות הליברליים. גם כשהאינטליגנציה הליברלית גינתה את הפוגרום היה הגינוי מלווה, לעתים קרובות, בציון „ההתבדלות היהודית", בהטעמה שעסוקיהם של היהודים הנם לא־יצרניים, שהם מנצלים את התושבים המקומיים. כמעט כל הכותבים על נושא זה מצאו, כי הדרך היחידה למניעת אנטישמיות ופוגרומים היא התבוללות היהודים בעם הרוסי — לכל היותר יכולים הם להשאר רוסים בני דת משה, אך בשום אופן לא עם בעל יישות ותרבות מיוחדת לו. עמדה זו לפוגרום — ולבעיה היהודית ברוסיה בכללה — היתה משותפת לראשי הליברלים (בעיקר קאד"טים) ולמורי־הוראה של הסוציאליסטים (בעיקר הסוציאל־דימוקרטים)[37].

על עובדת אדישותה של מרבית האינטליגנציה הרוסית לפוגרום בקישינב אין חולקים אלא שמנסים לתרצה בחוסר־אונים שלה במשטר הדיכוי בו היתה נתונה. ספק הדבר, אם הסבר זה אמין. עובדה היא כי עתונים ואנשים אשר רצו למחות מצאו את הדרך לכך, כפי שראינו לעיל. יותר מזה: גם בשעות הפוגרום עצמו נמצאו בקישינב אנשים רוסים, שגילו אומץ־לב והגנו על

---

37. הסוציאל־דימוקרטים החזיקו בעמדה זו גם בשנים שלאחר הפוגרום, גם לאחר פילוגם ל„מנשביקים" ו„בולשביקים". ביחוד הדגיש לנין שאין ליהודים עתיד אלא התבוללות בקרב העם הרוסי. בענין זה מזדהה לנין עם קרל קאוטסקי („האורים ותמים" של הסוציאל־דימוקרטיה הגרמנית) המדגיש ש„היהודים חדלו לחיות אומה, מפני שלא תתכן אומה בלי טריטוריה", ועל היהודים להתבולל בקרב העמים בהם הם יושבים (הדברים נאמרו לאחר הפוגרום בקישינב). „במאמרו על המצב המדיני ברוסיה נוכח פרעות קישינב" — מציין יצחק מאור בספרו הנ"ל (ע' הערה *[18]), ע' 141 — „מתקיף לנין בחריפות את הציונים. „התעמולה הריאקציונית הנתעבת של הציונים" — טוען לנין — „מנצלת השפעתן הפסיכולוגית של הפרעות על ההמון היהודי התשוך ומטיפים לו אפס־מעשה פוליטי, ואין זה אלא ברית עם האבטוקראטיה, ברית עם מרצחי קישינב". ולא רק הציונים, גם „בונד" (אויבה בנפש של הציונות) הוא „לאומני בפירוש. העתונות של „בונד" „חדורה איבה לאומנית לפועלים זרים והם עשויים לשמש סמל־אמונה לכל ציוני־סוציאליסטי". לפי ג. פליחנוב (מורה־הלכה של הס"ד הרוסית) הבונדאים הם „אותם הציונים אלא שמפחדים הם בפני מחלת־הים".

י. מאור מטעים שעמדתם של החברים־היהודים בסוציאל־דימוקרטיה הרוסית (לשתי סיעותיה, כאמור), לא נבדלה במאומה מזו של הרוסים. אשר לסוציאל־ריבולוציונרים, תחילה ראו גם הם את הפתרון לבעיית היהודים בהתבוללות, אולם, במרוצת השנים, הבינו רבים מראשיהם והוגיהם, כגון ויקטור צ'רנוב ואחרים שחיים סדירים של יהודים ברוסיה אינם מצטמצמים בשווין זכויות אזרחיות ושאין פתרון הבעיה היהודית בדרך ההתבוללות (בענין זה דן בפרוטרוט יצחק מאור בספרו הנ"ל).

יהודים[38]. ראוי שנזכירם: ראש העיריה שמידט יצא אל הפורעים וניסה לשכנעם להדול ממעשיהם; הרופא הצבאי וולסקי, הוא ושלושה משרתיו, מנעו פוגרום ברובע שלו; המהנדס פ. צ'רקול־קוש, יחד עם מספר מכבי אש, הניסו את הפורעים שניסו להתפרץ לאזור מגוריו, ואף אסר אחדים מהשודדים — כל זה ללא שימוש בנשק חם. הפורעים די היה להם שיתקלו בהתנגדות כל־שהיא — והיו בורחים מיד. לגנות את הפוגרום ולמחות נגד מארגניו — לכך דרוש היה פחות אומץ־לב משגילו כמה אנשים־מן־השורה שהזכרנו, שהתנגדו לפורעים. אבל האינטליגנציה הרוסית, הגאה בהשכלתה ובהומניותה, נשארה ברובה אדישה לפרעות. האם לא אכפת היה לה הדבר? האם משום פחד בפני השלטונות? האם השאה שהגנה על יהודים תפגה נגדה את רוגזו של העם? יתכן שכל אלה הגורמים השפיעו ואין לקבוע את חלקו של כל אחד מהם. ברם, עובדה היא: אכן היה יסוד מוצק לציבוריות היהודית, על עתונותיה, כשלא פסקה להתריע על כך שהאיטליגציה הרוסית, פרט למעטים, מתחמקת מלהגיב כראוי על רדיפות היהודים[39].

כיצד השפיע הפוגרום על היהודים?

המוני העם כאבו, כמובן, את האסון, רגזו, התמרמרו, אבל לא הופתעו ביותר. הם לא ציפו לטובות מהמשטר הצארי והגיבו על הפוגרום בהגברת קצב ההגירה לחו"ל, בעיקר לאמריקה. תגובה זו — מעשה־הצלה היחיד שיהודי יכול היה לנקוט — היתה לרצון הממשלה[40]. נוח היה לה לציין שהפרעות מעוררות הגירה. חדשים מעטים לאחר פוגרום קישינב פרץ (29.8.1903) פוגרום בהומל ואחריו נהרו הפוגרומים של 1905, — ואז גאה ההגירה.

אשר לתגובת הציבוריות היהודית המאורגנת — נסקור בקצרה את הלקח שלמדו מהפוגרום שני המחנות העיקריים ביהדות הרוסית: הציונים וה„בונד" (ויש להדגיש ש„הבונד" זכה אז לתמיכה ציבורית רחבה יותר מאשר הציונים).

לאחר הפוגרום התחזקו הציונים באמונתם כי רק מדינה יהודית בארץ־ישראל עשויה לפתור את צרת היהודים. אבל העם לא דבק באמונה זו וזרם העליה לארץ־ישראל היה דליל מאוד. הפוגרום גרם אף להחלשתה של ההסתדרות הציונית (החלשה גם בלאו הכי). רבים מהציונים השתכנעו שיש לחפש מקלט מידי לנרדפים. והואיל ותורכיה לא נענתה להצעות הציונים, הרי שיש לבקש טריטוריה במקום אחר; אפילו באוגנדה, אפילו כ„מקלט־לילה" ארעי, לפי דברי הרצל. וההסתדרות הציונית נתפלגה לציונים וטריטוריאליסטים.

בשטה העבודה המעשית בארץ־ישראל הוצגו שתי הצעות: 1) להעלות

---

38. ידיד, תושב תל־אביב, שמשפחתו גרה בקישינב בעת הפוגרום, סיפר לי, כי פקיד הרכבת, רוסי, הסתיר בימי הפוגרום את משפחתו בקרון־בקר מרוחק מבית הנתיבות.

39. ר' מאור, ע' 61 ובמקומות רבים אחרים בספרו.

40. על הערתו של הגנרל־גוברנטור של פלך פולטבה (1888) שהגירת יהודים מרוסיה מאד רצויה רשם הצאר אלכסנדר השלישי: „וגם מאד מועילה".

יתומים מקישינב לא"י, 2) להקים בא"י מושבה של יהודי קישינב. הדברים לא נתגשמו, בעיקר בגלל המריבות, האינטריגות והחששות ההדדיים בקרב העסקנים שטיפלו בענייניים אלה.

הלקח המעשי שלמדו הציונים מהפוגרום הוא הצורך **בארגון הגנה עצמית.** „חרפה היא לחמשת מיליון נפש אדם" — כתב אחד העם בכרוז החתום, מטעמים קונספירטיביים, בשם אגודת סופרים עבריים — „לפשוט צוארם להורג ולצעוק לעזרה, מבלי לנסות להגן בעצמם על רכושם, כבודם וחייהם... נכונים אנו, וגם יכולים, להגן בעת הצורך על היקר והקדוש לנו". מקובל ליחס הלך־רוח זה להשפעת אחד־העם, בן־עמי, דובנוב, רבניצקי, ז'בוטינסקי, וביחוד ביאליק, שיצירותיו „על השחיטה" ו„בעיר ההריגה" עשו רושם עז על קוראיהן. ודאי הוא שזכותם של האישים הללו, וביחוד של ביאליק, עומדת ותזכר בברכה, אך סבורני, שאין להפליג בהערכת ערכן המעשי של היצירות הספרותיות על הלך־רוח של המונים, שכן חברי פלוגות־ההגנה (סטודנטים, בעלי מלאכה, קצבים, סבלים, בעלי־עגלה וכו') לא הרבו לעיין בכתבי הסופרים הללו. רעיון ההגנה העצמית ריחף באויר. „שלש דרכים לפנינו: לבקש את השלטון שיגן עלינו, כפי שעשו אנשי קישיגב, ובאותה מידת הצלחה; אנו יכולים לנוס, להסתתר, להתפלל — ולראות כיצד הורגים, אונסים, שודדים... כך נהגנו עד עתה, וזה חיזק את רוחם של הפורעים. ודרך שלישית — להיאבק, להתנגד — הגנה עצמית... ריכשו נשק, התארגנו בפלוגות. ואז לא יהיה זה פוגרום, אלא מלחמה; והמלחמה לא תטעם לשלטונות... ולאחר שלש דקות (ולא שלשה ימים) יגיע הצבא לפזר את כולם. ואם לפי צו הגורל נצטרך להמשיך ללחום — מוטב למות במלחמה מאשר בידי רוצחים"[41]. רעיון ההגנה העצמית התפשט במהירות בקרב הישובים היהודיים.

עם זאת אין להכיח שבשעת הפוגרום בקישינב היו היהודים מתחבאים „ופושטים את צוארם לשוחט", ורק לאחר פרסום הכרוזים והמסות החלו להגן על עצמם. הגירסא שיהודי קישינב לא התנגדו לרוצחים, אינה מתאימה לעובדות. „מקור־סטרובה" מספר שקבוצת יהודים בת כ־150 איש, בעיקר עגלונים, הזדיינו בכל הבא ליד (בנשק קר, וגם בידי הפורעים לא היה אלא נשק קר) ויצאו לרחובות להגן על יהודים, אך הם פוזרו בידי המשטרה (או הצבא). מצוילת עדויות שאנשי ההגנה נעצרו ואף נתבעו לדין. תיאוריו של ח. נ. ביאליק של התנהגות היהודים בעת הפוגרום עשו רושם מדכא ביותר, אך הוא עצמו סיפר על חצרות ורחובות שהגנו על עצמם[42]. על הגנה עצמית מספרים גם יוסף רבינוביץ ומשה קירה[43]. אומנם, כל אלה היו מעשי־הגנה מאולתרים, הגנה מאורגנת לא היתה קיימת בקישינב. בפוגרום בהומל, שהתחולל ארבעה וחצי חדשים לאחר הפוגרום הקישינבי, פעלו פלוגות־הגנה עצמית, והדפו

---

41. מתוך כרוזם של קבוצת סטודנטים יהודים (ללא תאריך וללא ציון מקום ההוצאה). כותרת הכרוז שימשה מימרתו של הלל: „אם אין אני לי — מי לי? אם לא עכשיו — אימתי? ברור, שהכרוז נכתב בידי ציונים.

42. ע' בספר „הפוגרום בקישינב", תל־אביב, 1963, עמודים 50—59.

43. שם, עמ' 67—72.

את כנופיות הפורעים[44]. אך הצבא בא להגן על אלה. בפוגרומים ב־1905, שהתחוללו ב־160 יישובים — היתה הגנה עצמית תופעה רגילה וטבעית.

אשר ל„בונד" — לאחר הפרעות היתה דאגתו נתונה לחשש שהפוגרום יפחיד רבים מלהצטרף למפלגות המהפכניות, וביחוד ל„בונד". וה„בונד" קרא: „לכו אלינו, לשורות הפרולטריון הלוחם... כל נפש ישרה ואצילה תצטרף אלינו, לפרולטרים בעלי הכרה; הצטרפו לפרולטריון הלוחם בכל רחבי רוסיה. אנו נביא אתכם למשפחת הפרולטריון העולמי, אשר ישחרר את כל העולם מאזיקי הקאפיטליזם. אנו נביא אתכם לממלכת החופש, האחוה והשוויון, לממלכת־האור של הסוציאליזם, שם אין דיכוי, אלימות ושנאת עמים. הלאה שלטון היתיד! („סאמודרז'יה"); הלאה שלטון המלך הארור! יחי הסוציאליזם[45]!

החשש שהפוגרום יחזק את הרגש הלאומי של היהודים ויקרבם לציונות גרם להשמצת הציונות, שהיא, אליבא ד„בונד", אידיאולוגיה בורגנית, ריאקציונית, שוביניסטית, וזה עם השוביניזם הרוסי האנטישמי. וע"כ קורא ה„בונד" לנוער היהודי: „עזבו את הדעות הקדומות של אבותיכם"! די לכם להחניף לממשלה הרוסית, לשרת אותה! — הצטרפו ל„בונד"[46]!

ובו בזמן שומעים אנו קולות מהמחנה הליברלי הרוסי: בין אם רוצים בכך האנטישמיים הרוסים והיחידים הלאומיים ובין אם לא רוצים בכך — יצטרפו, בסופו של דבר, היהודים לתרבות הרוסית[47].

האנטישמים הרוסים והיהודים הלאומיים בצוותא חדא — מימיה מוכרה, הנשמעת גם בימינו.

חדי קישינב בימינו

ואמנם הדי קולות קישינב עוד לא נדמו גם בדורנו.

א) לא המון קנאי משולהב שנאה, שאינו שולט על יצריו, התנפל לפתע פתאום על יהודים, אלא חבורות המאורגנות יפה, שפעלו במתוכנן, בהדרכה מחושבת. הפוגרום נחשב בעיני מבצעיו גם כמצוה פטריוטית[48] („הכה בו־יהודים — הצל את רוסיה"). היו גם פורעים דחופי רגש סדיסטי וחמדה לשוד, והם פעלו ללא סיכון, כי היהודים חדלי־אישים ודמם הפקר. מבחינות אלה היה הפוגרום בקישינב, כפי שקבע פרופ' ב"צ דינור עוד לפני עשרים שנים, מעין אבטיפוס לשואה בימינו[49].

---

44. שלא כדעת ליב טולסטוי, שיעץ ליהודים עצה ברוח הנצרות: לדבוק בנוהג חיים לפי הכלל הכל־עולמי — לנהוג לגבי אחרים באותה מידה שברצונך כי אחרים ינהגו כלפיך. להאבק עם הממשלה ולא על־ידי מעשי אלימות".

45. מכרוזו של ה„בונד", אפריל 1903, אודיסה.

46. דברי פטר סטרובה — בחוברת הרוסית, „הפוגרום בקישינב" שהוכרנוהו לעיל.

47. פורעים שנתבעו למשפט תהו: „הרי מותר היה להכות ביהודים — מדוע שופטים אותנו עכשיו"?

48. על טענתו זו של פרופ' דינור חולק פרופ' צבי יעבץ (ב„מעריב", 29.4.73); היטלר פעל להשמדת העם היהודי, הרג יהודים על יהדותם. ו„לא הבחין בין איינשטיין לבין סתם בעל־מלאכה". ואלו מארגני הפוגרום בקישינב הצדיקו את מעשיהם משום שיהודים „מנצלים את האוכלוסיה המקומית". הפוגרום לא היה בעיניהם (כדברי

ב) בפוגרום הקישינבי השלטון לא הגן על הנרצחים והנשדדים וארגון של הגנה עצמית לא היה להם. הנסיונות להגנה עצמית ספונטנית דוכאו בידי השלטונות. כעין מושכל ראשון בעיני השלטון והפורעים היה שליהודי אסור להתגונן, והמגן על עצמו נחשב כתוקף הרוסים.

והנה, גם בימינו כופר העולם בזכותנו להגן על עצמנו. וכשאנו קמים על רוצחינו מוחזקים אנו בעיני ממשלות ואנשי ציבור כתוקפנים, הראויים לגדוי ולעונש. בימים ההם נראו היהודים כתוקפנים בעיני השלטון הצארי והמונרכיסטים, ואילו היום תוקפנים אנו בעיני השלטון הסובייטי, בעיני צרפת ואנגליה וגם בעיני מפלגות הרואות את עצמן כהתגלמות הצדק ונציגי המצפון האנושי בעולם.

ג) לאחר הפוגרום טען השגריר הרוסי בוואשינגטון, שהרוסים אינם שונאים את היהודים בשל דתם, אלא שנואים עליהם היהודים המנצלים, הנושכים, ואילו המלומדים והאומנים זוכים לכבוד רב. וכיום תוזרים על כך כל שופרות רוסיה הסובייטית: בארצם אין אנטישמיות, ומדענים, קול־חוזניקים, פועלים זוכים להערכה מלאה. רק הציונים מקלקלים את השורה.

ד) „אל תתערבו בענייננו הפנימיים". באיסור בין־לאומי זה נתקל יושיא ארה"ב משנתבקש, לאחר הפוגרום, להשפיע לטובת היהודים על רוסיה. באיסור זה נתקלים בימינו הסינאט, הממשלה והעתונות האמריקאיים, המנסים למתוח ביקורת על „כופר־תעודה" הנדרש מהעולה לישראל, ולפעול לטובת העליה לישראל. „וכי אתם אינכם רודפים את הכושים?" — שאל בשנת 1903 שגריר רוסיה את האמריקנים. שאלה זו נשאלת גם בימינו בפי הסובייטים כלפי הטוענים נגד רדיפת יהודים (ציונים) בברית־המועצות. היהודים השתלטו על העולם כולו — טענו אז האנטישמיים. פעולתם המהפכנית ברוסיה — תכליתה להשתלט על מדינה זו כחלק מתכניתם להשתלט על כל העולם כולו[49]. הם חודרים לכל מקום וכוחם כה רב עד שהם מונעים אפילו מן הצאר עצמו להשמידם, כרצונו — כך טענו האנטישמיים אז — וגם כיום טוען נציג ברית המועצות מעל בימת מועצת האומות המאוחדות, כי הציונים השתלטו על הסינאט האמריקאי ומכתיבים לארה"ב את מדיניותן. הלאומיות היהודית, (הציונות) זהה עם השוביניזם הרוסי היודופובי — טענו אז „בונד" והמפלגות הליברליות והסוציאליסטיות הרוסיות. כיום זועקים שופרי התעמולה הסובייטיים, שהציונות ומדינת ישראל זהים עם הנאציזם.

אכן, „אין כל חדש תחת השמש", אלא שבמשך שבעים השנים שעברו מאז הצליחו החוצפה, השקר, השנאה והאלימות להשתלב בעידן הרואה את עצמו כעידן הקידמה והמדע.

שגרירה של רוסיה בארה"ב) תוצאה של שנאת רוסים ליהודים. אלא כעין התקוממות אכרים עניים נגד מלווים בריבית, שכן, יהודים טובים מכובדים ברוסיה. הגאון היהודי זוכה להערכה והאומן היהודי בא על כבודו. ברם, הבחנה זו בין היטלר לבין קרושואן אין לה יסוד. גם היטלר הצדיק את שנאתו הזואולוגית ליהודים בכך, שהיהודים הם קפיטאליסטים־נצלנים, קומוניסטים, מחריבי התרבות, רוצים להשתלט על העולם וכו'.

49. וגם בעיני דה־גול העם היהודי הוא עם שתלטן.

יצחק מאור

שישים שנה למשפט מנדל ביליס*

במשך שנתיים וחצי (אביב 1911—סתיו 1913) היתה יהדות רוסיה נתונה באווירה של עלילת־דם, בקשר לרצח הנער הנוצרי אנדריי יושצ'ינסקי בקיוב, ושרויה בפחד־תמיד מפני נחשול חדש של פרעות, שהיה עלול לפרוץ בעקבות ההסתה האנטישמית הגוברת והולכת.

ראשיתה של פרשת ביליס

ב־12 במארס 1911 [1]) נעלם בקיוב הנער הנוצרי אנדריי יושצ'ינסקי, שנרצח, כפי שנתברר אחר־כך, בידי אנשי כנופיית גנבים ושודדים, שבראשה עמדה האשה הרוסית ויארה צ'אבאריאק.

בגופתו של הנער אנדריי נתגלו 47 דקירות שנעשו במכשיר חד. עוד לפני התחלת החקירה פתחו העתונים הצוררים בהסתה אנטישמית פרועה. כולם התנבאו בסגנון אחד וקבעו מ י ד, ללא צל של ספק, שאין כאן אלא „עובדה של רצח פולחני־דתי" מצד היהודים. הגדילו לעשות בכך העתונים „רוסקויה זנאמיה", „זאמשצ'ינה" והעתון הקיובי „דבוגלאווי אוריול". כל חודש מארס ומחצית אפריל צווחו העתונים הללו ותבעו הגנה מפני „הגזע היהודי הפושע". רצח יושצ'ינסקי נהפך בכל העתונות האנטישמית לנימוק העיקרי למניעת שוויון זכויות ליהודים.

פרשת עלילת־הדם התנהלה, בלי ספק, מן המרכז, מלמעלה למטה, אך היזמה בענין זה היתה נתונה בידי מנהיגי „אגודת העם הרוסי", („סויוז רוסקאוו נארודה") בקיוב, אשר שם בוצע הרצח וגם נתגלה. אנשי קיוב אלה עמדו בקשר הדוק עם הממשלה המרכזית בפטרבורג הבירה, עם מנהיגי הימין הקיצוני ב„דומה" המכלכתית ועם ראשי האצולה המאוחדת, שהיתה הכוח הריאקציוני העיקרי בימי מלכותו של ניקולאי השני. המנצח על פעולת ההסתה בקיום היה ראש האירגון השחור המקומי „דבוגלאווי אוריול" (שהוציא גם עתון בשם זה) — הסטודנט ולאדימיר גולוביוב, אשר שיתף פעולה עם הפרוקוראטורה (הפרקליטות הממלכתית) הקיובית ונעזר בראש הכהונה הרוסית־פראבוסלאווית שבמקום.

מש„נתברר" להם, לשונאי ישראל למיניהם, כי היהודים „עינו ורצחו" את אנדריושה (צורת חיבה לשם אנדריי), דרשו בכל תוקף — נוסף על התנגדותם הנמרצת לביטולם, אף לביטול חלקי בלבד, של חוקי־ההפליה כלפי היהודים —

---

* מאמר זה מבוסס על הרצאה בקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות (ירושלים, אב תשל"ג—אוגוסט 1973).

* הביבליוגראפיה למאמר זה, ככתבה וכלשונה (בעברית, באידיש וברוסית), רשומה בסוף המאמר בעמ' 226. ההערות בגוף המאמר כתובות בעברית, ובהן רק שם המחבר ומראה מקומות.

1) התאריכים המובאים במאמר זה הם לפי הלוח היוליאני, שהיה מקובל ברוסיה בימים ההם.

לשלול מהם כל אפשרות ללמוד מלאכה, טכניקה או כל מקצוע חפשי שהוא ולחסום בפני היהודים את הדרך להשכלה בכלל. כך נוצל רצח יושצ'ינסקי כנשק במלחמתם של האנטישמים בכל נסיון להקלת מצב היהודים ברוסיה.

ב־29 באפריל 1911 נערך ב„דומה" הממלכתית דיון בשאילתה של סיעת הימניים למיניסטר הפנים ולמיניסטר המשפטים בדבר רצח הנער אנדריי יושצ'ינסקי. על השאילתא חתמו 37 נבחרים מסיעת הימין, וביניהם 12 כמרים. בראש החותמים היו הצוררים הנודעים פורישקאביץ', מארקוב השני וזאמיסלוב־סקי. החלק הכללי המנמק את השאילתא כלל סקירה על משפטי עלילת־דם שונים בדורות קודמים בארצות קאתוליות וברוסיה עצמה.

השאילתא מסתכמת בשתי נקודות: א) הידוע למיניסטרים, כי ברוסיה קיימת כת פושעת של יהודים, המשתמשת לאחדים ממינהגיה הדתיים בדם נוצרים וכי חברי הכת הזאת עינו, לפי ידיעות העתונים, במארס 1911 בקיוב את הנער יושצ'ינסקי עד מוות? ב) אם דבר זה ידוע להם, מה האמצעים שהם אומרים לנקוט, כדי לחסל לגמרי קיומה של כת זו ומעשי הבריה וכדי לגלות ולמצוא את אלה שהשתתפו בענויי הילד יושצ'ינסקי וברציחתו?

בהזדמנות זו השמיעו אנשי הימין גאומי הסתה פרועים, שלא שמעה כמותם עד כה אפילו הדומה השלישית, הריאקציונית ברובה, שנאומים אנטי־שמיים לא היו נדירים בה. נגדם יצאו הנבחר היהודי ניסלוביץ' והנבחרים הרוסים מסיעות האופוזיציה. ב־7 בנובמבר, כבר אחרי מאסרו של ביילים, שנכלא אור ל־22 ביולי 1911, הוגשה בדומה שאילתא שניה על־ידי אנשי סיעת הימין. הצוררים מארקוב השני וזאמיסלובסקי נשאו נאומי שיטנה וקראו לפרעות ביהודים.

אולם, למען האמת ההיסטורית חובה לציין, שלא רק הציבור המתקדם ברוסיה, אלא אף חלקים גדולים מן הציבור השמרני גילו התנגדות תקיפה וחריפה ביותר להסתה זו. בשלהי נובמבר 1911 פורסם קול־קורא נגד עלילת־הדם, ועליו חתמו הסופרים ולאדימיר קורולנקו, ליאוניד אנדרייאב, מאקסים גורקי ומלומדים ועסקני־ציבור מזרמים שונים — למעלה מ־150 איש [2]). הכרוז הוצא ביוזמתו של קורולאנקו, שפירסם אחר־כך גם כמה מאמרים על עלילת־הדם.

עלילת־הדם כנשק פוליטי של הריאקציה

פרשת עלילת־דם זו לא היתה מקרית. מקרי היה הרצח של הנער אנדריי יושצ'ינסקי, ומקרי היה מאסרו של היהודי מנדל ביליס כנאשם ברצח זה; העלילה הוכנה ותוכננה מראש עוד לפני כן בידי מנהיגי האצולה המאוחדת, אשר ראו צורך להוציא נשק „דתי" ישן זה, מאחר שאמצעי ההסתה והשיסוי ה„כלכליים" וה„פוליטיים" לא הספיקו עוד.

עם התגברות התסיסה הציבורית הקיפה התנועה המהפכנית חוגים נרחבים מן הציבור הרוסי והמונים רבים של פועלים ואיכרים, שוב לא ניתן היה להציג את המהפכה הרוסית כעניין יהודי גרידא. מאחר שלמרות הלחץ והטירור מצד השלטונות, נבחרו בזו אחר זו על־ידי העם שתי „דומות"

2) „ראזסביאט", 1911 מס' 49, מס' 50.

שמאליות, שהנחילו אכזבה מרה לאבטוקראטיה, עד שראתה צורך לפזר אותן ולהוציא חוק בחירות חדש (ב־3 ביוני 1907), שרק בעזרתו ובחרה הדומה השלישית הימנית הרצויה — עתה דרושים היו נימוקים אחרים, שיוכיחו ביתר תוקף לעם הרוסי, כי אכן ראויים היהודים לשלילת זכויות אדם־ואזרח, לבידודם, לכליאתם ב„תחום־המושב", לרדיפתם עד חרמה ולעקירתם מאדמת רוסיה הקדושה. העניין נעשה דחוף ביותר משהתחילה הציבוריות הרוסית המתקדמת להתאושש מן המכות שהונחתו עליה עם דיכוי המהפכה הראשונה (1905) וקמה לתחייה הרוח האופוזיציונית לאוטוקראטיה.

הצעת החוק על ביטול תחום־המושב (כלומר — הקניית זכות־ישיבה ליהודים בכל רחבי רוסיה), שהוגשה בדומה הממלכתית בשנת 1910 על־ידי חוגים מסיעות האופוזיציה ביזמתם של הנבחרים היהודים, עוררה בהלה בחוגי הריאקציה, והאצולה המאוחדת בוועידתה השביעית בראשית שנת 1911 צילצלה בפעמוני אזעקה. בוועידה זו הועלה עניין עלילת־הדם בחזקת סם־שכנגד ל„סכנת" ביטולו של תחום־המושב. האצולה המאוחדת עשתה „פעולה תיאור־טית" מוקדמת למשפט־עלילת־דם כלשהוא ורכשה את ה„מציאה" המוצלחת, את הכומר הקאתולי, ה„קסיונדז" פראנאיטיס מטאשקנט, כשעדיין לא חלם איש על כך, שהוא עתיד להיות ה„מומחה" העיקרי, האכספרט בענייני הדת היהודית, במשפט עלילת־הדם, שיתנהל בקיוב ולגלות „בקיאות" בהלכות רצח דתי על־ידי יהודים, בהתאם לתורה שהוא שאב מחיבורו ה„מדעי" של קודמו היפוליט ליוטוסטאנסקי [3].

אילולא נזדמן אז רצח הנער אנדריי יושצ'ינסקי ואילולא נפל בפח היהודי המסכן מנדל בייליס, שעבד כפקיד במשרפת הלבנים של היהודי זאיצאב בקיוב, היה מזדמן, בוודאי, מקרה רצח אחר של נער נוצרי או נערה נוצרית „מעונה בידי יהודונים קנאים" והיה נמצא יהודי אחר הנאשם ברצח לצרכים דתיים, שהרי עלילת־הדם היתה נחוצה ביותר לריאקציה הרוסית. לשם מה? — על כך השיב תשובה ברורה וצינית בטאונה הרשמי של „אגודת העם הרוסי" בפטרבורג הבירה בעריכתו של הד"ר דוברובין — „רוסקויה זנאמיה" בגליון מס' 177 משנת 1913, אשר ניסח את תפקיד השלטון בקשר לעריכת משפט בייליס כך:

„הממשלה חייבת להכיר שהיהודים הם עם מסוכן לחיי האנושות, מסוכן כזאבים, כעקרבים, כצפעונים, כעכבישים ארסיים וכשאר יצורים, שיש להשמידם בשל סכנתם לבני אדם, ושהחוק מעודד את השמדתם. את ה„יהודים" צריך להעמיד במכוון בתנאים כאלה, כדי שיגוועו בהדרגה. הנה זוהי עתה חובתה של הממשלה [4].

---

3) שנתון „ריאץ'" עמ' 213. בשנת 1876 הופיע כתב־פלסתר על „השתמשות היהודים בדם נוצרים" מאת היפוליט ליוטוסטאנסקי. כומר קאתולי, שהודח מכהונתו בגלל אורח חייו הבלתי־מוסריים ועבר לכנסיה הרוסית־פראבוסלאבית. את חיבורו האנטישמי הגיש לאלכסנדר יורש־העצר (לאחר זמן, הצאר אלכסנדר השלישי) וקיבל ממנו מתנה — טבעת זהב משובצת יהלום. מעודד מחסדו של הנסיך הגדול פירסם הכומר הנוכל כתב־פלסתר אנטישמי שני, אך כאן נכשל, כי עורך „המליץ" אלכסנדר צדרבאום־ארז כינהו בפומבי נוכל וזייפן והכריח אותו בכך לתבוע את מעליבו לדין. צדרבאום זכה במשפט, וליוטוסטאנסקי יצא וידיו על ראשו.

4) לפי תגר, עמ' 8.

על משפט עלילת־הדם היה, איפוא, לשמש הקדמה משפטית לעשיית שפטים ביהודים מחוץ לכתלי בית־הדין. צריך היה להכשיר את הקרקע לגל חדש של פוגרומים, שכל כך נחוצים היו לממשלת הצאר, נוכח התחדשותה של התסיסה המהפכנית ושל הרוח האופוזיציונית בציבור. ההכנה למשפט נעשתה בקפדנות והתנהלה בשיטתיות. החקירה ארכה שנתיים ומחצה. ביליס הוחזק כל אותו הזמן במאסר, מתוך תקווה לסחוט מפיו הודאה ברצח שלא ביצע. אולם האסיר החף מפשע היה מכחיש בהתמדה וללא רתיעה את עלילת־השווא שטפלו עליו. וכשפקעה סבלנותה של העתונות השחורה, התחילה זו דורשת בתוקף מאת שלטונות החקירה, שהנאשם ייחקר בעינויים, כדי לאלצו „להודות".

העלילה נרקמה, כאמור, ביוזמתם של מנהיגי האירגונים השחורים בקיוב. לימינם עמדו, במאמצים משותפים, מיניסטר המשפטים איוואן שצ'אגלוביטוב ומיניסטר הפנים ניקולאי מאקלאקוב[5]). תפקיד מרכזי בפרשה מילאה מחלקת המשטרה שליד מיניסטריון הפנים. כדי לבסס את הגירסה הפולחנית־דתית של רצח יושצ'ינסקי, הזמינה מחלקת המשטרה בממון רב (לפי יוזמתו של ציר הדומה זאמיסלובסקי) ספרים עתיקים מאיטליה, המכילים „הוכחות" להשתמשות היהודים בדם נוצרים לצרכי דת. נוסף לכך הוצאו מתוך הארכיונים הממשלתיים כל תיקי המשפטים, שהיתה להם נגיעה כלשהי לעלית־הדם.

כיצד נרצח אנדריי יושצ'ינסקי?

בראשית שנת 1911 רבו בקיוב מקרי הגניבות והשוד. בעיר קנתה שביתה כנופיית גנבים ושודדים מאורגנת היטב, שהיו לה מקומות־סתר נוחים, מקום להתכנסויות ולתכנון פעולות וכן מנגנון משוכלל להעברת התפצים הגנובים לא רק בקיוב עצמה, אלא גם אל מחוץ לעיר, לערים אחרות. הכנופייה פעלה בממדים רחבים ובתנופה גדולה והיתה גם מצויידת בנשק מסוגים שונים. בראש הכנופייה הזאת עמדה ויארה צ'אבאריאק, אשתו של פקיד דואר. דירתה שימשה כמערת פריצים לכנופייה. שמה היו מביאים ומשם היו מוציאים את החפצים הגנובים; שם היו מתייעצים ודנים בתוכניות שוד וגניבות; שם היו עורכים משתאות והילולות, ושם היו אנשי הכנופייה „נחים" מ„עמלם" הקשה והמייגע.

זמן ממושך למדי פעלה הכנופייה ללא הפרעות כלשהן מצד הממונים על הבטחון והסדר. אולם באחד הימים, בשל מקרים אחדים של מה בכך, נכשלה מנהיגת הכנופייה ויארה צ'באריאק, נפלה ביד המשטרה ונידונה למאסר על מעשה רמאות. ב־10 במארס, כלומר, יומיים לפני רצח אנדריי יושצ'ינסקי, נאסרו ארבעה מאנשי הכנופייה. בעקבות המאסר הזה ערכה המשטרה חיפוש בדירתה של ויארה צ'אבאריאק. אף על פי ששם כבר התכוננו לכך וביצעו כל דבר חשוד, גילתה המשטרה בשעת החיפוש נשק: שני אקדחים וכמות כדורים. זה היה החיפוש הראשון בדירה, ואנשי הכנופייה נחרדו. נתעורר בלבם החשש, שיש בתוכם בוגד ומלשין. במקרה נפל החשד על הנער אנדריי יושצ'ינסקי

5) אגב, אחיו של מיניסטר ריאקציוני זה, עורך־הדין ואסילי מאקלאקוב, ממנהיגי הליברלים („קדטים"). היה אחד מסניגוריו של מנדל ביליס במשפטו.

בן ה־12, חברו של ז׳אניה (ייבגני) צ׳אבאריאק, אחד מבניה של ויארה, מנהיגת הכנופייה. ואלה פרטי השתלשלות העניין:

אנדריי יושצ׳ינסקי, בנה ה„בלתי־חוקי״ של האשה אלכסנדרה פריחוד׳קו (Приходько) בנו החורג של בעלה פריחוד׳קו, לקח בבוקר, כרגיל, את ספריו ומחברותיו והלך, כביכול, לבית־הספר. אולם במקום ללכת לשיעורים, הלך עם חברו ובן גילו ז׳אניה צ׳אבאריאק לשוטט על שפת הדניאפר. בשעת המשחק פרץ ריב בין שני הנערים, וז׳אניה צ׳אבאריאק איים על חברו, שיספר לאמו, כי הוא, אנדריי, רימה אותה ולא הלך לבית־הספר. על כך השיב לו אנדריי ואמר: „ואני אספר, כי בדירת אמך יש הפצים גנובים״.

אנדריי יושצ׳ינסקי היה מבאי ביתה של ויארה צ׳אבאריאק, היה נכנס לדירתה באופן חפשי כחברו של בנה, וידע את כל הנעשה שם. ז׳אניה חזר הביתה בהתרגשות רבה וסיפר הכול לאמו. אותה שעה ישבו שם אנשי הכנופייה. משמעו את סיפורו של ז׳אניה, באו לידי מסקנה, כי אנדריי יושצ׳ינסקי הוא הוא המלשין, שהביא לידי המאסרים האחרונים. מיד ציוותה ויארה על בנה להביא לדירתה את אנדריי. הילד, שהיה רגיל לבוא לבית חברו, נענה להזמנתו, ולא נתעורר בלבו כל חשד, שנשקפת סכנה לחייו. קרוב לוודאי, כי לא הלשין בזדון, אך ייתכן, שפיטפט קצת, ומפיו נודע משהו על המתרחש בביתה של ויארה צ׳אבאריאק. מכל מקום גורלו של הנער אנדריי יושצ׳ינסקי נחרץ. כשהובא על־ידי ז׳אניה לבית אמו, הוכנס אנדריי מיד לאחד החדרים. עמו יחד נכנסו ויארה ואנשי הכנופייה, שהיו אותה שעה בביתה. הם נעלו אחריהם את הדלת, וז׳אניה נשאר בחוץ, בחדר הסמוך; ומה ששמע שם בעמדו מאחורי הדלת הנעולה זיעזע אותו עד עומק נפשו: שם רצחו באכזריות את חברו אנדריי יושצ׳ינסקי. הדבר אירע ב־12 במארס 1911.

אמו של הילד הנרצח, שלא ידעה דבר על גורל בנה, נחרדה משלא חזר הביתה והודיעה על כך למשטרה. עבר זמן מה עד שנמצאה גופתו של הנער, ובינתיים כבר בשלה, כנראה, בחוגי אנשי „הרוסים האמיתיים״ בקיוב המחשבה, לנצל את ההזדמנות הנאותה כחומר לעלילת־דם. והואיל והדבר קרה באביב, סמוך לפסח, לא היה דבר קל מהפצת שמועה, שהילד הנעלם נרצח בידי יהודים לצרכים דתיים. הרוצחים החליטו לנצל את גירסת עלילת־הדם לשם טשטוש עקבותיו של הרצח. לשם כך התקינו את הגופה לפי מתכונת „יהודית״, ודקרו בה 47 דקירות בחלקיה השונים. אחר־כך השליכו את הגוויה במקום שומם במערה. וכשטיילו שם ילדים, נתקלו בגופת הנער, וכך נתגלה מעשה הרצח ב־20 במארס, כלומר, שמונה ימים אחרי הרצח.

ב־27 במארס 1911 נערכה בקיוב הלווייתו של אנדריי יושצ׳ינסקי ברוב עם. אנשי אירגונו של ולאדימיר גולוביוב „דבוגלאבי אוריול״, הפיצו בעת ההלווייה כרוזים, המעוררים את העם לנקום ביהודים, רוצחי הנער, ולעשות בהם פרעות. על גבי מצבת הקבר נחקקה כתובת: „הנער אנדריושה יושצ׳ינסקי, שעונה והומת בידי ,זידים׳ קנאים״.

זו היתה, איפוא, האשמה כללית כלפי כל האוכלוסיה היהודית, שהרי טרם נמצא נאשם יהודי מוחשי. יש משווים את משפט ביליס, לפי הדו הכללי ואופיו הציבורי־פוליטי, אל משפט דרייפוס. אולם היה הבדל יסודי בין שתי

הפרשיות הללו. הריאקציונרים הצרפתיים האשימו את היהודי אלפרד דרייפוס בפשע (ריגול), שלפי מהותו עלול לבצעו לאו דווקא יהודי, אלא גם בן כל עם אחר; ואילו בעניין ביילים הוטלה אשמה ביהודי על ביצוע פשע שאותו מייחסים אך ורק לבני העם היהודי (שימוש בדם נוצרים לצרכי הפולחן הדתי). על כן היתה פרשת ביילים מסוכנת הרבה יותר מבחינה יהודית כללית, שכן במשפט זה היתה ההאשמה מכוונת כלפי העם היהודי לא רק למעשה (כמו בעניין דרייפוס), אלא אף ל ה ל כ ה כלפי האומה היהודית ככלל.

תככיה של ממשלת הצאר

האם האמינו מחוללי המשפט נגד ביילים באשמתו ברצח הנער יושצ'ינסקי לצרכי פולחן דתי? אמנם ישנם מקרים בתחום המשפטים, שבהם המאשימים — ויהיו אלה שרי ממשלה, פרקליטי מדינה, שופטים, חוקרי־פשעים וכו' — עלולים לטעות בתום לבב בהטילם אשמה באנשים חפים מפשע. ואם אחרי דיון ובירור במשפט יוצאים הנאשמים זכאים, אין הדבר מטיל דופי במאשימים, אם רק האמינו בדברי הקטיגוריה שלהם באמת ובתמים. אולם לא כך היה הדבר בפרשת ביילים. לא היתה כאן טעות שבתום לב. מחוללי משפט ביילים ידעו היטב כי ההאשמה בדויה והמשפט מבויים; הם ידעו בבירור, כי הם דנים אדם חף מפשע; הם אף ידעו, מי הם הרוצחים האמיתיים, ידעו וחיפו עליהם בהעלימם את האמת.

כל מה שהסניגוריה בפרשת ביילים השכילה לגלות בימי המשפט היה כאין וכאפס לגבי מערכת התככים, הזיופים והסילופים, שאותה רקמה ושזרה ממשלת ניקולאי השני. מביימי המשפט לא נרתעו מלהשתמש בדרכי שוחד ואיומים, כדי להניע אנשים להעיד עדות שקר. רק אחרי מהפכת פברואר 1917, כשנפתחו הארכיונים הסודיים, וכשהממשלה הזמנית הריפובליקאית מינתה ועדת חקירה מיוחדת לבירור הפשעים של הצאריזם, — נתגלתה תמונת עלילת־הדם במשפט ביילים על כל זוועותיה. אז נתברר, כי המנצח הראשי על כל הפרשה היה מיניסטר המשפטים איוואן שצ'אגלוביטוב. עוזרו העיקרי בקיוב היה התובע של לשכת המשפט הגלילית („סודאבנאיה פאלאטה") צ'אפלינסקי, שנסתייע ב„אכספרטים" רפואיים מכורים משוחדים וכו'. גם מיניסטר הפנים (עד 1912 מאקארוב, ואחריו — ניקולאי מאקלאקוב), ואף מיניסטר החוץ סאזונוב נרתמו לעניין זה. ועל כולם — הצאר ניקולאי השני בכבודו ובעצמו, שהמיניסטרים שלו היו מוסרים לו דינים־וחשבונות מפורטים על מהלך העניין, והוא נתן ברכתו לפעולתם. חומר רב־ערך בנידון מתוך הארכיונים הסודיים מצוי במחקרו החשוב של המחבר היהודי א. ס. תגר, שפורסם בברית המועצות בשנת 1933 בשם „רוסיה הצארית ופרשת ביילים" וכן בכרכים מס' 44 ומס' 54—55 של „הארכיון האדום".

לגבי יחסו של ניקולאי עצמו אל פרשת ביילים התחלכו דעות שונות וסותרות. העסקן היהודי הנודע ג. ב. סליוזברג אומר בספר זכרונותיו, כי הצאר האמין בדרך כלל, שהיהודים משתמשים בדם נוצרים לצרכיהם הדתיים, כשם שהאמין באשמתו של ביילים. ואילו המיניסטר שצ'אגלוביטוב פעל

מתוך חשבונות קאריריסטיים לפי רוחו של הצאר, כמובן[6]. לעומת זאת טוען א. ס. תגר, על יסוד המיסמכים והתעודות שנתגלו, כי ניקולאי היה שותף מדעת בכל תכניי ממשלתו, וכל הזיופים והסילופים נעשו בידיעתו ובהסכמתו, כלומר, הצאר ידע, כי ביליס חף מפשע. ההיסטוריון ש. דובנוב אינו אומר דבר על יחסו של ניקולאי לפרשת ביליס. אך הוא מעיר, כי מיניסטר המשפטים שצ'אגלוביטוב אמר לצאר, שאין כל ספק בכך, שברצח יושצ'ינסקי אשמים היהודים[7].

שצ'אגלוביטוב נתן את הגושפנקה הרשמית לגירסה הדתית של רצח הנער אנדריי. עושה דברו הרשמי של מיניסטר המשפטים היה, כאמור לעיל, הפרוקורור הקיובי צ'אפלינסקי. ואריובקין, סגן מיניסטר המשפטים בימי שצ'אגלוביטוב, מסר בעדותו לפני ועדת החקירה של הממשלה הזמנית ב־1917, כי צ'אפלינסקי היה מקבל הוראות במישרין משצ'אגלוביטוב עצמו, וכל המשא־ומתן בעניין ביליס היה מתנהל בין שניהם בפגישות פנים אל פנים. לשם כך היה הפרוקורור צ'אפלינסקי נוסע תכופות מקיוב לפטרבורג לפי יזמתו שלו, או לפי הזמנתו הישירה של המיניסטר[8].

צ'אפלינסקי היה ממוצא פולני. קודם לכן היה קאתולי, אך למען הקאריירה קיבל את הדת הפראבוסלאבית. בקיוב היה חבר באירגון המונארכיסטי הקיצוני „דבוגלאבי אוריול" וקיים יחסים קרובים של ידידות אישית עם ראש האירגון הזה גולובינב. זה האחרון עמד בקשרים הדוקים עם ואמיסלובסקי, כמנהיגי הימין הקיצוני בדומה הממלכתית. זאמיסלובסקי מצדו שיתף פעולה נמרצת עם המיניסטר שצ'אגלוביטוב בפרשת ביליס. על כל זה מסר בעדותו מנהל דפארטאמנט המשטרה שליד מיניסטריון הפנים ביאלאצקי לפני ועדת החקירה המיוחדת של הממשלה הזמנית ב־17 במאי 1917. הוא גם מסר, שיחד עם שר המשפטים שצ'אגלוביטוב פעל מיניסטר הפנים ניקולאי מאקלאקוב, אשר אמר לא אחת, כי במהפכת 1905 היו אשמים היהודים, ולא רק המהפכנים שבהם, אלא אף הקאפיטל היהודי[9].

מבחינת העקרון המשפטי היסודי אין הרשות השופטת רשאית לפעול בעניין משפטי בשיתוף עם הרשות המבצעת. אף בימי הצאר ניקולאי ביקשו המיניסטרים להעלים את הדבר. אך לפני ועדת החקירה הודה מיניסטר המשפטים שצ'אגלוביטוב, שבעניין משפט ביליס עמד בקשר עם מיניסטריון הפנים. הוא אף הודה, שהמשטרה שילמה שלא כחוק בסתר שכר־טירחה לאכספרטים של הקטיגוריה, נוסף על השכר הרגיל מאת בית־הדין, ואף זה מהווה מבחינה משפטית הפרה ישירה של החוק[10].

עד מהפכת 1905 נחשב שצ'אגלוביטוב לאדם בעל נטיות ליבראליות שבין אנשי הרשות השופטת. על כן מינויו כמיניסטר המשפטים נתקבל ברצון בחוגי הציבוריות המתקדמת. אולם מתוך חשבונות קאריריסטיים סטה עד מהרה

---

6) סליוזברג, עמ' 47.
7) דובנוב, עמ' 134—135.
8) שצ'אגולאב כרך 6, עמ' 243.
9) שם, כרך 3, עמ' 349 ואילך; ביאלאצקי הוצא להורג ביריה בשנת 1918.
10) שצ'אגולאב, כרך שני, עמ' 387—388.

באופן קיצוני ימינה, ומשהובהר לו בעליל, שהצאר ניקולאי עצמו נוטה ל„אגודת העם הרוסי" הריאקציונית, ואף עומד בקשרים הדוקים עם אנשיה, החליט לשרוף כליל את הגשרים הליברליים שלו הקודמים והתייצב לימין „המאה השחורה", ואפילו באופוזיציה לראש המיניסטרים סטוליפין, אשר ביקש להישען בעיקר על המרכז — סיעת ה„אוקטיאבריסטים". מובן, שהפכפכנות זו של שצ'אגלוביטוב לא היתה עשויה לעורר כבוד רב אליו אף בחוגי השמרנים. כך הוא עורר אי־אהדה מצד הרוזן ויטה, המכנה אותו בספר זכרונותיו — „הגבל הגדול שצ'אגלוביטוב" [11].

הצנזורה הצארית הטילה איסור חמור על כתיבת מאמרים ועל פירסום עובדות, שיש בהם כדי לגלות את האמת על רצח יושצ'ינסקי ואת סילופיהם המכוונים של אנשים בעלי עמדות גבוהות במדינה, כדי לטשטש את האמת. השלטונות גם אסרו לכתוב דבר בגנותה של ויארה צ'אבאריאק, מנהיגת כנופיית הפושעים, שכן היתה העדה העיקרית מטעם הקטיגוריה במשפט ביילים. עתונים נסגרו, מערכות נקנסו, עורכים נידונו למאסר, — ואף על פי כן לא עלה ביד האוטוקראטיה לשתק את הביקורת הציבורית. עתונים הוסיפו לפרסם וסופרים הוסיפו לכתוב על אף הרדיפות והנגישות.

בין השאר פורסם אז שיר סאטירי מאת המשורר הרוסי דאמיאן ביאדני בשם „איפה ואיפה" [12]. השיר מותח ביקורת חריפה על משוא־הפנים שנהג בית־הדין הקיובי לגבי הקטיגוריה, בעוד שאת הסניגוריה רדף. כדי להתחמק מלחץ הצנזורה סימן המשורר את שירו כתרגום מאיטלקית, כביכול, והציג שם את מיניסטר המשפטים שצ'אגלוביטוב בדמות הגברת „דונה שצ'אגלו־דילה־ויטה", ואת ויארה צ'אבאריאק — בדמותה של „דונה וירה־דיל־צ'יבארה". השיר, אמנם, נדפס ופורסם, אך מחברו נאסר אחרי־כן (1913), ועילה למאסרו כבר נמצאה.

על מידת הלחץ של הצנזורה נגד הביקורת בעניין ביילים עשוי להעיד החישוב שעשה העתון הליברלי „רוסקויה סלובו", אשר גילה: במשך חמישה ימים בלבד, 26—30 בספטמבר 1913, נקנסו בשל פירסום מאמרים על משפט ביילים שבעה עשר עתונים; ארבעה עתונים ושני קונטרסים הוחרמו, עתון אחד נסגר, ועורך אחד נאסר [13].

כיצד סולפה האכספרטיזה הרפואית־משפטית!

שני אכספרטים רפואיים מטעם הרשות המשפטית — הפרופסור לרפואה משפטית באוניברסיטת קיוב אובולונסקי והרופא־הפאתולוג טופאנוב בדקו את גופתו של הנרצח אנדריי יושצ'ינסקי ב־26 במארס 1911, כלומר, יום אחד לפני קבורתו. על אף 47 הדקירות בגופה באו שני המומחים לכלל מסקנה, כי אין כל מקום לסברה, שהיה כאן רצח לצורך פולחני. הם הוכיחו, שהפצעים

11) ויטה, עמ' 371. גם שצ'אגלוביטוב הוצא להורג בשנת 1918.

12) דאמיאן ביאדני (1883—1845) הוא כינויו הספרותי של המשורר יאפים פרידבורוב, שהשתייך לחוגים סוציאליסטיים שמאליים, וסמוך למלחמת העולם הראשונה הצטרף למפלגת הבולשביקים.

13) „ראוסביאט" 1913, מס' 40.

נגרמו לגופה א ח ר י המוות. לא היה, איפוא, מקום להקזת דם, והאכספרטים סיכמו, שהרצח בוצע, כנראה, מתוך נקמה. אולם סיכום זה לא היה לרוחו של שצ'אגלוביטוב, שרצה ברצח מתוך מניעים דתיים דווקא. הפרוקורור הקיובי צ'אפלינסקי מצא דרך להניע את המומחים הרפואיים לשנות את חוות־דעתם הקודמת, ובסיכום הרשמי שלהם שהגישו בכתב מסומן התאריך 25 באפריל. הווה אומר, דרוש היה חודש שלם אחר הבדיקה, כדי להניע את המומחים להגיש חוות־דעת הרצויה לקטגוריה[14]. עתה יכול היה צ'אפלינסקי להודיע במכתב סודי למיניסטר המשפטים, כי המומחים הגישו לו חוות־דעת אחרת, שהפצעים נגרמו לנער ל פ נ י מותו, משמע שיש כאן רצח לצרכי פולחן.

מתוך הארכיונים הסודיים, שנתגלו אחרי מהפכת 1917, מוכח, כי מסקנתם הראשונה של האכספרטים היתה ידועה גם למיניסטר המשפטים שצ'אגלוביטוב, גם למיניסטר הפנים, גם לסינוד הקדוש (המוסד הדתי העליון בימי הצארים), ואף על פי שכל שלושת המשרדים החשובים הללו ידעו את האמת לאמיתה, הוצאה חוות־דעתם הראשונה של המומחים הרפואיים מתוך התיקים והועלמה במתכוון מן השופטים העתידים לדון בפרשה. ארבעה ימים אחר הלווייתו של אנדריי יושצ'ינסקי, כלומר, ב־31 במארס 1911, הודיע הארכיבישוף הקיובי, המיטרופוליט פלאוויאן בתזכירו לסינוד הקדוש:

„על־ידי הניתוחים בגופתו של אנדריי יושצ'ינסקי נדחתה הסברה, שיש כאן רצח לצורך פולחני. יש תקווה לגלות את הרוצח" [15].

אולם, כאמור, המסקנה הראשונה והנכונה של האכספרטיזה טושטשה, וקויימה הגירסה הדתית של הרצח, והסתה האנטי־יהודית בקיוב נמשכה. אחר התנקשותו של היהודי בוגרוב בחיי המיניסטר סטוליפין בראשית ספטמבר 1911, כרכו המסיתים את שני העניינים יחד. ראש ה„אוכראנה" (המשטרה הפוליטית החשאית) הקיובית סגן־אלוף הוי'אנדרמריה ה„פודפולקובניק" קוליאבקו מודיע במברק סודי (בכתב סתרים) מס' 492 מיום 6 בספטמבר 1911 למנהל דפארטאמנט המשטרה בפטרבורג ביאלאצקי את הדברים האלה:

„בקשר לרצח יושצ'ינסקי ולהתנקשות בחיי הפרמייר־מיניסטר סטוליפין, מחכים בקיוב לפוגרום ביהודים. ניתנו הוראות לאדמיניסטראציה המקומית לנקוט אמצעים למניעת הדבר" [16].

אכן, פוגרום מ ו ק ד ם לא היה רצוי למביימי משפט־עלילת־הדם, על כן ננקטו אמצעים למניעת הפרעות. האכספרט הרפואי הפרופסור אובולונסקי מת לפני התחלת המשפט, וצריך היה לחזק את חוות־דעתו השניה בדבר האופי הדתי של הרצח. נתברר, שבמסקנתו השניה ה ס ח ו ט ה ממנו לא אמר אובולונסקי אלא כמי שכפאו שד, שקיימת אפשרות, כי הרצח בוצע מתוך מניעים דתיים. לפי המלצתו של זאמיסלובסקי הטיל הפרוקורור הקיובי צ'אפ־לינסקי על הפרופסור הפטרבורגי קוסורוטוב לערוך אכספרטיזה חדשה, והלה חיווה דעתו בפה מלא, שהרצח בוצע ל ש ם ה ק ו ז ת־ד ם. את מסקנותיו אלה

14) תגר, עמ' 62—76.
15) „הארכיון האדום" מס' 54—55, עמ' 165.
16) שם שם.

הגיש קוסורוטוב ב־28 במארס 1913, כלומר, כחצי שנה לפני פתיחת משפט ביילים בקיוב. אחר־כך גם הוזמן להופיע כאכספרט־עד מטעם הקטיגוריה בעת בירור הפרשה בבית־הדין, שכן המסקנות שקוסורוטוב הגיש לשופט־החוקר הניחו לגמרי את דעתם של המצחים על עלילת־הדם.

הדרך בה הגיע קוסורוטוב למסקנתו „פשוטה" בתכלית הפשטות: ניתן לו „שכר־טירחה" בלתי־רגיל תמורתה — 4000 רובל [17]).

כדי להבין את עוצם ההפרזה שבשכר כזה יש לשים לב לכך, כי ההונוראר המקובל או בעד אכספרטיזה משפטית היה 25 (עשרים וחמישה) רובל ועוד הוצאות־הדרך, אם האכספרט בא ממקום מרוחק. את השכר הרשמי הזה קיבל גם קוסורוטוב, לפי בקשתו מאת בית־הדין המחוזי הקיובי בסך 458 רובל ו־20 קופיקות, לפי החשבון דלקמן: 433 רובל ועוד 20 קופיקות הוצאות וכן 25 רובל בעד האכספרטיזה. הואיל וזאמיסלובסקי חשש, שקוסורוטוב עלול ליטול את הממון ולהימנע אחר־כך מלהעיד בפני בית־הדין, הציע לחלק את הסכום הנקוב לשניים: לתת לקוסורוטוב 2000 רובל לפני המשפט, ואת השאר (2000) — אחרי המשפט. ואמנם כן עשה ביאלאצקי, מנהל מחלקת המשטרה. הקבלות על שני הסכומים הנפרדים האלה בחתימת קוסורוטוב נמצאו אחרי המהפכה בארון בדפארטאמנט המשטרה.

באותה דרך עצמה שולם „שכר־טירחה" גם לכומר הקאתולי יוסטין פראנאיטיס, שהופיע במשפט ביילים מטעם הקטיגוריה כ„מומחה" לענייני הדת היהודית. אף לו ניתן בסתר סכום ניכר נוסף על השכר הרגיל שהוא קיבל מבית־הדין. להשלמת התמונה על מתן פיצוי מקופת הממלכה לאנשים שעזרו לעוות את הדין במשפט ביילים, יש עוד להוסיף, שדפארטאמנט המשטרה שילם גם את „הוצאותיו" של זאמיסלובסקי כתובע א ו ר ח י, דבר שלא היה מקובל בפראקטיקה המשפטית כל עיקר.

כך סולפה ווייפה מראשיתה ועד סופה האכספרטיזה הרפואית־משפטית בפרשת ביילים. ואחרי־כן בעת בירור העניין בבית־הדין קרא פרקליט המדינה הפרוקורור ויפאר לשופטים־המושבעים לשים לב במיוחד אל ה ע י ק ר שבמשפט זה, כלומר — לאכספרטיזה הרפואית־פאתולוגית. עם זאת הדגיש ויפאר, שאילולא האכספרטיזה, לא היה ביילים יושב על ספסל הנאשמים...

מאסרו של מנדל ביילים

צריך היה עתה למצוא, ויהי מה, את היהודי ה„אשם" ברצח. את המשימה הזאת קיבל עליו הסטודנט ולאדימיר גולוביוב. הוא אשר גילה את מנדל ביילים, מנהל משרפת הלבנים באחוזתו הגדולה של היהודי זאיצאב. את „תגליתו" הביא גולוביוב לפרוקורור הקיובי צ'אפלינסקי, שהיה חברו למפלגה (האירגון הרייאקציוני „דבוגלאבי אוריול") וידידו האישי.

אכן, נמצא היהודי ש„רצח" את אנדריי יושצ'ינסקי; אך בזה בלבד לא סגי, שכן צריך היה עוד „להוכיח" את אשמתו, ואין דבר זה ניתן לעשות בלי עדי־ראייה. החלו, איפוא, מחפשים „עדים", ואחרי עמל רב נמצא אדם

17) עדותו של ביאלאצקי, שצ'אגולאב ||, עמ' 387—388; ||, עמ' 381—382.

ניקלה ושיכור כרוני ושמו שאחובסקוי, לפי משלח־ידו מדליק פנסי־רחוב. ברגש זה „נזכר" אחרי „עיבוד" ממושך למדי, ש„ראה", במו עיניו, כי ביום 12 במארס 1911 רדף מנדל ביליס אחרי קבוצת נערים, ששיחקו על־יד משרפת הלבנים של זאיצאב, ושביניהם היה גם אנדריי יושצ'ינסקי. ביליס תפס את הנער ומשכו בכוח לתוך הבניין, אמנם, יותר מזה לא „ראה", אך השאר כבר מובן מאליו...

משהיתה „עדות" זו ביד צ'אפלינסקי, פקד על הבולשת הפוליטית לאסור את ביליס. ומדוע על הבולשת הפוליטית דווקא? משום ש„עדותם" של שאחובסקוי ושל אשתו היתה רופפת למדי ולא הספיקה להוצאת פקודת מאסר. אך למאסר פוליטי באורח אדמיניסטראטיבי לא נדרשו הוכחות. צ'אפלינסקי הסביר לראש ה„אוכראנה", שיש לו עדות נגד ביליס, אלא שעדיין חסרים סידורים פורמאליים מסויימים. לכן אין הוא יכול לאסרו כפושע פלילי. אולם מחשש שביליס עלול לחמוק, יש לאסרו מיד כפושע פוליטי, כמורד במלכות. ואור ל־22 ביולי 1911 באה אל דירתו הצנועה של מנדל ביליס יחידה גדולה של משטרה בפיקודו של ראש ה„אוכראנה" סגן־אלוף הז'אנדארמריה ה„פוד־פולקובניק" קוליאבקו. היחידה כללה 15 קציני ז'אנדארמריה, סגני קציניים, בלשים מן ה„אוכראנה" ונציגי התביעה הכללית. בדירה נערך חיפוש, וביליס נאסר כפושע פוליטי באורח אדמיניסטראטיבי על סמך חוקי־החירום. אתו נלקח גם בנו בן התשע, שהיה חבוש בבית־הכלא שלושה ימים. רק כעבור שבועיים, ב־3 באבגוסט 1911, הודיעו לביליס, שהוא נאשם ברצח אנדריי יושצ'ינסקי. ביליס היה עצור שנתיים ומחצה, עד למשפט.

חקירה פרטית מטעם הציבוריות היהודית

עם כל התככים והמזימות של ראשי השלטון בפרשת ביליס, היו בקרב האדמיניסטראציה הקיובית גם כמה אנשים, שהתנגדו לגירסה הדתית של הרצח וניסו לנהל את החקירה בכיוון הנכון, כדי לגלות את הרוצחים האמיתיים. אולם האנשים האלה היו תמימים למדי, בחשבם, שהממשלה מעוניינת לגלות את האמת בתעלומת הרצח, ועל תמימותם זו ובעד נאמנותם לתפקידם הם נענשו... כל מי שהתנגד לעלילת־הדם בקשר לרצח יושצ'ינסקי, סולק עד מהרה הצידה. כך פוטרו ממשרותיהם: הפרוקורור של בית־הדין המחוזי הקיובי בראנדורף, ראש מחלקת הבולשת בקיוב מישצ'וק וקצין הבולשת קראסובסקי, שניהל את החקירה בכיוון הנכון, ועד לדירתה של ויארה צ'אבאריאק הגיע. מישצ'וק וקראסובסקי אף נתבעו אחר־כך לדין על תחירה תחת השלטון. בשל אותן הסיבות עצמן פוטר גם השופט־החוקר פאנאנקו, ובמקומו נשלח מפטרבורג שופט־חוקר אחר — מאשקאביץ', שעשה דברו ורצונו של שצ'אגלוביטוב.

שלא כשאר משפטי עלילת־הדם ברוסיה, היתה פרשת ביליס לא עלילה מקומית, אלא מרכזית וחלק מתוכניתה המדינית הכללית של הממשלה. העלילה הודרכה על־ידי המיניסטרים באישורו ובהסכמתו של הצאר עצמו. גם מצד היהודים היה חידוש בעלילה זו. הפעם התארגנה הציבוריות היהודית ברוסיה להילחם במעלילים בדרך יעילה מאשר עד כה. היא לא הסתפקה

בסניגוריה משפטית רגילה, אלא פתחה בחקירה עצמית פרטית, כדי לגלות את הרוצחים האמיתיים [18].

סליוזברג מספר, כי עורך־הדין היהודי אוסקאר גרוזנברג התנגד לכך בכל תוקף מחשש טענה מצד האנטישמים, כי היהודים מבקשים לטשטש את האמת וחותרים תחת פעולתו של בית־הדין הרוסי, השואף למשפט צדק. אך הועד הציבורי היהודי החליט נגד דעתו לערוך חקירה פרטית. אירגון הפעולה הזאת הוטל על סליוזברג, ובעיקר על עורך־הדין המושבע היהודי ארנולד מרגולין, שמילא משימתו זו בנאמנות ובהצלחה. אולם שלטונות הצאר התנקמו בו. הם הניעו את בית־הדין המחוזי בקיוב לתבעו למשפט, ובפסק־הדין שהוצא נגדו נשללה ממנו לכל חייו זכותו לעסוק במקצועו. ורק אחרי מהפכת פברואר, במאי 1917, ביטל הסינאט את פסק־הדין הזה והחזיר למרגולין את זכויותיו.

סנסאציה גדולה עוררה אז בציבור חקירתו הפרטית של העתונאי הרוסי בראזול־ברושקובסקי, סופרם של העתון הליבראלי „רוסקויה סלובו" ושל העתון בעל הכיוון הסוציאליסטי „קיאבסקאיה מיסל". אז דובר על כך, כי חקירתו של בראזול נעשתה ביזמתם של החוגים, שעמדו קרוב למערכות העתונים הללו; אולם סליוזברג גילה לאחר זמן, כי הוא ומרגולין הם אשר הניעו את העתונאי הרוסי לעסוק בחקירה זו.

ב־5 בינואר 1912 נסתיימה החקירה הרשמית המוקדמת בעניין רצח יושצ'ינסקי, ונערך כתב־אישום נגד מנדל ביילים. שישה ימים לאחר מכן, ב־18 בינואר הגיש בראזול־ברושקובסקי תזכיר לפרוקורור של בית־הדין המחוזי הקיובי, בו הודיע, כי בעקבו אחרי עניין רצח יושצ'ינסקי הגיע לכלל מסקנה, כי הרצח הוא מעשה ידיהם של אנשי כנופיית פושעים, אשר על פעולתם הנפשעת ידע הנער הנרצח פרטים רבים למדי. הואיל והם ראו בו סכנה מתמדת לשלוותם ולבטחונם מחשש שיגלה תעלומותיהם, החליטו לסלקו. הם הם שרצחו את הנער, וכדי לטשטש את עקבות הפשע ולהוליך שולל את שלטונות החקירה, ביימו „רצח פולחני" בדקרם את גוויית הנער הנרצח דקירות רבות. על סמך ההוכחות החדשות הללו, המגלות את הרוצחים האמיתיים, דרש בראזול מאת התביעה הכללית חקירה נוספת בכל העניין. כעל ראש הרוצחים הצביע בראזול בתזכירו על אביו החורג של הנרצח — פריחוד'קו. אולם פנייתו של בראזול־ברושקובסקי נדחתה. תיאוריו לרצח, אמנם, נכון היה בקווים כלליים, אך בפרטים, אף בפרטים חשובים, טעה. הודעתו שפריחוד'קו רצח את בנו החורג היתה מוטעית בהחלט. ומניין שאב בראזול את הידיעה הזאת? נתברר שבחקירתו בא בדברים עם ויארה צ'אבאריאק עצמה, ואשה פושעת וערמומית זו רימתה אותו מתוך כוונה לטשטש את העקבות. ויארה צ'אבאריאק אמרה לו, כי פריחוד'קו הוא שרצח את הנער אנדריי, ובראזול האמין לה. משנתברר לו לבראזול־ברושקובסקי כי רומה, החליט לחדש את חקירתו. לשם כך בא בדברים, לפי הצעתו ובעזרתו של עורך־הדין מרגולין, עם קצין הבולשת

---

18) סליוזברג, עמ' 38—41; תגר, עמ' 15, 144, 175 ואילך; „ראוסביאט" 1913, מס' 39; שנתון „ריאץ'", עמ' 551—552.

קראסובסקי, שניהל בשעתו מטעם השלטונות את החקירה בכיוון הנכון, אך פוטר ממישרתו, על שׁשׁלל את הגירסה הדתית של הרצח.

הקצין לשעבר קראסובסקי הוא אשר העלהו על דרך־החקירה הנכונה. בפעולתו זו נעזר בראזול בקאראייב ובמאהאלין, שני צעירים, אסירים פוליטיים, אשר נפלו ברשתה של ה„אוכראנה", שניצלה אותם נגד חבריהם לתנועה המהפכנית. כששוחררו ממאסרם כגמול על „שירותם" לבולשת הפוליטית, ביקשו לכפר על חטאם מאונס. בהיותם כלואים בבית־הסוהר הכירו במקרה את אנשי הכנופייה של ויארה צ'אבאריאק, שאף הם היו אסורים שם. אחר־כך, כשנפגשו השניים עם הפושעים בחוץ, הצליחו, בזכות היכרות זו, להוציא מפיהם הודאה ברצח יושצ'ינסקי. קאראייב ומאהאלין מסרו על הכול לבראזול.

ב־20 בינואר 1912 אושר כתב־האישום נגד ביילים. המשפט נקבע לסתיו באותה שנה עצמה. אולם ב־5 במאי הגיש בראזול־ברושקובסקי תזכיר שני לתביעה הכללית, והפעם הכיל תזכירו גם פרטים נכונים על האשמים האמיתיים ברצח, והיו אלה אנשי הכנופייה: רודזינסקי, לאטישאב, סינגאייבסקי (האחרון — אחיה של ויארה צ'אבאריאק). שלושת אלה רצחו את אנדריי יושצ'ינסקי, בהדרכתה של ויארה. הואיל וגם התזכיר השני נדחה, פירסם בראזול את כל הפרשה בימים 30—31 במאי 1912 בעתונות הקיובית. הפירסום עורר סנסאציה גדולה, והפעם לא יכלו השלטונות להתחמק. ב־19—20 ביוני נתקבלה פקודה מגבוה לערוך חקירה נוספת. עם זאת הדריכה התביעה הכללית הקיובית את ויארה צ'אבאריאק, שתתבע את בראזול־ברושקובסקי לדין על הוצאת דיבה.

מבוימי עלילת־הדם שוב התעלמו מן העובדות. ב־24 במאי 1913 נערך כתב־אישום חדש נגד מנדל ביילים. פתיחת בירור המשפט נקבעה ל־25 בספטמבר. בראזול־ברושקובסקי הופיע גם כעד הסניגוריה במשפט, ואילו הרוצחים האמיתיים היו כולם עדי הקטיגוריה[10]...

„חלוקת העבודה" בין הז'אנדארמריה והרשות השופטת

בימי משפט ביילים היתה רווחת דעה בציבור, כי מתוך רשלנות הזניח השלטון את החיפושים אחרי הרוצחים האמיתיים והעמיד לדין אדם חף מפשע. אולם הארכיונים הסודיים שנתגלו אחרי מהפכת פברואר 1917 הראו בעליל, כי לא רשלנות והזנחה היו כאן, אלא פשע חמור הרבה יותר מזה: הרוצחים האמיתיים

---

19) מחוללי המשפט לא סלחו, כמובן, לבראזול את מעשה חקירתו ואת מתן עדותו בבית־הדין. הואיל ואי־אפשר היה לתבעו לדין במפורש על מאמציו לגלות את האמת המשפטית, מצא השלטון דרך אחרת להתנקם בו. ב־12 בדצמבר 1913 (כלומר, חודש וחצי אחרי גמר המשפט בזיכויו של ביליס) הופיעה בעתונות ידיעה, כי לשכת המשפט הגלילי בקיוב („סודאבנאיה פאלאטה", שהפרוקוריור בה היה צ'אפלינסקי), דנה לשנת מאסר במצודה את העתונאי בראזול־ברושקובסקי, שנתפרסם בקשר למשפט ביילים.

בראזול נאשם בכך, שבשעת ביצוע התימנון הלאומי בפתיחת תערוכה לא קם על רגליו, ולא עזרו לו טענותיו והוכחותיו, שנמצא אז באולם בריחוק מקום ולא יכול היה לשמוע את צלילי ההימנון. היה, איפוא, ברור לכל, שלא על כך נענש העתונאי הרוסי, אלא על שגילה ברבים את קלונה של ממשלת הצאר ואת תכניה.

נמצאו, נתגלו ונחקרו. הדבר היה ידוע לממשלה, ואף על פי כן העלימה את האמת מבית־הדין [20]).

בעניין רצח יושצ'ינסקי נקבעה מעין „חלוקת עבודה" בין הז'אנדארמריה ובין מוסדות הרשות השופטת. על הז'אנדרמריה הוטל לגלות את הפושעים האמיתיים, והיא אף גילתה אותם. ואילו צ'אפלינסקי מצדו הכין את מסכת עלילת־הדם, כדי לביים, לפי הוראותיו של שצ'אגלוביטוב, משפט רצח פולחני. את זאת עשה, כאמור לעיל, על־ידי סילוף האכספרטיזה הרפואית־פאתולוגית ושכירת עדי־שקר. צ'אפלינסקי הדריך את כל פעולות החקירה בקיוב בעניין רצח יושצ'ינסקי. את התפקיד למצוא את הרוצחים האמיתיים הוא הטיל על ה„פודפולקובניק" של הז'אנדארמריה פיוטר איוואנוב, אשר מילא תפקיד זה באופן מזהיר: הוא מצא את הרוצחים, גילה אותם, חקר אותם ומסר על כך דו"ח מלא ומפורט לצ'אפלינסקי, אשר כיוון בכל זאת את החקירה המשפטית בכיוון הפוך מן האמת.

אם כן, לשם מה צריך היה לעמול ולטרוח, כדי לגלות את הרוצחים האמיתיים? היו שתי סיבות לדבר: קודם כל חשש צ'אפלינסקי כל הזמן, פן ישנה שצ'אגלוביטוב את דעתו ויסתלק, מתוך טעמים כלשהם, מתוכניתו לביים משפט רצח דתי, ואז תצטרך התביעה הכללית הקיובית להעמיד לדין את הרוצחים האמיתיים. לכן צריך היה להחזיקם מוכנים. מן הצד השני חשוב היה לדעת את התמונה הנכונה והאמיתית של הרצח, כדי להקל על מלאכת הביום של עלילת־הדם. והלא הדבר פשוט ומובן: כדי ל ה ע ל י ם את האמת, צריך קודם לכן ל ד ע ת את האמת...

מאחר שמשטרת הז'אנדארמריה מצאה וגילתה את הפושעים האמיתיים, היא חקרה אותם תוך האשמה ישירה ברצח יושצ'ינסקי, ואף החזיקה אותם במאסר כמעט עד התחלת משפט ביליס. לפי החומר שנמצא בידי הז'אנדארמריה ביצעו את הרצח האנשים האלה: בוריס רודזינסקי, פיוטר סינגאיבסקי, איוואן לאשישאב ומנהיגת הכנופייה ויארה צ'אבאריאק. כל זה היה, איפוא, ידוע לז'אנדארמריה ולצ'אפלינסקי עוד לפני שנתפרסמו בעתונות הגילויים הסנסאציוניים של בראזול־ברושקובסקי.

בראזול־ברושקובסקי ועוזריו לא חידשו, בעצם, כלום, שהרי כל מה שידעו ידע גם צ'אפלינסקי; אולם זכותם היא, שהם הוציאו את האמת ממחשכי המשרדים של הז'אנדארמריה ומסרוה לציבור הרחב על־ידי הפירסום בעתונות. את האמת לאמיתה גילה סגן־אלוף הז'אנדארמריה פיוטר איוואנוב, שניהל עוד קודם לכן את פעולת החקירה בכיוון הנכון, לפי הוראותיו של צ'אפלינסקי. קראסובסקי, שהתחיל בהיותו קצין הבולשת הפוליטית לחקור באותו כיוון עצמו, פוטר ממישרתו, משום שעשה זאת ב ר צ י נ ו ת, אך איוואנוב ידע על תוכנית התביעה הכללית הקיובית ועל תוכנית שצ'אגלוביטוב לביים משפט רצח פולחני. על כן היה איוואנוב אחר־כך עד־השקר העיקרי של הקטיגוריה במשפט ביליס. עליו הוטל ל ה ע ל י ם את האמת, שהוא עצמו גילה. אותם אנשי הסניגוריה, שמתוך תמימותם תלו תקוות באיוואנוב, כי בעת בירור

20) הארכיון האדום מס' 44, עמ' 85—89.

המשפט יגלה את האמת, נכובו. איוואנוב, שהוזמן למשפט כעד הסניגוריה, היה לעד עויין. הוא העיד, כמובן, לטובת הקטיגוריה, לתדהמתם של מזמיניו. אך אנשי הקטיגוריה ידעו מראש, כיצד יעיד איוואנוב, ועל כך ידעו כל השותפים לביום משפט עלילת־הדם.

במשך כל זמן בירור המשפט גמצאו בבית־הדין המחוזי בקיוב שני פקידים מדפארטאמנט המשטרה דיאצ׳אנקו וליובימוב, שנשלחו במיוחד מפטרבורג על־ידי המנהל ביאלאצקי, כדי לעקוב אחרי הדיונים. הללו היו שולחים לראש הדפארטאמנט יום־יום, ולפעמים אף פעמיים ביום, דינים־וחשבונות מפורטים במברקים ותזכירים בכתב־סתרים. גם דיאצאנקו וליובימוב ידעו, כפי הנראה, על הסילופים שנעשו, כדי לביים משפט עלילת־הדם; אך להם לא גילו את כל פרטי העניין, והם היו צריכים להעמיד פנים, שהאמינו באשמתו של ביילים.

ויארה צ׳אבאריאק האם־הרוצחת

אגב חקירת הרצח נלקחה ויארה צ׳אבאריאק פעמיים למעצר לצרכי חקירה. בפעם הראשונה נעצרה ב־9 ביוני 1911 והוחזקה עד ל־13 ביולי; ובפעם השניה — מ־22 ביולי עד ל־7 באוגוסט 1911, ובכל פעם שוחררה לפי פקודתו של צ׳אפלינסקי. בזמן מאסרה ובהיעדרה מביתה ביקרו בדירתה אנשי הבולשת וחקרו את בנה ז׳אניה, שהיה, בעצם, העד העיקרי לרצח חברו אנדריי יוש־צ׳ינסקי. כאשר ויארה צ׳אבאריאק חזרה ב־7 באבגוסט 1911 מבית־הסוהר, נודע לה, כי בביתה היו בלשים ושוחחו ארוכות עם בנה בן ה־12 ז׳אניה. למחרת היום, ב־8 באבגוסט, מת הנער מיתה חטופה. כעבור זמן מועט מתה גם אחותו ואליה (ואלאנטינה) באותה צורה. מותם המסתורי של שני הילדים עורר בקרב השכנים חשד נורא, שהאם רצחה את ילדיה, כדי להיפטר מעדים, שידעו על פשעיה. לבדיקה רפואית־פאתולוגית של הגופות נשלח מטעם השלטונות הרופא טופאנוב, הוא האכספרט הרפואי, שבדק עם עמיתו הפרופסור אובולונסקי, את גופתו של אנדריי יושצ׳ינסקי. טופאנוב קבע, ששני הילדים מתו בדיזאנטריה, אף כי במעיהם נמצאו שרידי רעל. השכנים סיפרו, שויארה צ׳אבאריאק איימה על בנה, שתהרוג אותו ככלב, אם יספר דבר־מה לבלשים. הם אף העידו, שהילד לא היה חולה כלל, אך שרוי היה בפחד איומיה של אמו, היה מדוכא והירבה לבכות.

לא היה ספק, שהאשה־המפלצת הרעילה את שני ילדיה, פרי בטנה, כדי לסלק את עדי הראייה לפשע, שביצעה יחד עם שלושת אנשי כנופייתה. תחילה כתבו העתונים השחורים, שה„ז׳ידים" הרעילו את ילדיה, מתוך כוונה לסלק את העדים, שראו, כביכול, את היהודים ברצחם את אנדריי יושצ׳ינסקי. אולם כשנודעו ברבים עדויות השכנים, שינו העתונים האנטישמיים את גירסתם הראשונה וכתבו שלויארה צ׳אבאריאק קשרים אינטימיים עם „ז׳יד" מסויים, אשר בהשפעתו ובהדרכתו רצחה את ילדיה.

אם כה ואם כה כבר היתה בטוחה האם־הרוצחת, שהעדים העיקריים נגדה סולקו, וכך נעשתה לעדה הראשית של הקטיגוריה במשפט ביילים. שם סיפרה, כי בנה המנוח ז׳אניה אמר לה, שראה במו עיניו את ביילים בחטפו

את אַנדריושה. עדות זאת מסרה ויארה לשופט־החוקר לראשונה רק ב־10 ביולי 1912, כלומר, שנה וארבעה חדשים אחרי הירצחו של אנדריי יושצ׳ינסקי, לאחר שנחקרה בתקופה זו כעשר פעמים! כשנשאלה בעת בירור המשפט על־ידי נציגי הסניגוריה, מדוע שתקה כל הזמן וגילתה את הדבר לשופט־החוקר רק כעבור שנה ומחצה, השיבה עדת־הקטיגוריה בעזות־מצח, כי אמרה זאת גם קודם לכן. אולם לפי דרישת הסניגוריה נאלץ אב־בית־הדין לקבוע בו במקום, בהתאם לחומר ההקירה, כי ויארה צ׳אבאריאַק ל א אמרה זאת אף פעם לפני העשירי ביולי 1912.

דחיית המשפט לרגל הבחירות ל„דומה"

בירור משפטו של ביליס נקבע תחילה, כאמור לעיל, לסתיו 1912 — במקרה סמוך לבחירות לדומה הרביעית. כשנודע הדבר למיניסטר הפנים מאַקאַרוב, נתעוררה בלבו דאגה, פן יזיק העניין למפלגות המונארכיסטים, שכן הדינים־והשבונות מאת הגוברנאַטור הקיובי ניבאו שביליס יוזכה, משום שאין עובדות המוכיחות את אשמתו. אולם הואיל וזיכויו של ביליס לפני הבחירות לדומה הממלכתית עלול היה להנחיל כשלון למפלגות הימין, פנה מאקארוב במכתב סודי אל מיניסטר המשפטים שצ׳אגלוביטוב [21]). וזה לשון המכתב המסומן בתאריך 3 במאי 1912:

„יש יסוד לשער, כי בירור המשפט בבית־הדין יסתיים בזיכויו של הנאשם מחוסר אפשרות להוכיח את אשמתו. משפט ביליס ריתק אליו תשומת־לב כללית, לא רק ברוסיה, אלא גם בחוץ־לארץ, ויעורר, בלי ספק, התעניינות ציבורית רחבה. סופה האפשרי של הפרשה בזיכוי הנאשם ייצור רושם מעיק ביותר על האוכלוסיה הרוסית. לעומת זאת יעורר הדבר תרועת ששון בקרב בני העמים הנכרים, במיוחד בקרב היהודים, כאשר תוצאות המשפט תהיינה לטובתם, בעוד אשר הפרשה שימשה כל הזמן איום רציני לחלק היהודי של האוכלוסיה. יש להניח, כי באותו זמן עצמו שייקבע בירור משפטו של ביליס, תתקיימנה בפלך קיוב הבחירות לדומה הממלכתית. לכן, כדי להבטיח מהלך־בחירות תקין, כחוק וכשורה, הכרחי לנקוט בכל מיני אמצעים, כדי להגן על הבוחרים הרוסים מפני זעזועים כלשהם. בשים לב לכל אלה הגני מתכבד לבקש בהכנעה מאת רום מעלתו, שמא ימצא אפשרות לצוות על קביעת בירור משפטו של ביליס לא לפני שיסתיימו בפלך קיוב הבחירות לדומה הממלכתית".

אכן, אין כמסמך זה להוכחת חותכת, כי אנשי הממשלה ידעו היטב, שאין יסוד להרשיע את מנדל ביליס; ואף על פי כן צ ר י ך היה לביים את המשפט, אולם רק לא לפני הבחירות לדומה הממלכתית, שכן דבר זה עלול היה להזיק לאינטרסים ה„לאומיים" של הרוסים, כלומר של המונארכיסטים ושאר חוגי הימין הקיצוני.

שצ׳אגלוביטוב נענה למיניסטר הפנים מאקארוב, ולפי הוראותיו נדחה המשפט לאחר הבחירות. חליפת מכתבים זו בין שני המיניסטרים, המיוחדת

---

21) הארכיון האדום מס׳ 54—55, עמ׳ 171—172.

במינה מבחינה משפטית ומוסרית, גרמה לכך, שקרבן עלילת־הדם מנדל ביילים היה עצור שנה נוספת בבית־הכלא.

האכספרטיזה הפסיכיאטרית וסילופה

לאחר שהאכספרטיזה הרפואית־פאתולוגית המזוייפת קבעה, כי 47 הדקירות נגרמו ליושצ'ינסקי לפני המוות, עוד נשאר „להוכיח", כי הפשע בוצע מתוך מניעים דתיים. צ'אפלינסקי התקשר לשם כך, בהסכמתו של שצ'אגלוביטוב, עם הפרופסור הקיובי סיקורסקי, ריאקציונר ואנטישמי מובהק. הפרופסור הזה הגדיר את המוטיב של רצח יושצ'ינסקי בידי היהודים כך: „נקמת־דם גזענית, או ואנדאטה של בני יעקב כלפי בני גזע אחר". סיקורסקי הסתמך על הספר הצרפתי המפורסם אנאטול לירוא־בולייה, שהיה ידוע בהתנגדותו לאנטישמיות. סיקורסקי שירבב בכתב־האכספרטיזה שלו את שמו של לירוא־בולייה בכוונה תחילה, כדי להראות שחוות־דעת זו מבוססת על דעתו של יריד־היהודים המפורסם. אולם עד מהרה התברר, שלא היה זה אלא סילוף מדעת מצד סיקורסקי.

בראשית 1912 נודע תוכן אכספרטיזה זו בחוגים ציבוריים רחבים ברוסיה. הוא פורסם בעתונות, ואף אל לירוא־בולייה הגיע. הסופר הצרפתי נזדעזע והביע את התמרמרותו על השימוש לרעה בשמו בעניין המנוגד לרוחו ולהשקפותיו. בחודש פברואר 1912 נדפס בעתון ה„קדטים" (הליבראלים הרוסים) „ריאץ" מס' 47 מכתב גלוי מאת אנאטול לירוא־בולייה, ושם נאמר:

„נודע לי, כי במסרו חוות־דעת בפרשת יושצ'ינסקי לטובת הקטיגוריה, שהיה כאן רצח פולחני, הסתמך הפרופסור סיקורסקי על ציטטה מתוך ספרי ישראל בין העמים. אם כך הדבר, הרי ניתן בזה לספרי פירוש כזוב, ומחשבתי כאן מסולפת לחלוטין. לא איעף ולא איגע לחזור ולומר, כי הרצח הפולחני המיוחס ליהודים אינו אלא בדותה גסה, שבה יכולים להאמין אולי רק אנשים נבערים מדעת, אשר קל מאד להוליכם שולל. — — — לייחס ליהודים נטיה לנקמה מעין זו כתכונה גזעית או כמסורת, כדי להסביר בכך את האגדה על רצח פולחני, — זה אומר להביע דעה, שאין לה כל הצדקה ושלא אוכל להרשות, ולוא במידה הקטנה ביותר, לערבב בה את שמי. אין להסתיר: ההאשמה שמבקשים לבססה בעזרת נימוקים מעין אלה, בוודאי מחוסרת כל יסוד. אני רואה בכך רק חישוב לבנות על משפטים קדומים דתיים ועל שנאה גזעית, דבר שאין לו ולא כלום עם משפט־צדק הוגן".

סיקורסקי קיבל בשכר פעולתו ה„מדעית" מן הסכומים הסודיים של דפארטאמנט המשטרה 4500 רובל [22]).

בעת בירור המשפט התמוטט בניינו הרעוע של סיקורסקי. את האכספרטיזה שלו הזימו לחלוטין שני מלומדים מפורסמים, הפרופסורים המומחים שהופיעו כאכספרטים מטעם הסניגוריה: מ. ב. באכטאראייב וא. קאפרינסקי. אך ידה הנוקמת של ממשלת הצאר לא שקטה: ב־27 באוקטובר 1913 נתפרסמה הודעה רשמית בדבר פיטוריו של האקאדמיקן באכטאראייב ממישרתו כפרופסור מן המניין של

22) האנציקלופדיה הסוביאטית הגדולה 1927. כרך 5, 253—255.

האקאדמיה הרפואית־הצבאית[23]). השלטון אסר בחומרה יתרה באורח אדמיניס־טראטיבי (בלא הודעה רשמית) למתוח ביקורת בפומבי על האכספרטיזה של סיקורסקי, וכל מי שהרהיב עוז לעשות כן, נרדף ונענש. הטירור הזה נמשך עד סוף בירור המשפט.

הרופאים הרוסים כנגד האכספרטיזה הכוזבת

ואף על פי כן, לא עלה בידי השלטון האבטוקראטי להשתיק כליל את דעת הקהל. ציבור הרופאים הרוסים שהיה ליבראלי ברובו, לא יכול לשאת את החרפה ולעבור בשתיקה על מעשהו המביש של אחד מהם, שהמיט קלון על מדע־הרפואה הרוסי. הירחון הפטרבורגי „סובראמאנאיה פסיכיאטריה" („הפסי־כיאטריה של ימינו"), חוברת מספטמבר 1913, כתב כי האכספרטיזה של סיקורסקי היא „מגונה ואינה מתאימה לדרישותיו האלמנטאריות ביותר של המדע". והקובץ המוסקבאי „זורנאל נאוורופאתולוגיאי אי פסיכיאטריאי" כתב: „ברגש של צער אמיתי ועמוק הננו מציינים על דפי הזורנאל שלנו את המעשה במלומד רוסי נשוא־פנים, אשר הביאש את ריחו של המדע הרוסי והמיט חרפה על ראש־השיבה של עצמו".

באביב 1913 נתכנסה ועידת הרופאים הכול־רוסית ה־12 וקיבלה החלטה, המגנה את האכספרטיזה של סיקורסקי ושל אובולונסקי וטופאנוב. ההחלטה ודברי־הגינוי של באי הוועידה פורסמו בעתון „וראצ'אבנאיה גאזטה" מס' 23 ומס' 24 משנת 1913.

גם החוקר המפורסם של התנועות הסאקטאנטיות בונץ־ברויאביץ' פירסם בירחון „סובראמאני מיר" (מארס 1913) מאמר חריף בגנות האכספרטיזה של סיקורסקי. ביקורת ציבורית חריפה זו הוציאה את סיקורסקי מכליו. הוא פנה אל הגוברנאטור (שר הפלך) הקיובי ואל מיניסטר הפנים בתלונה על ה„הסתה" המתנהלת נגדו בעתונות ה„יהודית" (קרי: ליבראלית) והדגיש במיוחד, כי דבר זה מחבל קשה בפראקטיקה שלו כרופא, שכן יש לו הרבה פאציאנטים מן היהודים... בעקבות תלונה זו ניתנה למערכות העתונים אזהרה מתאימה מטעם השלטונות, לבל יהינו עוד להתקיף את סיקורסקי.

גל של מחאות נגד האכספרטיזה הכוזבת הציף את כל הציבוריות הרוסית, פרט לחוגים הימניים הקיצוניים. החברה הרפואית בחארקוב, אחד האירגונים הרפואיים החשובים ביותר בכל רוסיה בימים ההם, התכנסה באוקטובר 1913 בימי בירור משפט ביליס וקיבלה החלטת־גינוי חריפה נגד האכספרטיזה הרפואית של הקטיגוריה. ההחלטה ציינה את רוח השנאה הגזענית והדתית ואת הנסיון לבסס בדרכים פסבדו־מדעיות את עלילת־השווא על היהודים. ועוד צייתה ההחלטה, כי נציגים אחדים של מדע הרפואה הרוסי בהופעתם במשפט סטו מן הדרך האובייקטיבית של מחקר, ובהתנהגותם המבישה השפילו את כבודו ואת ערכו של הרופא ושל מעמדו הנעלה.

השלטונות המקומיים בחארקוב, שידעו את הקו הכללי של השלטון המרכזי לגבי משפט ביליס, הזדרזו להטיל עונש על החברה הרפואית. למחרת היום

---

23. שנתון „ריאץ", עמ' 543.

הודיעו שלטונות חארקוב למיניסטריון הפנים, שבעקב הכינוס הזה ובגלל ההחלטה הזאת הופסקה מיד פעולתה של החברה[24]). ולא עמדה לה לחברה הרפואית זכותה, שבהנהלתה נמצאו גם המכון הרפואי לנשים, בית־חולים ומכון פאסטר. בשל אותה סיבה עצמה נסגרו חברות רפואיות בשורה של ערי רוסיה, כגון — טבאר, וולוגדה ועוד.

על אף גל המחאות לא נסוג סיקורסקי ולא נרתע. הוא חזר על האכספרטיזה שלו גם בבית־הדין בעת בירור המשפט. תגובה חריפה בנידון באה גם מצד סופרים ואנשי ציבור. ולאדימיר קורולנקו, שנסע במיוחד מעירו פולטאבה לקייב כדי להיות נוכח בבית־הדין בעת הבירורים, שלח מברקים משם לפטרבורג ולמוסקבה למערכות עתונים, שהיה משתתף בהם, ואלה דבריו:

„הפרופסור סיקורסקי, במקום אכספרטיזה פסיכיאטרית, החל לקרוא מתוך מחברת אוסף סיפורים של אמונת־הבלים, שאין להם שום דבר משותף עם המדע". בצורה חריפה יותר כתב על כך הפובליציסטן הרוסי מחוגי הסוציאליסטים העממיים יאלפאטיאבסקי: „בחלל האולם של בית־הדין נישאים דברי־הדיבה של הפרופסור המלומד, בלי שינופו בו. בית־הדין שותק. נישאות עלילות־דם כוזבות באזני השופטים־המושבעים. בית־הדין שותק".

הסופר־החוקר בונץ־ברויאביץ' כתב: „זה הישיש בעל המזג הטוב, החלוש והתשוש סיקורסקי, משנה לגמרי את טעמו והופך מיד לרשע ונוכל, כשהעניין מגיע לשאלת רצח דתי. כל האכספרטיזה שלו, שמבחינה מדעית אינה אלא אי־הבנה אחת רצופה, כה מפעפעת שנאת אדם וקנאות עיוורת של אמונת הבל, עד שבלי משים עולה בזכרונך הערכת האכספרטיזה הזאת, שנתן עליה הפרופסור סארבסקי: מעשה־רשע מורכב, שנעשה במומחיות, תוכנן בקפדנות ובוצע בשיטתיות".

הסניגוריה במשפט ביליס

ביזמתם של עסקני־הציבור היהודים נוסד בפטרבורג ועד ציבורי מיוחד להגנתו של ביליס. בוועד זה השתתפו גם נציגי הציבוריות הרוסית המתקדמת מכל הזרמים. פעולת ההגנה היתה מאורגנת למופת, והסניגוריה עמדה על רמה גבוהה ביותר[25]).

ראוי לציין, כי ממשלת הצאר היתה בעניין זה כמעט מבודדת, מבחינה ציבורית־פוליטית. תמכו בה רק החוגים המונארכיסטיים הקיצוניים: אירגוני „אגודת העם הרוסי" והאצולה המאוחדת; ובמידה מרובה האנטישמים הפולנים מבית מדרשו של רומאן דמובסקי, החוגים הקשורים אתו והקלריקאלים הפולנים־קאתולים. לעומת זאת נגד משפט־עלילת־הדם היה כמעט כל הציבור הרוסי. הציבוריות המתקדמת קמה כאיש אחד, ואליה הצטרפו גם האנשים הישרים שבחוגי השמרנים. המחתרת המהפכנית לא יכלה, כמובן, להופיע בגלוי, ואת כל עומס המלחמה הגלויה נטלה עליה האופוזיציה הליבראלית והמתונה,

---

24) שנתון „ריאץ'", עמ' 546.

25) על הסניגוריה של ביליס ראה: פ. גץ: סליוזברג, עמ' 46—47; תגר, עמ' 197, 217; הארכיון האדום מס' 44, עמ' 117; שנתון „ריאץ'", עמ' 542;

שהאדווקאטורה הרוסית היתה חלק ממנה. הציבוריות הליבראלית שלחה את נציגיה הטובים והמוזהירים ביותר להגנתו של ביילים, ואלה הם:

ואסילי מאקלאקוב (אחיו של מיניסטר־הפנים הריאקציוני ניקולאי מאקלאקוב), אחד ממנהיגי ה„קדטים" (הליבראלים) ועורך־דין מוכשר; **נ. פ. קאראבצ'אבסקי**, נואם מזהיר, אחד הסניגורים החזקים ביותר; עורך־הדין היהודי **אוסקאר גרוזנברג**; **א. פ. זארודני**, אוטוריטה מוסרית גדולה בקרב האדווקאטורה הרוסית. הוא עשה עבודת־הכנה ענקית לקראת המשפט. חדשים רצופים למד במיוחד את המקומות המתאימים מתוך התלמוד וה„שולחן ערוך", כדי שידע לסתור את העלילות והסילופים של „מומחה" הקטיגוריה, הכומר הקאתולי יוסטין פראנאיטיס, אשר שאב תורתו מחיבורו ה„מדעי" של קודמו היפוליט ליוטוסטאנסקי. אמרו עליו, על זארודני, שנעשה ממש „למדן" בתורת היהדות ונהג לפי הכלל — „דע מה שתשיב לאפיקורס"; **ד. נ. גריגורוביץ'־באַרסקי**, עורך־דין מקיוב, שלא כשאר הסניגורים שבאו מפטרבורג ולא הכירו את תנאי המקום, הועיל הוא בהרבה לעבודת הסניגוריה, מאחר שהיה, כאיש קיוב, מעורה בחברה המקומית והכיר היטב את התנאים המיוחדים של מוסדות הרשות השופטת בעיר זו.

כדי להעריך כראוי את פעולת אנשי הסניגוריה, יש לזכור, כי על אף חקירתם הפרטית לא נמצא בידם כל אותו החומר הסודי, שנתגלה רק אחרי מהפכת 1917. ואם השופטים המושבעים הלכו אחריהם, ולא אחרי הקטיגוריה, הרי זה מעיד לא רק על צדקת העניין, אלא גם על העמל הרב, שהסניגוריה השקיעה במלחמתה למען האמת. קושי נוסף במצב הסניגוריה — שהיא התגברה עליו בהצלחה — היה בכך, שתוך הגנה על ביילים, צריך היה להוכיח את אשמתם של אנשים אחרים בביצוע הרצח; ואילו אנשים אלה, במקום לשבת על ספסל הנאשמים, הופיעו במשפט כעדי־הקטיגוריה הראשיים.

מלבד העדים הזומנו גם אכספרטים־מומחים לרפואה משפטית, חירורגים, פסיכיאטרים, בלשני השפה העברית, סמיטולוגים ותיאולוגים. בקטיגוריה תמכו, מלבד התובעים האזרחיים (מטעם משפחת הנרצח אנדריי יושצ'ינסקי) זאַ־מיסלובסקי, שמאַקוב ודוראסוביץ', גם האכספרטים: סיקורסקי והכומר פראנאיטיס. אלה הגנו על הגירסה הפולחנית של רצח יושצ'ינסקי. כנגדם הופיעו כאכספרטים מצד הסניגוריה החירורגים פאַוולוב והפרופסור קאַדיאַן; הפסיכיאטרים **באכ־טאריב** וקאַפריינסקי; הפרופסורים ללשון העברית ולספרות העברית **מרואיצקי, קוקובצוב ושיכומירוב**, והרב המוסקבאי **יעקב מזא"ה**.

כתב־האישום נגד מנדל ביילים

הפשע המיוחס לביילים נוסח בכתב־האישום כך:

„מנחם מנדל ביילים, בן 39, תושב עירוני מהעיר וַאסילקוב, פלך קיוב, נאשם בכך, כי תוך הידברות מוקדמת והסכם עם אנשים אחרים, שלא נתגלו, ובשותפות אתם, רצח את הנער אנדריי יושצ'ינסקי בן ה־12 ביום 12 במארס 1911. הרצח בוצע בכוונה תחילה ולפי תוכנית מחושבת מראש, מתוך קנאות דתית ולשם צרכי פולחן דתי, בעיר קיוב באחוזת משרפת הלבנים של

ואיצאב, הנמצאת ברחוב וארכני יורקובסקי. ביליס חטף את הנער הנ"ל יושצ'ינסקי, ששיחק אותה שעה עם ילדים אחרים, ומשכו אל תוך בניין משרפת הלבנים. שותפיו של ביליס לפשע, בידיעתו ובהסכמתו, כפתו שם את יושצ'ינסקי, סתמו את פיו והמיתוהו בדקירות במכשיר חד, בגרמם לו בחלקי גופו השונים 47 פצעים (וכאן בא הפירוט של כל אותם חלקי הגוף, שבהם נעשו הדקירות — המעתיק). הנער מת מתוך עינויים ויסורים קשים וממושכים, עת רוצחיו סחטו ממנו כמעט את כל דמו בעודו בחיים"[26].

לפי כתב־האישום, ביליס לא רצח. הוא רק „חטף" את הנער אנדריי יושצ'ינסקי. כך קובעת הגירסה הרשמית. ומי בכל זאת רצח אותו? „מתברר", שעשו זאת יהודים אחרים, שותפיו של ביליס, אשר „לא נתגלו". התנגדותם של שני חברי בית־הדין הקיובי, ריזוב וקאמאנצאב לסמוך ידם על מיסמך מביש זה החדירה קרן אור חיוורת וקלושה ברשות השופטת החשוכה של הצאריזם הרוסי. נמצאו גם אנשים אחרים מקרב הרשות השופטת, שמיאנו לתת ידם לטראגי־קומדיה מגונה זו. גראבאר, יושב־ראש בית־הדין המחוזי בקיוב, שהיה משמש אב־בית־דין במשפטים פליליים, שהיו מתבררים לפני שופטים־מושבעים, סירב לקבל תפקיד יושב־ראש במשפט ביליס. על כן שלח שצאגלוביטוב לשם כך אחד מעושי דברו — בולדירייב. קשה היה גם למצוא קטיגור בתוך הצוות הרגיל של קיוב, ואף פה הציל שצאגלוביטוב את המצב. הוא שלח למילוי תפקיד „נעלה" זה את סגן־הפרוקורור מלשכת המשפט הגלילי הפטרבורגית — ויפאר, אדם שגילה בימי המשפט רשעות, גסות וציניות העוברת כל גבול. על כן אמרו עליו, על ויפאר זה, שכשמו כן הוא (ויפאר ברומית — צפעוני).

היתה זאת משימה פוליטית של ממשלת הצאר, ששר המשפטים שלה שצ'אגלוביטוב הטיל על הקטיגור ויפאר (אגב, גרמני רוסי, בן הכנסיה הלו־תראנית). כך נערך „ריקוד במעגל" בלתי־רגיל זה, שבו השתתפו אנשים אשר שנאה עיוורת אל היהודים איחדה אותם, ואלה הם: „לפי יוזמתה של האצולה המאוחדת הפראבוסלאבית, בהישען על „למדנותו" של כומר קאתולי קיבל עליו קטיגור לותראני להוכיח בשם ממשלת הצאר, כי יהודים עינו עד מוות נער, שלמעשה נרצח ביד כנופיית גנבים" (תגר).

מלבד עדי ה„ראיה" בני הזוג שאחובסקוי, שנזכרו לעיל, שלא „ראו" אלא מה שנתרחש בחוץ, כשביליס „חטף" את יושצ'ינסקי, צריך היה להמציא עדים, שיוכלו להעיד על מה שנעשה בפנים, כלומר, בתוך משרפת הלבנים. וכאן לא היו לה לקטיגוריה אלא עדי „שמיעה", שנשכרו במיוחד לשם כך, והם: הבלש פולישצ'וק, הפושע המועד קוזאצ'אנקו ויהודי ניקלה ומנוון משה קולינץ, אשר שמעו, כביכול, מפיו של מנדל ביליס על פרטי הפשע, כשהלה „הודה" במעמדם בשיחה פרטית עוד בשבתו בבית־הסוהר, כי הוא ושותפיו רצחו את אנדריי יושצ'ינסקי, לשם הקזת דם מגופו לצרכי פולחן. ולבסוף — מנהיגת כנופיית השודדים והגנבים ויארה צ'אבאריאק, שבנה המסכן ז'אניה המנוח „סיפר" לה, כי ראה שביליס חטף את אנדריושה.

---

26) הארכיון האדום מס' 44, עמ' 115—116; שנתון „ריאץ", עמ' 542.

אפתעה ותמהון עוררה ביקורתו הקטלנית של השמרן הלאומני והאנטישמי ואסילי שולגין על כתב־האישום ועל עצם משפט עלילת־הדם נגד ביילים [27]). אותו שולגין עמד בראשית פרשה זו במחנה הקיצוניים נגד ביילים והיה נאמן לגירסה הפולחנית של הרצה. עוד בישיבת הדומה הממלכתית השלישית (29 באפריל 1911), שדנה בשאילתת הימין, נאם שולגין אחרי הליבראל פ. מיליוקוב ואחרי הנבחר היהודי פרידמן וטען, שהיהודים משתמשים בדם־נוצרים לצרכיהם הדתיים. הוא אף חתם על השאילתה של הימניים, אך כפי שנתברר אחר־כך, עשה זאת, בלי שיקרא קודם לכן את הטכסט שעליו הוא חתם (עד כדי כך חזקה היתה שנאתו ה„אפריורית" אל היהודים). אך משעמד על הזיוף הגס והמחפיר שבמשפט, שינה דעתו ודרכו בעניין זה, מתוך הנחה, שמשפט ביילים עלול להמיט קלון דווקא על חוגי הימין, שביימו את המשפט הזה. האמת נודעה לו מפי העתונאי טריפונוב ומפי פרופסור פיחנו, עורך העתון השמרני והלאומני „קיאבליאנין". אלה שאבו את ידיעותיהם מן המקור הראשון, מן הזאנדארמריה הקיובית. שולגין היה אחד הסופרים הראשיים של ה„קיאבליאנין", וכאשר מת פיחנו (חותנו של שולגין) זמן־מה לפני התחלת המשפט, היה הוא עורך העתון.

עם התחלת המשפט, בסוף ספטמבר 1913, פירסם שולגין ב„קיאבליאנין" שני מאמרים, שבהם יצא בחריפות נגד המשפט ותקף אישית את זאמיסלובסקי ואת צ'אפלינסקי, מלביה העיקריים של עלילת־הדם. בניתוח מעמיק ומפורט סתר לחלוטין את כל בניין כתב־האישום המרושע והאווילי והוכיח, כי עדותם של הזוג שאחובסקוי, שעליה בעיקר התבסס כתב־האישום, אינה אלא עדות־שקר. הוא גילה, כי הרשות השופטת העליונה נקטה דרכי־טרור כלפי המשטרה הקיובית כולה וכלפי שלטונות החקירה, ועל־ידי כך הוקם בניין זה של סילופים ושקרים, שנועד לשמש „הוכחה" לאשמתו של ביילים ברצח יושצ'ינסקי. המאמרים הדהימו את חוגי הימין הריאקציוני והאנטישמי ואת חוגי הממשלה והסעירו את הרוחות בכל רחבי רוסיה. גליונות העתון הוחרמו מיד על־ידי השלטונות. הלאומנים, אנשי חוגו של שולגין, האשימוהו בבגידה „בעניין הלאומיות הרוסית". ובזניחת „האידיאות הרוסיות היסודיות" והטילו חרם על עתונו „קיאבליאנין". שולגין עצמו נתבע לדין על בזיון המוסדות המשפטיים, וב־20 בינואר 1914, כלומר, שלושה חודשים אחר משפט ביילים, נידון לשלושה חדשי מאסר.

ה מ ש פ ט

בירור המשפט התחיל בבית־הדין המחוזי בקיוב ב־25 בספטמבר 1913 ונסתיים ב־28 באוקטובר [28]). הוזמנו 219 עדים, מהם לא הופיעו 35. את העדים, שלא היו נוחים לקטיגוריה, הדיח בית־הדין; והשלטונות שמו בדרכם מכשולים ותקלות, כדי שלא יוכלו להגיע למועד המשפט. מלבד העדים הוזמנו 13

---

27) „ראוסביאט" 1912 מס' 51; 1913 מס' 41; 1914 מס 4; תגר, עמ' 103—105, 134.

28) על בירור משפט ביילים ראה: „ראוסיאט" 1913 מס' 39, 40, 41, 42, 43, 44; תרג, עמ' 228 ואילך; קאראצ'אבצאב עמ' 224; הארכיון האדום מס' 44, עמ' 85—125.

אכספרטים. חמישה שבועות רצופים ריתק אליו המשפט את תשומת לבה של רוסיה כולה ושל כל העולם התרבותי. את ביילים שפטו שופטים־מושבעים.

אב־בית־הדין היה השופט בולדירייב. פרקליט המדינה — ויפאר. עזרו על ידם התובעים האזרחיים, מטעם משפחת הנרצח יושצ'ינסקי, זאמיסלובסקי ושמאקוב, ריאקציונרים ואנטישמים מובהקים. הרכב המושבעים הותאם בכוונה תחילה לצרכי הקטיגוריה. לכך דאגה האדמיניסטראציה, שמחקה מן הרשימה את כל מי שהיה חשוד על „אינטליגנטיות". כל 12 המושבעים היו „מוז'יקים" (איכרים) אפורים. קורולנקו כתב מקיוב במכתביו הפרטיים, כי הרכב המושבעים „עמום" מאוד ונקבע בכוונה תחילה כך, שייפקד מקומה של האינטליגנציה, וכי חמישה משנים־עשר המושבעים חברים הם לאירגון המונארכיסטי הקיצוני „דבוגלאבי אוריול" או ל„אגודת העם הרוסי". את דבריו אלה על המושבעים השמיע קורולנקו גם בפומבי ובמאמריו בעתונות. על כך נתבע לדין ונשפט אחרי־כן בימי מלחמת־העולם הראשונה באוקטובר 1916.

כל זמן בירור המשפט (34 יום) לא עזבו המושבעים את בניין בית־הדין, שם סעדו ושם לנו. סדר זה הונהג למען ה„אובייקטיביות", כדי שהשופטים־המושבעים לא יבואו במגע עם העולם החיצוני ושלא יושפעו בדרך בלתי־חוקית מן הצדדים. נקבעה עליהם השגחה מעולה מצד המשטרה החשאית, הקיפו אותם מרגלים, אשר פעלו בצורה מוסווית כמשרתים וכמלצרים. כדי להקשיב לשיחותיהם של המושבעים, הוצבו על ידם שני סמלי ז'אנדרמריה מוסווים, ששימשו אותם כמשרתי בית־הדין אף בחדר התייעצותם. כל מה שהבלשים שמעו וראו בשופטים־המושבעים היו מוסרים לשני אנשי הדפארטאמנט של המשטרה דיאצ'אנקו וליובימוב, והללו היו שולחים סקירות ודינים־וחשבונות, תזכירים ומברקים בלשון־סתרים לראש דפארטאמנט המשטרה ביאלאצקי.

פעם שמעו הבלשים את השופטים־המושבעים מדברים ביניהם: „היאך אפשר לשפוט את ביילים, כשאין מדברים עליו כלל במשפט"? ואמנם צדקו ה„מוז'יקים" האפורים. לא היה מה לדבר במשפט זה על ביילים, שכן לא היו כל הוכחות נגדו. לכן דיברו שם על הכול: על התלמוד, על ה„שולחן ערוך", על „חסידים", על תורת ה„קבלה" — ורק לא על הנאשם עצמו. דפארטאמנט המשטרה הטיל בילוש גם על הסניגוריה. הוא היה מוציא מן הדואר, פותח ובודק את כל המכתבים, שנשלחו לסניגורים; ומה שלא היה רצוי לקטיגוריה, כי עשוי היה להועיל להגנתו של ביילים, לא היה מוחזר לדואר, והמכתבים האלה לא הגיעו לעולם לתעודתם. כך נמצאו אחרי מהפכת 1917 מכתבים רבים כאלה בארכיונים הסודיים של מיניסטריון הפנים.

השלטונות התאמצו למנוע מעדי הסניגוריה החשובים להגיע למשפט. לדוגמא, אותו קאראיאב, שסייע, כחברו מאחאלין, לעתונאי בראזול־ברושקובסקי בחקירתו הפרטית, הוגלה בשעתו על חטא זה באורת אדמיניסטראטיבי לחמש שנים לסיביר. הסניגוריה דרשה בהתאם לחוק להביא את העד למשפט ובית־הדין קיבל את דרישתה. אולם השלטונות המרכזיים פקדו על האדמיניסטראציה הסיבירית שלא להביא את קאראיאב, ואף לעצרו, אם ינסה לצאת לקיוב. והעד לא הובא ולא בא, אף כי ניסה לבוא. עדותו נקראה במשפט מן הכתוב מתוך חומר החקירה המשפטית המוקדמת.

העדויות וכל בירור המשפט הנחילו כשלון מחפיר לקטיגוריה ולמביימי הרצח הדתי. הדיונים־והחשבונות, ששלחו שני הפקידים מדפארטאמנט המשטרה יום־יום לפטרבורג, הביעו תחילה הערכות אופטימיות למדי, אולם בהמשך הדיונים נתברר, כי תקוות הקטיגוריה לנצח במשפט פוחתת והולכת; וככל שהמשפט קרב לקיצו נעשו סקירותיהם פסימיות יותר.

עוד בתזכירו לביאלאצקי מ־16 באוקטובר 1913 מניח הפקיד ליובימוב, שהמושבעים יזכו את ביילים. אך הוא מתנחם בכך, שהם יכירו כי היה כאן רצח פולחני, וכי את ביילים יזכו מחוסר הוכחות נגדו. וכך הוא כותב: „לערער על פסק־הדין, במקרה וכיוון של ביילים לא נוכל, אך האגדה (ההטעמה שלנו — המעתיק) על השימוש בדם תקבל הכרה רשמית".

ונשאלת השאלה, מאין ידע פקיד זה בעיצומו של בירור המשפט, כי בסופו ידרוש זאמיסלובסקי, בתמרון מוצלח, להציג למושבעים שתי שאלות נפרדות: על אופיו הדתי של רצח יושצ'ינסקי ועל אשמתו של ביילים ברצח זה? אין ספק, שתוכנית זו הוכנה, משהורגש כי בסיס הקטיגוריה מתמוטט. מכאן שפקידי דפארטאמנט המשטרה עמדו בקשר חדוק עם הקטיגוריה, כנראה, באמצעיותו של זאמיסלובסקי.

במברק מ־22 באוקטובר מודיע דיאצ'אנקו, כי הכומר פראנאיטיס נכשל באכספרטיזה שלו בגלותו בורות בכתבי הקודש העבריים. ואילו האכספרטים של הסניגוריה, הפרופסורים טרואיצקי וקוקובצוב, עשו רושם טוב בדברי שבחיהם על יסודות הדת היהודית, שלא הניחו כל אפשרות של רצח דתי. גם הפרופסור טיכומירוב והרב יעקב מוא"ה בנאומו הלוהט עשו רושם רב, לדבריו.

היה מובן לכל בר־דעת ומשכיל, כי בעלילת־זוועה זו נשפט לא יהודי מסויים, אלא היהדות כולה. המושבעים הפרימיטיביים תהו על „שאין מדברים על ביילים במשפט", אך הפקיד ה„משכיל" ליובימוב ידע את מי דנים, ובתזכירו מ־23 באוקטובר הוא מודיע לביאלאצקי: „נערך כעת לא משפט על יהודי, שהיה עד כה בלתי־ידוע, אלא קרב נטוש בין היהדות הכול־עולמית ובין הממשלה הרוסית".

עם הקירת העדים נראו ההוכחות נגד ביילים חלשות מאד. גם האכספרטיזה בסיכום הדברים החלישה את עמדת הקטיגוריה וחיזקה את הסניגוריה. את תקוותם האחרונה תולים שליחי הדפארטאמנט של המשטרה בכוח השפעתה של האנטישמיות, ואלה דבריהם: „ההוכחות נגד ביילים חלשות מאד, אך הקטיגוריה בנויה היטב; הצוות האפור של המושבעים עתיד להרשיע את ביילים מתוך איבה לאומית. הקטיגור ויפאר הוא, כנראה, אדם מנוסה, כי הצליח לסלק מהרכב המושבעים את האינטליגנציה". ולבסוף: „ויפאר התלהב ותשמיע דברים העשויים ללבות את האיבה הלאומית".

מיניסטריון־החוץ מחפה על שקריו של פראנאיטיס

לליבוי האיבה הלאומית דאגו לא רק פרקליט המדינה ויפאר ועוזריו העיקריים, התובעים האזרחיים זאמיסלובסקי ושמאקוב. עסק בכך גם אב־בית־הדין בולדירייב, שלפי תפקידו ולפי דרישות האתיקה המשפטית חייב היה לנהוג בלי משוא פנים. אולם הוא ביקש, ככל יכולתו להשפיע על המושבעים,

שיקבלו את עמדת הקטיגוריה. אך לא עזרו להם למעלילי העלילה כל התכסים והנכלים, ואף לא האכספרטיזה של פראנאיטיס, שתלו בו תקוות הרבה. כומר זה, בור ועם־הארץ, התיימר להוכיח מתוך הספרים העבריים עצמם, שהיהודים משתמשים בדם נוצרים לצרכי הפולחן הדתי. הוא שימש כ„קלף" העיקרי בידי החבורה השחורה וההשוכה, שהכינה את משפט־הזוועה. עם כל תוצפתו ו„אומץ לבו", לא יכול פראנאיטיס להתעלם מן העובדה, שהאפיפיורים ב„איגרות הרועים" שלהם הביעו לא אחת דעתם נגד עלילת־הדם. כדי לצאת מן המיצר נקט דרך פשוטה ביותר: הוא הכריז, שכל ה„בולות" האלה מזוייפות הן, והוא, כומר קאתולי, בר־סמכא, אומר זאת קבל עולם. ויוכיחו, איפוא, הסניגורים את ההיפך מזה ויסתרו את טענותיו.

הדבר נתפרסם עד מהרה, ורוטשילד הלונדוני פנה אל מנהל הפוליטיקה החיצונית של הוואתיקן הקארדינל מארי־דיל ואליו, שישלח אליו את ההעתקים מן ה„בולות" המקוריות, הנמצאות בארכיון הוואתיקן. החשמן דיל־ואליו עשה זאת, וחליפת המכתבים שבינו לבין רוטשילד פורסמה ב„טיימס" הלונדוני מ־28 באוקטובר 1913, לפי הלוח הגריגוריאני, כלומר — 13 יום לפני גמר המשפט. אולם המסמכים האלה לא הגיעו אל בית־הדין הקיובי! ומדוע? — כי התערב בדבר מיניסטריון־החוץ של ממשלת הצאר ושם לאל את מאמצי הסניגוריה להכחיש את הכוב „הקדוש" של הכומר הקאתולי. סיבת העיכוב נודעה משנפתחו אחרי מהפכת 1917 הארכיונים הסודיים. לפי הנוהג המשפטי, חייב היה השגריר הרוסי בוואתיקן — ניילידוב לאשר את חתימתו של הקארדינאל על המיסמכים, כדי שכוחם יהיה יפה לבית־הדין ברוסיה. אך הוא עשה כל אשר ביכולתו, כדי לעכב את התעודות, שלא יגיעו למועד עד גמר המשפט. כל זה נודע ונתברר מתוך מכתבו הסודי של ניילידוב אל מיניסטר החוץ בפטרבורג סאזונוב מ־5(18) בנובמבר 1913. המכתב נמצא אחרי מהפכת 1917 בארכיון של מיניס־טריון־החוץ, ועליו הערה כתובה בעצם ידו של הצאר ניקולאי השני, שקרא את המכתב[29]. מכאן ברור, שמיניסטר החוץ שיתף פעולה בנידון, וזאת בידיעתו ובהסכמתו של הצאר.

כל משרתי הריאקציה במשפט ביליס באו על שכרם. מהם שקיבלו הענקות מיוחדות בממון, מהם שהועלו בדרגה. רק פראנאיטיס ה„מומחה" היחיד בדת ישראל, הרשלך ככלי אין הפץ בו. „הליטאי לפי מוצאו, הפולני לפי השכלתו והרוסי לפי רוחו", התאונן אחר־כך על בדידותו. הפולנים כועסים עליו על כשלונו המחפיר, שהמיט חרפה על הכמורה הקאתולית; היהודים שונאים אותו, והרוסים עזבוהו לנפשו... הוא חזר לעדתו הקאתולית בטאשקנט והוסיף לשמש להם שם כהן דת. בשנת 1915 נתפס במעילה בכספי ציבור, הוא הוציא מקופת הצדקה של העדה 1527 רובל ו־20 קופיקות, בלי שיוכל למסור חשבון על הוצאת הסכום הזה, שהיה אז גדול למדי. כך חזר ה„מלומד" הזה לסורו כסחטן, רמאי וזייפן. הוא מת עזוב, גלמוד ובלתי־מכובד בשלהי יאנואר 1917, חודש ימים לפני פרוץ המהפכה[30].

---

29) הארכיון האדום כס' 54—55, עמ' 184—185.
30) תגר, 264—266.

פ ס ק ־ ה ד י ן

ב־27 באוקטובר 1913 נסתיים בבית־הדין הוויכוח, ולמחרת היום, ב־28 באוקטובר, בשעה 6.02 אחר הצהריים, אחרי בירור משפטי של 34 יום, הוצא פסק־דין המוכה את ביליס [31].

כל מי שחי ברוסיה בימים ההם ונשם את אוויר המשטמה וההסתה האנטישמית המתמדת, שמירתו את חייו של כל יהודי יום־יום בעשרים ושבעת החדשים, שמנדל ביליס היה חבוש בבית־האסורים, כשהשם „ביליס" נהפך לשם גנאי לכל יהודי, בפי כל גוי גס־רוח ורשע; כל מי שחזה מבשרו וחש על עורו את האווירה, בה היתה שרויה יהדות רוסיה בשלושים וארבעת ימי בירור המשפט בקיוב, — לא ישכח יום סוף סתיו זה, יום 28 באוקטובר 1913, בערב, עם חשכה, כשלאור פנסי הרחוב הדולקים ראה את מוכרי העתונים מתרוצצים, כשבפיהם הקריאה: „אכסטראַ־טלגראמה, ביליס אופראוודאן!" — כלומר, „טלגראמה מיוחדת, ביליס זוכה!"

מאז עברו ששים שנה; ולא השגים בלבד, אלא כל הפורענויות שעברו על יהדות רוסיה ועל יהדות אירופה כולה בפרק זמן זה עשויות היו להשכיח מלב האדם היהודי את רגעי התפרקות המתיחות והתפרצות השמחה בבוא הבשורה הגואלת הזאת. ואף על פי כן נחרת ערב־סתיו זה בזכרון, נחרתה התמונה, המרחפת עד היום לנגד העיניים, כשיהודים, גופלים איש על צווארי רעהו באותה קריאה עצמה: „ביליס זוכה!"

אולם היתה זאת שמחה מהולה בתוגה. ובצורה בהירה הגדיר את הדבר אוסקאר גרוזנברג, כשנשאל לדעתו בדבר פסק־הדין במשפט ביליס. הוא אמר: „אכן, זוהי שמחה עצובה. הכירו בנו, שאין אנחנו אוכלי אדם"... ברם, לאמיתו של דבר לא היתה הכרה זו מלאה. עוד בעיצומו של בירור המשפט הבינו חוגי הממשלה כי לא יצליחו להרשיע את ביליס, על אף כל התככים, הסילופים והזיופים. דבר זה הובהר עוד יותר, סמוך לסיום המשפט. ראש דפארטאַמנט המשטרה ביאלאצקי ברצותו, כנראה, לגרום נחת־רוח לשצ'גלוביטוב, שלח לו אחד מן המכתבים ה„אופטימיים" של הפקיד ליובימוב. על כך ענה לו שצ'אגלוביטוב במכתבו מיום 26 באוקטובר 1913 (יומיים לפני הוצאת פסק־הדין):

„אני מודה לך מקרב לב על אדיבותך כי רבה, ששלחת לי את מכתבו של ליובימוב. חוששני שתוחלתו לא תתאמת. היהודים, בוודאי, ינצחו" [32].

וכדי להציל את יוקרת הממשלה, ביקשו להשיג לפחות דבר אחד: שהאגדה על שימוש בדם נוצרים תקבל אישור רשמי בבית־הדין. והדבר הושג: לפי נוסח פסק־הדין הוסרה התאשמה מעל ביליס באופן א י ש י, אך לא מעל היהדות. ייתכן, שלא רק טעמי יוקרה קבעו כאן. אולי היתה לכתחילה כוונה לערער על פסק־הדין ולחדש את המשפט. אולם ממשלת הצאר

---

31) על פסק־הדין ראה: שנתון „ריאץ'", עמ' 545—546; „ראזסביאט" 1913, מס' 44; קאראצ'יאבצאב, עמ' 224—227; סליוזברג, עמ' 46—47.

32) הארכיון האדום מס' 54—55, עמ' 179.

הבינה, כי לא תהיה תפארתה על הדרך הזאת והסתלקה מהגשת הערעור. ב־25 בנובמבר 1913 הופיעה ידיעה בעתונות, כי המועד להגשת ערעור בעניין ביילים עבר וערעור לא הוגש [33]).

כעשר שנים אחרי המשפט אמר בשיחה אחד הסניגורים של ביילים, עורך־הדין קאראבצ'אבסקי — שישב אז ברומא כאמיגראנט פוליטי — כי היה זה „נצחון חד־צדדי" של הסניגוריה. לפי דרישתו של התובע האזרחי זאמיסלובסקי, „אדם זריז ובעל כשרון", הוצגו למושבעים שתי שאלות. הראשונה: האם הוכח, שב־12 במארס 1911 בקיוב בתוך בניין משרפת הלבנים, השייך לבית־החולים החירורגי היהודי והנמצא בהנהלתו של הסוחר מארק בן יונה זאיצאב, נרצח הנער אנדריי יושצ'ינסקי בן ה־12„ וגו' (וכאן בא כל התיאור של הרצח, 47 הדקירות, סחיטת הדם וכו', כפי הנאמר בכתב־האישום). על שאלה זו השיבו המושבעים: „הן, הוכח!"

והשאלה השניה היתה: „אם המאורע המתואר בשאלה הראשונה הוכח, האם אשם מנדל בן טוביה ביילים, בן ה־39, ברצח הנער אנדריי יושצ'ינסקי וגו' (וכאן שוב בא אותו תיאור מפורט עצמו, כפי שניתן בשאלה הראשונה). על כך השיבו המושבעים: „לא, איננו אשם!".

קאראבצ'אבסקי מגלה תמימות בהניחו, כי הדרישה לנסח שתי שאלות למושבעים היא פרי זריזותו של זאמיסלובסקי ברגע האחרון. כבר ראינו לעיל, כי ליובימוב רמז על כך בתזכירו עוד ב־16 באוקטובר, כלומר, 12 יום לפני מתן פסק־הדין. אמנם, אפשר להניח, שליובימוב שאב את האינפורמאציה שלו מאותו זאמיסלובסקי עצמו. אפילו נניח, שזאמיסלובסקי הוא יוזם ההצעה וגם מחברה, הרי מכל מקום תוכנן הדבר מראש, ולא „הומצא" ברגע האחרון, מתוך „זריזות וכשרון". והזקה עליו, על זאמיסלובסקי, שלא עשה את הדבר על דעת עצמו, בלי ידיעתו והסכמתו של צ'אגלוביטוב. הלא מיניסטר המשפטים עצמו חזה מראש שביילים יזוכה, בכתבתו במכתבו מיום 26 באוקטובר אל ביאלאצקי, ש„היהודים ינצחו". גם פרט אחר שהזכיר קאראבצ'אבסקי נותן יסוד להניח, כי צ'אגלוביטוב, אם לא היה יוזם ההצעה, היה, בוודאי, שותף לה. הנה מה שמסר קאראבצ'אבסקי באותה שיחה שהזכרנו לעיל: „צ'אגלוביטוב, שהתעניין מאד במשפט, קרא אחר־כך (אחרי מתן פסק־הדין — המעתיק) אליו את אב־בית־הדין בולדירייב, חיבקו ונשקו והעלהו בדרגה, שעה שבולדירייב עצמו, כשנקרא אל המיניסטר, חשש כי הוא צפוי לנזיפה על הכשלון (שביילים זוכה — המעתיק). והנה — כבוד שכוה! אז הבין בולדירייב, כי גורלו של ביילים לא העסיק כלל את מיניסטר המשפטים צ'אגלוביטוב, אלא שחשוב היה לו, שבית־הדין של המושבעים יכיר בעובדת הרצח באותן מסיבות שתוארו בשאלה הראשונה" [34]).

ואף על פי כן ניתן לומר, כי היה זה נצחון גדול של הסניגוריה, עם זאת הוברר כבר אז, זמן קצר אחרי המשפט, שנצחון זה לא היה בטוח כל

33) שנתון „ריאץ", עמ' 550.
34) קאראצ'אבצאב, עמ' 224—227.

כך מראש, על אף התמוטטותו של כל אותו בניין רעוע שהקימה הקטיגוריה. נתגלה, שהעניין היה תלוי על חוט השערה בחדר ההתייעצות של המושבעים[35].

לגבי השאלה הראשונה, כלומר, בדבר האופי הדתי של רצח יושצ'ינסקי נתגלה הלך־הרוח בקרב המושבעים מיד: 8 מתוך 12 המושבעים השיבו על כך תשובה חיובית, וארבעה — תשובה שלילית.

אשר לשאלה השניה, כלומר, בדבר אשמתו של ביילים השיבו 7 מושבעים תשובה חיובית (אשם!), ורק 5 — תשובה שלילית. ביילים יצא, איפוא, חייב, נידון ומורשע... אך אז התעורר אחד מן החמישה, שהיו משוכנעים כי ביילים חף מפשע, והחל מדבר על לבו של אחד מן השבעה, שהצביעו בעד הרשעתו של ביילים. מושבע זה, אוגלובין שמו, היסס, כי לא היה משוכנע באשמתו של ביילים. המושבע שדיבר על לבו טען, כי אין אוגלובין רשאי לפי מצפונו להרשיע את ביילים, שעה שאיננו משוכנע באשמתו. לבסוף נענה אוגלובין והצטרף אל המשת המושבעים, שהצביעו בעד זיכויו של ביילים. כך יצאו הדעות שקולות — וביילים זוכה.

תוצאות המשפט — תבוסת מחולליו

לעומת דעתו של קאראבצ'אבסקי על פסק־הדין מצאנו בספר זכרונותיו של סניגור אחר — ואסילי מאקלאקוב, דעה הפוכה מזו. הוא אמר, כי „שאלה זו לא היתה כלל בסמכותם של המושבעים, וכל מה שאמרו בעניין זה אין לו ערך רב. הדבר היחיד, שהמושבעים יכלו להחליט עליו היה, אם ביילים אשם, או שהוא חף מפשע? והם הכריעו. עם סיום המשפט ספק רב, אם פיקפק עוד מישהו שלביילים יש שייכות כל שהיא לעניין; אדרבה, הכול ידעו, מי הם הרוצחים האמיתיים ומדוע הרגו את יושצ'ינסקי. הנקודה המעניינת במשפט זה היתה בעיקר בכך, מדוע ותיאך הגנה הרשות השופטת על הרוצחים האמיתיים, שהכול ידעו מי הם, ושאפה להרשיע את ביילים החף מפשע? היתה זאת תמונה של ירידת המידות במשפט כתוצאה של כניעת בית־הדין לפוליטיקה. במשפט ביילים הגיע הדבר להפיכת בית־הדין לכלי־שרת בידי האנטישמיות המפלגתית"[36].

בשבועון הציוני „ראזסביאט", שמסר על פרשת ההצבעה בחדר השופטים־המושבעים, אנו מוצאים גם תיאור דראמאטי לרגעים האחרונים של המשפט. עם גמר הדיון ועם תום הוויכוחים בין הצדדים הגיע אחד הרגעים המזעזעים ביותר של המשפט — „דברו האחרון של הנאשם".

אב־בית־הדין שואל:

„הנאשם ביילים, מה יש לך לומר לשופטים־המושבעים בדברך האחרון?"

ביילים קם, חיוור כסיד. שלוותו החיצונית אינה עוזבת אותו, אולם בשלווה זו מורגשת הבלגה והתאפקות רבה והרבה דמעות עצורות. בהתחזקו בידיו אל המעקה ביטא ביילים בקול חלש שנשמע בקושי:

„רבותי, יש לי לומר, הרבה מאד... אבל עייפתי, ואינני יכול... אחת

---

35) „ראזסביאט" 1913, מס' 44, עמ' 32.

36) מאקלאקוב, עמ' 256—257.

היא בקשתי אליכם... הבינו־נא, שאני חף מפשע, ואימרו־נא, שאני חף מפשע... תנו לי לראות שוב את משפחתי ואת ילדי, שלא ראיתים זה שנתיים ומחצה"...

למחרת היום, בשעה 5.45 אחר הצהריים, הכריזו המושבעים באולם בית־הדין את החלטתם. ביילים, ככל השאר, שומע את הכרזת המושבעים, כשהוא עומד על רגליו. עם השמעת המלים „איננו אשם" — צונח ביילים על הספסל. אנשי המשמר מקיפים אותו ומגישים לו מים. אחר הכרזת המושבעים, יוצא בית־הדין הממלכתי לחדר ההתייעצויות. עליו לאשר את פסק־הדין של המושבעים. כעבור רבע שעה, ב־6 שוב מופיע בית־הדין באולם. היושב־ראש מכריז את פסק־הדין של זיכוי ומודיע לביילים, שהוא חפשי ממשפט ומחקירה משפטית. אנשי המשמר משיבים חרבותם אל נדנן...

בהביאו את „דברו האחרון" של ביילים מעיר ה„ראזסביאט": „אלה הם דברים סמליים. גם אנחנו יכולנו לומר רבות, אך עייפנו"...

אף־על־פי שהקטיגוריה לא ערערה על פסק־הדין, המשיכו הריאקציונרים בהסתתם בהתבססם על כך, שהמושבעים השיבו על השאלה הראשונה בחיוב, כלומר, שהאופי הפולחני של רצח יושצ'ינסקי אושר רשמית על־ידי בית־הדין. אולם לאמיתו של דבר נחלה ממשלת הצאר תבוסה מוסרית ניצחת בעניין זה, ומושכי החוטים של משפט ביילים רק העמידו כלפי חוץ פנים שוחקות. אמנם, הנקודה בדבר אופי הרצח נשארה סתומה בנוסח פסק־הדין, אך הן אי־אפשר היה לצפות שהמושבעים הפרימיטיביים יצאו מגדר הקונקרטיות ויתעלו לרמה כללית־מופשטת עקרונית. עצם העובדה, שפרקליט המדינה ויפאר, אשר התאמץ בהתלהבות כזאת להוכיח את אשמתו של ביילים, נשאר אדיש כלפי פסק־דין הזיכוי ולא ערער עליו, — עובדה זו מעידה על עצמה.

אנשי הימין בדומה הממלכתית הוסיפו לתקוף את היהודים בעניין ביילים, גם אחרי המשפט, כאילו לא הוצא פסק־דין של זיכוי. באחת הישיבות בדומה בחודש מאי 1914 בוויכוח על התקציב שוב נשאו הריאקציונרים נאומים ברוח עלילת־הדם. השיבו להם מסיעת ה„קדטים" ואסילי מאקלאקוב (סניגורו של ביילים) ומסיעת ה„טרודוביקים" (עמלנים) אלכסנדר קראנסקי. נואמי האופוזיציה שוסעו תכופות על־ידי האנטישמים. מארקוב השני צעק ממקומו אל קראנסקי באידיש: „שבת גוי!" באותה ישיבה העיר הנבחר היהודי פרידמן, שהעתונות האנטישמית מנהמת את קוראיה בכך, שביילים זוכה, אך היהדות הורשעה. ועל הקריאות מן הימין: „זוהי אמת!" — השיב פרידמן: „ואני שואל אתכם, הא כיצד? כל זמן בירור המשפט היו גם הקטיגור וגם אב־בית־הדין טוענים, שאין דנים כאן את היהודים או את היהדות ולא את דת היהודים, אלא את הקנאי מנדל ביילים, ועתה כיצביילים זוכה מכל אשמה, טוענים שהיהדות הורשעה"[37].

אולם הריאקציונרים רק צעקו כלפי חוץ על „נצחונם" במשפט. בלבם פנימה ידעו היטב, כי נחלו תבוסה. בינם לבין עצמם אף דיברו על כך גלויות. הפקיד ליובימוב כותב בתזכירו מ־21 בנובמבר 1913 אל ביאלאצקי

37) „ראזסביאט" 1914. מס' 20.

במפורש: „משפט ביילים זהו צוסימה של המשטרה, אשר לא תיסלח לעולם" [38].

עם החרפת „צוסימה" של משפט ביילים לא יכלה ממשלת הצאר להשלים והזמינה אצל זאמיסלובסקי ספר מיוחד על המשפט, שיוכיח את ה„אמת" על הרצח הדתי ויסתור את פסק־הדין המזכה את ביילים. אחרי המשפט, ב־9 בנובמבר 1913, קיבל זאמיסלובסקי 2.500 רובל „לכיסוי ההוצאות" בפרשת ביילים, ולהוצאת ספר — 25.000 רובל, ואחרי כן עוד 50.000, בס"ה 75.000 רובל, מתוך הסכומים הסודיים של דפארטאמנט המשטרה בהסכמתו של הצאר [39].

ספרו של זאמיסלובסקי הנושא את השם „רצח אנדריושה יושצ'ינסקי" הופיע באיחור־זמן, ב־1917, סמוך למהפכת פברואר, ולא יכול היה עוד להיות לו כל ערך מעשי לא למחבר ולא לאנשי חוגו. אולם הספר היה נחוץ להם לשם ריהאביליטאציה היסטורית של ממשלת ניקולאי השני.

הציבור הרוסי ופרשת ביילים

כל שלושים וארבעה ימי המשפט היה הציבור הרוסי נתון כולו במאורע זה. תפוצת העתונים גדלה מיום ליום והגיעה לממדים בלתי־רגילים [40]. בקיוב עצמה נתרוקנו כל התיאטראות ושאר מקומות השעשועים. המונים נהרו אל בניין בית־הדין המחוזי למשפט ביילים. הממשלה לא היתה כלל מוכנה לכך, שהמשפט יביא לידי התעוררות ציבורית גדולה כזו. הציבור כולו נתחלק לשני מחנות: באחד נתלכדו תומכי הסניגוריה, אנשים מחוגים שונים, ומבחינה ציבורית־פוליטית — אפילו מנוגדים, ואלה היו הרוב בציבור; ובמחנה השני נתרכזו תומכי הקטיגוריה והריאקציה במדינה בכלל. הציבור ברובו נוכח עתה לדעת, כי הקו האנטישמי מביא את רוסיה עצמה לעברי פי פחת. משפט ביילים שימש, ללא הפרזה, כגורם וכמניע רב־השפעה להתגברות הלך־הרוח האופוזיציוני ולהתגבשותו במדינה. היה במשפט זה ובתוצאותיו משום אזהרה לשליטי רוסיה האבטוקראטית. גברה האהדה אל היהדות הנרדפת. ה„ראוסביאט" הציוני כתב אז:

„בציבוריות משתפר היחס אל היהודים ואל שאלת היהודים: היחס שוב אינו סביל כאשר היה עד כה. הוא פעיל יותר. בדבר הזה בלבד כבר יש משום ריווח. פוחתת בדידותנו במלחמתנו על זכויותינו, ואנו יכולים לסמוך יותר על תמיכתם המוסרית של הגורמים התברתיים בקרב הציבוריות הרוסית" [41].

אולם החוגים הליבראליים התעוררו עוד זמן רב לפני בירור המשפט. בשלהי שנת 1911, כשעמדה להסתיים החקירה המשפטית המוקדמת נגד ביילים,

---

38) הארכיון האדום מס' 44, עמ' 123. צוסימה — אי מקבוצת האיים היפאניים, אשר על־ידו התחולל קרב ימי מכריע במלחמת רוסיה—יפאן. שם הושמד הצי הרוסי ב־14 במאי 1905. מתוך 38 אניות של השייטת הרוסית נמלטו רק 6, והשאר הושמדו או נפלו בידי היפאנים. משלה זו הכריעה למעשה את תוצאות המלחמה.

39) שצ'גולאב, IV, עמ' 218, 446; תגר, עמ' 272; הארכיון האדום מס' 54—55, עמ' 179.

40) „ראוסביאט" 1913, מס' 40, 41; שנתון „ריאץ'" עמ' 26, 211.

41) „ראוסביאט" 1913 מס' 41.

ועדיין לא הוחלט סופית אם יועמד לדין, הופיע בעתונות קול־קורא „אל הציבור הרוסי בדבר עלילת־הדם על היהודים" [42]). הכרוז פורסם ביזמתו של ולאדימיר קורולנקו, ועליו חתמו מספר רב של מלומדים, סופרים ועסקני־ציבור רוסיים. כראשונים פתחו בהתימה: קורולנקו עצמו, מאקסים גורקי, ליאוניד אנדרייאב, הליבראל הוותיק ק. ק. ארסניאב ועוד שורה שלמה של אנשים מפורסמים וידועי־שם. קורולנקו גם פירסם מספר מאמרים בקשר למשפט ביילים. מאמר אחד שלו בשם „לשאלת הרצח הפולחני" הופיע עוד לפני המשפט, כשביילים היה הבוש בבית־האסורים. במאמר זה הוכיח קורולנקו בעובדות, שעלילת־הדם מחוסרת כל יסוד. הוא הביא, בין השאר, סימוכין ממחקריו של המלומד הגרמני הנודע, פרופסור הרמאן שטראק, ידיד אמיתי של היהדות, שהיה בקי בתורת ישראל ובתלמוד [43]).

התעוררו גם הסטודנטים. כמעט בכל האוניברסיטאות ובשאר בתי־ספר גבוהים נתקיימו התכנסויות ונתקבלו החלטות, המגנות את העלילה הזדונית. נשלחו מברקי עידוד אל סניגוריו של ביילים. גם בחוגי הפועלים שבערים המרכזיות ובערי השדה גילו פעילות רבה. אספו חתימות על כתבי־מחאה, קיבלו החלטות וכו'. עירנות מיוחדת גילו אגודות עורכי־הדין במקומות שונים במדינה. עורכי־הדין מוויטאבסק ומסאראטוב שלחו מברקי עידוד אל סניגוריו של ביילים ומחאה נגד האשמתו. ב־23 באוקטובר 1913 נתקיימה אספה כללית של עורכי־הדין בתחום שיפוטה של לשכת המשפט הגלילי („סודאבנאיה פאלאטה") בסיביר. בהחלטה שנתקבלה באספה זו נאמר, כי האספה רואה כחובתה המקצועית והאזרחית של האדווקאטורה להביע מחאתה על עיוות־הדין, על עלילת־השווא, שטופלים על העם היהודי, עלילה שנדחתה על־ידי כל האנושות הנאורה. האספה מוחה גם על הטפת רעיונות של שנאה גזעית ולאומית. העתק ההחלטה נשלח אל סניגוריו של ביילים.

רב היה הרושם שעשתה אספת אגודת עורכי־הדין בפטרבורג, שהדיה נשמעו גם לאחר גמר המשפט. באספה השתתפו כמאתיים איש והוחלט פ ה־א ח ד לשלוח מברק אל סניגוריו של ביילים, וזה לשון המברק:

„עורכי־הדין בפטרבורג, שנאספו לשיחת חברים, מצרפים את קולם למחאת כל העולם התרבותי על המשפט, הטופל עלילה נתעבת על העם היהודי, ושולחים לסניגורים את ברכתם הלוהטת ואת איחוליהם, שיזכו במשפט זה בהגנתם על הצדק, על היושר, על שמו הטוב של העם היהודי ועל כבודו של העם הרוסי [44])."

נעשה נסיון גם מצד עורכי־הדין המעטים מחוגי „אגודת העם הרוסי" לשלוח מברק עידוד לצד שכנגד, אך ללא הצלחה.

מיניסטר המשפטים שצ'אגלוביטוב לא יכול לסלוח לציבור עורכי־הדין של פטרבורג הבירה את עזותם זו והחייחס אל מעשה זה בחומרה יתרה. הוא טען, כי החלטתם היא „האשמה מחוצפת כלפי השלטון הממלכתי בעיות הדין". כעבור חדשים מעטים הושבו על ספסל הנאשמים עשרים וחמישה עורכי־

42) תגר, עמ' 206.
43) קורולנקו, עמ' 261—279.
44) הסן, עמ' 323—324; שנתון „ריאץ'", עמ' 545.

דין מתוך החתומים על המברק, והוטלו עליהם עונשין על ה„פשע", לפי הגדרתו של שר המשפטים.

העתונות הרוסית, ברובה — ולא רק הליבראלית והראדיקאלית בלבד, אלא גם חלק מהעתונות השמרנית והלאומנית — התייצבה לימין הסניגוריה במשפט ביילים. בקטיגוריה תמכו רק העתונים השחורים ביותר של הימין הקיצוני: „נובויה וראמיה", „זאמשצ'ינה", „רוסקויה זנאמיה", „דבוגלאווי אוריול". לצד המשטינים עמדה גם העתונות הפולנית הלאומנית והקלריקאלית. העתונים שלא הלכו „בתלם" נרדפו על־ידי השלטונות. ב־34 ימי משפט ביילים הוטלו עונשין על 102 עתונים; 6 עורכים נלקחו למאסר, 8 עורכים הובאו לדין. ניסף על כך היו 36 מקרים של החרמת עתונים, 3 מקרים של סגירת עתונים ו־43 מקרים של הטלת קנס — בסכום כולל של 12.850 רובל[46].

סוף דבר

שנאת ישראל בצורת אנטישמיות דתית היתה מושרשת בקרב המוני העם הרוסי עוד לפני היות אוכלוסיה יהודית קבועה וצפופה בתחומי הממלכה הרוסית. מסורת־איבה זו אל היהודים ואל היהדות פושטת צורה ולובשת צורה לאורך ההיסטוריה של רוסיה. בין השאר נתגלתה איבה זו תכופות בחזיון של עלילת־דם.

אף על פי כן היו בין עסקני־הציבור היהודים ברוסיה, שביקשו לטהר את העם הרוסי ואת הכנסיה הפראבוסלאבית מהאשמה בהפצת עלילת־הדם. הם טענו, כי הפעילים במשפטי־עלילת־הדם ברוסיה היו, על פי רוב, פולנים־קאתולים או אנשים ממוצא פולני. במיוחד עמד על כך העסקן הנודע ג. ב. כליוזברג[46]. אמנם כן, חלקם של קאתולים או של אנשים ממוצא פולני היה רב למדי במשפטים אלה, ואף בפרשת ביילים היו לא מעט מסוגם, כגון: הפרוקורור הקיובי צ'אפלינסקי, השופט־החוקר מאשקאביץ', שבא במקום פאנאנקו שהתנגד לגירסה הדתית של רצח יושצ'ינסקי ועוד. ואם להוסיף את „המלומד" היפוליט ליוטוסטאנסקי ואת הכומר הקאתולי ה„מומחה" יוסטין פראנאיטיס, — תצטייר תמונה של נציגות קאתולית־פולנית „מכובדת" למדי בין מפיצי עלילת־הדם. אך אין מכאן ראיה, שרוסים לא היו פעילים בדבר ושבני הדת הפראבוסלאבית נקיים מאשמה בפשע זה; והלא התיסטוריון יוכית, שהתביעה הגנה בעקשנות ובתוקף על הגירסה בדבר קיום כת יהודית קנאית, שאנשיה משתמשים בדם נוצרים לצרכי פולחן. וכפי שהוברר לעיל, ידע גם הסינוד הקדוש הפראבוסלאבי על כל הזיופים והסילופים שנעשו על־ידי מחוללי משפט ביילים, כדי להרשיע אדם חף מפשע, ידע ושתק...

שמעון דובנוב מעיד, כי בין המלומדים הרוסים היו לא מעט אנשים, שהאמינו באגדה האווילית והנתעבת של עלילת־הדם, אלא שברוב „אובייק־

45) תגר, עמ' 201.
46) סליוזברג, עמ' 37, 48.

ט־ביותם" היו מוכנים „להסתפק" בגירסתו של פרופסור קוסטומארוב. (ולפניו — של הצאר ניקולאי הראשון), כלומר, שלא כל היהודים שותים דם נוצרים, אלא רק כת קנאית מיוחדת, שהיהודים ברובם, אולי, אף אינם יודעים על קיומה.דברים אלה שמע דובנוב, כבר אחרי מהפכת 1917, מפי ההיסטוריון הרוסי הנודע פלאטונוב ומהארכיאולוג, דרוז'ינין — שני אנשים מלומדים בעלי השקפות ליבראליות [47]. אולם למרבה התמהון הניח הנחה זו גם אחד הסניגורים של ביילים, עורך־הדין הנודע ומנהיג הליבראלים הרוסים ואסילי מאקלאקוב, המעיד על עצמו (בספר זכרונותיו שיצא בניו־יורק ב־1954) כך:

„ניתן להשקיף באופן שונה על עצם הנחת קיומה של כת יהודית הנוהגת רציחות פולחניות. זכורני, איך כעס עלי עורך־הדין היהודי המוסקבאי הנודע והעסקן הציבורי גולדובסקי, כשאמרתי לו, שמבחינה עקרונית מוכן אני להניח דבר כזה. הלא אין הדת אחראית לכיתות העלולות להיווצר בתוכה, כשם שהנצרות אינה אחראית לכת „המסתרסים" ושאר כיתות [48].

את הרקע הפסיכולוגי לטענה מצד רוסים, שיש כת יהודית חשאית, שאנשיה משתמשים בדם נוצרים לצרכי פולחן, הסביר יפה בשעתו השבועון הציוני „ראזסביאט". במאמר ראשי הדן בפרשת ביילים נאמר בין השאר: מעשי רצח פאתולוגיים הם כה מרובים בין הרוסים עצמם, עד שהם מייחסים מעשים כאלה גם ליהודים. הם, הרוסים, גדלו בחברה שבה קיימות כיתות שאנשיה מטילי מומים בגוף עצמם או שמגיעים אף עד שרפת עצמם. הם אינם יכולים לתאר להם, שדבר כזה אינו קיים בקרב היהודים. הכבוד העצמי דוחף אותם להאשים את היהודים בדברים כגון אלה [49].

נראה, שאין לנו אלא להסתפק ב„חצי נחמה" (אחד העם), כלומר, שלפחות יהודים לא יאמינו לטענות אלה של הגויים...

ביבליוגראפיה

גן פייבל, זכרונות פין אן אלטן שתדלן. ריגא, תרצ"ב; „העולם" 1911 מס' 17 — תוספת מיוחדת לפי הדו"ח הסטנוגראפי מישיבת ה„דימה" הממלכתית מיום 29 באפריל 1911; מאור יצחק, המישיש שנה לעלילת ביילים. „ניב הקבוצה" כרך י' — חוברת ב' (38) תמוז תשכ"א—יוני 1961;

Бурцев В. Л., Протоколы сионских мудрецов, Париж, 1938; **Витте С. Ю.,** Воспоминания II, Берлин, 1922, **Демьян Бедный,** «Разная мера», стихотворение.
Неодоленный враг — сборник художественной литературы против антисемитизма, **Москва,** 1930; **Дубнов С. М.** Книга Жизни, II, Рига 1935; Ежегодник газеты «Речь» за 1914 г.; **Карачевцев С.,** Жизнь и Суд, Изд-во «Русское Право», Рига;

47) דובנוב, עמ' 303—304, 307, 315, 326.
48) מאקלאקוב, עמ' 256—257.
49) ראזסביאט, 1913, מס' 36.

Короленко В., К вопросу о ритуальных убийствах. Сочинения, Том 9-ый, Петроград, 1914; Красный Архив № 44, Процесс Бейлиса в оценке департамента полиции; Красный Архив, № 54—55, Царское правительство и процесс Бейлиса; **Маклаков В. А.,** Из воспоминаний, Нью-Йорк, 1954; Рассвет, 1911, №№ 18, 19, 49, 50; 1912, № 51; 1913, №№ 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 1914, №№ 4, 5, 6, 20; **Слиозберг Г. Б.,** Дела минувших дней, записки русского еврея, III, Париж, 1934; **Тагер А. С.,** Царская Россия и дело Бейлиса, Огиз, 1933; **П. Е. Щеголев,** Падение царского режима II, III, IV, VI, Москва—Ленинград;

י. גולדבורט

שומרי החומות האחרונים של התנועה הציונית ברוסיה

הלשכה המרכזית לציוני רוסיה (1921—1924)*)

לאחר מאסר המועצה הציונית במוסקבה, באפריל 1920, ולפי המצב המדיני ששרר אז ברוסיה הסובייטית, נראו הסיכויים לפעולה ציונית מסודרת כקלושים ביותר. אף־על־פי־כן, המשיכו חברי הלשכה המרכזית, בהרכב חברי המרכז הפטרוגראדי שעברו ב־1919 למוסקבה, יחד עם חברים מוסקבאיים בראשותו של מר אליעזר צ׳ריקובר (1868—1928), בעבודה שוטפת. קיימו פגישות, קשרים עם ערים אחרות, ולפי יוזמתו של מר צ׳ריקובר הוציאו ביולטין אינפורמציוני ברוסית, שפורסמו בו ידיעות מהנעשה בארץ, בעולם הציוני־היהודי. הביולטין הופץ במוסקבה ומחוצה לה והיה המקור היחידי שממנו שאבו הקוראים ידיעות על הציונות והחיים בארץ־ישראל, הביולטין נדפס על נייר דק במכונת כתיבה רגילה וזה הקל על הפצתו. הקושי העיקרי, היה באיסוף החומר, כי המרכז הציוני לא קיבל עיתונות, ולא היו לו מקורות אחרים להזין את הביולטין. נאלצו לאסוף את הדרוש ממוסדות ממשלתיים, שהיו מקבלים עיתונות מחו״ל, בעיקר מ„הועד לעזרה לפליטים״, שבראשו עמדו אנשי הייבסקציה, אבל עבדו שם גם כמה ציונים. עיתונים אלה הכילו מידע על הנעשה בארץ־ישראל ובעולם היהודי והציוני. בין הפעילים בהשגת חומר זה נזכיר את גב׳ עדה ראפופורט (די־שליט) — כעת בארץ — ואת מר משה די־שליט ז״ל.

אבל עוד לא אפסה התקווה, שאולי נצליח לקבל הכשר לפעולה ציונית, תקווה זו עורר ביקורו של הד״ר מ. אידר במוסקבה (בינואר 1921), שניהל משא ומתן עם השלטונות, אבל משא־ומתן זה לא הביא כל תוצאות חיוביות בענין רשיון מתאים.

ב־1920—1921 גדל מספר היוצאים מרוסיה לחוץ־לארץ, בעיקר לליטא וללטביה. היציאה נתאפשרה עם החזרת הפליטים לארץ מוצאם. שלטונות רוסיה לא הכבידו על החוזרים, ורבים נצלו אפשרות זאת ויצאו למדינות השכנות ומשם לאירופה. גם רבים מעסקני הציבור הלכו בדרך זו. אחדים נשארו באירופה ואחרים עלו לארץ. וכך נתדלדלו שורות הפעילים בציונות.

אחרוני היוצאים, מר אליעזר צ׳ריקובר ומר שלמה גפשטיין (1882—1961) חברי הלשכה המרכזית, הספיקו להרכיב לשכה חדשה: הפרופסור צבי בלקובסקי (1865—1948), עלה ב־1924), עסקן ציוני ותיק עוד מימי הרצל, הד״ר אריה ביחובסקי (1886—1969, נפטר בארץ), מפעילי הדור הצעיר, בוועד הפטרוגראדי ואח״כ במוסקבה **, והמהנדס סעדיה גולדברג (1884—1948, עלה ב־1924), מפעילי ציוני מוסקבה ומראשי „תרבות״.

---

* למלאות 50 שנה למאסר הלשכה.

** ר׳ זכרונותיו „קציר״ ב׳ הוצ׳ „תרבות וחנוך״ ת״א, 1972 (עמ׳ 332—329).

לראשונה צורפו ללשכה מר יצחק אשר אלישיב (1871—1955) נפטר בארץ, מ„בני־משה", מוותיקי הציונים במוסקבה. מר הנריך שיפנבאואר, והמהנדס סלונים. ההרכב אושר בוועידה שהתקיימה במוסקבה ב־1922. בפעולות הלשכה השתתפו המהנדס שלמה פלדמן (1871—1927), נפטר בגירוש, יו"ר הוועד העירוני, המהנדס יהודה רוסק, שנפטר בגירוש ב־1935, המהנדס יצחק רבינוביץ 1887—1968, עלה ב־1929), יו"ר מכבי, וכן יעקב גולדבורט, מהברה של רשימה זו.

ליושב ראש הלשכה נבחר הפרופ' צ. בלקובסקי, הוא גם שימש כנציג ההסתדרות הציונית ברוסיה במשא ומתן עם הצירות האנגלית. ברשותו היה מספר מצומצם של ויזות לארץ־ישראל. (תנאי הזמן לא אפשרו למר בלקובסקי לנצל את מינויו זה, ולפעמים ביקרוהו על כך). מר בלקובסקי עמד גם בקשרים עם ערי השדה. הד"ר א. ביחובסקי טיפל בעבודה הארגונית; הקשר עם המקומות ועריכת הביולטין. סעדיה גולדברג היה נציג הציונים בוועד הקהילה במוסקבה, המקשר עם „תרבות" ומרכזי הארגונים הציוניים האחרים. מר א. אלישיב עסק בעניני גיוברות; בשנות הנא"פ, הצליחו יהודים רבים בעסקיהם, והיו תורמים ביד רחבה למטרות ציוניות, לעזרת הגזבר באו האחים יהושע ומרדכי הילינמן, (נפטרו בארץ), מר צבי כהן (מציוני סיביר, כעת בארץ), מר שיפנבאואר ואחרים. לעיתים היו עורכים מגביות מיוחדות למטרות מסוימות. (עזרה לנאסרים, להחלוץ, לעליה, לצרכי תרבות ועוד).

ללשכה לא היה משרד קבוע. זמן־מה שימשה לכך דירתו הפרטית של מר בלקובסקי. אבל מחשש מאסרים נאלצו לנדוד מדירה לדירה. החלטות הישיבות לא נרשמו, וזה גרם לפעמים לאי־הבנות. בשעות חירום, הסתפקו בפגישות של שנים או שלושת חברי הלשכה, — בלקובסקי, ביחובסקי וגולדברג. בעידן הנא"פ והחופש היחסי ששרר בזמן הראשון, נראה סיכוי לפעולה ציונית גלויה. היו גם גילויים של פעולה ציבורית, אבל מצב זה לא האריך ימים. לאחר מאסר הציונים (במוסקבה, ב־1922, וועידת צעירי־ציון בקיוב ב־1923), נאלצו להסתפק בפעולות קטנות, יום־יומיות. אמנם לא חסרו אופטימיסטים, שתבעו לפנות לשלטונות, להסביר להם את מטרת הציונות, ואולי יותן היתר לפעולותיה.

בין חברי הלשכה לא שררה אחידות בהבנת המצב ובגישה לעבודה השוטפת. צבי בלקובסקי, המשיך לחשוב בקטגוריות ישנות, עמד על פרטים קטנים וקשה היה לו להסתגל לתנאי הזמן החדש ולכן הושמטה הנהלת העניינים מידיו. הד"ר א. ביחובסקי לא היה מחסידי הפעולות המעשיות ונטה לפנות לשלטונות בעניין לגליזציה של התנועה. ואשר לס. גולדברג, הוא היה מתומכי „הפעולות המעשיות" הקטנות. היה דורש לתמוך בארגונים כגון החלוץ, הנוער הציוני ותרבות. היה פעיל בוועד הקהילה במוסקבה והשתדל להכניס חברים ציונים לוועדותיה השונות. הוא, יחד עם חברים אחרים מהלשכה, עמד בקשר מתמיד עם בוגן ורוזן. ב"כ הג'וינט ברוסיה, והעביר דרכם מידע על המתרחש ביהדות רוסיה.

בקיץ 1921, לאחר סיום מלחמת האזרחים, עם ההתאוששות הכלכלית, הורגשה רווחה בחיי יום־יום, ביחוד הורגש הדבר במוסקבה הבירה. השלטונות

נסו לשנות טעמם ברצונם לקשור יחסים עם מדינות חוץ. פתחה השתוללות הצ'קה והייבסקציה. ניתפרה גם אספקת המצרכים החיוניים. במוסדות הממשלתיים נדרשו פקידים נוספים, נפתחו בתי ספר גבוהים חדשים וכל זה משך למוסקבה המוני יהודים מערי השדה, מאוקראינה ומרוסיה הלבנה. הנא"פ הגביר תהליך זה. למוסקבה עברו גם מרכזי הארגונים הציוניים: „צעירי־ציון", „צ.ס.", „החבר", „החלוץ". מוסקבה הפכה למרכז החיים הציוניים במדינה. עסקנים ציוניים רבים היו מנצלים את אפשרויותיהם כפקידי הממשלה, ובביקוריהם בעיר הבירה היו מתקשרים עם ועד הקהילה והמוסדות הציוניים.

עיקר פעולותיה של הלשכה המרכזית היה חידוש הקשר עם הארגונים ברוסיה המרכזית. כמזכיר הלשכה הוזמן מנחם ריבלין (כעת בארץ); (לפנין, שימש בתפקיד זה מר אריה צנציפר־רפאלי, כעת בארץ). על מ. ריבלין הוטל לבקר בערי רוסיה המרכזית ובחבל הוולגה, לחדש את הקשר עם הוועדים או הארגונים הציוניים, למסור על המתרחש בעולם הציוני ובארץ, על ועידת לונדון, שתדון באישור המנדט על א"י ולהכינם לוועידה ציונית כל־רוסית, שעמדה להתקיים ב־1922 וגם לגייס כספים לעליה. מ. ריבלין צוייד במכתבי המלצה החתומים בידי אלכסנדרוב (כינויו המחתרתי של צ. בלקובסקי), א. ביחובסקי וס. גולדברג.

מ. ריבלין ביקר בוולוגדה, טבייר (כעת קלינין), סימבירסק (כעת אוליגנובסק), קורסק, סיזרן, ניז'ני־נובגורוד (כעת גורקי), קוסטרומה, וורונז', סאמרה, סראטוב, ריבינסק, קאזאן ועוד. הוא נפגש עם פעילי הציונים, חידש פעולות הוועדים ומסר להם את האינפורמציה שהיתה בידיו. פעולתו זו נמשכה כשנה והופסקה עם קבלת הידיעות על מאסרי ציוני מוסקבה (הם שוחררו כעבור זמן קצר). מ. ריבלין חזר למוסקבה, שם נחקר בג.פ.או. על פעולותיו ומסעיו. הוחלט בלשכה שעליו לעזוב את רוסיה. הוא הוברח דרך לטביה ועלה לארץ.

אחריו הוטל תפקידו של מזכיר הלשכה על מאיר אמדורסקי, שצריך היה לבקר בערי אוקראינה ורוסיה הלבנה; אי־זהירותו ורשלנותו אילצו אותו להפסיק את עבודתו ולעזוב את רוסיה (ועבר לפולניה). מאז לא היה מזכיר ללשכה והפעולה השוטפת בוצעה בידי חברי הלשכה, ובעיקר בידי ס. גולדברג.

על אף התקלות האלו התקיימה הוועידה במוסקבה ב־30 באפריל — 1 במאי 1922, את 25 הצירים חילקו לקבוצות בנות 5—6, שהתכנסו בדירות פרטיות. חבר הלשכה היה מרצה על השאלות שעמדו לדיון. אינפורמציה על הנעשה בציונות ובארץ מסר משה די־שליט (אז בן־מאיר), שהגיע מקובנה שבליטה. אבל הוא נאלץ לעזוב את מוסקבה, לפני שנפגש עם כל הקבוצות, כי נודע שהבולשת כבר עוקבת אחריו. נתקבלו החלטות על העליה, הפעולה הציונית ואושר הרכב הלשכה. החלטות אלה נשארו ברובן על הנייר, אבל חשובה היתה פגישת הפעילים מערי השדה עם ציוני מוסקבה. בחודש יולי נאסרו צ. בלקובסקי וס. גולדברג. לאחר חקירה קצרה שוחררו ולא נודעה סיבת מעצרם.

תשיבות מיוחדת נודעת להוצאת הביולטין, שהתחיל בה א. צריקובר.

בעתונות הרשמית לא פורסמו כל ידיעות על הנעשה בעולם היהודי. עיתוני חוץ לא הגיעו ומביולטין זה שאבו ידיעות שחסרו לקורא היהודי והציוני בפרט. (ביולטינים ממין זה, בצורה יותר מצומצמת, הוציאו גם מפלגות ציוניות אחרות). המקור לידיעות היו העיתונות היהודית בעברית, ביידיש וברוסית, שהגיעו מהוועד הציוני בקובנה. זה נתאפשר עם מינויו של ראובן רובינשטיין ז"ל, כיועץ משפטי של הצירות הליטאית במוסקבה. (הוא היה מקבל את העיתונים „ערד און ארבייט", „ראזסביט", „הארץ" ועוד). בעזרתו נתקבלו גם מכתבים וחומר אחר בשביל ציוני רוסיה. עורכי הביולטין נתחלפו מפעם לפעם: א. ביהובסקי, ס. גולדברג וזאב וולודרסקי. הביולטין שהופיע פעם בחודשיים נדפס ב־100 טפסים והכיל 20—25 דפים, היה נשלח למקומות שונים במדינה. כמו־כן נמסר גם לארגונים ציוניים אחרים, ממנו שאבו חומר לביולטינים שלהם. החומר בו היה מיושן במידה מסויימת, כי הכנת החומר והדפסתו ארכו כ־2—3 חדשים ורבה היתה הציפיה לחומר זה. יש לציין שתרב סגלוביץ, שכיהן כרבה של קהילת טביר (כעת קלינין), הודיע שישנה אפשרות להדפיס את הביולטין בבית דפוס בעירו, בתנאי מחתרת, כמובן, אבל בסופו של דבר לא יצא מיזמה זו כלום. עד היום האחרון לא הצליחה הבולשת לגלות את מקום הדפסתו של הביולטין ואת עובדיו. עם מאסר חברי הלשכה (מרס 1924) הופסקה הוצאת הביולטין.

הקשר עם התנועה הציונית בחו"ל היה רופף מאד. עם עזיבתו של ר. ריבינשטיין את רוסיה נפסק הקשר כליל. ציוני רוסיה חשו עצמם עזובים ובודדים, כאילו הציונות העולמית אינה מעריכה את מאמציהם ואת הקרבנות שהקריבו. וביחוד חרה להם, שהארגונים הציוניים האחרים קיימו קשר קבוע עם חבריהם בחו"ל; קיבלו עיתונות, ידיעות וכו'.

בתקופה זו ביקרו במוסקבה אורחים מחו"ל, שמסרו על הנעשה בעולם הציוני ובארץ. מהם הזכרנו את משה די־שליט, שביקר ב־1922 מטעם המרכז הציוני בקובנה וב־1923 ביקר מר י. סטימצקי. דו"ח על הקונגרס הציוני ה־12 מסר לציוני מוסקבה מר משה ליכטמן, איש צ.ס., שביקר בווינה באופן בלתי־ליגאלי. האורחים החשובים ביותר היו דוד בן־גוריון ומאיר רוטברג, שביקרו במוסקבה ב־1923, לרגל התערוכה החקלאית. המונים ביקרו בביתן הא"י, שלמרות ממדיו הצנועים, שימש גורם תעמולתי רב. האורחים האלה, וביחוד בן־גוריון הירצו לפני ציוני מוסקבה בכמה בתים פרטיים, על הארץ ובעיותיה וגם נאסף סכום מסויים לבנק הפועלים, שנמסר לידי ד. בן־גוריון.

לאחר הוועידה ב־1922, התקיימה פגישה נוספת עם ב"כ הוועדים המקומיים בסוף שנה זו. כמו־כן נפגשו עם חברים פעילים, שעמדו בראש הפעולה במקומות; עם מר יהושע־אריה גורביץ (נאסר ב־1930 ונפטר בגירוש ב־1943) ובוריס קאופמן מלנינגראד, עם מיכל ריבינוביץ ממינסק (נפטר בארץ), עם הרב י. מ. סגלוביץ מטביר (אח"כ עבר לדנציג). הקשרים עם ערי אוקראינה היו חלשים ביותר.

במוסקבה התקיים ועד מקומי בראשותו של המהנדס שלמה סלדמן וסגנו המהנדס יהודה רוסק (שניהם נאסרו ונפטרו בגירוש). היו עוד ועדים אזוריים (מרוססיקא, ארבאט, טברסקאיא, זאמוסקובוריציה). אנשי האיזור היו

מתאספים לשמוע על המתרחש בעולם הציוני ושם היו מקריאים את הביולטין, בהזדמנות זו היו גם אוספים כספים לצרכי התנועה. גם ד. בן־גוריון הירצה על א״י בפגישות אזוריות אלו. נמצאה גם דרך להופיע לפני הציבור הרחב בעזרת נשפים וקונצרטים. בעת ששהה ח. נ. ביאליק במוסקבה לפני עובו את רוסיה נערך נשף ספרותי־מוזיקלי לכבודו ובהשתתפותו. באולם הפור־ליטכני הגדול נערך נשף לזכר ד״ר מקס נורדאו. בתמוז 1923 נערך נשף לזכר ת. הרצל. קבלת רשיון לפעולות אלה נתקלה בקשיים עצומים, בגלל יחסה העויין של הייבסקציה. רק הודות למאמציו של הפרופ׳ דוד שור, היו מצליחים להתגבר על כל המכשולים. הרשיון לנשף הד״ר ת. הרצל ניתן בידי ל. קמניב, ששימש, כסגן יו״ר מועצת הקומיסרים העממיים של רוסיה, שכתב על גבי הבקשה של דוד שור: „אין אני מתנגד לארגון הנשף לפי תכנית זו״. הנשף התקיים באולם הגדול של הקונסרבטוריה במוסקבה, שהיה מלא מפה לפה. השתתפו בו גדולי השחקנים של התיאטרון האמנותי, השלישיה של שור, ועוד דברי פתיחה על הרצל הסופר השמיע הפרופ׳ ד. שור. היתה אווירה ציונית טהורה, גם הנוער ביקר בהמוניו. אבל ההכנסות הגדולות כיסו בקושי את ההוצאות ולקופה הציונית נכנס סכום פעוט. (יש להניח שגם סוכני הג.פ.או. כיבדו את הנשף בנוכחותם).

עם סגירתן של הוצאות הספרים היהודים, נשארו ספרים רבים ללא בעלי בית (כמו „התקופה״ ועוד) וכן השאירו אנשים פרטיים, שיצאו לחו״ל, את ספרייתיהם (כמו צבי קאנל ועוד). כל זה נאסף בחסות הלשכה למקום אחד. ועם הכרזת הנא״פ נפתחה ברחוב סוליאנקה חנות ספרים בשם „ליטרטורה״ („ספרות״) בהנהלת הד״ר שמואל אייזנשטאט (1886—1970). בחנות זו רוכזו ספרים על נושאים לאומיים, משרידי הוצאות הספרים שנסגרו ומספריות פרטיות שבעליהם היגרו לחו״ל. ההסכם בין הלשכה וד״ר ש. אייזנשטאט לא היה מוגדר כהלכה וזה גרם לאי־הבנה בין הצדדים. בחנות זו אפשר היה לרכוש ספרים אחדים שיצאו לאור בחו״ל. חלק מהספרים מספריתו של צ. קאנל הועבר לספריה הלאומית בירושלים, ע״י חברי הלשכה שעלו ארצה וקיבלו רשות לקחת אתם את ספריהם. עם עליתו לארץ של הד״ר ש. אייזנשטאט חוסלה חנות זו. יש לציין שע״י הלשכה אורגנה ועדה למען הספריה הלאומית בירושלים בראשותו של סולומון מאירוביץ (בישראל שלמה מוריאל), שטיפלה בריכוז ספרים למען הספריה. הודות לפעילות זו הגיעו ספרים מרובים לספריה הלאומית בירושלים. כמו־כן נרכש בשביל הספריה הלאומית, בתרומתו של מר יהושע הילינגמן, קומפלט מלא של העתון „פראבדה״ (שהיה נדיר גם בימים ההם) ונמסר לידי יהודה קופילוביץ (אלמוג), שביקר אז ברוסיה. הקומפלט היה שמור במשרדי „החלוץ״ וניזוק שם בשעת שריפה, ולא הגיע ארצה.

הלשכה עמדה בקשר מתמיד עם הארגונים הציוניים השונים שהתרכזו במוסקבה, לשם החלפת אינפורמציה ולפעולות משותפות כגון: עזרה לנאסרים, מו״מ עם ב״כ ה„ג׳וינט״, עזרה ל„החלוץ״, לעליה ועוד.

יחסים תקינים וקבועים היו עם אנשי „התאחדות״ (צעירי ציון), החלוץ העמלני (הבלתי ליגאלי), הנוער הציוני ובמידה מסויימת גם עם „החבר״. יחד

עם החלוץ העמלני ו„צעירי־ציון" הוקם משרד א"י (בלתי ליגאלי), שבראשו עמדו, מטעם הלשכה: מר סעדיה גולדברג ומטעם החלוץ ו„צעירי־ציון" — מר בנימין וסט. משרד זה עזר לעולים ארצה בכספים ובתעודות עליה. קבוצות ההכשרה של החלוץ העמלני היו מקבלות, לעתים קרובות, הקצבות וכמו־כן הנוער הציוני ו„החבר". העזרה הכספית לא היתה מספיקה ולא מעטות היו התלונות כלפי הלשכה. עם אנשי „צ.ס." והחלוץ הליגאלי היו הקשרים פחות הדוקים והסתפקו בחילופי אינפורמציה ופעולות משותפות למען אסירי ציון באמצעות פשקובה, שעמדה בראש „הצלב האדום הפוליטי".

בענייני „געגענוואַרטס־ארבייט" („עבודת־התווה") כמעט ולא טיפלה הלשכה. היחידי שעסק בה היה ס. גולדברג — חבר ועד הקהילה במוסקבה. מערי השדה היו פונים אליו בבקשת הדרכה ועצה לבעיות הזמן כגון: היש להסתיר מהשלטונות את חפצי הערך בבתי הכנסת — כתרים, גביעים ועוד שהוחרמו או לפי סקודת השלטון בכל בתי הכנסיות לשם עזרה לנפגעי הרעב? אבל הלשכה נמנעה מכל דיון בשאלות אלה. היתה בעיה אחת, שהלשכה גיבשה כלפיה עמדה עקרונית תקיפה. תזכירו של האגרונום א. בראגין הקורא להתישבות חקלאית להמוני היהודים, שנשארו בלי מקורות פרנסה בתנאי המדיניות הכלכלית הסובייטית, נתקבל באהדה רבה בחוגים רבים, שראו בהצעה זו דרך להצלה מהתנוונות ורעב. הלשכה נקטה בענין זה עמדה שלילית. לא היה ספק בכוונות הטובות של בעל ההצעה, אבל ברור היה שהרעיונות שהובעו בתזכיר הזה לא יתגשמו, ויגרמו אכזבה לתומכיה, ובעקיפין יסבו תשומת לבה של הציבוריות היהודית מהציונות. בפגישות הרבות במוסקבה, הובא תזכיר זה לדיון וברוח זו ניתנו הוראות למקומות. (התזכיר נמצא בארכיון הציוני בירושלים).

רעיון הפנייה לשלטונות ולבקש מהם להרשות פעולה ציונית מצומצמת ומוגבלת, לא ירד מעל הפרק. היו בין אנשי הלשכה שהאמינו, שאם יסבירו לשלטונות את מטרת הציונות, שאינה מתנגדת לקומוניזם ואינה קשורה עם האימפריאליזם ומטרתה היא להקים מרכז יהודי בא"י, ושבשביל זה נחוץ להקים משרדים לעליה ולהרשות פעולה ציונית מוגבלת, יש לקוות שיתקבל הרשיון הדרוש. אחד ממצדדי הפנייה, מר קנטור מפטרוגראד, שהשתתף בהכנת תזכיר זה, הציע לחוסיף, שיהודי רוסיה שיעלו לא"י, יהוו שם גורם חשוב להפצת התרבות הרוסית במזרח הקרוב. לאחר ויכוחים רבים וממושכים, אושר הנוסח האחרון.

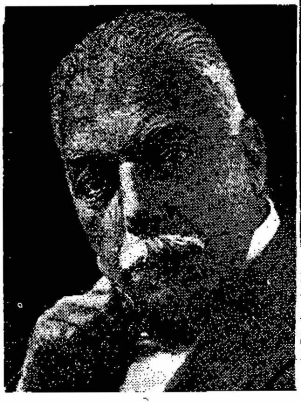
את התזכיר הזה צריך היה להגיש לשלטונות הפרופ' דוד שור. הפרופ' ד. שור מילא בציבוריות היהודית במוסקבה תפקיד חשוב. הוא נולד בסימפרופול (קרים) ב־1867. במוסקבה היה ידוע כמורה דגול לפסנתר והיה פעיל בחיים המוסיקליים (הקים את הטריו הידוע „שור"). כפרופסור בקונסרבטוריום במוסקבה מונה רק לאחר מהפכת פברואר 1917. היה קרוב לחוגים הציוניים, אבל לא היה פעיל. ביקר בא"י ב־1907. עם מהפכת אוקטובר הוזמן כמורה לפסנתר לילדי המנהיגים הסובייטיים, וסגולותיו האישיות התרומיות חיבבו אותו עליהם: בטוב לבו נענה לבקשת אנשים שבקשוהו להשתדל עבור קרוביהם שנאסרו ונשפטו על־ידי השלטונות. הדבר נודע לאנשי הקהילה היהודית ומפיהם

יצחק אשר אלישיב

ד"ר אריה ביחובסקי

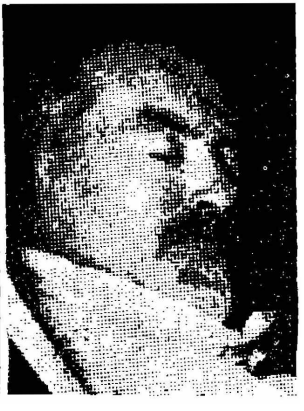
פרופ' צבי בלקובסקי

סעדיה גולדברג

יהושע אריה הורביץ

פרופ' שלמה פלדמן

יצחק רבינוביץ

МОСКОВСКІЙ РАЙОННЫЙ КОМИТЕТЪ СІОНИСТСКОЙ ОРГАНИЗАЦІИ

№

הועד הגלילי של
ההסתדרות הציונית
במוסקבה.

Москва, Новъ... 15го іюня 1921 г.

הלשכה הציונית של הגליל במוסקבה נותנת בזה
יפוי כח להמשלח הה' מנחם רישלין לעקטרינוסלב
ולסבסטופול את קופות הגליל בשני הסביבה
לשם יסוד הקופות (לשם התעמולה) ושמ
ועבודת קשר עם הלשכה. הלשכה מבקשת
[illegible] לה' רישלין במידה האפשרית, [illegible]
בעבודתו. עד מציאת בקופה לסכום הכסף
שנאסף פה ועם בקשה להודיענו על זה.
בשם ועד הלשכה הציונית
[illegible]

Адресъ для писемъ: Москва, Районный Комитетъ Сіонист. организаціи, Солянка 8 кв. 1 телеф. 5-49-54.
Для денегъ: Москва, Мясницкая ул. Юшковъ пер. кв. 59 Л. І. ЛЕВИТЕ.
Для телеграммъ: Москва, ГОЛИЛЬ.

אושר

הלשכה הציונית
[illegible]
המרכז הציוני רוסיה
[illegible]
(1921)

בזה הננו מאשרים את ידוי של הה' מנחם רישלין בתור
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
הלשכה. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
בשם הלשכה הציונית [illegible]

לעסקנים ציונים, שהחליטו לפנות לפרופ׳ שור בעת מצוקה. וכך הפך פרופ׳ שור לפה לעסקני הקהילה ולציוני מוסקבה. היחס המיוחד אליו של ל. קמינב, ששימש כסגנו של לנין בנשיאות מועצת הקומיסרים וכיו״ר הסובייט המוסקבאי וכן של סמידוביץ׳, מ״מ יו״ר הסובייט העליון וכן של כמה מראשי הג.פ.או. עזרו לפרופ שור בפניותיו השונות. ולא פעם עלה בידיו לקבל רשיונות והקלות לאסירי ציון, כגון החלפת מאסרם, או גירושם לעליה לא״י. גם הפעם נתבקש להגיש את התזכיר הזה בחתימתו האישית (בכדי לא לגלות לשלטונות את שמות הציונים הפעילים). כנראה שהתזכיר הזה לא הוגש.

במארס 1924 נאסרו חברי הלשכה ומרכזי ארגונים ציוניים אחרים והפעולות נפסקו. (יש להניח, שהתזכיר שהוגש לשלטונות, מטעם ציוני רוסיה ב־1925, היה מבוסס על התזכיר, שצריך היה להגיש פרופ׳ ד. שור).

לפני הכנת התזכיר הזה, הוכן אחר, בענין הרדיפות על הציונות ברוסיה ועל העליה לא״י והוגש ע״י ד״ר אריה ביחובסקי לקומיסר ההספקה בריוחנוב (ד״ר א. ביחובסקי היה רופאו הפרטי) ולשמידט הקומיסר לעניני עבודה. התזכיר נשאר ללא תשובה ויש להניח שקיבלוהו מתוך נימוס לבעל התזכיר.

תזכיר אחר הוגש בענין הרדיפות על השפה והתרבות העברית. חתמו עליו גדולי המדענים ברוסיה: הפרופסורים אולדנבורג ומר (חברי האקדמיה למדעים), הקומפוזיטור גנסין, מנהל הגימנסיה העברית בווילנא לשעבר פ. כהן, הפרופסור דוד שור, צבי בלקובסקי וד״ר אריה ביחובסקי. מוסדות השלטונות נתבקשו להפסיק את הרדיפות על השפה והתרבות העברית, להרשות להדפיס ספרים בעברית ולפתוח בתי־ספר בעברית. התזכיר הוגש בידי הפרופ׳ ד. שור ב־1923, לסגן נשיא הסובייט העליון פטר סמידוביץ׳, שהיה ידוע כאוהד התרבות העברית. הפניה היתה ללא תוצאות. גם אנשי „החלוץ״ עשו בשנים אלה מאמצים נמרצים לקבלת רשיון לפעולתם, הגישו כמה תזכירים ונועדו עם ראשי השלטון הסובייטי והכל ללא תוצאות.

התוצאות השליליות מכל הפניות האלה הוכיחו בעליל, שאין סיכויים לפעולה ציונית ברוסיה. אבל התקוה לא אפסה והפעולה היום־יומית נמשכה (פגישות, המצאת חומר אינפורמטיבי בצורת הביולטין, עזרה לארגונים ציוניים שונים, קשר עם המקומות וכו׳). מה שנתן סיפוק מה, אם כי גזל זמן רב.

מאסר ועידת „צעירי ציון״ בקיוב ב־1923 היה אות מבשר רעות, אבל מכיוון שמאסרים אלה היו בתחומי אוקראינה, קיוו שאפשר יהיה להמשיך את הפעולה הציונית ברוסיה הגדולה־הפדרטיבית. המאסר ב־13 במארס 1924 הפריך הנחה זו. באותו הלילה נאסרו כ־60 איש; חברי הלשכה המרכזית, מרכז „צעירי־ציון״, „צ.ס.״, הנוער הציוני ועוד. מהם שוחררו אלה שנאסרו במקרה, ונשארו במאסר 42 איש. מחברי הלשכה נכלאו צ. בלקובסקי, ס. גולדברג א. ביחובסקי (א. אלישיב לא נאסר). בחברים אחרים של הלשכה לא פגעו אנשי הג.פ.או., אם כי היו ידועים להם, ללא ספק, כי נהגו להשאיר אחדים, כדי לתפוס באמצעותם פעילים נוספים שאינם ידועים לשלטונות. מאסר זה הנחית מהלומה גדולה לציונות הרוסית. פעולות רבות הופסקו והיה צורך להקים מרכזים אחרים. הנאסרים נידונו לגירוש למקומות מרוחקים שברוסיה האסיאטית.

הודות לשתדלנות של הפרופ׳ ד. שור והגב׳ פשקובה מ„הצלב האדום הפוליטי״, הצליחו להחליף את הגירוש, לעליה לא״י.

בזמן המאסר נשארו כמה משפחות ללא אמצעי קיום והיה גם צורך לדאוג לנאסרים במקום כליאתם. חברי הלשכה שנשארו בחופש פעלו להשגת הכספים הדרושים ולמימון הנסיעה לא״י. נאספו כ־1,500 לירות שטרלינג. ציוני מוסקבה נענו בעין יפה והמציאו את הכספים הדרושים. ביוני 1924 יצאו הנאסרים לא״י.

לאחר המאסרים האלה עברה הנהלת הפעולה הציונית המצומצמת לוועד בלנינגראד, בראשותו של יהושע אריה גורביץ (באישור הוועידה שהתקיימה בסוף 1924). הפעולה במוסקבה נשארה בידי הוועד המקומי, שביזמתו של א. אלישיב, חבר הלשכה המרכזית, שנשאר במוסקבה, הפך והיה למעין ועד מרכזי שחבריו היו: המהנדסים שלמה פלדמן, יצחק רבינוביץ ויהודה רוסק. בשיתוף פעולה עם הוועד בלנינגראד טיפל הוועד המוסקבאי בעיקר בפעולה מדינית. הגיש תזכירים לשלטונות, נפגש עם גורמים ציבוריים בשאלות המדיניות שהזמן גרמן. לאחר מאסרם של י. רבינוביץ וי. רוסק (ב־1926) וש. פלדמן (ב־1927), נפסקה פעולתו של הוועד במוסקבה ועברה כולה לידי אנשי לנינגראד, שעבדו בתנאים קשים מאד. ב־1930 נאסרו אריה גורביץ ואחרים ומאז, נפסקה פעולה מאורגנת בקרב הציונים הכלליים ברוסיה הסובייטית.

שנות מחתרת אלה לא מצאו את ההד הראוי בהסתדרות הציונית העולמית, שלא דאגה לסיוע לעידוד ולעזרה במידת הצורך. (ציוני רוסיה שעלו לארץ, החל מ־1925 במספרים ניכרים, לא קיבלו כל עזרה מטעם ההנהלה הציונית בא״י ורבים מהם היו נתונים במצוקה חמרית). רבים שלא האמינו בנחיצות פעולה ציונית ברוסיה, הציעו להפסיקה כדי למנוע קרבנות מיותרים. ואילו ציוני רוסיה האמינו שפעולתם יעילה, מכה שרשים שיניבו פרי במשך הזמן.

מהראוי לציין, שבמשך השנים 1919—1928 עלו לא״י 28,818 יהודי רוסיה; חלוצים, בעלי־מלאכה, אנשי תעשיה ובעלי מקצועות חפשיים, שהביאו אתם רבבות רבות של לירות שטרלינג. בכסף זה ניטעו מאות דונמים של פרדסים, נבנו בתים בת״א (לב ת״א), בחיפה (הדר הכרמל) ובירושלים. הוקמו בתי־חרושת מהגדולים בארץ. ובכן לא לשוא היתה העבודה שנעשתה, לא לשוא נפלו הקרבנות. ובכך היה סיפוקם של אלה שעבדו, עמלו וטרחו בימים הקשים ההם.

ד״ר אלעזר זליקסון

השחר — אגודת סטודנטים יהודיים בריגה

לטביה העצמאית נוסדה לאחר מלחמת העולם הראשונה (בשנת 1918), ובשנת 1940 נכבשה על־ידי הרוסים ושנה לאחר מכן עטו עליה קלגסי גרמניה. לאחר מלחמת העולם השניה חזרה לטביה לחיק „אמא רוסיה", וכעת מהווה היא אחת מ־15 הרפובליקות של בריית־המועצות.

בשנת 1939 מנתה לטביה כ־1990700 נפש, ומהם כ־93500 יהודים, אשר מחציתם התגוררו בעיר הבירה ריגה.

זמן מועט בלבד לאחר היווסד המדינה נוסדה בריגה האוניברסיטה. לא יצאו ימים מועטים וצעירים יהודיים, בוגרי בתי־הספר התיכוניים, אצו רצו כדי להתקבל כסטודנטים באוניברסיטה. תחילה לא נתקלו היהודים בקשיים כלשהם בכניסתם לאוניברסיטה, אולם בגבור התנועות הלאומניות הקיצוניות על גוניהן השונים החלו הרשויות האוניברסיטאיות להקשות עליהם. והצעד הראשון לכך היתה בחינת הקונקורס בשפה הלטית. אמנם לא הוחלט על „נומרוס קלאוזוס", אולם עם חדירת הרוח הנאצית לתוך אירגוני הסטודנטים הלטים והגרמניים קבלה בשנת 1934 מועצת הסטודנטים הכללית שעל־יד האוניברסיטה את הצעתו של אירגון הסטודנטים הלטים הלאומני הקיצוני הידוע לשימצה „פרקונקרוסט" לפנות אל רשויות האוניברסיטה ולבקשן להנהיג „נומרוס קלאוזוס".

בשנות השלושים הגיע מספר הסטודנטים היהודיים באוניברסיטת לטביה ל־600—500, שהיוו כ־0,6% מכלל האוכלוסיה היהודית.

רוב רובם של הסטודנטים היהודיים (פרט לדתיים) היו מאורגנים באגודות שונות, ששיקפו את מיגוון הקשת של כל הדעות הפוליטיות שקנו להן שביתה בקרב האוכלוסיה היהודית דאז.

בקצה הימני של קשת רחבה זו עמדה הקורפורציה „וטוליה". עליה נמנו הסטודנטים „הימניים" (וזאת במידה ש„קיצוניות ימנית יהודית" אפשרית היתה באוירה הדימוקרטית ששררה באותה תקופה בלטביה ונוכח מצבם של היהודים כמיעוט במדינה). חברי קורפורציה זו נמנו על מפלגת „הנציונל־דימוקרטים", כלומר — היו בין תומכי ההתבוללות (הגרמנית או הרוסית). את הזרם הזה ייצגו בלטביה הפרופסור פאול מינץ ויעקב לנדוי (בשעתו מנהל המחלקה היהודית במשרד להשכלה). מכל מקום, בהופעתם הציבורית היו חברי הקורפורציה „וטוליה" פונים עורף לפעולה ציונית בכל צורה שהיא.

על עקרונות זהים לקורפורציה הכללית הונת יסודה של הקורפורציה של סטודנטיות יהודיות „ירדניה".

גם אגודת הסטודנטים „חשמוניה" התנהלה על יסוד קורפורציה והליכותיה. קורפורציה זו נוסדה בהשפעת ביקורו של זאב ז׳בוטינסקי בריגה (בשנת 1923) ועליה נמנו חברי התנועה הרביזיוניסטית.

תצלום חברי „השחר" עם בקורו של זלמן שזר ב־1929

שורה ראשונה (יושבים מימין לשמאל):
וואין; ברוך בג; משה אפטר; יוסף שור; ברוך הרצבך.

שורה שניה (יושבים מימין לשמאל):
זיגו מיכלסון (זבולון מיכאלי); אלכסנדר רשל; שניאור לוונברג; מינה לזרסון; פרופ. מקס־מתתיהו לזרסון; זלמן רובשוב (שזר); יהודית מאירסון (מאור); יצחק מאירסון (מאור); ד"ר אטיה מירלין־מיכלסון; ד"ר יעקב הלמן.

שורה שלישית (עומדים מימין לשמאל):
ד"ר וולף מירלין; מניה זבריביץ; אסתר שיניס; נחום סמורגונסקי; מרים שנקמן (שנאן); ברין; אטיה גמוש (אסתר גיל); הירש וקסלר; אנה ברזין; בוריס־בר ארנס; אלעזר זליקסון; עמנואל מנדלשטם; נפתלי יואל.

שורה רביעית (עומדים מימין לשמאל):
אבא וסרמן; סוניה שיף; יפה; (לא ידוע); קילוב; נויברג; רודי בורשטיין; עמנואל גליקמן (גיל); זלמה יעקובסון (שולמית מינקוב); יעקב מיטל; יהושע חיימוביץ (בר־חיא); ישראל מהריק; אברהם מוסין.

בקצה השמאלי הקיצוני של הקשת עמד ה־„אקאדעמישער פאריין" אשר אירגן בתוכו סטודנטים יהודים שהסתופפו בצלו של הדגל הקומוניסטי. בצדו הימני ייצגה אגודת הסטודנטים „צוקונפט" את התנועת הבונדאית.

בין „וטוליה", „ירדניה" ו־„חשמוניה" ובין ה־„אקאדעמישער פאריין" ו־„צוקונפט" עמדה הקורפורציה „החבר". אמת ונכון: לא היה זה „החבר" הידוע מכבר הימים ברוסיה, אלא שחברי הקורפורציה הזאת הזדהו עם הקונצפציה הפוליטית של הציונים הכלליים על גוניה השונים.

בשנת 1924 הוקמה אגודת סטודנטים יהודיים חדשה בשם „הניצוץ". האגודה אמרה לארגן בתוכה את הסטודנטים שהשתייכו לפי השקפותיהם הפוליטיות לזרמיהם השונים של הציונים־הסוציאליסטים, אולם כעבור שנתיים הפסיקה את פעולתה.

בשנת 1926 חל פילוג בשורות „החבר". תשעה מחבריו יצאו מן האגודה משום שלא נאותו לקבל על עצמם את מרותו של הרוב שלפי החלטתו עמדה האגודה להיות מושתתת על הליכות הקורפורציה עם כל הכרוך בדבר. יחד עם שרידי „הניצוץ" הקימו הפורשים אגודת סטודנטים חדשה בשם „השחר" (ציוניסטישער־סאציאליסטישער סטודענטן פארבאנד „השחר"). חברי „השחר" הראשונים גמרו אומר לא להזדהות עם שום מפלגה, אם כי, למעשה, השתייכו רובם חבריו למפלגות „צעירי־ציון" ו„צ.ס.".

יחסי החברות ששררו בין חברי „השחר" ומידת הסובלנות שגילו חברי מסלגה אחת כלפי חבריהם שבמפלגה השניה תרמו להתקרבות שתי המפלגות, ולבסוף היווה „השחר", הלכה למעשה, גשר רעיוני ואירגוני לאיחודן (בשנת 1931).

בראשית דרכה הציבה לעצמה האגודה החדשה את המטרות העיקריות הבאות: —

א. לרכז ולארגן את הסטודנטים היהודיים בלטביה אשר ארץ־ישראל העובדת היא חזונם.

ב. לדאוג לחינוך ציוני־סוציאליסטי בקרב הציבור האקדמאי.

ג. להשתתף כמסגרת התנועה הפועלית בפעולות ההסתדרות הציונית הכללית.

יש להניח, שהקמת האגודה החדשה היתה דבר בעתו וסיפקה את ציפיותיהם של מספר לא מבוטל של סטודנטים יהודיים, באשר תוך שנים מועטות הגיע מספר חבריה ל־70 בקירוב. לא זו אף זו: השפעתה בקרב הסטודנטים בכלל והסטודנטים היהודיים בפרט הלכה וגדלה.

„השחר" בלט בפעולותיו בשדה התרבות והחינוך האידיאולוגי. משעלה בידה של האגודה לשכור מועדון משלה (ברח' גרטרודס) נערכו ויכוחים פומביים ונפתחו קורסים וסמינרים ללימוד השפה העברית, לתולדות הציונות, לידיעת הארץ וכיו"ב.

בכל ליל שבת ובכל הזדמנות נאה אחרת נערכו אספות כלליות, בהן ניהלו חברי „השחר" ויכוחים נוקבים, אם על נושאים ציוניים ואם על נושאים שיסודם בצורכי השעה.

במיפגשים השבועיים הוזמנו להשתתף ולהרצות עסקנים ופוליטיקאים מקומיים. ביניהם: פרופ' מ. לזרסון, פרופ' ב. זיו, ד"ר נדל, ד"ר י. הלמן, מנדל בובה, י. מאירסון (כעת מאור), ש. גורפינקל ועוד.
בזרועות פתוחות ובחמימות מיוחדת נתקבלו האורחים מן הארץ בביקוריהם בלטביה, היו אלה ממנהיגיו הרוחניים של הישוב הארץ־ישראלי דאז, כמו: חיים ארלוזורוב, ח. נ. ביאליק, דוד בן־גוריון, זלמן רובשוב (שזר), המשורר נתן ביסטריצקי, ברוך צוקרמן ואחרים.

יש לציין שבעת ביקורו בריגה (בשנת 1929) נתקבל זלמן רובשוב (שזר), כ„פיליסטר" באגודת „השחר".

המיפגשים השבועיים והופעות האורחים תרמו תרומה נכבדה לחינוכם הציוני של חברי „השחר". ראיה חותכת להצלחתו השמש העובדה, שבמרוצת הזמן עלו ארצה 20 מחבריה. שלושה מהם הצליחו לחמוק מ„גן העדן" הסובייטי ולהגיע ארצה בשנים האחרונות ממש.

עם זאת לא זנחו חברי „השחר" את פעולתה היום־יומית של התנועה הציונית בלטביה והשתתפו בפועל, אם בעבודתה השוטפת ואם במבצעיה השונים.

בדביקות נרתמו כל חברי „השחר" לכל פעולה שעשויה היתה לקדם ולממש את מטרות האגודה, כשהפצת הרעיון הציוני בקרב האוכלוסיה היהודית בלטביה משמשת מאז ומתמיד נר לרגליהם.

במיוחד יש להעלות על נס את עבודתו הפוריה והמוצלחת של „השחר" בסניף הריגאי של „הליגה למען ארץ ישראל העובדת".

חברי „השחר" היו בין פעילי הסניף ומפעיליו, ושניים מהם (לוונברג ו־רשל) אף נשלחו כצירים לועידת הליגה שהתקיימה בשעתו בברלין.

שדה פעולה אחר היוותה השתתפות חברי „השחר" ב„הקופה" (כך נקראה הקופה לעזרה הדדית של הסטודנטים היהודיים בלטביה). אמת ונכון הוא, שמתפקידה העיקרי היה להושיט עזרה לסטודנטים נזקקים, אולם אסיפותיה הכלליות, שנערכו מדי שנה בשנה, חרגו מהתחום הצר של מסירת דין וחשבון שנתי על פעולות הקופה ובחירת ועד חדש, ושימשו במרוצת הזמן במה רפרזנטטיבית לויכוחים והתנצחות פוליטיים, בהם לא טמנו חברי „השחר" את ידם בצלחת.

בשלותו הרעיונית של „השחר" וחשיבותו בקרב הסטודנטים בכלל ובקרב ציבור הסטודנטים היהודיים בפרט ניכרת היתה במיוחד בהופעותיהם של חברי „השחר" במועצת הסטודנטים הכללית שעל־יד האוניברסיטה הלטבית.

במועצה נדונו ענינים כלליים של כלל הסטודנטים של האוניברסיטה. על אף הפיצול האירגוני של ציבור הסטודנטים היהודיים, היה עולה בידם להעביר למועצה שלושה־ארבעה צירים. על השפעתו של „השחר" בקרב הסטודנטים היהודיים מעידה העובדה, שהצליח לרכז סביבו בנוסף לקולות חבריו מספר ניכר של סטודנטים אחרים, ואחד מחבריו נבחר בזה אחר זה לציר מועצת הסטודנטים (זיגו מיכלסון, אליהו אפרת, שניאור לוונברג). למעשה ייצג הציר מטעם „השחר" במועצה את החלק הפרוגרסיבי של הסטודנטים היהודיים וקיים מגעים הדוקים עם חברי המועצה שהשתייכו למפלגות הסוציאליסטיות הלטיות.

לנוכחותם של הצירים היהודיים ולהופעתם במועצה נודעה חשיבות חברתית־פוליטית כללית וניתן להן הד נרחב בעתונות המקומית, של המיעוטים וגם של הלטים.

שנים מועטות לאחר שהוקמה המדינה העצמאית (בשנת 1923) הדהימו את החברה התפרצויותיהן של קבוצות בודדות של סטודנטים־לטים, חברי הנועות לאומניות קיצוניות, נגד היהודים, ובפרט נגד הסטודנטים היהודיים. לא אחת סבלו הם מהתנפלויות אלימות בין כתלי האוניברסיטה. לזכותה של הדימוקרטיה הלטבית הצעירה ייאמר: התנקשויות אלו דוכאו מיד, אם כי האנטישמיות הלטנטית לא פסקה. בגבור הנאציזם בגרמניה התעוררה האנטישמיות ביתר שאת. תחילה הועלתה ההצעה על־ידי אחד הסטודנטים הפאשיסטיים במועצה להקים קתדרה לחקר אמצעי „הלחימה ביהודים, המוצעים את הדם הלטי". ואם כי הצעה זו נדחתה, לא תמה בכך הפרשה כולה. הגיעו הדברים לידי כך, שבשנת 1933 הציעו הסטודנטים הלטים, חברי ה„פרקונקרוסט" („צלב הקרס") במועצת הסטודנטים לפנות לרשויות האוניברסיטה ולבקשן להנהיג באוניברסיטה „נומרוס קלאוזוס". בהצעה הוזכר ה„נומרוס קלאוזוס" לגבי כל המיעוטים, אבל לאמיתו של דבר התכוונו ליהודים בלבד. הצירים הלטים במועצה הוסיפו והציעו לאסור על הסטודנטים היהודים של הפקולטה לרפואה את הכניסה לאולם האנטומיה, פן יחללו במגעם את גופות הנוצרים. כתם בל־יימחה רובץ על הסטודנטים הלטים, שברוב מכריע של קולותיהם ובתמיכתם הגלויה של הרוסים ובתמיכתם הסמויה של הגרמנים נתקבלו הצעותיהם של הפאשיסטים הלטים.

אם כי להלכה עד להתפרקותה של לטביה הדמוקרטית לא הוכרז רשמית על הפעלת „נומרוס קלאוזוס", הרי למעשה בוצעה הגזירה ולו לגבי הפקולטה לרפואה בלבד, ומספר היהודים בפקולטה הנ"ל פחת מ־140 (1920/25) ל־31 (1935/36).

בקומה זקופה ובעוז רוח ניסו הצירים היהודים במועצה להעביר את רוע הגזירה, אבל ידם היתה על התחתונה. במיוחד הצטיין אז בהופעותיו במועצה נציגו של „השחר" שניאור לוינברג (כעת נציג הסוכנות היהודית באנגליה), הוא צעק חמס ובריש גלי הוקיע את העוול שנגרם ליהודים. באחד מנאומיו חוצבי להבות ניבא את סופה המר של לטביה העצמאית.

בשנת 1934 הקיץ הקץ על לטביה הדימוקרטית. בעזרת אנשי המישמר הפוליטי והגדודים „איזסרגיס" בוצעה ב־15.5.1934 ההפיכה הפאשיסטית, ובעקבותיה הונהגה דיקטטורה שבראשה הועמד מנהיג אגוד האיכרים קרלים אולמניס. עם ההפיכה הזאת נסתם הגולל על עבודתו הגלויה של „השחר". תחילה ירד „השחר" למחתרת, וכל עבודתו הצטמצמה למיפגשי חברים בודדים ובחשאי, אבל, לא יצאו ימים רבים ולחברי „השחר" ניתנה ההזדמנות לחזור לעבודתם הציונית בתשתלבותם בהסתדרות הנוער העובד „העולים", שלא נמנע ממנה לפעול למען הכשרת יהודים לעלייה לארץ ישראל. חברי „השחר" פעלו גם ב„עובד" — אירגון בעלי מלאכה להכשרת העלייה ארצה.

בשנת 1940 נכבשה לטביה על־ידי הצבא הרוסי, והקיץ הקץ על הפעולה הציונית הליגלית.

עשרים חברי „השחר", שהספיקו לעלות ארצה, השתלבו יפה בחיי הארץ ותרמו ממרצם ומכישרונותיהם לפיתוח המדינה ולביסוסה. במסירות

ובהתמדה מלאו את תפקידם במקצועותיהם השונים כגון: פקידות בכירה, הוראה, חינוך, רפואה, עריכת־דין ועוד. אחד מהם (ברוך בג) יזם והקים את המכון לתרבות הגוף ע"ש וינגיט. אחר (עמנואל גיל) עמד משך שנים רבות בראש פעולותיו הספורטיביות של „הפועל". שלישי (אלעזר זליקסון) מכהן כעת כשופט ראשי של בתי־משפט השלום במחוז תל־אביב.

הקשר החברי והידידותי שבין חברי „השחר" לא נותק ואלה החיים בארץ ממשיכים לקיים פגישות רעים, ובמיפגשים אלה נערכים ויכוחים וחילופי דעות בעניני דיומא. מקווים הם שיזכו לחוג בצוותא (בשנת 1976) את יובל החמישים ליסוד „השחר".

הלכו לעולמם ארבעה חברים: נחמיה רזניק, זיגו מיכלסון (זבולון מיכאלי, מנהל בית הספר היסודי ע"ש ביאליק בחולון), ד"ר ישראל מהריק ויהושע חיימוביץ (בר־חיא), יהי זכרם בריך.

י. בן-פורת

ישיבת לובביץ בימי המהפכה

מהפכת פברואר הגיעה ללובביץ באיחור־מה. ה„פריסטאוו" מלובביץ היה אדם ליברלי וקיבל את ההפכה ללא היסוסים ואפילו נהפך לפעיל במהפכה. את נאומיו נשא בכנסיה שליד חצר ישיבת לובביץ. אנו, אברכי הישיבה הלכנו לשמוע את נאומיו בכנסיה. את השפה הרוסית לא ידענו אלא מעט. ואף־על־פי־כן חשנו שקרה משהו חדש וגורלי. ראינו שהכל מסביב שמחים וצוהלים. שמענו שהנואם מרבה לדבר על חופש. היה לנו מושג די מעורפל על חופש זה ועל המקום המיועד לנו בעולם החפשי. בפעם הראשונה התחלנו לחשוב על עצמנו: מדוע קרועים ובלויים אנו ורגש של נחיתות בלבנו? מדוע מאכילים אותנו בלחם שחור כפחם, כבד וטיפות מים דולפות ממנו וכולנו סובלים מכאבי בטן? מדוע היהודי הפליט מליטא, שאצלו אנו סועדים בשבת תמורת מחיר הגון, לא נותן לנו בשר אלא חתיכה קטנה של רגל קרושה ובתשובה למחאותינו הוא אומר: „אם אין זה בשר — תאכלו אחרי זה חלב". מדוע נותנים לנו שנה רצופה רק צלחת שעועית לארוחת צהריים ואף פעם לא גריסים, וכדי לקבל מרק עלוב זה צריכים אנו לרוץ שני קילומטרים לצריף הרעוע שמאחורי העיירה? ובצריף מונחים על כלונסאות התקועות באדמה שולחנות קרשים לא מהוקצעים. בימי חורף, עד שהיינו מגיעים לצריף כבר היה המרק קפוא*.

כשחזרנו מן הכנסיה פגשו אותנו המשגיחים בנזיפה: נו, מה? התפללתם שם? באותו יום קראו לפנינו מכתב מהרבי שהיה אז ברוסטוב; הוא תומך במהפכה; המהפכה תביא ישועות ונחמות ליהודים וכל אחד חייב לעזור לממשלה המהפכנית כפי יכלתו. ויש להתכונן לכנס היהודי שייפתח בקרוב. מימי הכנסת הגדולה לא היה כנס כזה לעם ישראל.

עד כה היינו מחכים בסבלנות עד שיתנו לנו כותנות, מכנסים ולעתים נדירות מעיל. בשנתיים האחרונות לא קבלנו כלום. באותו יום כתבנו בקשות למנהלת הישיבה; דרשנו לבנים, חליפות ונעלים, כי אנו לובשים סחבות.

המנהל אמר לפנקסאי: „המהפכה השפיעה על הבחורים והם אינם מבקשים אלא תובעים בחוצפה. ומה יהיה הלאה"? מקובל היה, שאור ליום ששי היינו לומדים כל הלילה, גמרא, פוסקים וחסידות. למדנו בניגון עצוב, בעת לימודינו היה עולה זמזום כמו מתוך כוורת־ענק. פתאום מכה בחור על השולחן: „חס"! ושר בניגון שובה לב פזמון מתיקון־חצות: „אכן, אתה, אל מסתתר!" והבחורים שרים אחריו. לאחר שעה קלה מתעורר בחור שני, מכה על השולחן ופותח בזמר: „ידידי, רועי, מקימי ממרמס אנשי לצון, הגד נא לי אתה, על מי נטשת מעט הצאן". אחריו בא הזמר: „אלו לאלו מדברים, אשרי מי שלא חטא ומי שחטא ישוב ונמחל לו". ולפני עלות השחר היו שרים בהשתפכות הנפש: „ברון יחד כוכבי בוקר ויריעו כל

---

* בתנאים אלה חיו רק הנערים שלמדו בשבע הכיתות המכינות עם ראשי ישיבה. הבחורים המבוגרים, שלמדו באולם (ביידיש „זאל") באופן עצמאי, חיו בתנאים טובים ביחס. הם ניזונו במסעדה שהיתה בחצר הישיבה, שלוש ארוחות ביום עם תוספת סובה ההלבשה וההנעלה היו גם כן מניחים את הדעת.

בני אלקים". למודים אלו היו מעין רשות ולא חובה והמשגיחים לא היו נוכחים. למדו באולם גדול והתקרה נשענה על עמודים. האירה מנורת נפט גדולה והפיצה את אורה המסנור על כל פינות האולם. אור ליום ששי, לאחר המהפכה בלינו את הלילה, כרגיל, אך הפעם אנו, הצעירים, בני 15—16, השגחנו שאצל המבוגרים מתרחש משהו החורג מן השיגרה. הם לא לומדים ומתלחשים בכעס עצור. פתאום קפץ בחור והכה במקל על המנורה. המנורה נפלה והנפט נשפך על הרצפה. אצו בחורים לכבות את האש, אבל "המנהיגים" לא הניחו לכבות: במנורה מעט נפט ואין סכנה. ופתאום קופץ בחור בצעקה: "הבוא עליהם שריפה עם הנדיבות שלהם"!

בינתיים קשר אחד הנערים משפחת אדומה למקל ועשרות אברכים הלכו אחריו בסך צעקו: "הלאה השעועית, יחיו הגריסים"! הם צעדו מסביב למדורה עד שכבתה. לא נמצא אף אחד שילשין על המשתתפים בהפגנה. ולא דברו על כך. אבל את אפיית הלחם מסרו לאופה אחר והופיע מרק־גריסים...

בחור זה ברח ב־1920 מן הישיבה, שעברה בינתיים לקרמנצ'וג, והלך ברגל לז'מרינקה, להתנדב לצבא האדום. בדרך ירו בו אנשי כנופית גריגוריב. אבל הוא הצליח להתחמק. הגיע לז'מרינקה, נתקבל שם כסניטר בבית חולים צבאי. לאחר סיום המלחמה הוא נשלח ל"רבפק" (מכינה להשכלה גבוהה). כעבור שנתיים קיבל תעודת בגרות ונתקבל כסטודנט במכון לתעשיה במוסקבה. לאחר שסיים את המכון נתמנה כראש הקומבינט־ילדה במורמנסק. בשנת 1937 הוצא להורג כטרוצקיסט.

אהובה שוחט

עיירתי מיקולינץ*

יפה היתה עיירתי מיקולינץ. הסבע האציל עליה מהודו. היא היתה מוקפת יערות, חורשות וגני פרי. באביב התפרח הלובן העדין בבוסתנים — ריחות עצי השיטה (אַקאַציה) ועצי בז היו ממלאים אוירה. בקיץ — שדות בשלים בשלל צבעים היו משתרעים למרחבים כמרבדים ססגוניים. החרמש והמגל של האיכר הבהיקו מרחוק בזוהר השמש, וגדישי קציר גבוהים פזורים מתנשאים על השדות. „דראַבינות" (עגלות־סולמות) היו עוברות בעיירה עמוסות קציר, והאיכרים טובעים למעלה בתוך הקש כשהמושכות בידיהם, ופלא היה בעיני איך הם יכולים להחזיק מעמד שם למעלה ואיך ביכולתם של הסוסים הדלים לסחוב את המשא הכבד הזה.

נעים היה להתהלך בקיץ בסמוך ליער בתוך הקמה הגבוהה והזהובה, ובה פרחים סגליות, כלניות אדומות וכו', פרסרים רועדים באויר, הרגולים מזמזמים באופן אינסטינקטיבי, ואיזה הד נעים היה מעורר צלצול פעמוני הבקר התחזר הביתה בדמדומי־ערב, אף קרקור הצפרדעים שהשתזר בתוך הגוף היה בו מן המשלים את ההרמונית. והאם אפשר לשכוח את ה־ niezapominajki (אל־תשכחני — בעברית)? פרחים תכולים־לבנים, קטנטנים כעיני ילד קטן טהור וזך, שצמחו על שפת הנחלים. היו אלה חויות סתומות המדברות באופן אילם לנשמה — חויות בלתי נשכחות שאין לפרשן ולדעת טבען!

בחורף — עוטה העיירה כולה לובן. צעדי אנוש נבלעים בתוך השלג הרך. בתיה הדלים והנמוכים כנאנחים תחת נטל השלג הכבד, והם נראים כה מסכנים, אבל, גדמה היה כאילו הסודר הלבן הזה רוצה היה לחמם את נבכיה המקוררים. עגלות חורף מצלצלות, ילדים משחקים בכדורי שלג. מקימים גולמי־שלג ותוך חדוה וצחוק מתפלשים בו. חויה היתה גם לנו, הנוער הבוגר, כשנזדמנה לנו עגלת־חורף עם סוסים, בפרט בליל ירח, ואפשר היה להפליג בצוותא למרחקים — הד עליצותנו נשמע למרחקים!

יפה היתה העיירה מכל צדדיה, בין שאני משקיפה עליה מן ההר של ה„גרפין" — מצד הארמון והיא כולה למרגלותי כמין פארק גדול — פאנוראמה של מבנים, מים, ירק, גני פרי למיניהם, ובין שאני באה אליה מן הקצה השני, מצד תחנת הרכבת המרוחקת כ־7 ק"מ ממנה, ונוסעת בכביש ישר, שמשני צדדיו יערות־עד מלאי מסתורין עד בואך לבית השומר שעמד בקצה היערות, ומכאן מתקרבים ויורדים לעיירה ששכנה בבקעה.

בראשונה נתקלות העינים בשני בתי קברות בצדי הכביש: — היהודי מימין והאוקראיני משמאל. כאן שוכנים שני הגזעים זה מול זה בשקט ובשלוה — כעין סתירה לחברה. בית־הקברות היהודי דל בירק, מעורטל והמצבות מזדקרות לעין.

---

* עיירה בגאַליציה המזרחית (בפולנית — Mikulince). העיירה נוסדה בסוף המאה ה־16. בשנת 1595 נתן לה המלך זיגמונט ה־3 פריבילגיה של עיר, ולשם פיתוחה שחרר את המשתקעים בה ממסים במשך עשר שנים, וקבע את יום השני בשבוע ליום־שוק. בשנת 1674 נכבש המקום על־ידי התורכים. במשך הדורות עבר המקום לבעלים שונים. באמצע המאה ה־18 נרכש על־ידי לודוויקה לבית פוטוצקי. היא בנתה את הארמון, והשיגה ב־1758 מידי המלך אוגוסט ה־3 את אישורן של זכויות העיירה שאבדו בזמן המלחמה עם התורכים. בשנת 1820 בנה הגראף קונופקי — שלידיו עבר המקום — בתי מרחצאות ליד מעיינות הגפרית שליד העיירה והמקום נתכנה על שמו קונופקובה. המרחצאות משכו מתרחצים מכל פולניה. העיירה נהנתה מבחינה כלכלית מחנוּעת המתרחצים והפכה גם למקום בידור. כשניבנו מסילות הברזל ירד ערכו של המקום והוזנח.

גם כאן צמצם הטבע בדומה לצמצום בתוך הבתים. לעומת זאת בית־הקברות האוקראיני מלא עצים ושיחים והצלבים טובלים בשפע של ירק. למרגלותיו של בית־הקברות האוקראיני עמדה הווילה של קאפיטאן אוקראיני. היה זה בנין האבן הראשון בראשית הרחוב והבית המודרני והיפה ביותר בעיירה. הקאפיטאן היה מוסקאלופיל, השתייך למחתרת אוקראינית שפעלה לשחרור החבל מידי האוסטרים ונתמכה על־ידי הרוסים. ואמרו עליו שבנה מרתפים בביתו לאסיפות חשאיות ולהצפנת מפות.

על כל העיירה השקיף ארמונו של הגראף. לארמון היתה גישה על ההר מצד הכביש הראשי וגישה גם מלמטה, מן הגשר שעל הנהר, במדרגות שהוליכו למעלה אל כיכר הארמון, מול המדרגות על הרכס היו שרידי מבצר עתיק, שנחרב בימי התורכים. הארמון היה בנוי בסגנון הבסבורגי ורחבה לפניו. עמד בתוך פארק גדול של עצים עבותים ועתיקים, שהשתרע לאורך המורד. בפארק, בגובהו של ההר, עמדה אנדרטה צבעונית „השילוש של המשפחה הקדושה", ועיני כל עובר ושב נתקלו בה. מול הכיכר כנסיה פולנית, בית קברות וגל אבנים גבוה שהעיד על קרבות שהתחוללו כאן לפנים. הארמון היה שייך לגראף רי, שכבר לא היה בחיים והגרפין היתה כבת 60. הגבירה היתה עוברת בעיירה במרכבה רתומה לארבעה או ששה סוסים, הרכב היה מצליף בשוטו צליפות חזקות לבשר ש„הגבירה עוברת". כל העיירה היתה להוטה לחזות בפניה ופניה — אמרו שיש לה זקן והספר היהודי רייך הולך יום יום לארמון לגלח אותה. זה לא הפריע לה לנהל רומאנים גם לעת זקנתה. בשדותיה הנרחבים עבדו איכרים מרודים. ספרו שהיתה מעניקה משדותיה שטחים למאהביה וגם לרופא יהודי אחד, גבר נאה. אבל לאיכריה לא העניקה כלום.

מן הארמון היו יוצאות לציד שיירות של אצילים המושים ברובים ובאקדחים, ועדת בלבים ערה ליותה אותם. הפמליה היתה גם עוברת את העיירה רכובה על סוסים או בכרכרות. כשהארמון רכש את ה„אוטומוביל" הראשון, אמרו בעיירה שבזבזנות זו עלולה להביא לפשיטת רגל.

הגשר שלמרגלות ההר שימש כניסה יחידה לעיירה מצד הארמון. הגשר היה נטוי על הנהר סרט — הנהר היפה והשקט שהקיף את העיירה כזרוע ענקית, כאילו בחיבה, הזדהה עם אנשי העיירה. שום דבר לא העיב את מימיו. לפעמים הופיעה עליו אוזה עם אפרוחיה על גבה, או נשמעו חבטות של הכובסת עם ה„פראלניק" (מחבט). ההד נשמע בסביבה השקטה, ועונה מרחוק. ב„תשליך" השליכו לשם היהודים את חטאותיהם. על שפת הנהר, לפני הגשר, צמחו עצים גבוהים ובסמוך ובמקביל להם היתה מדרכת אבן ארוכה כעין טיילת. למקום זה היה הנוער בורח מבתיו השוממים להתבדר קצת. מאוחה מדרכה יצא שביל למדרונים, שהיו מכוסים עצי אורן לאורך קילומטרים. שם היו פינות חמד ובשבתות בלטו מרחוק הצבעים הספגוניים של המטיילים. בפינות אלה התרקמו רומנים רבים.

בסביבת הטיילת היה בית־מבשל השכר, שהיה שייך לארמון. וממול, סמוך לגשר, עמד בית־המשפט. מצד זה השתפך הנהר והתרחב. כאן הוא היה עמוק יותר וקרו בו מקרי טביעה. פה היה גם גשר שני ומחתיו מפל מים אדיר ושוקק, שהפעיל את גלגלי טחנת הקמח הגדולה. הטחנה היתה שייכת לארמון ושימשה את איכרי הסביבה ויהודיה.

בנהר היינו מתרחצים. בנים לחוד ובנות לחוד. בגדי רחצה לא היו, אלא כותנות, לרוב אדומות. ואם נזדמן חו"ח גבר על שפת הנהר, היו הבנות מתכווצות בתוך המים בבהלה בצווחות „מ'גאהט" (הולכים). סביבה ציורית היתה גם הדרך לחוה שמעבר לכפר וולה מזובייצקה, הסמוך ביותר לעיירה. החווה היתה שייכת לארמון ובה עבדו שני יהודים: מנהל החווה והאקונום. סמוך לזה היה יער שהשתרע למרחקים. היו לי שעות יפות באותו יער. ניהלתי פה רומאן באמצעות פתקאות־כרטסת המכונה „פלירט", כי לא העזנו להביע את הרגשות במלים. כרטסת זו היתה דומה לחבילת קלפים, ובהם היו מודפסות אמרות שונות שבינו לבינה ולכל אמרה מספר, למשל: 1 — אני אוהב אותך; 2 — אני מתגעגע אליך; 3 — יש לך עינים יפות; 4 — איני יכול לעזוב אותך, וכו'.

הבית הראשון בעיירה אחרי הגשר, הוילה של הנוטריון, נבדל משאר בתי הרחוב ומוקף גינת פרחים. במבט מן הגשר נראה רחוב ארוך, שהגיע עד לכיכר השוק, שבסבורה של העיירה. הרחוב — שני טורים בתי אבן צמודים, שגגות־פח להם וביניהם עובר כביש ישר, התוצה גם את הכיכר ומתמשך לאורך כל העיירה ומתוצה לה עד לרכבת. ברחוב זה היו בתי־עסק אחדים ובקצהו — סמוך לכיכר — בית העיריה, בנין אבן שהתנוסס מעל לחנויות הצמודות. הכביש שימש כרחוב הראשי בעיירה. משני צידי הכביש היו מדרכות־אבן שנתמשכו לכל הכוונים ברחובות ובסמטאות, שהסתעפו מן הרחוב הראשי.

בפתח הכיכר הסתעפו שני רחובות: אחד ארוך, גדוש חנויות ובתי־עסק שונים, ובו בית־העם האוקראיני שקראו לו „צ'טלניה" והשני — שבנוסף לחנויות השונות היתה בו כיכר ובה ששה אטליזים יהודיים ותחנת מכבי־אש. רחוב זה הוביל לבתי התפילה, ולרחוב המקביל לכיכר, שבו גרה האליטה היהודית — רופאים ועורכי־דין.

גם בכיכר היו שני טורים של בתי־אבן צמודים עם גגות־פח, אבל במרחק רב זה מזה, על מנת לתת מקום לכיכר השוק שהיתה ברובה מרוצפת אבנים ופסל של מיקולאי הקדוש התנוסס במרכזה, ובאר ממולו. גם שני טורים אלה היו גדושים חנויות ובתי־עסק שונים ועם הרחובות הנ"ל היוו את המרכז המסחרי של העיירה. לאורך המדרכה שחצתה את הכיכר היו שתולים עצים קטנים והיא שימשה מרכז לטיולים, כעין פרומנאדה או „קורסו" של העיירה.

במקביל לכיכר היתה כיכר שניה, גדולה מן הראשונה, שקראו לה „לושניובר פלאץ", על שם הכפר לושניוב, שאיכריו עם עגלות התרכזו בה. גם כאן היו כמה בתי־עסק. ברחוב המתמשך מן הכיכר הראשית היו: בית הספר, בית מרקחת, הכנסיה האוקראינית, כמה חנויות מכולת וגם בית הורי.

מן הכיכר הראשית הסתעף רחוב ובו עמד לשכת המס (Steueramt) בית אבן גדול, וממולו היה בית הדואר — וילה יפה מוקפה גן גדול, ובית דו־קומתי שהיה בו לפנים בית־הספר של הבארון הירש. במקביל לרחוב שבו היה בית הורי היה רחוב קטן ובו הכנסיה האוקראינית. כלומר הכניסה הראשית אליה, ממולה היה בית הכומר, וכן בית־המשטרה. ומכאן יציאה ל„בלביישצינה", השכונה הקטנה שבה התרכזו רוב הנוצרים שבעיירה.

היהודים היוו את רוב האוכלוסיה בעיירה. הם גרו ברחובותיה העיקריים וגם בסימטאותיה. האוכלוסיה הנוצרית היתה זעומה והיתה מורכבת מאוקראינים ופולנים. במרכז העיירה, על־יד כיכר השוק, היתה רק חנות פולנית אחת (מכולת), ולקוחותיה היו פולנים בלבד. משפחה פולנית זו הסתייגה מן היהודים והאנטישמיות היתה מובעת בשתיקתם. כאמור התרכזו רובם של הנוצרים בשכונת „בלביישצינה". בתיהם היו בתי חמר קטנים מסויידים. הם היו בעלי משקים קטנים — גני ירק קטנים שהשתרעו עד לנהר. רובם היו עניים. האמידים ביניהם היו סוחרי חזירים אוקראינים שכונו „חזירניקים", כולם היו שמנים, וישבו לרוב בבתי־מרזח. חלק מן הנוצרים גרו גם בסימטאות צדדיות.

ב„בלביישצינה" נהגו הזקנים שבעיירה לטייל בשבת. פה היה אויר צח וגם נוף יפה, ומכאן יצאה דרך לכפר הסמוך קריבקי (Krzywki, כפולנית).

כ ל כ ל ה

העיירה התפרנסה בעיקר ממסחר עם הגויים שבכפרים הסמוכים. היא היתה משווקת את תוצרתם החקלאית לערים הסמוכות, ביחוד לטרנופול העיר הסמוכה, עיר המחוז. הסביבה היתה פוריה והניבה יבול רב. בכל הכפרים בסביבה גרו משפחות יהודיות בודדות.

יהודי העיירה היו סוחרים, חנוונים, בעלי מלאכה וכמה בעלי מקצועות חופשיים, ובתקופת האוסטרים — גם בנקאים. הסוחרים סחרו בבקר, טוסים, פשתן, תבואה, דבש, חמאה, עופות וביצים. היו בה מפעלי תעשיה אחדים: טחנת קמח גדולה, בית־

מבשל השיכר, כמה מגרסות, שהיו מופעלות ע"י סוסים מכוסי עינים, וגם מאפיית מצות לפסח.

במרכז המסחרי הנ"ל היו כמה מאפיות וכמה חנויות של בדים, מכולת, קמח גריסים, מאנופאקטורה וסידקית, עורות ונעלים, טבק, שתי חנויות של ברזל, אחת של כלי מטבח, אחת של מכונות, מחסן נפט, חנות של צבעים, שתי חנויות של מי־סודה וגם לוטריה (הימורים). כמו כן כמה בתי־מרזח ואכסניה אחת, שהיתה יחידה בעיירה ושימשה על פי רוב את האצולה הפולנית בעוברה. אכסניה זו, יחד עם בית מרזח אחד, שכנו בבית דורקומתי שקראו לו „די פאנסקי מוייר", „בנין הארמון" או „הסוקול", משום שהקומה העליונה שימשה את הארגון הפולני הפטריוטי „סוקול" (נשר בפולנית). סמוך לעיירה, לפני בית־הקברות היהודי היו גם מחסני עצים. בין הסוחרים ובעלי העסקים היו אמידים, כגון סוחרי הסוסים, הבקר, הפשתן, בעלי סחנות תגריסים, וכן גם חנונים אחדים ובעלי בתי מרזח.

השוק היה מקור הפרנסה העיקרי. ימי השוק היו בכל יום שני בשבוע, ביום זה היתה העיירה נעורה מדומייתה. בבוקר השכם התחילו החנועה והרעש: טרטור עגלות, נעירת סוסים, געיית בקר וצוחות אוזים ועופות היו ממלאים את הרחוב המוביל לשוק. השוק היה מתמלא תוצרת חקלאית. למסחר הסוסים והבקר היתה כיכר מיוחדת על שפת הנהר שנקראה „סאראגוביצה" — סדר נאה לגבי עיירה קטנה! האיכרות עם תוצרתן הקטנה, כגון תרנגולות, ירקות, מעט ביצים ומעט חמאה, היו מתיישבות בכיכר משני עברי הכביש והעגלות העמוסות תוצרת כבדה היו ממלאות את שתי הכיכרים. הקונים היו עקרות־בית לצרכי ביתן והסוחרים. הפשתן, התבואה והביצים היו מיוצאים לחוץ לארץ בכמויות גדולות. כתום יום השוק היו הגויים עטים על החנויות ועל בתי־המרזח. בתום השוק לא חסרו גם שיכורים — מי בעגלה ומי ברגל, מתקוטטים או מתחבקים באהבה, ושורכים בנדנוד פעמיהם הביתה. גם בכל יום ראשון היתה תנועה עירנית בעיירה. פעמוני הכנסיה היו מצלצלים ואיכרי הסביבה היו נוהרים אל הכנסיה האוקראינית ואל הכנסיה הפולנית, לבושים בגדי־חג, והגשים במטפחותיהן הססגוניות, היו מטיילים בעיירה, קונים בחנויות וסרים לבתי המרזח. אגב אורח, המסחר במטפחות ראש היה אז עסק טוב, כי נשי הגויים בעיר ובכפר וגם היהודיות בנות הדור הישן היו עוטפות את ראשיהן במטפחות ורק בשבתות ובחגים היו היהודיות חובשות פיאה נוכרית.

ימי שוק היו גם בעיירות הסמוכות: טרמבובלה, יאנוב, בוזנוב, קופיצ'ינץ, חורוסטקוב, לאשקוביץ ועוד. בכל עיירה היה השוק ביום אחר בשבוע. לעיירות אלו היו יוצאות שיירות של עגלות עמוסות סחורות שונות, ביחוד בדים וגם הדוכנים שלהם. הסוחרות — הנשים לקחו אז חלק ניכר בעסקים — היו יושבות על העגלות העמוסות. אף בימי חורף קשים לא התנזרו מן המבצע הזה. בימים כאלה היו מחזיקות בחיקן „פיירטוס", — סיר ברזל, ובו גחלים לוחשות על מנת להתחמם. עם חשכה היו חוזרות הביתה עייפות וטרודות ויש להניח שהפדיון באמתחתן לא היה גדול.

גבירים אדירים לא היו במיקולינץ. היו כמה אמידים, „קבצנים גדולים" וגם „קבצנים קטנים". מי שנתברך בחנות קטנה ובמספר ילדים לא קטן ויכול היה איכשהו לסתום את פיותיהם, נחשב כבר ל„קבצן קטן" — „א בעלבתישער יידי", המפרנס את משפחתו. לקטגוריה זו היו שייכים רוב אנשי העיירה. גם מי שסיפק היה בידו לחסוך קצת ממון חי בצמצום, שהרי תמיד היה צריך לחשוב על נדוניה בשביל הבת שהגיעה לפרקה, והבת ודאי גם לא היתה „בת יחידה", כי רוב המשפחות היו מטופלות במספר ילדים.

היחס של הגויים ליהודים היה תקין. אנטישמיות היתה, כמובן, אבל היא לא באה לידי ביטוי גלוי. אינני זוכרת התנגשויות של גויים ביהודים, ואני תוהה על חשבון מה לזקוף זאת, אם על חשבון הממשלה האוסטרית, שבראשה עמד הקיסר פראנץ יוזף, ששנא אנטישמיות והיה סוכך על היהודים, ואם על חשבון התלות הכלכלית ההדדית. זוכרת אני רק מקרה רצח אחד שאירע כבר בתקופה הפולנים. פעם באו שני איכרים מאיזה כפר נידח ולקחו שני יהודים — על מנת שיקנו דבש בכפרם. היהודים

לקחו אתם הרבה כסף לקניה וכשהתרחקו מן העיירה בחשכת הלילה שחטו האיכרים את שניהם ושדדו את כספם. אחד מת במקום ואילו השני לא נשחט לגמרי. זב־דם ובאפיסת כוחות הצליח להגיע איכשהו הביתה. כך נודע על האסון שזעזע את העיירה. אך הרוצחים לא נמצאו.

ראוי להזכיר שבדורות הקודמים היו היחסים בין הגויים לבין היהודים טובים יותר. למשל, על־יד חצרנו נשארו שרידי בנין, שהיה בו לפנים, לא בזמני, מועדון. קראו לו קרנגל ביידיש. אמי סיפרה לי, כי במועדון שהיה שייך לדוּדחה היו מתאספים האצולה הפולנית — הרוזן עצמו עם בני המשלית שלו — ו„האצולה" היהודית שבעיירה — ראש העיירה אלטר שאפל ועירה ויינשטוק העשיר, בעל־בית־החרושת לנחושת — לשם בילוי זמן בצוותא. לפרקים ערכו במועדון מסיבות ונשפים (באַלים) והרוזן בכבודו ובעצמו היה רוקד ומנשק את ידה של הדודה. ובתקופת הכיבוש הרוסי היה נכנס לביתנו ראש הפיננסים, פולני, גוי נשוא־פנים, כבן 50, לשחק שח עם אחי, אך הילדים שלו כבר היו אנטישמיים, ואחד מהם, אמרו, השתתף בפוגרום בלבוב.

בעלי־המלאכה היו ברובם יהודים ומספרם לא היה גדול. כמה חייטים לבגדי גברים ולבגדי נשים, כמה תופרות וכמה תופרות לבנים (שבאַצ'קס). בין אלה היו שהשתכרו יפה. היו 4 ספרים, פרווין, בית דפוס אחד, שני זגגים, שען אחד, פחח אחד, עושה צמר־גפן אחד, מסגר אחד, שני „קוטלארים" (עושי משרפות), שני נגרים, תפר אחד, „סטלמאך" (עושה עגלות) אחד, כמה עגלונים וסבלים. 4 סנדלרים, שני נפחים ומנקה ארובות היו נוצרים. נושא מכתבים היה גם הוא גוי פולני. רוב בעלי־המלאכה, כמו רוב התגונים הזעירים, התפרנסו איכשהו, ורק גם שחיו בדוחק. בודדים היו אמידים. באותה תקופה הביטו הלמדנים וגם סתם בעלי־בתים מגבוה על בעלי המלאכה. הם נחשבו לנחותי־דרגה וסבלו מהפליה. אולם גם ביניהם היו בעלי־מעמד מכובד, התחשבו בהם והיו מעורים בין „בעלי־הבתים" ובחיי העיירה. היו אי־אלה בעלי מקצועות חופשיים שהיוו את האליטה היהודית בעיירה: שני רופאים, שלושה עורכי־דין, משפטן ורוקח אחד. כמו כן היה גם מרפא—„פלדשר", שהיה גם ספר וגם סאניטאר, הוא העמיד כוסות־רוח, הריפוי הנפוץ אז לדלקת ריאות, הצמיד עלוקות, הקיז דם, עקר שיניים בלי אנסטזיה, דבר שגרם כאבים איומים. רופא שיניים לא היה בעיירה ולטיפול רציני או לסידור שיניים תותבות היו נאלצים לנסוע לטאַרנופול, כשם שבמקרה של מחלה מסוכנת היו מביאים משם רופא מומחה. גם הספר ריין היה מרפא. אבל לא היה כל־כך פופולארי כמו החובש לאנצט. היתה גם מילדת שקראו לה „די בובה", ומכיוון שלא היו אז התנאים ההיגייניים הדרושים קרו הרבה מקרים של הרעלת־דם.

בהווי העיירה היתה מושרשת עוד האמונה התפלה, שכל מחלה וכל תקלה מקורה ב„עין רעה". על כן היה בצד הרופא גם סוג אחר של „מרפאים". היו אלה נשים שידעו „אפשפרעכן", כלומר להעביר את המחלה על־ידי יריקות ולחישות סודיות. גם אמי ידעה קצת מ„אומנות" הלחישה לשימוש ביתי. כשחלתה היא או מישהו מבני הבית היתה לוחשת בסתר. פעם ביקשתי ממנה שתלמדני את לחישותיה, אולם היא אמרה שאסור לגלות את הסוד הזה. לשם פרופילאקטיקה, כדי למנוע את ה„עין רעה" נוהגים היו לעשות אצבע משולשת מאחורי גבה של אורחת חשודה שהיא עלולה לתת „עין רעה". סגולה כנגד מחלה מסוכנת של תינוקות, היתה להעבירם במכירה לרשות אחרת. היו נשים עניות שהיו מעוניינות בעיסקה שזיכתה אותן, הן בסכום כסף והן במצוה גדולה. במקרים כאלה היו מוסיפים על שמו המקורי של התינוק את השם חיים או חיה, ובשם זה נקראו כל ימי חייהם. גם שמי חיה נתווסף לי בצורה זו. הרבה נשים סבלו מחיסר חלב־אם, והיו נעזרות במיניקות נוצריות.

מצבה של האלישה היה טוב. היא הרוויחה יפה וגרה בדירות מרווחות ומרוהטות יפה. בתקופת האוסטרים שימשו יהודים גם בכהונות גבוהות. היו ראשי־עירייה יהודיים. מהם אני זוכרת את קורץ, יהודי חופשי היה. כמו כן אני זוכרת את השופט בילט,

את חינקס, שהיה המנהל של תחנת הרכבת מיקולינצה—סטרוסוב. הוא נפל במלחמת העולם הראשונה. בכמה מוסדות היתה גם פקידות נמוכה יהודית.

בתי־תפילה

קריית אלוהים שלנו היתה מרוחקת מן המרכז ובקירבת הנהר ובה: בית־הכנסת, בית המדרש והקלויז של חסידי הוסיאטין.

ב י ת ה כ נ ס ת היה בנין אבן גדול, גבוה וכיפה עגולה בראשו. בסגים היה מקושט באופן עשיר ואמנותי. בעלי הבתים הלא־אמידים, שבעצמם גרו בלא נוי ובצפיפות ידעו לתת תרומה נאה ל„מקדש מעט" שלהם. הם הביאו צייר מומחה שקישט את קירות בית־הכנסת בתמונות שמן גדולות ומרהיבות־עין על נושאים תנ"כיים. גם את התיקרה הגבוהה העגולה קישט בתמונות שתיארו את שנים־עשר השבטים. המלאכה הזאת עלתה בוודאי ממון רב, אך לקישוט בית־הכנסת לא חסכו. בבית־הכנסת התפללו חסידים וסתם בעלי־בתים ובעלי מלאכה. וכמו כן האינטליגנציה, בזמן החגים, כמובן. כחזן שימש יהודי, שבא מרוסיה, שהתחבב על המתפללים.

ב י ת ה מ ד ר ש היה ממול בית הכנסת. היה זה בנין פשוט ומוזנח למדי.

קצת מרוחק מבית המדרש, קרוב למרכז עמד הקלויז של חסידי הוסיאטין („הוסיאטינר קלויז"), שאף הוא היה בנין פשוט ומוזנח. בו התפללו רק חסידי הוסיאטין הקנאים, שמחלציהם לא יצאו לא אקדמאים ולא ספרדנטים (ואולי רק בודדים). גם בקלויז וגם בבית המדרש ישבו תמיד יהודים ולמדו תורה, שאת ניגונם המשתפך הייתי שומעת בכל פעם בעוברי באותו הרחוב.

בין אנשי הדור הישן לא היו עסקנים ציוניים ולא אנשי שם ובעלי השכלה. וכשם שלא היו בעיירה גבירים אדירים, כך גם לא היו בה למדנים מפורסמים, אם כי היו כמה למדנים גדולים בין הסוחרים והחנוונים. הרוב בעיירה היו חסידים. הם לא היו חלוקים ביניהם, כי אם בהשתייכות לרבי. היו שנסעו לרבי מהוסיאטין והיו שנסעו לרבי מצ'ורטקוב, לרבי מקופיצ'ינץ או לרבי מזלוצ'וב ולרביים אחרים. על מריבות ביניהם לא שמעתי. בפרוס החגים היו רבים יוצאים בעגלות בשירה ובזמרה אל הרביים שלהם.

יהודי מיקולינץ היו יהודים שקטים העובדים את בוראם באמונה. מי שידו לא היתה משגת היה נושא את צערו בסתר ומסתפק במועט. היו גם כמה „עניים נסתרים" (פֿאַרבאַרגענע אָרימעלייט"), שלמענם היו אוספים נדבות בסתר, לקראת פסח היו מחלקים „מעות חטין" לנצרכים.

אבי נמנה על חסידי הרבי מקופיצ'ינץ. אם כי לא היה בוזבז, הרי בשביל הרבי לא חס על כספו. הוא האמין בכוחו של הרבי. התייעץ אתו והתחשב בדעתו. היה נוסע אליו לפני כל קיבולת, או לאחר סיומה ומעניק לו פדיון יפה. גם ל„גמילות חסד" היתה ידו פתוחה, ולא אחת קרה שלא הוחזרה לו, אך הוא ידע לעבור על כך בשתיקה. בשבתות הביא לעתים „אורח" לסעודת שבת.

אחד בעיירתנו היה ידוע לשמצה והוא אברהם חיים „דער מוסר" והכל הביטו עליו בשאט נפש. הוא היה מוכר דגים בשוק מתוך גיגית מים.

מקרה יוצא דופן קרה בעיירה. שעשה אותה כמרקחה והוא: השמש באחד מבתי התפילה נתפס כשהוא מסתגר עם גויה בבית הכנסת. נדמה לי שהיה זה ביום שבת, וה„חדשה" עשתה כנפיים והדהימה את העיירה, כי השמש היה יהודי שקט ומטופל במשפחה. אחרי זה התהלך חפוי ראש, אך היהודים שהם רחמנים השאירוהו בכהונתו. ומקרה אחר, שאף הוא היה זר לאוירה היהודית שבעיירה: בתקופת הכיבוש הרוסי סידרה לה אלמנה, ממשפחה טובה ומטופלת בארבעה ילדים, בית וזנות בדירתה בת חדר אחד ומטבח. היא החזיקה בו בחורות נוצריות וגם בחורה יהודיה אחת, בת העיירה. הדבר היה למורת רוחה של כל העיירה ולתדהמתה. אולם אנשי העיירה העלימו עין מן ה„עסק", כי למשפחת הציק הרעב. אחרי המלחמה עזבו הבחורה ומשפחתה את העיירה.

כאמור, נשאו בעלי־הבתים בדומיה את סבלם, אך בכל זאת קננה שאיפה טמירה בתוכם לצאת מן המיצר וליצור חיים טובים יותר. אם לא לעצמם הרי לצאצאיהם. ואם כי אמצעיהם היו דלים, התחילו לשלוח את בניהם לגימנסיות, כי כל אחד רצה שיהיה לו דוקטור. גימנסיות לא היו בעיירתנו כי אם בערים הסמוכות טארנופול וטרמבובלה, והחזקת הבנים שם היתה כרוכה במאמץ גדול. בכל זאת, בתנאים קשים אלה, יצאו מתוך 200—250 המשפחות שבעיירה מספר ניכר של אקדמאים ואנשי השכלה, כארבעים במספר. ביניהם רופאים, עורכי־דין ואנשי כלכלה חשובים, למשל וזה וארהאפטיג, שנהיה בעל בית חרושת לנשק בווינה ונחשב למיליונר.

בעיירה היו שני רבנים ממשפחת באבאד המפורסמת בגאליציה בלמדניה וברבניה. אחד היה הרב הזקן — רבה של העיירה — ושמו השל באבאד. הוא גר מול העיירה. היה למדן גדול וחרד מאוד. כשהיה הולך ברחוב היו עיניו עצומות וממצמצות, שמא יתקל, חס־וחלילה, באשה ויראנה. הרב השני היה קרובו של הרב הזקן וגם שם משפחתו היה באבאד. קראו לו „דער טויסטר רב". הוא היה למדן גדול, אולם היה מקופח וחי בדחקות. בין שני הרבנים שררה מתיחות.

כמו כן היו בעיירה שלושה שוחטים: לייב, יענקיל וברייש. לפעמים אני חמהה על כך שהשוחטים היה להם מעמד מכובד, שהרי גם הם עסקו בעבודת כפיים — בשחיטת יצורים חיים בדעה צלולה ובלי נקיפת־מצפון. כל פעם שראיתי את השוחט חותך גרונו של העוף נחתך גם לבי.

היו גם חדרים וגם מלמדים. מן המלמדים זוכרת אני את יצחק משה הזקן, שהיה לו חדר גדול על יד בתי התפילה. הוא היה מלמד תינוקות של בית רבן, כשהייתי קטנה למדתי זמן מה ב„חדר" שלו. אחר כך לימד אותי בבית „בלפר", אך מכיוון שנדף מפיו ריח של בצל או שום לא רציתי ללמוד אצלו, ואז נתנו לי מלמד יהודי מסטרוסוב והוא לימדני עברי. אמי שקדה על חינוכי היהודי. היא הקפידה שבכל בוקר אומר „מודה אני" ולפני השינה „קריאת שמע". וכשידעתי „עברי" קנתה לי „בנצ'ריל", ספרון קטן לברכת המזון.

ברחוב בו היה הבית שלנו עמד בית־הספר הפולני היסודי — בנין גדול, מוארך, חד־קומתי, מוקף גינה וחצר גדולה. יפה היתה הכניסה אליו. עצי ערמונים האפילו עליה, ומתחתם עמדו שני ספסלי־אבן רחבים. על ספסלים אלה שיחקנו ב„צייכן", משחק באבנים קטנות שהיה נפוץ בין הילדים. היה גם נפוץ „אטל טל", משחק בחבל דק על הידים. בחצר בית הספר היה על עמוד גבוה פעמון שבכל בוקר היה מזעיק את התלמידים וצלצולו נשמע בכל העיירה. החדרים בבית הספר היו מרווחים. גם המשרד היה מסודר באופן תרבותי. המורות והמורים היו רובם יהודים. מנהל בית־הספר היה אוקראיני ואמרו עליו שהוא מוסקאלופיל. הוא היה שכן טוב, מברך בעוברו. בכל שנה ערב חג המולד היתה אמי שולחת לו דורון־משקאות.

שפת ההוראה בבית־הספר היתה פולנית, ונוסף עליה למדנו גם גרמנית וגם אוקראינית, וכמו כן לימודי דת. הבנות למדו גם מלאכות־יד שונות: סריגה וריקמה. ילדות בגיל 10—9 ידעו לסרוג ארנקים יפים ומצנפות ולרקום כרים ומפות. בבית־הספר לא הרגישו הפלייה מצד המורים הנוצרים. בין הילדים הנוצרים ובינינו היתה מחיצה נפשית ומחוץ לכותלי בית־הספר לא נהגנו להיפגש.

מול בית־הספר היתה הכניסה לכנסיה האוקראינית — כנסיה גבוהה בעלת כיפה עגולה ומוקפת חצר גדולה מכוסת דשא. מכיוון שעמדה בתחום היהודי היה צלצול פעמוניה נשמע בחזקה בכל העיירה, ביחוד בבתים הסמוכים לה. בחגים נערכו פרוצסיות־תהלוכות רבות־רושם עם הרבה דגלים ודיוקנאות של „קדושים", גם חתונותיהם של הגויים נערכו בה, וגם מתיהם הובאו אליה בשירה טרם קבורתם.

בליל חג־המולד לא יצאנו החוצה. אמי ידעה להכניס אוירת פחד בערב זה. היא היתה שמה בפריזדור חתיכת ברזל לסגולה והיתה אומרת „ישו עף עם השם המפורש" (דער יזוס פליהט מיטן שם המפורש) והיתה יורקת שלוש פעמים.

החוגגים הסתובבו בערבים עם פנסים והיו שרים: „אלהים גולד לנו" ולא העזתי להרים עיני ולהסתכל החוצה, — בקטנותי.

אמנם היינו בתחום יהודי, אך כשפעמוני הכנסיה היו מהדהדים מעל לראשינו, היה בצלצולם החוק משהו דספוטי, מאיים וגם מחריד... כאילו הזכיר לך פתאום מי סובך עליך ומי השולט כאן, ואז משהו ניתר קמעא בלב, וכעין עלבון טמיר נולד...

על יד כנסיה זו עמד בית מרקחת, בית אבן יפה מוקף גינה. בעל בית־המרקחת היה הרוקח כץ. בית־המרקחת היה מודרני ולא נפל מבתי־המרקחת אצלנו כיום. הן בריהוטו והן בסידורו. הוא העסיק גם רוקחים יהודים צעירים. באותו בית־מרקחת היתה גם דירת המגורים שלהם — בת ארבעה חדרים והרבה נוחיות. הריהוט היה עשיר ואלגנטי. בית־מרקחת זה היה היחידי בעיירה ושימש את כל העיירה וגם את הסביבה כולה. הרווחים היו טובים וכץ היה עשיר. פה היה עושר, רווחה וגם התבוללות. אשתו, למשל, היתה נוסעת במרכבה לטאַרנופול דווקא בשבת, לחרון אפם של בני העיירה שלא העיזו לפצות פה נגד ה„אפטייקר". המטבח היה טרף, המבשלת — נוצרית ואת התרנגולות טיגנו דווקא בחמאה. בבית זה היתה מתכנסת האליטה היהודית של העיירה: הרופאים, עורכי־הדין וגם שופטים וכמרים. הכומר מלאדיצ'ין היה אורח תדירי כבית זה. גם מן האצולה שב„ארמון" היו סרים אל ה„אפטייקר". היהודים שבחברה הזאת כבר היו מתבוללים, אבל זיקה יהודית עוד נשתמרה אצלם. ביום הכיפורים וגם בראש־השנה היו מבקרים בבית־הכנסת, גם את הילדים הינכו ברוח זו.

מקרים של שמד היו נדירים. לי זכורים רק שני מקרים: האחד של המורה היהודית, הגברת אטלס. היא לא היתה בת העיירה — באה מן החוץ והיתה מן המורות הבכירות, אך אישיות נוקשה, מתבוללת והסתייגה תמיד מן היהודים שבעיירה. היא היתה כבת חמישים, גרושה, ולה בן יחיד, סטודנט גם הוא לא היה מעורה בחברה היהודית. והנה, בתקופת השלטון הפולני התנצרה. ובכל יום ראשון היתה מוליכה קבוצת בנות נוצריות אל הכנסיה הפולנית. עובדה זו פגעה בנו והעלתה את חמתנו. אך מכיוון שכבר לפני כן נחשבה בעינינו כנכריה, לא הצטערנו עליה במיוחד. היו שאמרו, שאין על מה להצטער, כי „מה שרקוב יכול ליפול".

והיה עוד מקרה שמד. היה זה השמד של ניסן שד (הכינוי שד היה משותף לו ולבני משפחתו) ניסן זה היה כבן עשרים, ללא משלח יד. היה בן להורים עניים מאד. אביו היה תמיד לבוש בלויי סחבות. דלות איומה שררה בביתם. והנה התחילו מרננים שניסן מבקר לעתים קרובות בכפר לאדיצ'ין ואוכל ומתארח אצל גויה אחת. הסתבר שהוא עומד להתנצר. ואכן באחד החגים הנוצריים באו הגויים לחנוך צלב ענק, ולכבוד המאורע הזה הביאו אתם את ניסן שד ושמו אותו בראש התהלוכה עם הצלב. כשנודע הדבר לאמו פרצה לתוך התהלוכה בצווחות אימומות: „ניסן, לאן אתה הולך?!" „ניסן, רחם עלינו" („האב רחמנות"). אך הגויים דחפו אותה, והוא המשיך לצעוד דומם בראש מורד. הדבר היה על יד ביתנו. צווחותיה של אמו פלחו שמים ואת לבנו, אך התהלוכה התמשכה הלאה. כשהגיעה התהלוכה לשערי הכנסיה והפעמונים התחילו רועמים עבר אז רחש בינינו: „עכשיו הוא משתמד"! בזמן התהלוכה סגרנו את הדלתות ולא יצאנו החוצה, מחשש מהומות. העיירה היתה שרויה בעצבות. כעבור זמן אמרו, שניסן שד התחיל להתקרב לעיירה והוא משתדל להיפגש עם יהודים.

הרחוב שבו עמד ביתנו, היה מוקד לכל מיני אירועים: דרכי כשבא לעיירה וחסידים שנסעו בשיירה לרבי; תהלוכות של גויים ולוויות של יהודים וכן גבירות בכובעים שנסעו במרכבות למעיינות הרחצה כגון קארלסבאד, מאריענבאַד, פראגציסבאַד וגם התנועה הגדולה לשוק.

בתקופת האוסטרים היתה נשמעת כאן בלילות השתוללותם של הפלאַנרס־המסתגפים. כך כונו הבחורים שהסתגפו, על מנת להיפטר מן הגיוס הצבאי. הם היו ממעטים באכילה, מדירים שינה מעיניהם ועושים מעשי קונדס. הגיוס נחשב לפורענות ובכל מחיר השתדלו להיפטר ממנה.

רוב הדירות בעיירה, ביחוד במרכז המסחרי, כללו חנות, אחריה מטבח, על פי רוב חשוך במקצת, ואחריו חדר מגורים. גם משפחות מרובות ילדים התברכו בדירה כזאת. הריהוט גם כן היה דל ופשוט מאוד, מיטה אחת או שתיים, שולחן, ארון או שידה, וגם אלה לא היו לכל. בחדר האחד היו אוכלים, ישנים, מקבלים אורחים וגם לומדים.ואצל כמה בעלי מלאכה שימש אותו החדר גם לבית מלאכה. רבים היו משתמשים ב„שטריקבטל" כתוספת — מין מיטה מתקפלת מבד — או ב„באנקבטל" — ספסל עץ — שבתוכו היה מזרון קש, ושניתן היה להרחבה. ביום שימש כספסל על יד השולחן, ובלילה — כמיטה. אפילו לשניים. חדר שינה מחוץ לחדר האוכל נחשב ל„פאר".

חשמל לא היה עדיין בעיירה. את הבתים האירו מנורות נפט, ורחובותיה של העיירה היו מוארים בפנסי גאז (לקטרה). (ומי ידמה לפנס הגאז, הלקטרה של מיקילינץ? הפנס החשמלי נדלק בשקט ובצנעה, אך הלקטרה של מיקילינץ הוא אחר! עם צקלון קטן ביד היה בא ה„פוליציינץ", שמש העיירה, ובמין חשיבות מוריד את הפנס מן העמוד הגבוה, מנקה אותו ומדליקו. וכל הסביבה עוטה אור חי וירקרק והעיירה צוהלת).

התחבורה היתה בעגלות או בכרכרות. הנסיעה לעיר המחוז, לטאַרנופול, היתה נמשכת שעות והיתה כרוכה בנדנוד הגוף ובכאב עצמות. אמנם במרחק שבעה קילומטרים מן העיירה היתה תחנת רכבת, אולם בדרך כלל העדיפו האנשים את הנסיעה בעגלה, משום שהיתה זולה יותר.

בעיירה לא היתה עדיין אינסטלאציה של מים. מים שאבנו מן הבארות, כעשר במספרן, שהיו פזורות במקומות שונים בעיירה. שואביימים היו מביאים את המים הביתה, אבל לעתים קרובות היינו נאלצים לשאוב ולסחוב את המים בעצמנו. ויש שקרה שבאר הסמוכה היתה מקולקלת או קפואה בחורף, והיינו נאלצים לסחוב את המים מבאר רחוקה! אבל גם לכך היינו רגילים. הביוב היה גרוע, ולא בכל הבתים היו בתי־שימוש. היה בית־שימוש ציבורי, עשוי קרשים, ניצב על שפת הנהר, לא רחוק מבתי התפילה. אמבטיות לא היו בבתים רבים. בסביבת בתי התפילה עמד בית המרחץ ובו המקוה. משהו מסתורי אפף את הסבילה בו, כי חובת כל אשה דתית לטבול ולטהר את עצמה במקוה אחרי הוסת, לחיי אישות. לכן הלכו הנשים לשם בערבים, בהצנע ובפסתר, וכשנפגשו בסביבה היו מתעלמות אחת מן השניה, כאילו אינן הולכות לשם. בבית המרחץ שררה אפלולית. העששית היתה מפיצה אור קלוש והכל נראה כהה ועמום והדמויות כמו מעולם אחר. ובתוך הדממה מן המקוה, נשמע קולה של ה„טיקרין", האשה המשגיחה על הסבילה: כשר, כשר, כשר. כלומר, מאשרת שהסבילה נעשתה כתיקונה.

הגברים היו הולכים כל ערב שבת לבית המרחץ להתרחץ וגם להזיע ולטבול במקוה לכבוד שבת, והרבה מחלות והתקררויות קרו עקב רחיצה זו, ביהוד בחורף, כשיצאו משם מחוממים ומיוזעים.

המשחטה היתה על שפת הנהר, קרוב ל„טאַרגוביצה". גם כאן היו התנאים הסאניטאריים לקויים. הדם נשפך לתוך שקתות גדולות, ריח רע נדף, והזבובים — למכביר.

הדירה היתה מחוממת בתנור בישול מלבנים, שארובתו החמה פונה לחדר. על התנור היה לוח ברזל, עליו היו שופתים הקדרות. הוא היה מוסק בעצים או בפחמים, שהוכנסו בפתח שנסגר בדלת ברזל קטנה. העשן היה יוצא דרך הארובה שעברה את התקרה ונסתיימה מעל לגג. לא פעם היה נוקף הלב, ביחוד בשעת סערה, שמא יצאו גיצים מן הארובה והגג, העשוי רעפי עץ, יתלקח, ואכן היו שריפות בעיירה מסיבה זו. השריפה הגדולה", שבה עלתה פעם באש כמעט כל העיירה, התחוללה מגיצים. על שריפה זו, שהיתה לפנים, לא בזמני, סיפרו, שבזמן הדליקה התאכסן רבי בבית הגדול של הניה וינשטוק, דודתי, שעמד בכיכר, וכי בזכותו ניצל הבית וגם הבתים הסמוכים לו. אך בעלי הבתים הניצולים לא שמחו על כך, כי רוב העיירה שוקמה על ידי הממשלה האוסטרית והבתים החדשים שנבנו היו רובם בתי אבן עם גגות פח,

לעומת בתי החמר הישנים שנשארו מכוסים בגגות של רעפי עץ והיו מטרד ודאגה מחשש פגיעותם להתלקחות.

בכל בית היה גם תנור אפייה מחובר לתנור הבישול. התנור היה גדול כדי תכולת המאפה לכל השבוע, כי נשות העיירה לא היו קונות להם מן המוכן, כבימינו. כל בעלת־בית היתה אופה בעצמה בכל יום חמישי או ששי את לחמה לכל השבוע. קשה היתה מלאכת האפייה. כל אשה היתה לשה את עיסתה בכוחותיה היא, ולפעמים היתה נעזרת ב„גויה". כבדה היתה העיסה לכל השבוע, ובפרט בבתים מרובי ילדים. ומה לא אפתה אמי? — לחמים, חלות קלועות ארוכות ועגולות (תופינים, עוגות שמרים, פלצלאך של פרג, קיכלאך, קנישס עם תפוחי אדמה, או עם כוסמת או גריסין, בלינצ'ס ועוד). גם אטריות לא היו אז מוכנות, וכל בעלת בית היתה מכינה בעצמה כל מיני אטריות ופתיתים. גם בשר לקציצות היו מקצצים בסכין מיוחד שנקרא „האקמסר". בשבת היתה „שבת־גויה" מדליקה את תנור הבישול בעד פרוטה או חתיכת חלה. ואם קרה והגויה, משום־מה, לא באה — נשבתה השבת. על־פי־רוב היו מכינים „צ'ולנט" (חמין) לשבת. המגהץ התחמם בפחמים לוחשות.

אצל כל בני העיירה היו המיטות עמוסות כסתות וכרים. אלה לכל הפחות לא היו חסרים. נוצות היו בשפע, כי את העופות לא היו קונים „מוכן", שחוט ומרוט, כבימינו. היו קונים אותם חיים ולאחר השחיטה היו מורטים אותם בבית. אגב אורח, מריטת הנוצות היה עיסוק נפוץ בערבי החורף בין הנשים מן הדור הישן. כשהייתי קטנה מרטתי נוצות יחד עם אמי לאור העששית במטבח.

הנשים גם עסקו הרבה בסריגת פוזמקאות. לא היה להן בידור אחר וגם לא היתה להן דרישה אחרת. חוץ מ„צאינה וראינה" לא ידעו דבר, ואף זאת לא כולן. לאמי היה גם „מנורת המאור", והיא ידעה גם קצת פולנית וגרמנית... בנות הדור החדש לא התעסקו כבר במריטת נוצות. הן ביקרו בבית הספר, ידעו שפות וקראו ספרים, רקמו רקמות עדינות על לבנים, כלי מיטה ומפות, שהיו מכינות להתונות שלא מישמשו ובאו.

זאת היתה רמת החיים שהיינו רגילים בה. לא היו תלונות, כאילו כך צריך להיות. בבתים אלה נתחנכו וגדלו ילדים בריאים בגופם ובנפשם, ומהם יצאו בעלי השכלה יפים וגם יהודים טובים.

ה מ ל ח מ ה

את תחילת המלחמה אני זוכרת היטב, אם כי הייתי ילדה קטנה. היה יום סגריר, עננים אפורים התהלכו בשמים, ולעיירה הגיעה הידיעה שיורש העצר פרדיננד ורעיתו נרצחו על־ידי סרבים. מיד הובן שמלחמה עומדת לפרוץ ולבותינו נתמלאו אימה. לא עברו ימים מרובים וקול דפיקות חזקות על התוף הגדול של שמש העיריה נשמע ברחובות המכריז על גיוס לצבא. ידענו שהרוסים עומדים לפלוש, ומפחד הרוסים החלו רבים מן היהודים לברוח לפודהייץ, כי היו סבורים שעד לשם לא יגיעו הרוסים, אולם אחר כך המשיכו משם לווינה ונשארו בה בכל שנות המלחמה.

הפעולה המרשימה שנחרטה עמוק בזכרוני היתה פיצוץ טחנת הקמח הגדולה שבעיירה. זה היה בערב ופתאום שמענו קול נפץ אדיר שהרעיד את הלבבות, ובעקבותיו פרצו להבות אש ואודם כיסה את פני הרקיע של העיירה. אבי לא רצה בשום אופן לעזוב את הבית. אמי ואני ברחנו במאוחר, וצרורות קטנים בידינו, לכפר הסמוך קריווקי (Krzywki). חשבנו משם לברוח הלאה, אולם כשהגענו לגשר שלפני הכפר באה לקראתנו, מן הכביש הראשי פלוגת חיילים רוסיים. אחד שהלך בראש כיוון כלפינו את כידונו החד, שהיה תקוע ברובהו. וכשראה אותנו מתחלחלות ורועדות אמר: „ניה בויסיא, מי ואשי א ווי נאשי" (אל פחד, אנו שלכם ואתם שלנו). ושאל: „דאלקו דו וינה?" („הרחוק לווינה?"). אמי השיבה לו, שהדרך רחוקה, רחוקה, וצחקנו על בורותם. הגענו איכשהו לבית של גוי מכר, שם עבר עלינו הלילה וחזרנו הביתה. התנהגות החיילים הרוסיים הפיגה קצת את פחדנו.

הרוסים היו בעיירתנו שלוש שנים. איני זוכרת מעשי אלימות מצידם, הם רק לקחו

את התושבים לחפור חפירות ולגרף שלג, שהגיע, לפעמים, לגובה של מטר. הם חיו אתנו בשלום והתרגלנו אליהם. הבחורות למדו לדבר רוסית ולשיר שירים רוסיים, שאחדים מהם אני זוכרת עד היום. מורה רוסיה אף לימדה אותנו מלאכות־יד בבנין בית־הספר „בארון הירש". אולם המצב החומרי היה גרוע. המסחר שותק. ירידים לא היו. השדות לא עובדו כב־שנים רגילות. כיוון שאיכרים רבים גוייסו לצבא האוסטרי, וגם אלה שנשארו חששו שהצבא הרוסי יחרים את היבול. אמנם רעב לא היה, אבל מצרכי המזון לא היו בשפע. המסחר הצטמק לאיזו סחר־מכר עם האיכרות ועם החיילים הרוסיים. בייחוד פרח המסחר ב„מאחורקה", מין טאבאק פשוט, שהרוסים הרבו לעשן אותו. אגב אורח, לא היו אז סיגריות מוכנות מבתי־החרושת. המעשנים היו מגלגלים את הטאבאק בתוך נייר דקיק לסיגריות. האמידים והאינטלינגנטים היו משתמשים ב„הילדץ", כלומר שפופרות של נייר דק מוכנות, ובמקלון מסויים היו ממלאים את השפופרות בטאבאק. הלא־מעשנים והזקנים היו משתמשים להגברת העירנות בטאבאקה, מין אבקה חומה להרחה שהיתה גורמת להתעטשות.

דרך העיירה עברו אז גדודים רוסיים שהלכו לחזיתות. ביחוד לפשמישל ולסטריפה, אשר שם היה נטוש קרב ממושך, עקשני ואכזרי. הם היו עוברים פלוגות פלוגות ברגל, בתזמורת או בשירה. פניהם העצובים והחמורים הוציאו דמעות מעיני אמי. אחדים משיריהם אני זוכרת עד היום. היו עוברות בשירה גם להקות של קוזאקים רכובים על סוסים, עם כידונים ארוכים — כובע בצד ובלוריה בצד. נדמנו לעיירה גם צ'רקסים עם שכמיות שחורות ארוכות וכובעי פרווה שחורים וגבוהים עם המון כדורים על החזה. היו גם מעבירים לעתים קרובות תותחים מכל הסוגים.

בחצר הסמוכה לחצרנו היה מטבח צבאי, ממנו חילקו הרוסים אוכל גם לאוכלוסיה האזרחית הנוצרית, שעמדה בתור עם כליה לקבל מנות אוכל. אולם מחמת „טרף" לא נהנה שום יהודי ממטבח זה. היתה גם תזמורת צבאית בעיירה.

היו זמנים שהחזית היתה בקירבת העיירה. אז היינו שומעים את רעם התותחים, ובערב היינו שומעים צווחות ואנקות של החיילים שהלכו ל„שטורם", כלומר לקרב פנים אל פנים. בימים כאלה, מחשש שמא יחדרו כדורים לתוך הבתים, היו המשפחות שגרו בבתי חמר מתכנסות לבתים חזקים יותר, לבתי אבן וגם למרתפים. מן הכדורים ששרקו בימים אלה בתוך העיירה, נפלו לקרבן שני יהודים. בשמי העיירה הופיעו גם ראשוני המטוסים המפציצים.

בשנת 1917 החלו הרוסים לברוח. קווקים וצ'רקסים ברחו בדהרה רכובים על סוסים, ולעיירה נכנסו הגרמנים והיא עברה לידי האוקראינים. לאחר שניטש קרב חזק בין האוקראינים לבין הפולנים עברה מידם אל הפולנים. אחרי זה נפלה לידי ה„בוסה קומאנדה" („צבא היחפים") של הבולשביקים. הם נתכנו כך על שהיו לבושים ונעולים קרעים.

לא זכורה לי פעילות עוינת מיוחדת מצד הבולשביקים, כי לא היו אצלנו בורג'ויים וגם לא רכוש לביזה. פועלים מספר שיתפו פעולה אתם, לא כולם נטו לקומוניזם. פעיל במיוחד היה „פוציקל" החייט. את פעילותו אני מייחסת יותר לקנאה שהיתה לו ב„בעלי הבתים", מאשר לאידיאולוגיה הקומוניסטית. מצבו החומרי לא היה גרוע יותר ממצבם של „בעלי הבתים" הזעירים, ואולי היה יותר טוב. אבל הוא סבל מהספלייה בעיירה, בוודאי נצטברה מרירות אצלו ורצה להראות ל„בעלי הבתים" המתנפחים, שעכשיו הגיעה שעת השחרור ושעתו הוא. ואכן הבולשביקים תפסו וסחבו דווקא את „בעלי הבתים" והאינטלינגנציה לעבודות שחורות ובזויות.

לבסוף עברה העיירה שוב לפולנים והם נשארו בה עד למלחמת העולם השניה.

תקופת הפולנים

המצב הכלכלי של העיירה, שלא היתה עשירה גם קודם לכן, התדרדר לחלוטין בתקופת המלחמה. ביחוד סבלו אז קשה המשפחות שנתמכו על ידי קרוביהם שבאמריקה, בגלל ניתוק הקשרים אתם. (לאמריקה נסעו עניים, בלית ברירה, שקבלו כרטיס־נסיעה

(שיפסקארטע) מקרובים או ידידים או בחורות שבחורים העלו אותן. כי הנסיעה בימים ההם באניה היתה בחזקת סכנה ונמשכה כ־4 שבועות. היו מלוים את הקרובים לאמריקה בבכי מר, כאילו מלוים מת, כי על־פי־רוב לא התראו לעולם. לאמי היו שני אחים באמריקה. היו שולחים לה מתנות ובכל פעם כשבא מכתב מהם נפתח הפצע והיו בכיות. היא לא זכתה לראותם.

נוסף לכך בוטלה הוואלוטה (הכסף) האוסטרית. בעלי הבנקים, גבירים וסוחרים, כעשירים וכעגיים, הפסידו את כספם. משעברה העיירה אל הפולנים השתנה המצב לאיטו. נתמוזל מזלה של העיירה ופרעות לא נערכו בה, כמו בלבוב ובמקומות אחרים. לעיירה הגיעה סלוגה של „אנדקים", אבל הם רק גזזו זקנם ופיאותיהם של אי־אלה יהודים ושפכו את חיצי לעגם עלינו, דבר שלא ידענו בשנים קודמות. אווירה אנטישמית היתה מרחפת, אבל עם זאת החלה נורמאליזאציה. התחיל תהליך שיקום העסקים והמסחר נתחדש. אחדים אפילו הלכו והתעשרו. בא שינוי בתפארתו. מין מטאמורפוזה. העשירים הקודמים (בנקאים) נתרוששו בגלל ביטול הוואלוטה האוסטרית. לעומת זאת נתעשרו ועלו ספקי הסוסים לצבא. מספר הסוסים קיבל תנופה גדולה. כי אמצעי התובלה המודרניים לא היו אז. התותחים והמשאות היו מובלים על ידי סוסים, משום כך היה ביקוש רב להם. הופיעו גם סוסים בלגיים עבקים, שמעולם לא ראינו כמותם, והם סחבו את התותחים הכבדים המפורסמים אז שכונו „מספר 42", שקירות הבתים היו מזדעזעים מדי עברם ועצמת יריותם נשמעה מרחוק. אנשים שמימיהם לא סחרו בסוסים נתפסו כעת לעסק זה.

* * *

החלה החזרה מווינה. כמעט כל אלה שברחו לווינה עם פרוץ המלחמה, חזרו לעיירה והביאו אתם תרבות וינאית וגינונים של כרך. הבנות דיברו גרמנית רחוטה, התלבשו בהידור ומהן ששרו קטעי אופירה, דבר שלא שמענו ולא ידענו עד כה. גם מן הכפרים הסמוכים החלו יהודים נוהרים אל העיירה, אך מחמת האנטישמיות שהחלה לתת אותותיה, המשפחה הבודדת או המשפחות המועטות שישבו בכפרים, לא חשו את עצמן בטוחות שם ולא סמכו על המגן הפולני.

מן האנטישמיות סבלו במיוחד האקדמאים והסטודנטים שרצו להמשיך לימודיהם באוניברסיטה. באוניברסיטאות נקבע „נומרוס קלאוזוס". לאוניברסיטת לבוב לא נתקבלו יהודים, ואילו לאוניברסיטה של קראקוב הצליחו רק אחדים להתקבל. האקדמאים שסיימו את לימודיהם האוניברסיטאיים לא מצאו עבודה במקצועותיהם והם הלכו בטלים או נאלצו להרתם לעבודה שהיתה למטה מכבודם. אי יכולתם להסתדר, הם שהיו גולת הכותרת של משפחותיהם, ושבמאמצים גדולים נתנו להם השכלה אוניברסיטאית — היתה מכה קשה, לא רק להם עצמם אלא גם למשפחותיהם, שהרי לא יכלו להביא את הרווחה שציפו לה מהם.

בתקופה הפולנית נצטמצמה הפקידות היהודית בממשלה ובעיריה. ראש העיר כבר לא היה יהודי וכמו כן לא היה שופט יהודי בבית המשפט. היו אי אלה פקידים יהודים בעלי דרגות לא גבוהות. בבית הספר היסודי היו כמעט כל המורות יהודיות.

הייתה בעיירה גם מכת בחורות זקנות. תמיד היו בנות ישראל זקוקות לנדוניה, אולם עתה רק בודדים שהתעשרו יכלו לתת נדוניה לבנותיהם, שהרי כל החסכונות מלפני המלחמה הלכו לטמיון עם ביטול ערכו של הכסף האוסטרי, ובשנות החירום מן הגמנע היה לחסוך, והבחורים חיפשו כלות רק עם נדוניה. נצטיירה תמורה מעציבה משני הצדדים. בחורים שניהלו רומאנים במשך שנים נאלצו להתקשר עם בנות בעלות נדוניה, שנפשם אולי סלדה מהן, ויצאה לאלו שאותן זנחו.

הייתי ילדה כשהגיעה הבשורה על הצהרת באלפור. במעורפל זוכרת אני אסיפה גדולה ודחוקה, מישהו נאם, מצב הרוח היה מרומם וההתעניינות נלהבת. מאורע זה נתן תמריץ לחיים חדשים, להתעוררות לאומית. התחילו לדבר על עלייה לארץ הקודש. ועסקנים ציוניים באו לנאום בבית הכנסת.

באותו זמן נתארגנה גם קבוצה קטנה של חלוצים שהכשירו את עצמם בחווה שבוולה־מאוובייצקה. אחי, אברהם וכטל, היה ראש הקבוצה. אחי היה ציוני נלהב

עוד בתקופה האוסטרית, כשהיה תלמיד בגימנסיה, הפעילות הציונית היתה אסורה על התלמידים, והוא היה הפעיל בין הגימנזיסטים. עקב זאת יש שקיבל ציונים לא טובים כעונש על „חטא" זה, ואף היה צפוי לגירוש מן הגימנסיה. הוא היה מן הראשונים שעלו ארצה מן העיירה.

כל זמן שאחי היה בבית היתה בו אווירה מעולם אחר, מהעולם הגדול. היו באים אליו חבריו האקדמאים, היו משוחחים ומספרים חדשות, שנסבו גם על ציונות, מתווכחים ומשחקים בשאַח. אחי גם קישט את הקירות בתמונותיהם של ד"ר הרצל, וולפסון ומאַכס נורדוי. הוא דאג להינוכי הציוני. בעצמו היה קורא את העתון Die Welt, ולי היה מביא את חוברות „השחר" בשפה הפולנית. חוברות אלו הלהיבו את דמיוני והגבירו את כמיהתי לארץ. לחינוכי הציוני הוסיפה אמי. האשה המשוטה. בשירים הציוניים, שידעה בגרמנית, באידיש („די שבועה") ובפולנית.

* * *

זמן מה לאחר שיוצב השלטון הפולני בא אלינו מרוסיה המורה גלפמאן, שאותו אני זוכרת בהערצה. תוך תקופה קצרה ידע להקנות לנו את ידיעת העברית, ולא רק

חברי אגודת „עבריה" במיקולינץ (1922)
בשורה השניה, החמישית (מימין) מחברת הרשימה; בשורה השלישית, הרביעי (מימין)
המורה יעקב גלפמן

לנו אלא גם למבוגרים. נפשנו את השפה הפולנית והעברית נעשתה הלשון השלטת בעיירה. עיר עברית!... אני הייתי הראשונה מבין חברותי שפניתי אליו בענין הלימוד. ארגנתי קבוצה, חברות ולא חברות, ולמדנו בשקידה. אחר כך התארגנו קבוצות אחרות של מבוגרים יותר וצעירים יותר, ונוסד גם בית ספר עברי. גלפמאן היה פעיל ועד. ולחינוכו העברי והציוני היו השלכות על התנועה החלוצית בעיירה שבאה בעקבותיו. הוא יסד אגודה בשם „עבריה", מין מועדון, שבכל שבת היינו, הבנים והבנות, מתאספים בו למעין מסיבה וזקאַלית. הוא היה מכין את התכנית, ובמשך השבוע היה מכשיר את המבצעים אותה. בהדרכתו היינו מדקלמים, מקריאים ומציגים הצגות קטנות בעברית. גם גלפמאן בעצמו היה מקריא לפנינו מן הספרות היפה והוא קרא יפה. הוא גם ידע לעודד בשרונות צעירים. היו כמה בנות שחלקן היה בדקלום, ביניהן גם אני: דיקלמתי משירי ביאליק, טשרניחובסקי, פרישמן, שניאור, פרוג

ועוד. היינו נוהרים למועדון בכל שבת אחר הצהרים. מצאנו בו תוכן עצום כחיינו האפורים. בהדרכתו ובביומו נערכו גם הצגות בעברית באולם ה„צ׳יטלניה״. לכבוד אחד האירועים הציוניים ערכנו, בהדרכתו, נשף ווקאלי גדול באותו אולם. התכנית היתה עשירה והקהל היה רב. אני דיקלמתי או את שירו של ר׳ יהודה הלוי „ציון, הלא תשאלי לשלום אסיריך״. הצטערנו מאד על שגלפמאן עוב אותנו, כשעלה ארצה, וערכנו לו מסיבת־פרידה גדולה והענקנו לו מתנות יפות.

אחרי שגלפמאן עלה ארצה בא אלינו המורה איזמאן. גם הוא היה מורה טוב. לאחר זמן מה עלה גם הוא ארצה. אחריו לימדה המורה המדה איינלגר שבאה ממארנופול, ואף היא עלתה ארצה. אחריה היו המורות חיה גולדהירש ופסיה טריף, בנות העיירה, הניכות המורים שקדמו להן.

כשנתארגן „החלוץ״ בגאליציה (מרכזו היה בלבוב, ונוהל ע״י ברילה שטוק, (כעת פרופ׳ דב סדן), חוקם סניף גם בעיירה. הפעיל בסניף וראשו היה צבי כהן. מספר החברים לא היה רב.הייתי הראשונה בין הבנות שנצטרפו ל„החלוץ״. שכרנו חדר באחד הבתים בכיכר השוק ובו היינו מתכנסים בכל ערב. לאור עששית לא בהירה היה צבי כהן קורא לפנינו מן התורה החלוצית. השתדלנו לקלוט ולהבין דברים שהיו לנו סתומים. התווכחנו, שרנו ורקדנו... היו תוכן ושאיפה. הכשרה מיוחדת לא היתה. אחדים הכשירו את עצמם בנגרות, בנגריה של האורנשטיינים. יחד עם „החלוץ״ מטארנופול טיילנו לשרמבובלה, שם נצטרף אלינו „החלוץ״ שבמקום, ויחד בלינו והצטלמנו.

רבים בעיירה למדו בתקופה הפולנית כאקסטרנים, ואני ביניהם. המצב החומרי הקשה לא איפשר חינוך תיכוני בגימנסיות, שהיה כרוך בהוצאות מרובות. עם היכנסי ל„החלוץ״ נטשתי את לימודי האכסטרניים, כ„חלוצים״ אחרים, כי „החלוץ״ כידוע, דגל בחיי עבודה ובחיי קיבוץ ולא החשיב את הלימודים הכלליים.

הנוער בכללותו הסתובב באותן השנים ללא תכלית. רוב הצעירים היו „פוסט־פאסניקים״, הולכי בטל, לא גטו לעליה, והנוער החלוצי הקטן ציפה לאפשרות לעלות ארצה. מוסדות בידור כגון: ראינוע (קולנוע עוד לא היה אז), תיאטרון או קונצרט לא היו בעיירה. אולם אצל הנוער שבא במגע עם תרבות הכרך וניזון ממנה, נתהוותה צורך נפשי לשתול גם בעיירה משהו מתרבות זו.

קמו אז בעיירה להקות דראמאטיות של חובבים שהציגו באידיש ובעברית. באחת ההצגות „מירלה אפרת״ השתתפתי גם אני. המדריך והרוז׳יסר (הבמאי) היה ישראל פרידמן, אקדמאי וגם בן תורה. אחרי כל הצגה היה נשף ריקודים. את מרץ הצעירים לא היה לאן להוציא וכל הנוער למד איפוא לריקוד. והיו מורים לריקודים. רקדו: קאדריל, ואלס, פולונז, פולקה, טאנגו, טו־סטפ. היה בעיירה בית־עם קטן, שנקרא „דער פעריין״. מקומו היה ברחוב צדדי ונראה די עלוב. שם שכנה הספריה העברית וגם הספריה באידיש. בשתי הספריות לא היו ספרים מרובים. היו עתונים באידיש, משחק שח־מאט, מפגש לוויכוחים ולשיחות־רעים. ספרים בלועזית השיגו אחד מן השני. כפי הנראה הוכנסו לעיירה ע״י הסטודנטים והאקדמאים שבאו מהערים הגדולות. נדמה לי שהיה שם גם גרמופון, בעל חצוצרה ענקית. היו משמיעים עפ״ר חזנות ושירים באידיש. שיחקו גם בדומינו ובקלפים (בלי כסף), בבית מרזח אחד — גם ביליארד. היו בעיירה „כלי־זמר״ שנתפרנסו בדוחק רב מנגינתם בחתונות, וכשהיתה חופה על יד בית הכנסת היו הכל רצים לשם. על האורקסטרה (כינור ובס ועוד איזה כלי נגינה), בחתונה נצח הכינור. היה בכינור משהו בנימתו הבוכיה והנאנקת, כאילו הזדהה עם הנשמה היהודית... גם כעת, בהשמע לפעמים נימה כזאת, זה מעביר אותי לעולם ההוא, הנשכח אבל החי בקרבי...

מחוסר ענין של ממש עורר במקום הקטן כל דבר ענין. בא אורח — הכל ידעו והתעניינו בו. היתה התונה — הצטופפו ליד החלונות להציץ פנימה. הובילו חתן לבית הכנסת בשבת — קפצו החוצה לראותו. אם באה חדשה לעיירה היא עברה במהירות של אלחוט. את „החדשות״ עד מלחמת העולם הראשונה היה מביא לנו התוף! שמש העיריה, „הפוליציינק״, הבוש כובע־שרד היה יוצא עם תוף גדול

והיה דופק, דופק ואתו הלבבות. מה קרה? מה יבשר? מתיחות וסקרנות. הילדים מתקבצים סביבו וכל העיירה כאפרכסת! בימי המלחמה נאלם התוף, ובמקומו באו הפלאקאטים, המודעות והעתונים. עד מלחמת העולם הראשונה היה בא לעתים קרקס נודד שהיה משתכן בכיכר. אז התעוררה תכונה בעיירה, רבה השמחה בין הילדים וגם הגדולים מצאו בו ענין.

גם „קאטארינקה" — תיבה מנגנת ותוכי בראשה, שהיה מוציא כרטיס הגרלה תמורת פרוטה, היתה מזדמנת מזמן לזמן לעיירה. מנגינתה הערבה היתה מזעיקה את הבריות מן הבתים לנסות את מזלם אצל הנודד הזר.

בעיירה העניה באירופים עוררו ענין גם הצוענים. שעברו את העיירה בעגלותיהם המחופות. הם עוררו פחד, משום שאמדו עליהם שהם חוטפים ילדים. ביניהם היו מגידות עתידות על פי שרטוטי כף היד, ויש שהיו נפתים ומושיטים להן את הכף. כל אלה נעלמו בזמן המלחמה ולא חזרו גם לאחריה.

היהודים השקטים של מיקולינץ היו מומחים להמצאת שמות לוזי (כינויים). שם לוזי שהדביקו למישהו היה כאילו יצא אתו מבטן אמו. השם נדבק בו ולא יכול להנתק ממנו לא בחייו ולא במותו. שם המשפחה נדחק ונשכח כאילו לא היה. הנה למשל: השכן ליד ביתנו כונה „מיסווך יוסי", את שם משפחתו מעולם לא שמעתי ולא ידעתי. שכן שני כונה „ירוחם קז' (גבינה), כנראה משום שאהב גבינה. שכן אחד היה ידוע בשם שמשון דער בלינדער (הסומא). הוא היה בעל עין אחת. גם את שמות משפחתם לא שמעתי ולא ידעתי. וכן רבים אחרים: ישראל בלואוס (שם לבן), דוד קילה משום שהיה לו שבר, סיומה קשקן (ערמון), הרש צ'ק (המחאה), ישראל טרוילר (חילזון), מיכל קישקה (מעי). איציק פקל (צרור) — היה גיבן, שמואל באס — היה לו קול של באס בזמן התפילה, אלתר סטארייי (זקן), נחמיה פקל (צרור), שלמה שוס, שלום באבוליניק (לביבה).

* * *

עליתי ארצה יחד עם אמי, לאחר שאבי הקדים לעלות. לפני עלותנו קנו לי חבריותי שעון כסף עם שרשרת כסף. לשם כך נסעו שתיים מהן לטאַרנופול. ערכו לי מסיבת־פרידה, שבה השתתפו גם חברי „החלוץ". בערב האחרון לשהייתנו באה כל העיירה להיפרד מאתנו. הבית הגדול של דודי שמעון טינקל, שאליו עברנו לפני הנסיעה, היה מלא עד אפס מקום. הפרידה היתה נרגשת מאד, וכולם איחלו לעצמם להתראות בקרוב בארץ המולדת. מהם מעטים שעלו. הרוב מהם היה גורלם כגורל ששת מיליוני היהודים שנרצחו על־ידי הנאצים ומסייעיהם.

לבתיה, פלג גופי ונפשי

ברוך קרוא

ש ל ו ש ע ר י ם*

עיר ראשונה — טשרנוביץ זוטא

רק במפות צבאיות אפשר למצוא עיירה זו, טשרנובצי, בפלך פודוליה באוקראינה, שכדי לא לערבב אותה עם טשרנוביץ בירת בוקובינה, נקראת כאן טשרנוביץ זוטא („קליין טשערנאוויץ"). העיירה יושבת במחוז יאמפול שעל גדות הדניסטר, הוא גבול בסאראביה המולדאבית.

זכרונותי הראשונים כרוכים בחוש השמע: קול פחחים ומסגרים ועושים במתכת, דופקים ומתקינים או מתקנים כלים מכלים שונים. היה זה בית סבי, אבי אמי, אליהו קמנצקי, שהורי היו סמוכים על שולחנו. עמד בטבורה של העיירה, בבנין ארוך שכולו חנויות צמודות לדירות ומצדו האחד שוק ולפרקים גם יריד. היו כל היום עוד קולות של בני אדם ובעלי חיים. אבל נתקע בי עד היום אותו צליל של מתכת במתכת כטפוסי לעיירה.

חוש שני הכרוך בזכרונותי הראשונים הוא חוש הריח: סמוך לדירה שבה נולדתי היתה חנות כל־בו של סבא ובה, בין היתר, כל מיני מכולת ותבלין ודגים מלוחים ופטריות ואפילו תפוחי זהב ודבלים וצמוקים, ואף נפט וזפת. היתה זו סימפוניה של ריחות, הטיפוסית אף היא לעיירה. היא נעמה לי וגברה על ריחות הסוסים והזבל וכדומה.

חוש שלישי זהו חוש הראיה: הנוף. העיירה שכנה בעמק בין גבעות נאות. מובטחני, שאילו היתה באירופה המערבית היתה משמשת מקום מרגוע. ואני הורגלתי מילדותי ליהנות מנוף זה. הגדולים לא הרגישו בכך. ומי ימלל חדוותי כשנסענו לחתונה לעיירה סמוכה, היא דז'ורין (רק במפה צבאית תמצאו אותה), וראיתי בדרך גבעות על גבי גבעות, עליות וירידות ושבעתי נחת. ובדרך בין גבעה לגבעה ריחיים של מים מקשקשים, — רומנטיקה מופלאה. ומשני עברי הדרך (לא כביש, חלילה) שדות חיטה גבוהה מתרגשת ברוח. ובעגלה עצמה רתומה סוסים ריח רפידת חציר מחיה נפשות. יפה היא אוקראינה, ארץ הדמים.

בעיירה ראיתי כמעט רק יהודים. מן הקצה האחד — בית כנסיה פראבוסלאבי ומן הקצה השני בית כנסיה קאתולי, ומעבר להם — מלכות הגויים.

עד שמלאו לי שלוש—ארבע שנים הייתי בבית סבא ושם ראיתי את

---

* המחבר התכוון לכתוב על תשע ערים, אבל הגירל מנע ממנו לסיים את תכניתו.

ההווי היהודי של הימים ההם והמקומות ההם. סבא היה חסיד של ה„אדמו"רים" בגאליציה הסמוכה וכשהיה נוסע פעם בשנתיים לווינה לקנות סחורה היה סר לסאדיגור ובחזרו סיפר נפלאות על הצר האדמו"ר ועל ווינה הבירה. בבית היה הכל, כמובן, בתכלית הכשרות. בדירה הגדולה היה חדר מיוחד ללא חלונות, שבו היו אוכלים רק בלילות שבת וחג, וזו היתה גם סוכה כי התקרה היתה נתונה להזזה. לאמא היו שלושה אחים, ששנים מהם היגרו לאחר זמן לארגנטינה ואחד מת בדז'ורין הסמוכה לטשרנוביץ. זו היא העיירה הראשונה שראיתי אחרי טשרנוביץ, כשנסעתי לשם לחתונת דודי. עד היום נחרת בקרבי הנוף האוקראיני הטיפוסי. ערבות דשא ותבואה וביניהם ריחיים של מים ליד הכפרים.

מעיר מולדתי טשרנוביץ זכור לי פנס אור חשמל, אולי הראשון בפודוליה, שהותקן על־ידי יהודי עשיר בעל ריחיים. זה היה הדבר הראשון שראיתי מהטכניקה החדשה. על טלגראף שמעתי משחו, לפעמים נתקבלה טלגרמה. על רכבת לא שמעתי כלום.

לא נתקלתי באנטישמיות בעיר מולדתי ולא בעיירות האחרות שגרתי בהן. עיר מולדתי היתה מוקפת כפרים אוקראיניים ותושביהם היו באים למכור את תוצרתם החקלאית ולקנות סחורות שונות. לא שמעתי על שום התנגשות אתם. באו לקנות סחורות גם אצילים פולנים ומתיישבים גרמנים, וזוכרני, שאמי היתה מדברת עם הלקוחות באידיש, רוסית, אוקראינית, פולנית וגרמנית.

בית סבא זה, ר' אליהו, הוא מרכז התרבות הראשון שלי. אבי ואמי אכלו כמה שנים אחרי נשואיהם על שולחן הורי אמי, ואמי הוסיפה לעמוד בחנות כל־בו־בזעיר־אנפין של אביה, שהיתה בנויה בתוך ביתו במרכז העיירה. סבא היה חסיד ולמדן. עם זה היה קורא את „הצפירה".

בעיירה זו היו שני אנשי שם: הסופר יעקב צוזמר, מחבר הספר „בעקבי הדור" (הוצאת עוגן, ניויורק 1957) ומרדכי שוחטמן שהיה שם מורא הוראה שנים אחדות, בסרוס מלחמת העולם הראשונה.

מספר היהודים בטשרנוביץ, עיר מולדתי, הגיע לשלושת אלפים. מסביב גרו במפוזר אוקראינים. פרט לימי השוק, נראו רק אכרים אוקראינים בודדים או קולוניסטים גרמניים, או „פריצים" פולנים, או כמרים באים לקנות את צרכיהם. כל השבוע היתה לי ההרגשה כאילו אני בארץ יהודים.

עזבתי את טשרנוביץ ביחד עם אבי ואמי בגיל שלוש־ארבע, כשעברו לגור בעיירה שארגורוד, ששם היה סבי, אבי אבי, רב העיר. שוב נהניתי מן הנוף האוקראיני שבין שתי העיירות. בדרך ראיתי כפרים אוקראינים ללא יהודים. אבל נוסעי העגלות הלוך ושוב היו רובם יהודים, והעגלונים היו קצתם יהודים וקצתם נוצרים.

עיר שניה — שארגורוד („סטאמבול זוטא")

אף על פי שאינה אלא עיירה נידחת בפודוליה (מחוז מוהילוב, על פני הדניסטר), הרי שמה אף הוא, כשם טשרנובצי, עיר מולדתי, יש לו, על כל פנים לפי המשוער, משמעות היסטורית: שארגורוד היא צארגורוד, עיר המלך, זכר לימי הבינים כשהיתה נקראת „סטאמבול זוטא", בניגוד לסטאמבול,

(היא קושטא, בירת טורקיה). היתה פעם, איפוא, עיר חשובה, אולי מבחינה מסחרית. בדברי ימינו ידועה רק כעיר שיש בה רב גדול, ר' יעקב יוסף מפולנאה, תלמידו של ר' ישראל בעל שם טוב, מחבר ספר חסידי קלאסי „תולדות יעקב יוסף" — וגורש מן העיר על ידי תושביה המתנגדים. הדבר היה בסוף המאה השמונה עשרה.

בסוף המאה התשע עשרה, כשבאתי לגור בה עם הורי ואני בן שלוש, היתה עיירה רגילה, בת כאלפיים נפש יהודים וקצת פחות אוקראינים. היה בה מנזר פראבוסלאבי, אבל הבנין הגדול ביותר שבעיר היה בית הכנסת הגדול. בית כנסת זה ידוע בחקר בתי כנסיות (צילום ממנו ניתן ב„דברי ימי ישראל" המקוצרים של גרץ בתרגום עברי). היה זה — ואולי עדיין הוא קיים — טיפוס בית כנסת שהוא גם מבצר. ראוי היה לפי גדלו ואדריכלותו לעמוד בעיר גדולה בישראל.

בימי כבר היתה העיירה רובה חסידית, כרוב עיירות אוקראינה, אבל דוקא החסידים לא התפללו בבית הכנסת הגדול. כל חסיד התפלל בבית־כנסת מיוחד של חסידי רבו, ובכלל התפללו בבית הכנסת הגדול „הקר" (משום שאי־אפשר היה להסיק בנין גדול כזה) רק בעלי מלאכה ופשוטי עם, שאפילו מתנגדים לא היו. פשוט „עמך".

אבי נולד באותה שארגורוד, ולאחר שהיה סמוך על שולחן חותנו בטשרנובצי, חזר לגור בשארגורוד, שם כיהן אביו כרבם של החסידים. היה עוד רב אחד של המתנגדים וקראו לו „הליטאי".

באתי לשארגורוד בן שלש ומיד הוכנסתי לחדר. היה זה מין גן־ילדים ללא גן. שנה ראשונה למדו ילדים וילדות, רק לקריא ולכתוב. שעות שלמות היו משחקים בחוץ במגרש, שהחוחים מרובים בו מן העשב. במשחקים ובלימודים לא השתתפו ילדים וילדות יחדיו. היו שני מגרשים גובלים שלא קרב זר לזר. כעבור שנה גמרו הילדות את חוק לימודן, כבר ידעו להתפלל ואף לכתוב דריישת שלום ולחתום שמן. בנות המשכילים הוסיפו ללמוד רוסית, חשבון וכו' בבית מפי מורים. ואילו שאר הבנות לא למדו כלום עד שהתבגרו ואחדות מהן נתמשכלו. אחת ממאה למדה אף עברית.

הילדים התחילו בגיל ארבע ללמוד חומש. במשך שנתיים עברו פעמים על כל פרשיות השבוע עם רש"י, והתלמידים הכשרוניים ידעו את התורה. בגיל שש כבר התחילו ללמוד תלמוד. אבל בגיל שש עזבתי את שארגורוד. היא נשארה בזכרוני כעיר החמד.

אלא שמסביב לחומש היה חינוך ה„רבי", ר' אפרים שמו. למדתי הרבה מפיו מסביב לחומש. למדתי יהדות, נימוס ראשוני, מוסר, אולי ציונות, וכמובן תודעה יהודית.

הוא היה אמן פדגוג. זוכרני, שפעם בפרוס הפסח, רצה להקנות לתל־מידים את „יסוד" ספירת העומר. כידוע, יש לכל יום מימי הספירה „יסוד" כפול: חסד שבחסד, גבורה שבחסד, תפארת שבתאפרת וכו'. כיצד להסביר זאת לפעוטות בני ארבע שיזכרו? העמיד שבעה תלמידים בשורה, לכל אחד ניתן כינוי בשם אחד היסודות: זהו יסוד וזהו גבורה וכו'. אחרי כן היה מכריז „יסוד שבתפארת" — ומוכרחים היו לקפוץ מן השורה שני

התלמידים המתאימים. עד היום נחרת בזכרוני היסוד שבספירה. אם תשאלוני פתאום: מהו היסוד של ליל י"ב מיד אענה: מלכות שבהוד.

הוא הקנה לי גם את החיבה לרש"י, לסגנונו ואפילו לאותיות המיוחדות שלו. לא היה מלקה תלמידים. דרכו היתה בשידול.

בן חמש התחלתי ללמוד רוסית מפי מורה שבא הביתה. אם בכלל היה קל לי ללמוד, הרי רוסית זו, באותיות גדולות בספר מצויר היתה קלה ביותר. ציור סוס ולמטה כתוב: „לושאד" — מה יש כאן ללמוד?

על העיירה אין לי לספר הרבה מכיוון שעזבתי אותה בן שש. זוכר אני את הירידים, את חגיגות שמחת תורה ברחובות, את טיולי ל"ג בעמר להר סמוך לעיירה, שנקרא בפירוש הר סיני. החיים היו יהודיים במאה אחוז. הגויים היו משהו צדדי, שאינו נוגע לנו. לא אהבו אותם ולא שנאו אותם.

חיי החברה התרכזו בשבילי בבית סבא, רב דמתא, חנוך קרופניק. סבא שלי, הרב דשארגורוד, היה משכיל לפי דרכו. היה קורא את „הצפירה" בכל יום, עקב אחרי הציונות. ראה בה משהו טבעי ולא הבין את מתנגדיה. ספרות עברית חדשה לא קרא. פעם נזדמן לידיו ספר „אהבת ציון" של מאפו וחשב לתומו שזהו ספר קדוש. לאחר זמן נוכח בטעותו. באיזה אופן שהוא למד קצת לטינית ועיין בספרי רפואה וידע לקרוא רצפט של רופא. זכורני שבאה אליו אשה לשאול מהי הרפואה שרשם לה הרופא. קרא וצחק ואמר: „אקווה דיסטילאטה". האם זה מסוכן, שאלה. „שטיא" (בהאי לישנא) — אמר, אלה הם מים פשוטים, הרופא רצה רק שתחשבי, כי זהו סם מרפא. בעצם את בריאה ומחלתך מדומה.

את סבא זה הכרתי יותר לאחר שש שנים, כשבאתי מברדיטשוב ללמוד אצלו וגרתי בביתו חצי שנה. זוכרני כשבאתי אליו וירדתי לפנות ערב מעגלה לפני ביתו, מצאתיו יושב ומעיין בספר לאור מנורת נפט שאורה ירוד, סיבב והעלה את האור ואמר בדרך חיבה: „קומי אורי כי בא א ו ר ת" (לשון נופל על לשון המקרא הבא גם בשירת „לכה דודי" של קבלת שבת). סיפרתי פעם את הדבר לעגנון והכניס את החידוד לאחד מסיפוריו.

כמה מנהגים ראיתי אצלו, ורק אצלו. בחג הסוכות ישן בסוכה ואף על פי שהיה קר התכסה בפרוה ולא רצה לישון בבית. סוכה — אמר — היא הגדולה במצוות, שהרי אדם נכנס לתוכה בכל גופו, ובכן אם נוספת הפרווה הרי אדרבה, יותר עון למצווה.

בכל ערב היה שוכב לישון בתשע. ובדיוק בחצות היה קם ויושב על שרפרף, כמו בתשעה באב ועורך תיקון חצות. הוא היחיד שראיתיו עושה זאת. מצאתי אחרי כן תיאור דומה אצל משה הס, בזכרונו על סבו.

את תפקיד הרב היה ממלא פשוט בחדר לימודו (ותמיד היה לומד), ללא משרד או שעות משרד. משכורת לא קיבל. התפרנס ממכירת שמרים לאפית חלות, שהיו רוב חושבי העיר קונים אצלו, והיה זה לו כמין מונופולין מוסרי (לא דרך כפיה), וכן ממכירת פתקאות של מס הבשר (היא הטקסא של מנדלי). ביחד עם תשלומים בעד פסקי דין, גיטין וקידושין, התפרנס לא בשפע אך גם לא בדוחק. דרשות לא נשא בבית הכנסת ואף לא אהב לשמוע דרשות של „ליטאים" נודדים.

היה מנעוריו חסיד ר' דוד מטלנא. כשמת ר' דוד ובמקומו הומלך נכדו בגיל בר־מצוה אמר: „צו קיין אינגל פאהר איך נישט" (אל נער אינני גוסע) וחדל להיות חסיד טלנאי, אבל נשאר נמנה על קהל החסידים, וכל אדמו"ר שבא לעיירה היה הולך לשולחנו בליל שבת. החסידות נחשבה בעיירה כצורת היהדות המובנת מאליה. המתנגדות היתה בלתי מקובלת. חסידים לא היו משתדכים עם מתנגדים, וסתם ליטאי נחשב למתנגד. רק מקרה אחד במשפחתנו אני יודע, שבחורה נישאה לליטאי והצדיקו זאת בנימוק שהוא „ציוני נלהב" (כך אמרו באידיש). היה זה שבח במשפחתנו. לא שמעתי מעולם דבר וחצי דבר נגד הציונות.

מובן מאליו שהחיים היו כדרך האדוקים בכל הפרטים והדקדוקים. זוכרני, פעם בחורף, בעשרה בטבת, שחל בערב שבת, קמו בבוקר חשכם, לפני עלות השחר, אכלו ארוחת בוקר, וכשעלה השחר התפללו (בבוקר לא נהגו לאכול לפני התפילה), ואחרי כן צמו כל היום. מכיון שהיה זה יום קצר ובערב אכלו סעודת שבת גמצא שהצום היה קל, שהרי חסרה רק ארוחת צהרים והיא ביום הששי תמיד זעומה, שלא לקלקל את התיאבון לקראת הערב.

אני ודודי, בן־גילי, חיים־אהרן, (עליו עוד אספר), למדנו באותו חדר שלמד בו הרב. כשהיתה באה אשה לשאול שאלת איסור והיתר פסק הרב בו במקום ומכך למדנו כמובן הרבה. אבל אם היתה שאלת נשים יצא סבא אל האשה לפרוזדור ופסק פסקו שלא בפנינו, אם כי ידענו כמובן את הענין ואף למדנו אותם הדינים בגמרא, שאין בה נושא שאינו תלוי בנושא אחר.

אלה היו מעשים בכל יום, אבל היו גם מקרים מיוחדים: גיטין ובוררויות. הכל התרחש במעמדנו. בגיטין היו שני בעלי חזוג מרצים את טענותיהם. אינני זוכר מקרה, אפילו כששניהם רצו גט, שסבא ניגש מיד לעריכת הגט. תמיד היה סבא שומע את הטענות ושולח אותם הביתה „עד אחרי שבת". על פי רוב שוב לא באו, וסבא הפסיד שכר טרחה. משלמים היו רק דמי גט ממש. אם חזרו הוזמן מיד סופר והגט נכתב כהלכה. באו גם קרובים משני הצדדים וכל צד אמר אחרי הגט מזל־טוב לגיבור שלו. עד כמה שאני זוכר לא היו טענות של בגידה. פשוט, לא יכלו לסבול אחד את השני. אולי הסתירו. לפי דיני ישראל מספיק הנימוק של אי־רצון ואין צורך בחקירה ודרישה. אבל המוסר דרש לתת לזוג שבת אחת שהות להתפייס.

יותר מורכבות היו הבוררויות. רוב הסכסוכים בין יהודי העיר באו לפני הרב ולא לפני השופט הממשלתי. יש שבוררות כזאת נמשכה כמה ימים. היתה גבית עדות, היתה בדיקת מסמכים, ותמיד היה סבא שואל אותנו הנערים — אותי ואת דודי חיים־אהרן, לאחר החקירה ולפני מתן פסק הדין מהי דעתנו. כל פעם היה פוסק אחרת והסביר לנו שהוא רוצה לחדד את הבנתנו, שמתוך פסק הדין שלו נבין את טעותנו.

לעתים קרובות היה פוסק לאו דוקא לפי השולחן־ערוך, כמובן גם לא נגד, אבל גישתו היתה משפטית, כמעט מדעית. פעם באו סוחר ובעל עגלה. הסוחר טען שנתן לבעל עגלה ביום פלוני סך מאה רובל למסור לקופת תחנת הרכבת שבמרחק כמה קילומטרים, ובעל העגלה טען: לא היו דברים מעולם. אמנם קיבל כמה פעמים על עצמו למסור תשלומים מאותו סוחר לאותה קופה,

אבל תשלום זה לא קיבל. בדרך כלל נהגו במקרים כאלה לעשות פשרה: יחלוקו. אבל בעל העגלה טען: רבי, אני רוצה דין תורה, אם אני חייב — אשלם את הכל ואם לאו — לא אשלם כלום. הבוררות נמשכה כמה ימים, עד שסבא בירר לפי הלוח, שאותו יום בחודש, שלדברי הסוחר מסר בו כסף לבעל העגלה היה שבת, ולא יתכן שנמסר כסף באותו יום. הסוחר בדק את פנקסיו ומצא שבאמת טעה.

במוצאי שבת היה בית סבא ממש מועדון. עקרונית יכול כל יהודי להכנס לבית בכל עת ובכל שעה. הדלת לא היתה נעולה, וביחוד במוצאי שבת רשאי היה לבוא כל מי שחפץ. למעשה באו על פי רוב בני חוג מצומצם: מלמדים, סוחרים, קרובים, אורחים מערים אחרות. היו שותים תה ומדברים על הכל: על חדשות מדיניות, עניני דמתא, שיחת חולין של תלמידי חכמים. ליד השלחן ישבו רק גברים. נשים באו מועטות והן הסתופפו במטבח או בפינה בחברת הרבנית.

הרבה למדתי מאותן השיחות. אילו רשמתי הייתי מציל כמה מסורות שבעל־פה, שלא מצאתי אותן בשום ספר, כמה ביטויים וניבים בעברית ובאידיש. שפת הדיבור היתה, כמובן, אידיש, אבל רוב המשפט היה עברי. כך היה דרך הדיבור: „האבען מיר א קיימא לן אז ענגלאנד וועט מנצח זיין די בורן, זיי זענען דאך כקליפת השום לגבי דער ענגלישער מלוכה, מע וועט טאקע די השגחה פרטית, אז מלכי חסד און אוהבי ישראל האבן הצלחה בכל מעשה ידיהם".

בכל האדיקות לא נמנעו מלהורות לנו רוסית ויתר הלימודים החילוניים. היינו הולכים בכל יום לשתים־שלש שעות למין בית־ספר פרטי לשם כך. ספרות עברית לא היתה קיימת כנושא, היו קוראים את „הצפירה" מראש ועד סוף ולפעמים נודע מן העתון שם של איזה סופר. אם זה ברדיצ'בסקי או ברנפלד, עדיין לא שמנו לב. הספרות נתגלתה לי רק בגיל 14, לערך, בברדיטשוב.

כשאני אומר אנחנו אני מתכוון גם לדודי כאח לי, חיים־אהרן קרופניק ז"ל, חברי הראשון והטוב ביותר, מורי ורבי בכמה כיוונים, אף על פי שהיה קשיש ממני רק בשנה. היה מחונן באופן יוצא מן הכלל, אלא שלא התרכז בדרך אחת, רצה לאחד תורה עם דרך ארץ, וכשעלה לארץ ישראל, בשנת 1925 כמנהל „דבר" החליט סופית להיות איש מעשה ולא איש ספר, וכעבור שנה נתמנה למוכיר כללי של הטכניון בחיפה וכיהן במשרה זו כשבע עשרה שנה. מת בגיל צעיר של 52. אמנם גם בטכניון עשה הרבה מבחינת פיתוח מינחים, אבל רוב כשרונותיו הלשוניים לא פותחו. את רוב זמנו הקדיש לעניני הנהלה ומזכירות.

היה ידען בעברית כמועטים ביותר. ביאליק הכיר אותו משנות לימודיו באודיסה והחשיב אותו. הוא תרגם את „נכלות הכל" של ברגלסון (נדפס ב„העולם") ללא ציון שמו. התרגום מעיד עליו. פרסם אגדה מופלאה על שארגורוד ב„רשומות".

בין גיל שש ושתים עשרה, כשאני הייתי בברדיטשוב והוא בשארגורוד, היינו מחליפים מכתבים בסיסמה: „אני לדודי" במכתבים שלי, ו„דודך לך"

במכתבים שלו. לאחר ששהיתי חצי שנה בשארגורוד בין בר־מצוה שלו ובר־מצוה שלי חזרתי לברדיטשוב והוספנו להחליף מכתבים. וכשמלאו לו י״ז שנה יצא לאודיסה עם פתיחת הישיבה הגדולה של חיים טשרנוביץ (רב צעיר). הוא נתקבל, אבל מיד פרצו פרעות אוקטובר 1905. הוא השתתף בהגנה. פתיחת הישיבה נדחתה לשנה. ומיד לאחר שנפתחה, התחילה שורת מכתבים שלו אלי מלאי התפעלות מן המוסד החדש, שהיה למעשה בית מדרש לחכמת ישראל. בהגיעי לפרק „אודיסה״ עוד אכתוב על מוסד זה. אביא כאן מליצה אחת ממכתביו. כשהתחיל קלויזנר להרצות בישיבה הגדיר דודי אותו בפסוק: „לא בא עוד כבושם הזה״. הוא המריץ אותי שאבוא גם אני לאודיסה וכעבור שנה באתי. הוא היה החלוץ שהלך לפני שלש פעמים, וכל פעם היה זה צעד גורלי בחיי. הצעד הראשון היתה אודיסה, מקום תורתי העיקרית. הצעד השני היתה כעבור שנים אחדות ברלין, שהוא קדם לי בצאתו לשם ואני באתי אחריו. הצעד השלישי היתה ארץ־ישראל, שהוא קדם לי בעליתו אליה בשבע שנים.

הוא היה ציוני קיצוני מאין כמוהו. על שלילת גלות כזאת לא קראתי ולא שמעתי. כל היהודים צריכים לעלות, מי שישאר נדון לכליה רוחנית או גופנית. אין לדבר על שום פיתוח לאומי בגולה, לא בעברית ולא בלשון אחרת. מובן מאליו שהיה אנטי־אידישיסט קיצוני. רבות הושפעתי ממנו, אבל מעולם לא הגעתי לידי עקביות כזאת. חבל שלא נעשה פובליציסט, היה בו הכשרון לכך. מובטחני שהיה יוצר שיטה.

אני רואה בו עד היום טיפוס מושלם של בן הדור ההוא. היתה בו שלימות של מאה אחוזים. גם במראיתו היתה בו גזעיות עברית שמית יקרת המציאות. ידע לשונות, ביחוד רוסית וגרמנית, היה מאד חופשי בדעות. משהו משיחותיו נקלט בהגיונותיו של חברנו צבי ויסלבסקי ז״ל, אלא שויסלבסקי התעמק בפילוסופיה ושכלל את הסגנון העברי וברא בריאה חדשה. היתה לנו באודיסה חבורה של „מנין״ בחורים, שיכולים היו ליצור זרם מחשבתי ואף זרם ציבורי פעיל אחיד, אילו באו בהקדם ובצוותא לארץ ישראל. אבל על החבורה עוד ידובר.

יורשה לי להוסיף לתיאור התווי בעיירה בימים ההם. ישנתי במטה אחת עם דודי, ובאותו החדר ישנה דודתי מרים עם קרובה אחת, נערה בת רב מבסראביה. החיים היו תמימים, לא דיברתי דבר אל הנערה והיא לא אלי, אבל עינינו דיברו. היתה יפה וזוהי האשה הראשונה שאהבתי. לא יספתי לראותה ואף את שמה שכחתי. אם היא עדיין חיה, אולי תקרא את השורות האלה ותזכרני.

ואינני יכול להפרד משארגורוד בלי להזכיר עוד אישיות חשובה אחת, שזכיתי ללמוד ממנה תורה, הלא הוא הרב ר׳ מרדכי שוחטמן ז״ל.

סבתא שלי, הרבנית חיה־לאה קרופניק, אשת הרב חנוך קרופניק בעיר שארגורוד בפודוליה שבאוקראינה, גינה ונכדה של הרב הפוסק המפורסם הש״ך, בעל „שפתי כהן״ על הטורים, היתה דודתו של מורי ורבי מרדכי שוחטמן ז״ל, שהיה רב בסורוקי שבבסאראביה ובטשרנוביץ, עיר מולדתי, ואחר־כך הגיע

לפאריז ולניו־יורק. הוא היה קשיש ממני לכל היותר בעשר שנים והיה, כאמור, מורי ורבי, בעיקר בתלמוד ובפוסקים, אבל גם ביהדות ובאנושיות בכלל. ועד היום, אם כי היו לי אחריו מורים מזרמים אחרים, מגדולי חכמי ישראל וסופריו, שעוד אספר עליהם, עדיין אני מרגיש טעמה של אותה תורה. אבל, כאמור, בעיקר למדתי ממנו גפ"ת.

ראשי התיבות גפ"ת מתפרשים בשני פנים: גמרא, פירש"י, תוספת או: גמרא, פוסקים, תוספות. פירוש שני עדיף בעיני. שלושת הלימודים האמורים, וביחוד פוסקים, הם הלימודים הזקוקים להדרכה בעל־פה, בניגוד לתנ"ך ולמשנה שיש להם פירושים ברורים בכתב. כל מיני צירופי לשון, המקשרים מאמר גמרא למשנהו; כל מיני סימני הפיסוק הפורחים באויר; כל הקמטים שבפוסקים, ביחוד בנושאי הכלים הזקוקים אף הם לפירוש — כל אלה יש צורך ללמוד אותם בישיבה או ב„בית מדרש" (בסיגנון אוקראינה, שישיבותיה היו מעטות).

לא למדתי לא בישיבה מסורתית (הישיבה הגדולה של רב צעיר באודיסה, שלמדתי בה כבחרותי ואכתוב עליה להלן, היתה בעצם סמינריון לחכמת ישראל ולא „בית־מדרש". עד בר־מצוה למדתי מפי מלמדים, בתוכם גם מלמדי גמרא, עם רש"י אבל בלי תוספות, ופוסקים מאן דכר שמם.

ראשון שלימדני במידה גדושה גמרא עם תוספות וכן פוסקים במשך שנה היה הרב מרדכי שוחטמן ז"ל. באתי מברדיטשוב, עיר מגורי הורי, לשארגורוד בפודוליה, עיר מגורי סבי הרב ר' חנוך הנ"ל, כדי ללמוד תורה כרצון אבי מורי. וסבי הרב מסר אותי לידי תלמידו וחברו מרדכי. ועלי להגיד שעד היום אני חי מפיו בפינה זו של תרבותנו, שהוזנחה לגמרי על־ידי התרבות העברית החילונית החדשה גם בגולה וגם בארץ. יכול סופר ומורה בישראל כיום שלא לדעת כלום לא מן הגמרא, לא מן התוספות ולא מן הפוסקים ובכל זאת לפסוק הלכות בעניני תרבות בישראל.

היו לי שיחות רבות על נושאים מנושאים שונים עם מרדכי הרבי. באתי מכרך גדול של יהודים לעיירה קטנה וכבר ידעתי רוסית מפי מורים, גם עברית חדשה למדתי מפי אבי, שהיה „מזרחי" ומשכיל לפי דרכו. ואילו מרדכי לא ידע בימים ההם רוסית כלל, ועברית חדשה ידע רק מתוך „הצפירה", שהיה קורא יום יום בבית סבי הרב, שהיה ציוני נלהב בלי להיות מאורגן. חייתי במסגרת חיים מסורתיים והיתה לנו במשפחתנו בימים ההם מין מזיגה של תורה עם דרך ארץ. למשל, למדו במשפחה גיאוגרפיה לשם הנאה על פי אטלסים, קראו „דברי ימי עולם" של קלמן שולמן וכיוצא בזה ספרי חכמה. אבל ספרי השכלה אפיקורסיים היו אסורים (למשל, ההרים אבא אצלי את ספר „הדת והחיים" של ראובן אשר ברודס). למדתי מפי מרדכי ממש ימים שלמים גמרא ו„יורה דעה" ו„חושן משפט" עם המפרשים, ובהפסקות שוחחנו במילי דעלמא לפי העתון העברי שקרא גם הוא ולפי העתון הרוסי האודיסאי שקראתי אני.

לאחר עשרות שנים, גם לאחר שצצה „התודעה היהודית" שיש בת ק"ן פנים, עדיין אני מסמיך את תפיסתי בענין זה „בכות האכילה ההיא" באותה

שנת לימודים, שרבי היה מקיים בי מצות אבא וסבא „ספי ליה כתורא".
התפלאתי לתפיסתו המהירה והמקיפה. טרם היתה לו בימים ההם השכלה יסודית כללית וכבר הבין למזג נושאים, לעורר בעיות ולפתור אותן לפי דרכו בטוב טעם ודעת. רק שנה לפני כן היה לי מלמד מיהודי פולין, מפולפל קיצוני, אבל לא ידע פרשת השבוע ולא מצא ידיו ורגליו בסדר תנאים ואמוראים. ואילו מרדכי רבי היה בקי בכל הספריה הגדולה של סבי ובה היו „סדר הדורות" ו„צמח דוד" וספרי מחקר של ימי הביניים, כשרים שבספרי השכלה ועתונים עבריים. הוא ידע להבחין בין המחברים לפי דורותיהם והתעניין גם בהקדמות לספרים. רבות שאלתי ורבות הסביר לי. היה כמעין הנובע, היה בו ניצוץ מגזע הש"ך.

לפיכך אני מונה אותו בהערצה בין ראשוני רבותי אחרי אבי וסבי. כשזכיתי אחרי שנים ליצוק מים על ידי רב צעיר ז"ל וחכמי ישראל אחרים ראיתי כמה חשוב המסד שקבלתי בבית אבא ומרבי מרדכי.

כעבור שבע שנים משנת לימודי אצל מרדכי נקלעתי לרגל עבודת הצבא לעיר מולדתי טשרנוביץ, שמרדכי כיהן שם ברבנות, ואני כבר כותב ב„הצפירה" ומספר נפלאות מאודיסה ומפטרבורג ומרבותי שם ובקי לא רק בספרות הרוסית ואפילו קורא את גרץ במקורו הגרמני, ואני ציוני, לאו דוקא „מזרחי". התארחתי בביתו של הרב מרדכי ימים אחדים והפעם כבר התוכחנו. זוכרני את הוויכוח המחושב שלו, את דעתו הצלולה, את גישתו המדעית לפעמים מתוך השראה פנימית. כנפיו המריאו. מורגש היה שמקומו איננו בעיירה נידחת.

לאחר שנים נעשה באמת רב בסורוקי, עיר גדולה בבסאראביה, ולאחר זמן הגיע אף לפריז ולניו־יורק וקויתי שיגיע ארצה ושוב נשתעשע בשיחות קודש וחולין. לא זכיתי. רבות שמעתי עליו מפי בנו מאיר, היושב בירושלים, ודמותו חקוקה לפני תמיד, בכל פעם שאני מעיין בפוסקים. אף הכנסתי מימרות ארמיות מתוכם למילוני על „הארמית החיה" ואני מעיין בהם לעתים קרובות לצרכי לשון. זכרתי חסד נעורי ונעוריו, לכתי אחריו בדרכת של תורה שהיא בכתב אבל אין להסבירה אלא בעל־פה ועל כן היא הולכת ומשתכחת. אני מתנחם בדברי סבי ז"ל: „תמיד היה כך בישראל, שהתורה משתכחת וחוזרת ונזכרת ואתם הצעירים עוד תזכו לראות, ששוב תחזור ותזכר".

עיר שלישית — ברדיטשוב

„ירושלים דווהלין" קראו לה, אבל היא היתה הרבה יותר מזה. בכל היותה נופלת בערכה התרבותי מ„ירושלים דליטא" היתה עולה על ווילנה מבחינת היותה יהודית מעור אחד. ווילנה היתה תמיד גם ובעיקר מרכז תרבותי פולני, רוסי, והיהדות לא היתה אלא חלק מן העיר, בעוד שבברדיטשוב לא היתה כלל הויה אחרת וחברה אחרת ותרבות אחרת, חוץ מן היהודית. זו הייתה חטיבה מיוחדת במינה, שאינני יודע דוגמה לה בגלות. גם בארץ ישראל יש רק עיר אחת כזאת והיא תל־אביב. בכל ההבדל העצום שבין שתי ערים הללו, ברדיטשוב ותל־אביב, הרי בעיקר הדבר, בחזיון הזה של ישוב עירוני

בעל כמה רבבות שכולו יהודי, יש גזירה שוה דוקא בין שתיהן. ועד שאנו קוראים לעיר ההרוסה „ירושלים דווהלין" יותר נכון לקרוא לה „תל־אביב דגלותא".

מי שלא זכה לעיר שכולה יהודית אינו יודע מה זאת טריטוריה יהודית עצמית, הכפופה אמנם מכמה בחינות, אבל חיה את חייה בכל הבחינות שאינה כפופה בהן, כאותו צמח הגדל לרוח שאין בה מניעה לגידולו. אוכלוסיה צפופה של יהודים, בכל בית מובטח לך לכתחילה שגר שם יהודי, ובלכתך בלילה יודע אתה שלא תפגוש אלא יהודי. שטח של קילומטרים בלי פגיעה בגבול אתנוגרפי אחר — היכן היה כזאת במקום אחר, אפילו בספרד, בפולין? אולי היה מעין זה בסורא ובפומבדיתא.

ודאי, משהו מעין זה היה בכל קהלה ישראלית בפולין, בליטא ובאוקראינה אבל לא במידה מוחלטת כזאת. עיר בלי רחוב הגויים. היה בה בית תפילה לנוצרי הסביבה, שהוקם על ידי הממשלה להכעיס, אבל בו היו קבועות חנויות, שכולן, חוץ מאחת היו יהודיות, ובאחת מהן מכרו טליתות. ואותה הנות נוצרית אחת היתה של ספרים, שנמכרו כמובן, דוקא ליהודים, וזוכרני פעם בערב תשעה באב עם חשיכה, כשכל העיר לבשה קדרות וכל החנויות נסגרו — סגר את חנותו גם אותו גוי מוכר־ספרים שנשבה לבין היהודים.

ברדיטשוב היתה אוניקום. הגנו מתפארים בצדק, שכל בית בתל־אביב נבנה מן המסד ועד הטפחות על ידי יהודים, אבל גם בברדיטשוב היה כך. אין מלאכה שלא החזיקו בה תושביה. בעל כרחם, כי לא היה במקום גוי בעל אומנות איזו שהיא, חוץ משומרי לילה (ודאי מפני שנאסר ליהודים לעסוק בזה), גויים של שבת לפי אומנותם (מי יכבה אור ויסיק חנור אם לא הם?) ורופאים אחדים (מפני ההגבלות לרופאים מישראל). מובן שהפקידות היתה נוצרית, אבל ליד דלת ראש המשטרה היתה מודעה באידיש (ברוסיה הצארית!) שבארגז פלוני אפשר לשים בקשות, והשוטרים ידעו אידיש.

ליתר הבלטה מה בין ברדיטשוב לערים אחרות אגיד, שבה לא היה פוגרום עד ימי פטליורה. זאת אומרת, עד שלא באו קלגסים מאורגנים, שהלכו מעיר לעיר לפרוע פרעות. בעיר עצמה לא היה מי שיגע ביהודים לרעה. והגויים בסביבה פחדו לבוא העירה בהמון, לא היתה אפילו הגנה עצמית מסודרת ולא היה צורך בה. פרחי הקצבים קיבלו על עצמם לשמור בלילות בימי פורענות וזה הספיק.

אין כל זה אומר, שברדיטשוב היתה מושלמת במעלות ולא היה בה דופי. ההיפך הוא האמת. היו בה חסרונות עצומים, אף הם טפוסיים לתחום המושב היהודי ואף הם מובלטים בה ביותר. בה ועל פיה יצר מנדלי את „ספר הקבצנים", היא היא כסלון או בטלון שלו. בה ועל פיה יצר שלום־עליכם כמה מטיפוסי כתריאלובקה, לאו דוקא הסימפטיים שבהם. אבל כל טיפוסיה הם יהודים שביהודים בני מאה אחוז, יותר מבני כל עיר ועיר.

ואני אהבתי עיר זאת — את הבטחון הזה של מאה אחוז, את האוירה הטבעית הזאת. שרק בה אפשרית זקיפות קומה פנימית לאומית. אני מודה שלא מצאתי רבים מסכימים לדעתי, אבל מכל הערים שראיתי ושישבתי

בהן בחיי — ואני זכיתי לחיות בערים נהדרות כאודיסה, פטרבורג, ווארשה, ברן וברלין, — שום עיר לא נתחבבה עלי כמו ברדיטשוב, שיהודינו התיחסו אליה לא בכבוד הראוי לה. ומה שמוצא חן בעיני גם בתל־אביב הוא בעיקרו — יצחק מי שיצחק — הצד השווה שבה לברדיטשוב. כלומר לא המעלות חשובות, אלא היותה עיר יהודית, היות תושביה יהודים, כשם שתושבי לונדון הם אנגלים, גם באהליהם וגם בצאתם, גם בחול וגם בשבת, בלי כל רצון ואפשרות להתכנס פנימה לשם זה או להסתתר ולהתחפש. יהדות כדרך הטבע — זוהי ברדיטשוב.

התעכבתי כל כך על הצד הטיפוסי של העיר, עד שלא אמרתי כלום על הצד ההתיחדותי שלה. אפשר היה לכתוב על כך ספר שלם. ואכן כתב צדרבוים (עורך „המליץ") באידיש ספר בן מאה עמודים על ביקורו בה. היא היתה מרכז מסחרי לכל דרום־מערב אוקראינה, שני למעלה מאודיסה. היתה קנאית לחסידות מאין כמוה ובה ישב הצדיק הגדול מאחיו, צדיק הצדיקים, ר' לוי יצחק מברדיטשוב. אבל בה היה גם מרכז למשכילים הראשונים ובה נבנה בית הכנסת הכוראלי הראשון. וכשניסה שליחה של הממשלה ליליינטל לפני מאה שנה (בדיוק) לכבוש את הקהילות להשכלה אמר למיניסטר אובארוב, שאם יצליח בברדיטשוב יצליח ממילא בכל הדרום. ברדיטשוב היתה אחת הערים הראשונות, שבהן נוסדו חדרים מתוקנים ואף אחת הראשונות ליסוד אגודות ציוניות. ובקום התנועות הסוציאליסטיות היהודיות היתה מקום כינוסן וארגונן והפגנתן. את חטאיה אני מזכיר: בשום מקום לא פגשתי אידישיסטים קנאים פוגעים בעברית כמו בברדיטשוב. אחד הקנאים הללו דוד ליפץ (אחר כך נעשה גנראל אדום ושינה שמו לפטרובסקי) קרע בפרהסיה הצעת החלטה באספה מפני שנכתבה בעברית.

מי ימנה את הצדדים המרובים שבחיי קהילה כזאת. כשאני רוצה לתפוס את הקו העיקרי שלה אני נאחז בסיסמה של שלום עליכם: „עמך". כל כך טיפוסיים היו בתי הכנסת הקטנים המרובים שבעיר, שהיו מחולקים לפי האומנויות. היה בית כנסת של קבלני צבא, של מפשיטי עורות, של סבלים, של סרסורים, של קברנים וכך הלאה, וכן הלאה. מי שאינו מאמין יעיין באחד מכרכי „המליץ" ברשימת הנדבות של ערב יום הכיפורים לישוב בארץ־ישראל ויוכח.

ברדיטשוב היתה בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים העיר היהודית ביותר בגולה. אפילו בארץ לא כל הערים הגדולות הן כיום יהודיות באותה מידה. — חיפה, למשל, אינה דומה לברדיטשוב, רק תל־אביב. בכל בית ובכל רחוב בברדיטשוב נראו ונשמעו רק יהודים. השבת נשתמרה לא רק בבתים אלא גם ברחובות, לא עבר שום רכב בשבת. רק ה„טראמוואי" הרתום לסוס ונהוג בידי עגלון גוי הלך בשבת כל היום ריק ממרכז העיר לרכבת וחזרה. בשום מקום גם בארץ ישראל, לא ראיתי שמירת־שבת מוחלטת כזאת.

הסופר הצרפתי באלזאק מספר, שבא מפאריז לברדיטשוב בדרכו לביקור באחוזה פולנית בסביבה. — ויום זה היה יום כיפור, ולא מצא שום אפשרות להחליף את כספו הצרפתי.

רק העיריה היתה לפי החוק כולה, כביכול, נוצרית. נמצאו נוצרים אחדים בסביבה לשם זה. בתי כנסת היו למכביר והם נמנו בקובץ „ברדיטשוב" שיצא בתל־אביב במספר קטן. אבל אין זה הכל. אני זוכר כמה בתי כנסיות שלא נמנו ואזכיר רק אחד: „די ליובראנסקי שול", שאני זוכר אותו היטב לא משום שהתפללתי בו, אלא משום שבו היתה ספריה עברית מודרנית והספרן היה הסופר הידוע כהנוביץ־נסתר. הספריה היתה פתוחה כל יום חוץ משבת בין ארבע ושש אחה"צ ובה נאספו כל שחרי השכלה וציונות ולאומיות.

זכיתי לשמוע זמרת שני החזנים המפורסמים — ניסן בלזר וזיידל רובנר. לעולם לא אשכח ליל יום כיפור בבית הכנסת הישן, שהיה מלא אלפי יהודים, שהאזינו לקולו של החזן המפורסם ניסן בלזר, שבעצם לא היה חזן אלא מנצח על מקהלה ומחבר נוסחאות זמרה לתפילות. הוא גידל חזנים לעשרות.

בזכרונותי על בתי הכנסת בברדיטשוב יש גם דברים מצחיקים. למשל, כשנפטר הרצל נתאסף קהל גדול בבית הכנסת החדש הגדול, והרב־מטעם פסיס, שהיה ידוע כעם־הארץ גדול מכל הבחינות, נשא נאום זה ממש במשפט אחד: „יידן, אַ גרויסער מענטש איז נפטר געוואָרן, דאָקטאָר הרצל, חזן, מאַך אַ מלא" — זאת אומרת: „אמור ,אל מלא רחמים"".

ומן הדברים המצחיקים — אל בתי הקברות. בית הקברות, שנקרא חדש, היה אף הוא ישן נושן, ובו נקבר הרב לוי יצחק מברדיטשוב. בית הקברות היה בצפון העיר ליד פסי הרכבת, ממש על גבול ווהלין. ובמרכז העיר נשאר בית קברות ישן ובו עמד בית מדרש של חסידי ברצלב. רק אנחנו, צעירי אותו דור, היינו מבקרים שם בשבתות אחרי הצהרים. מי שלא שמע ניגוני חסידי ברצלב לא שמע נגינה לבבית מימיו.

בין פלאי ברדיטשוב גם פלא הש"ס בכרך אחד. בשום מקום ובשום זמן לא העיזו לעשות זאת. רק דפוס שפטל המפורסם העיז והצליח. זכיתי לבקר בדפוס זה כמה פעמים בעצם ימי הדפסת ספר מופלא זה, בכרך אחד, רב משקל, כמובן. בו נדפס כל התלמוד עם פירוש רש"י, אמנם בלי תוספות ובלי שמירת ראש וסוף של עמוד מסויים, כמקובל בדפוסים. אבל הראש והסוף המקובלים סומנו. תוספות לא נדפסו וכמובן לא מהרש"א. אבל די בטכסט וברש"י כדי ללמוד. ומחירו היה זול ביותר לגבי מחיר תלמוד רגיל בכמה כרכים. לתמהוני לא הופיעו עד היום מהדורות חדשות מאותו ש"ס בכרך אחד.

בברדיטשוב גרו בתקופות שונות אישים גדולים. המפורסם ביותר הוא הרב לוי יצחק, מעמודי החסידות. מן הסופרים ידועים שמואל אבא הורודצקי, ההיסטוריון של החסידות; משה קליינמן — העתונאי והסופר ואחרון אחרון חביב — הרב יעקב ברמן, מורי ורבי בתלמוד בישיבת אודיסה, שהיה אחרי כן רב בברדיטשוב. הוא ישב כעת ברחובות, והוא בן למעלה מתשעים — עד מאה ועשרים. „דער נסתר", שהזכרתיו, גם הוא גר בברדיטשוב.

גר בברדיטשוב באמצע המאה התשע עשרה מנדלי מוכר ספרים.

לשלום עליכם היו קרובים בברדיטשוב, דווקא בבית שם גרו הורי, והוא היה מבקר שם לעתים קרובות, אלא שאני הייתי אז עדיין קטן ביותר.

זוכר אני את הרושם הראשון שלי מברדיטשוב: יום הכתרת הקיסר ניקולאי, ימת שמו. רעש התגיגה עשה עלי רושם כאילו והו הפרצוף הרגיל של עיר יהודית גדולה. רקדו בחוצות, משום שקיוו כי המלך החדש יהיה מלך של חסד. כל העיר היתה מלאה סוכות ממכר משקאות ומיני מחיקה. על במה גדולה ערכו חיילים התחרויות ספורטיביות. בכמה מקומות ניגנו תזמורות. עד היום נקלט בי זכרון זה של העיר החוגגת.

ד"ר מאיר שחם-שוחטמאן

ילדותו של ברוך קרוא ז"ל

זכות בכורה בהיין הארוכים והעשירים, כריכי המעש והיצירה של ברוך מאיר קריא־קרופניק, ניתנת לעיירת מולדתו, צור מחצבתו ועיצוב דרכו בארבעת שנות היין הראשונות לטשרנוביץ הקטנה (טשרנוביץ־זוטא בלשון ברוך קרוא). להבדיל מטשרנוביץ זו שבבוקובינה הגדולה, בעיירה קטנה זו בפלך פודוליה שבאוקראינה הרוסית, צעד צעדיו הראשונים לאורך תשע העיים, בהן חי וטוה מסכת חיי יצירה עשירים בספרות העברית. טשרנוביץ־זוטא, קשורה באלפי נימים אישיים ומשפחתיים, בה נולדתי גם אני לאבי הרב ר' מרדכי שוחטמאן ז"ל, שם כיהן הוא כרב העיירה, ולעיירה שרגורוד, — מקור משפחת קרופניק ומקום לידתו של אבי ז"ל.

מפגשיו של ברוך קרופניק בשרגורוד ובטשרנוביץ־זוטא, מהוים יסוד ובסיס לפרקי זכרונות שנשתמרו בזכרוני, כפי שסופר ע"י בני המשפחה, על אותו עלם שגדולות ניבאו לו, סבו מצד אבא הרב ר' חנוך הלוי קרופניק, רבה של שרגורוד המהוללה, וכן גם האינטליגנציה הדתית־לאומית בשרגורוד ובטשרנוביץ. לטשרנוביץ־זוטא הגיע אביו של ברוך, ר' יעקב הלוי קרופניק משרגורוד, שם נשא לאשה את הבת היחידה הינדא בת ה־16 לבית קמינצקי.

בעיירה זו היה ר' יעקב קרופניק סמוך על שלחן הותנו ר' אליהו קמינצקי, אחד מבעלי הבתים החשובים והציונים הראשונים אשר ביתם היווה את הדופק החי לפעולה הציונית בראשית צעדיה.

בית סבא קמינצקי עמד בטבורה של העיירה, בבנין ארוך שכולו חנויות, צמודות לדירות, סמוך לדירה בה נולד, היתה חנות של סבא, מעין „כלבו־שופר־סל בלע"ז, אשר ממנה ההפרנסה המשפחה ומרבית קוניה העדיפו לקנות בחנות זו, בזכותו של בעל החנות, שיצאו לו מוניטין בעסקנותו הציונית.

ברוך ציין לא פעם — „בעיירה ראיתי רק יהודים" אף כי היו בעיירה שני בנינים מונומנטליים — הכנסיה הפרבוסלבית והקתולית — ראה תמיד לפניו רק יהודים, העוברים והולפים, עובדים, לומדים ושוזרים בחריצותם את שלשלת הזהב של העם עתיק היומין. לא פעם הדגיש: „יש לי הרגשה, שאני חי כאן — בארץ היהודים". בהקשיבו ל„חכמת" הראשונות של ברוך — היה סבו הרב ר' חנוך קרופניק, מחייך מחוך נחת ואומר: „ברוך זה הקטן, רואה אני בו את ממשיך מסורת משפחתנו, התבונה והחכמה שבו, מבשרים, שאמנם לגדולות נוצר וכי יהיה אי"ה רב וגדול בישראל"!

בבית סבו בטשרנוביץ, אירע האירוע התרבותי הראשון של ברוך. סבו היה חסיד ולמדן, ועם זאת נחשב ליהודי המודרני בעיירה; היה מקוראיו הקבועים של „הצפירה" וקריאת עתון זה בעיירה, הפך להיות מעין מרכז תרבותי, כי לא כל אדם יכול היה להרשות לעצמו להיות מנוי על עתון זה ומשום כך קראו את העתון בציבור במוצאי שבת, לאחר ההבדלה בבית סבו.

האירוע הזה של התכנסות אנשים בבית סבא לשמוע קריאת עתון, המגיע ממרחקים, בשפה שאינה מדוברת, הטביע על בריך הרך בשנים, רושם בל ימחה ואולי שימש דחף ראשון בלתי מידע לאהבתו ללשון העברית ולבלשנותה, לחוש הפוליציסטי השנון שנחין בה במשך השנים.

קשובה היתה אזנו ורב היה צמאונו של ברוך לקלוט סיפורים ואגדות על „החסידות", שצמחה וגדלה בערבות אוקראינה. ברוך ראה את עצמו כ„מתנגד" ובצעירותו חיפש אישים ללמוד מפיהם דף הגמרא, עם התוספות והפוסקים, לצלול לעומקה של סוגיא סבוכה בים התלמוד.

עם כל זאת אהב לשמוע בימי ילדותו, מאמו ואחר כך מסבו ר' אליהו, ספורי חסידים, שהביא עמו ממסעותיו לוינה ולסאדיגורה, ספורי נפלאות על הצדיקים והאדמו"רים שהצטיירו בדמיונו הילדותי כקדושי עליון עלי אדמות, אשר באהבת ישראל היוקדת בלבם, קרבו וחשלו לבבות יהודים פשוטים לזקיפת קומתם בגולה ושאיפתם לגאולה.

טשרנוביץ, בת שלושת אלפי התושבים, שיכלו לפרנס בקושי רב ומורה הוראה אחד, נתפלגה לשתי אסכולות בחסידות. אלה השתייכו לשושלת רוזין, אשר מנו לעצמם רב משלהם והאחרים — דבקו בבית ה„מגיד" משטרנוביץ. והפעולות הציבוריות בעיירה נחתכו לפי הכרעתו של האדמו"ר מבית רוזין, או של האדמו"ר מבית סקוירה. בילדותו היה לבו של ברוך כרוך אחרי רבה של טשרנוביץ, נציגו של האדמו"ר מרוזין — „עזרא דער רב", היה שמו בעיירה. דמות מובהקת של מנהיג בעל אוטוריטה רבנית מרשימה ויחד עם זאת מוח חריף של תלמיד חכם מובהק, אשר הצטיין בגישתו המפלאה של מסביר דברי חז"ל והיה משמיעם יוסיום באזני מאות שומעיו.

כשהיה ברוך בן ארבע, חזרו הוריו לשארגורוד, מקור מחצבתה של משפחת קרופניק, עיירה קטנה בפלך פודוליה — מחוז מוהילוב.

עינו החדה של ברוך קלטה בזכרונו דברים רבים: הבנין הגדול ביותר שבעיירה — בית הכנסת הגדול, דמות מבצר היתה לו. ברוך מציין: „בית כנסת מונומנטלי זה, לפי גדלו וערכו האדריכלי, ראוי לעמוד אף בעיר גדולה בישראל".

בבית כנסת זה לא רבו מתפלליו, בעטיו של הקור ששרר בו, רוב ימות השנה, (לא ניתן להסיק בנין כה גדול) ומשום שהחסידים היו מתפללים בבתי הכנסת המיוחדים לחסידי אדמו"ריהם, התפללו בו רק בעלי המלאכה ופשוטי־העם — כדברי ברוך „עמך". ובקרב עמך אלה, היה ברוך מבלה חלק ניכר מזמנו. כאן אפשר היה להתבודד, לאחר שעות התפלה ואיש לא הפריע לו.

ברוך למד ב„חדר" — מעין גן ילדים ללא גן, בגיל ארבע, החל ברוך ללמוד חומש ובמשך שנתיים עבר על כל פרשיות השבוע עם פירוש רש"י.

נוסף ללימודי החומש, מספר ברוך, למדו גם פרקים כלליים ביהדות, נימוסי יסוד, מוסר וקצת ציונות.

רבו לחומש, ר' אפרים, היה פדגוג מעולה ומצליח להקנות לתלמידיו חיבה יתירה לרש"י ולסגנונו, לא היה מלקה את תלמידיו וידע למצוא שבילים ללבות הפעוטים, בשידול ובהסברה. בן חמש היה ברוך, כשהוריו ה„מודרניים", החלו ללמדו רוסית, בעזרת מורה מיוחד שהיה מבקר בבית.

בגיל שש החל ברוך ללמוד גמרא. לימוד זה, הפך את הילדים ל„גדולים", היו זקוקים ל„מלמד" גדול וחשוב יותר, ודוקא מלמד גדול זה, לא היה מן הפדגוגים המעולים, אף לא הצליח לטעת בלבות „גדולים" אלה את האהבה ללימוד הגמרא.

אולם את הטעם ללימוד הגמרא החל למצוא באוירה החמה והסוערת בביתו של סבו הרב ר' חנוך קרופניק, רבה של שרגורוד.

סבא גדול זה ושארו הקרוב — והוא אבי זצ"ל הרב ר' מרדכי שוחטמן — הסביעו את חותמם על דרך התפתחותו של ברוך בשנות הילדות והבחרות. באחד ממאמרי ההערכה שכתב ברוך קרוא לאחר פטירת אבי נאמר: „הוא מורי ורבי, בעיקר בתלמוד ובפוסקים, וגם ביהדות ובאנושות בכלל. ועד היום, אם כי היו לי אחריו מורים מזרמים אחרים, מגדולי חכמי ישראל, עדיין אני מרגיש טעמה של אותה תורה שלמדתי מפיו של שארי הרב ר' מרדכי שוחטמן". למודים אלה, מדגיש ברוך, זקוקים להדרכה בעל פה, בניגוד לתנ"ך ולמשנה, שיש להם פירושים ברורים בכתב.

„ראשון שלמדני למודים אלה בשיטה פדגוגית ומודרנית היה שארי זה, וכל זאת בהשראת סבי ר' חנוך קרופניק, שהחליט למסור אותי בידי ר' מרדכי שוחטמן, תלמידו וחברו. עלי להגיד שעד היום אני חי מפיו בפינה זו של תרבותנו, שהוזנחה לגמרי על ידי התרבות העברית החילונית החדשה גם בגולה וגם בארץ. יכול סופר ומורה בישראל כיום שלא לדעת כלום לא מן הגמרא, לא מן ההוספות ולא מן הפוסקים, ובכל זאת לפסוק הלכות בעניני תרבות בישראל". ברוך קרוא היה מבלה עם אבי, שעות וימים רבים בשיחות מחוץ לשעות הלימוד. שיחות אלה נסבו על תורה עם דרך ארץ, ספרי השכלה ואפילו „אפיקורסיים" שהיו אסורים אז — כגון „הדת והחיים" של ראובן אשר ברוידס, וגם לאחר שנים רבות מדגיש ברוך, לאחר שצצה ה„תודעה היהודית" שיש בה ק"ן פנים, עדיין אני מסמיך את הפיסתי בענין זה בכוח האכילה ההיא. שרבי מרדכי זה היה מקיים כי מצוות אבא וסבא „ספי לי כתורא".

ברוך היה מונה את שם אבי בהערצה — בין ראשוני רבותיו ואחרי אביו וסבו ובשנותיו האחרונות לחייו אמר לי פעם בשבתי בביתו — „כשזכיתי אחרי שנים ליצוק מים על ידי רב צעיר (הרב ר' חיים צרנוביץ) וחכמי ישראל אחרים ראיתי מה חשוב היה המסד שקבלתי בבית אבא ומרבי מרדכי".

בצירה זו הצטיירה דמותו המופלאה של ברוך קרוא, מתוך צרורות של זכרונות, וספורים משפחתיים ברוסיה, בצרפת ובישראל.

ולסיום אציין שנוסף על הזכרונות הנוסטלגיים היה ברוך קרוא, בין המעטים האחרונים אשר חפש לשקף בדבריו שכחב את אשר הגה, טרח ויגע להבהיר בזאת את אישיותו הפרסונלית. אתה מוצא בספגונו הבהיר והמיוחד, את הילוכו בנחת, את שיחו השלו ועל הכל את מאור פניו ועיניו — את אהבת הבריות המיוחדת לו.

ואם כי זו אינה תכונה מיוחדת ליחידי סגולה בלבד נדמה שתכונת אהבת האדם של ברוך קרוא,לכתוב ולפרסם. צורת כתיבתו, בעתון, בירחון, במאסף ובחבוריו היתה לה מטרה אחת ויחידה, להנחיל מן היש שבו לאחרים. הוא ראה בזה ייחוד לאומי ומוסרי. חרוץ היה קרוא. כמעט עד יומו האחרון המשיך לכתוב ולפרסם בכל המוקדים, בהם פעל ויצר.

קרוא היה אחד המהיקנים האחרונים בדור ראשונים אשר הגה, חלם והגשים את חלומותיו וזכה לראות בעיניו תקומת ישראל בהתפתחותה.

בתיה קרוא*

חמישים שנה עם ברוך קרוא

בקיץ 1918 הביאה אותי האינפלציה מקניגסברג לברלין הנכספת. בעצם היתה זאת סעולה להצלת רכוש המשפחה. הכל קנו בפראות, אם מותר להתבטא כך, שעוני זהב ושאר דברים שנחשבו אז לשומרים על ערכם. אמי נהנתה מן ההכנסות הטובות ונעשתה עם כל מכירה קצת יותר עניה. סגירת הגבול לשוויצריה והפצרותי, אלצוה לבסוף לצייד אותי בהמחאה בנקאית על סכום נכבד על מנת לנסוע לסיטונאי, שאתו היו לה יחסי מסחר זה שנים רבות, כדי למלא את המלאי שנתדלדל. והנה ישבתי למחרת בערב מול גרדה (גולדברג)[1] ברכבת על ספסל קשה בן ארבעה מושבים.

גרדה ישנה. אך אני הייתי חרדה לגורלי. השעונים, כך חשבתי, הם כבר כמעט בכיסי. אך הדבר לא היה פשוט כל כך. ומה יהיה עלי? אותו לילה צץ הרעיון לא לחזור יותר לקניגסברג עיר מולדתי. זאת הודעתי לגרדה המתעוררת. התחלנו לרקום תכניות.

אחרי שבצעתי את תפקידי — במקום שעוני זהב היה עלי להסתפק בכל מיני שעונים זולים — אך עד כמה שזה מוזר הם שמשו את המטרה והיא — הצלת הכסף. אחרי משא ומתן ארוך ומיגע עם אמי נשארתי בפנסיון שהיה תגלית של גרדה. שם מצאתי חבורה מוזרה. הם התיחסו לציונות או לסוציאליזם ואחדים אפילו לשניהם, ברצינות.

אחד בשם כיתאין[2], מהפכן רוסי ותיק, שלא ניתן לו ב־1914 לגשת לבחינות הגמר ברפואה בתור נתין אויב, היה נוהג לנתח מתים 6 פעמים בשבוע במחלקה האנטומית של ברלין, זאת במשך ארבע שנות מלחמה תמימות, כדי להתכונן ליעודו — כך אמר — להיות רופא יחיד במקום נידח בארץ ישראל.

באופן כזה רצה לשמור על רעננות ידיעותיו באנטומיה. הוא עמד בבחינותיו בזמן המהפכה, מבלי להתכונן בצורה אחרת. בטוב לבו עלה על רוב האנשים שפגשתי, היה ידיד נאמן ורופא בעל תודעת אחריות.

הדמות הבולטת ביותר היה ד"ר גרומר, בעבר בוגר ישיבה וידוע כעלוי, אשר מחלה נדירה עוותה את צורתו. הוא סבל מאלפאנתיאזיס (מחלת הפיל), וכך היה במלוא מובן המלה. הוא היה כמו „גוליבר בארץ הגמדים", בגד שנגזר לאדם נורמלי אף פעם לא התאים לו. היו לו ידים עצומות, ראש מעוות

---

* הכותבת, — רעייתו של ברוך קרוא ז"ל. — בתית לבית לנדאו, מצאצאי יחזקאל לנדאו (1713—1793), ששימש כארבעים שנה ברבנות בפראג, והיה מגדולי הרבנים בזמנו, בעל ספר השו"ת „נודע ביהודה". (המערכת)

1) גרדה גולדברג, נולדה ב־1898 בקניגסברג. עלתה לא"י ב־1924. נשאה לחיים ארלוזורוב, ולאחר שנפרדה ממנו — לצבי לופט.

2) ד"ר צבי כיתאין (ליובאביץ 1885—תל־אביב 1932). בן למשפחה חסידית. ב־1905 לקח חלק בתנועה המהפכנית. בשנות 1912—1922 למד רפואה בגרמניה והיה פעיל בארגון הניער היהודי הלומד באגודת „החבר". ב־1922 עלה ארצה ושמש ברופא בערים ובמושבות שונות. בארץ היה קרוב לב. כצנלסון.

לחלוטין. היתה לו נטיה לקומוניזם. כאשר ביום הרצחה של רוזה לוקסמבורג התעורר ויכוח פוליטי ער בשעת ארוחת הצהרים, התרומם מלוא קומתו, שכח להניח את הסכין והמזלג, ונופף את ידיו העצומות באוויר. הוא הבהיל אותנו כהוגן מבלי להרגיש בכך. ד"ר גרומר היה באותם הימים עוזרו של פרופ' אייגשטיין, שמסר לו, לאוטודידקט במתמטיקה, את הבקורת על חיבוריו.

פנסיון זה, היה בבעלותה של גב' רוזה שטרוק, בעלת צמה אדומה נהדרת, שהיתה קרובתו של הצייר הרמן שטרוק, והצטיינה ברוחב לבה. בשעת מגיפת השפעת הספרדית טפלה היא ועוזרת הבית בתשעה מתוך אחד־עשר אורחיה החולים וכל זאת ללא כל תמורה, חוץ מתודה. כל אורחיה הגיעו באיזה אופן שהוא, לארץ־ישראל; אך דווקא היא לא זכתה לכך.

הנשים שהיו יחד אתי בפנסיון, היו הספרנית אלה שטרימר, שהיתה בעלת ידיעות יסודיות ביותר בביבליוגראפיה — היא היתה נותנת לי ולבעלי, לאחר־מכן בתל־אביב במשך שנים יעוץ מקצועי. הפעם בתור גברת דיסטרוולד־דורות. קטה פיגל וולוצי וולטר, שתי דודניות, התאהבו בספרות. לוצי וולטר ניהלה במשך שנים בית מסחר לספרים בירושלים בחן רב, דבר נדיר בשנות השלושים. אני זוכרת גם את גרטכן מרקוס, שכינוי מקטין זה הגיע לה בגלל עיניה הרומנטיות הכחולות. היא הצליחה להאזין לסופר ז'ק[3]) במשך שעות שהיה מדבר באופן עקרוני רק עברית, לא חשוב אם הבינו אותו או לא. באחד הימים הם נישאו זה לזו.

אחר כך הופיע אורח שלפי כל הסימנים היה אהוב מאד על הבריות — ד"ר אליהו אורבך[4]). הוא כבר היה במשך שנים בארץ־ישראל ופעל בתור רופא ומוהל בחיפה. עם פרוץ המלחמה עבר בקשיים גדולים את חצי אירופה, כדי לשרת את ארץ מולדתו בעת צרה; הוא חשב זאת לחובתו כיהודי גרמני. ספרו „המדבר וארץ הבחירה" הופיע בצילום של כתב ידו שהיה יפה כאילו צויר ביד אומן. חלקים מספר זה נכתבו, אם אינני טועה, בפנסיון שטרוק. זלמן רובשוב (שזר) התגורר אף הוא באותו פנסיון. הוא היה מרצה באותם ימים על שבתי צבי והשבתאים לפני נוער ציוני בברלין אשר האזין לו בהתלהבות גדולה. משהוכרז עוצר ערב היתה גב' שטרוק נוהגת להזמין אורחים אחדים לכוס תה במטבחה, שם היה קורא רובשוב מספורי שלום עליכם ביידיש. לגבי היה זה השעור הראשון ביידיש. על ידי קריאתו מלאת הטמפרמנט של רובשוב יכולתי לחוש את התוכן.

באמצע הקיץ הופיע איש חיוור בעל עיניים גדולות, כמעט שחורות, שאת שמו לא יכולתי לזכור בשום פנים ואופן, למרות שהיה דומה מאד לשמו של מלך התותחים קרופ; שמו היה קרופניק, ושמו הפרטי ברוך. הוא הצליח לקרא את העתונים שנמצאו שם בשפע לפני כל האחרים. בוקר אחד פגשתיו בחדר האוכל כשהוא מחזיק בידו שני עתונים. הוא דרש ממני נוסף על כך את העתון שרציתי אני לקרוא. הערתי, שהוא מחזיק כבר בשני עתונים

---

3) משה אליהו ז'ק (קמניץ ליטובסק 1887—ירושלים 1948). סופר ופובליציסט עברי. עלה ארצה ב־1934.

4) אליהו אורבך (נולד ב־1882). רופא וחוקר המקרא. עלה ארצה ב־1809 והתיישב בחיפה. נודע בספרו „המדבר וארץ הבחירה".

בידו עשתה עליו, כנראה, רושם מפתיע, כי הוא חטף את העתון שלי לעצמו. אמרתי לעצמי, אך בקול הנשמע היטב Kratzbürste (מברשת קשה להברשת סוסים). נגרם לו קושי רב למצוא מה פירוש המלה ומה כוונתי בכך. כך הכרנו זה את זו. הוא החל להזמינני להרצאות ב„הפועל הצעיר". שם הרצו ישראל רייכרט[5] וחיים ארלוזורוב, בן החשע עשרה, אחת לשבוע על נושאים סוציאליסטיים־ציוניים. פעם אחת, כאשר קרופניק לא הצליח לזכות בהקשבה מספקת בשעת ויכוח, עמד פתאום על שולחן קטן; הכל נשתתקו, הקשיבו לו בהתעניינות, תמיד היה בפיו דבר הראוי להאזנה. הכינוי הרשמי של ברוך קרופניק שם היה „חבר אופוננט", וזה מה שהוא כפי הנראה, היה, עד מותו. הוא היה יותר מ־50 שנה בעל תודעה סוציאלית אך מיואש מן הסוציאליזם.

הכרותנו הפכה לידידות לעיני כל הפנסיון. היינו יוצאים בצוותא ויותר ויותר היינו גם חוזרים בצוותא. כאשר החלטנו באחד הימים לבנות את היינו בצוותא שמנו לב, שלא היתה לשנינו אף פעם „פגישה" זה עם זו. הוא ראה הרבה לגבי גילו הצעיר, כפי שסיפר לי.

מוצאו היה ממשפחה מבורכת בילדים, ציונית ודוברת עברית. לאביו היתה סמיכות לרבנות, כשם שהיתה גם לסבו, אך הוא לא בחר בדרך הזאת אלא ניסה להיות סוחר. לדמותו השלווה והתרבותית היתה השפעה על האווירה בבית. האם שמוצאה היה ממשפחת סוחרים אמידה, ידעה לתת למשפחה באמצעים מוגבלים מסגרת מכובדת. שבעת הילדים הורגלו לעזרה הדדית. כל המשפחה היתה מוכשרת לשפות בצורה יוצאת מן הכלל ובעלת כושר ביצוע. הסב, שהיה רב בעיירה רוסית קטנה (שארגורוד), עשה למען נכדו הבכור מה שהיה השוב בעיניו ביותר. הוא הזמין אותו ללמוד אצלו שנה תלמוד. הוא הרשה לילד להיות נוכח בכל הדיונים; אפילו שאל אותו לדעתו. דבר זה הכריח אותו כבר בשחר ילדותו לגבש דעה.

מברדיצ'ב, עיר כמעט יהודית טהורה, הוא הגיע לאודסה, עיר עליזה השוכנת לתוף ים, בעלת אוכלוסיה מאד מגוונת. אך לא זה העיקר.

באודיסה יסד הרב חיים צ'רנוביץ, שהתפרסם בכינויו „רב צעיר", ישיבה מודרנית, שפתחה חלון נרחב לאירופה. כך תיארו אותה בוגריה. המורים היו: ביאליק, קלוזנר, מנדלי מוכר ספרים, הרב יעקב ברמן וצ'רנוביץ עצמו. בתחילה קדמה את פני ברוך בחינה בתלמוד. מנדלי, הבוחן, הורה לברוך לקרוא דף. כשנסתיימה קריאת הדף, — ויתר על הפירוש, כי קריאתו הוכיחה שעמד במבחן. זמן קצר לאחר מכן מינה קלוזנר את הסטודנט החדש, שהכיר בכשרונו ורב־גוניותו, למזכירו הפרטי וחיש מהר למזכיר המערכת של „השלוח". כאן למד את מבנהו של עתון, גם מן הצד הטכני. ביאליק ואשתו היו מזמינים את הסטודנטים בלילות שישי לביתם, מקום שם נפגשו הסופרים היהודים. ערבים אלה היו בלתי נשכחים לכל מי שזכה להיות נוכח בהם. נתגבשה שם קבוצה שהיתה עתידה להטביע את חותמה על הספרות העברית. בני

---

5) ישראל רייכרט (אוז'דקוב, פולין 1891). איש „הפועל הצעיר", בוטנאי, למד בגרמניה בשנות 1913—1921. קרב לציונות את ח. ארלוזורוב ואנצו סירני. פרופסור בפקולטה לחקלאות ברחובות.

הקבוצה היו ציונים שהרגישו בספרות היהודית ובמדע היהודי כבביתם, וכל אחד מהם עשה לאחר מכן גדולות במקצועו. בני הקבוצה היו יהושע גוטמן [6], יצחק גור אריה [7], יום־טוב הלמן [8], נוניה הרמן [9], צבי וויסלבסקי [10], יחזקאל קויפמן [11], צייטלין [12], צבי שכטרמן [13], שמואל שריר (שרירא) [14], ושני הקרופניקים: חיים אהרון [15] וברוך (שנקראו „האחים", אם כי לאמיתו של דבר היה חיים אהרון דודו של ברוך). הקבוצה עברה בצוותא, כקומונה, לפטרבורג, כדי להמשיך שם בלימודים. דבר זה קרה בגלל חילוקי דעות עם הרב ברמן, בקשר לבעיות דתיות. החברים הגיעו לאקדמיה של הברון גינצבורג בפטרבורג, אליהם הצטרף שם זלמן רובשוב. כמעט הכל חיו באופן בלתי־לגאלי בפטרבורג ונרשמו כבעלי מלאכה במשטרה. ברוך, למשל, נרשם בתור בונה גגות.

ברוך עזב את פטרבורג אחרי חורף ארוך וקשה, כיוון שהאקלים שם הזיק לבריאותו. הוא עבר לוורשה, שוב מרכז של ספרות יהודית. ביום השני לשהותו שם כבר השיג עבודה בהוצאת הספרים העברית הגדולה דאז, הוצאת רמברג [16], חותנו של ברדיצ'בסקי, בתור אחד המחברים של מילון עברי שתוכנן ביד רחבה. הוא נשאר רק שנה אחת בוורשה. הוא לא אהב לא את העיר ולא את השפה. כמדומני שהשתדל לא ללמוד פולנית, כפי שגם לא הראה הבנה לערבית.

משם נסע לברן, לפי הזמנתו של „רב צעיר", אשר הזמינו לקחת חלק בחיבור מילון תלמודי גדול. זמן מה לאחר מכן שלח צ'רנוביץ את חברו לעבודה לברלין, כיוון שלא היה בספריות של ברן חומר מספיק למחקר. הוא הגיע שוב למרכז של מדע היהדות — כפי שסבר — לשבועות אחדים. אך המדובר הוא בקיץ 1914, ואז פרצה מלחמת העולם הראשונה. אדם צריך

---

6) יהושע גוטמן, (צ'אשניקי, 1890—ירושלים 1963) סופר וחוקר ההלניזם היהודי. עלה ארצה ב־1939. הורה באוניברסיטה העברית.

7) גור־אריה יצחק, (1889—1957) סופר ואתנוגראף, עלה ארצה ב־1923.

8) הלמן יום־טוב, (קראסילוב, 1890—ירושלים, 1961). סופר ומתרגם. עלה ארצה מארה"ב ב־1936.

9) הרמן נוניה, מתלמידי הישיבה האודיסאית. התגורר בפאריס, נספה בשואה.

10) וייסלבסקי צבי (גראייבו, 1889—ירושלים 1957). הוגה דעות ופובליציסט. עלה ארצה ב־1934.

11) קויפמן יחזקאל, (דונאייבצי, 1889—ירושלים 1963). סופר וחוקר נודע בשני ספריו הגדולים „גולה ונכר" ו„תולדות האמונה הישראלית". עלה ארצה ב־1929. הורה באוניברסיטה העברית.

12) צייטלין שלמה זלמן, (נולד 1892). חוקר תולדות ימי הבית השני והספרות הרבנית. מרצה בדרופסי קולג' בארצות־הברית.

13) שכטרמאן צבי (סטראוב סיניאבה, פודוליה, 1887— ת"א 1947). מראשי „המזרחי" ברוסיה. עלה ארצה ב־1924.

14) שרירא שמואל, (סלאבוטה 1883—ת"א 1944). סופר וחוקר מקרא, עלה ארצה ב־1925.

15) קרופניק ח. א., דודו וחברו של ברוך קרוא. (1888—1942). עלה ארצה ב־1925. שמש מזכיר הטכניון.

16) רמברג יעקב (וישטינץ — פולין, 1855—ת"א 1928) עלה ארצה ב־1925. מו"ל יהודי בורשה, חותנו של מ. י. ברדיצ'בסקי.

להיות שבע רצון, שניתן לו לחזור לביתו אחרי שהות קצרה במחנה בעל הנהגה מאד דמוקרטית בשפנדאו יחד עם שניאור וסופרים יהודים אחרים. המעמסה היחידה היתה התייצבות יומיומית במשטרה. ברוך המשיך עוד שנים אחדות בחיבור המילון, שמע הרצאות אצל פרופ׳ אלבוגן והרמן כהן בבית הספר הגבוה למדעי היהדות ונכנס כחבר למערכת Jüdische Rundschau עבודתו הראשונה החורגת מתחום כתיבת מאמר ואיגנה בגדר עבודה לקסיקוגרפית היא החוברת Die Jüdicshen Parteien (המפלגות היהודיות).

היתה זו לי הפעם הראשונה בימי חיי שראיתי סופר בשעת יצירתו. ישנן בעיות כמו העמוד, הכותרות הגדולות והקטנות, שער הספר, העטיפה וההגהות למיניהן. עוד ספרון אחד נמצא בתהליך של עבודה, סרזיולוגיה עברית־גרמנית, גרמנית־עברית. זו עתידה להיות הצלחה כבירה.

הציונים הגרמנים, שלא היתה להם גישה לשפת העברית, הבינו את הספרון הזה. הוא היה יותר מאשר ספר עיון, הוא היה בבחינת מטעם. זה היה דבר חי. רבים היו לומדים אותו כמעט בעל־פה. אני ביניהם. בינתיים היתה זו הפרעה בשבילי. אנחנו, או יותר נכון, אני, צריכה לוותר על מסע ירח הדבש, זלמן שוקן עומד על מועד מסירת כתב היד, וכפי שזה מתאים למתנזר נתנת לספר עדיפות. „נסיעה", כך מנחם אותי ברוך, „עוד נערוך"; הוא איננו מחשיב את הדבר ביותר. לחגוג אין לו פנאי, לאכול — בקושי. אגב הוא מבדיל רק בין החיות והצמחים הנפוצים ביותר. במקום מסע ירח הדבש אנחנו מוצאים דירה פנויה, עדיין ללא עזרת משרד הדירות הממשלתי. הדירה נמצאת במה שנקרא „בית בתוך גן" Gartenhaus זאת אומרת לא היה זכר לגן. עברו דרך חדר כניסה גבוה וארוך שמוכרח היה להיות גדול כל כך כדי שמכונית של מכבי אש תוכל לעבור דרכו, ונכנסו לחצר שהועלתה בזכות עשבים אחדים לדרגת גן, וטפסו במדרגות די צרות ודי תלולות, אמנם מכוסות שטיח, עד לקומת השניה. החילונו לרהט את דירתנו באופן צנוע ככל האפשר, כי באופן תיאורטי היינו כבר פחות או יותר בדרך לארץ־ישראל. עברו 13 שנים עד שלמעשה עברנו לשם לצמיתות, וה„פרזיולוגיה" היתה מונחת אותן 13 השנים במרתף וסוף סוף יצאה לאור, וזאת בהצלחה מסחררת שכבר תיארתי. היא נמכרה עד העותק האחרון ועד היום הזה, עד כמה שקשה להאמין זאת, עוד מתעניינים בספרון זה.

אחד המכתבים הראשונים שהגיעו לדירה החדשה, היה מכתב פיטורים מאת ה־ Jüdische Rundschau מסיבות של משבר. האינפלציה נמשכה ומה היה בעצם מקור מחייתנו אינני יכולה כבר היום לתאר לעצמי.

יחסי שכנות כמעט ולא היו קיימים, אלא אם העובדה שפסיכיאטור עצבני זרק אבן לחדר הילדים נחשבת ליחסי שכנות. באורח נס לא קרה דבר. הסבר להתפרצות זו היו, כפי הנראה, הוויכוחים הפוליטיים של אורחינו, מוזר שהוא זרק את האבן בשעה שקראנו ולא היו אורחים בבית. מי בא לבקרנו ? פיכמן וחברייו של ברוך מאודסה. הם הגיעו לברלין בהפסקות קצרות בזה אחר זה דרך ישובי גבול שונים. עד כמה שזכור לי באו הכל באופן בלתי־ליגלי. צבי וויסלבסקי, יהזקאל קויפמן ויהושע גוטמן, שהסובייטים כבר העני־קו לו תואר פרופסור והאוניברסיטה של ברלין בכל זאת דרשה ממנו בחינה

בגרמנית. גוטמן רשם את ההרצאות בתור תרגיל, אני העתקתי את החומר לגרמנית רהוטה, ו„תלמידי" עמד כעבור חודשים אחדים בבחינתו, מבלי שנזקק לעזרה אחרת. כל אחד מחברים אלה היה טיפוס מיוחד במינו. וויסלבסקי היה מופיע כיום רביעי, כאשר נדבר ליום שלישי, קויפמן בשל אוכל צמחוני. גוטמן בשל אף הוא תפריטו היומי, נתח גדול בשר בקר, שאותו היה מכין בתוך מרק לארבעה ימים וחוזר חלילה. הוא היה שבע רצון מתזונתו זו וחי כך במשך שנים. ברוך עבד על תרגום בשביל הוצאת שטיבל. שטיבל זכה במשפט נגד הרוסים ועמד להגשים את חלומו הוא וחלומם של אחרים, ייסוד הוצאת ספרים בקנה מידה רחב. הוא מינה את פישל לחובר כעורך, ונתן לו סמכות להזמין כל דבר משופרא דשופרא, וכמעט בפעם הראשונה בספרות העברית שלמו שכר סופרים שאינו מהווה עלבון למקבל אותו כי אם מפרנס אותו בכבוד.

ברוך כתב אצל מרטין בובר ב־ Der Jude ומפעם לפעם אצל יעקובסון ב־Die Weltbühne. לאחר מכן חבר יחד עם ד"ר זילברמן [17] מילון תלמודי תלת לשוני, אשר זכה אחרי 50 שנה לשתי מהדורות חדשות בלי כל שינוי.

בינתיים הגיע דובנוב לברלין וקבע ש„דברי ימי עם עולם" שלו, שכבר התחילו בתרגומו, יתורגם על ידי ברוך קרופניק. אחרי שנים רבות זכה ברוך בפרס טשרניחובסקי על תרגומו זה.

יעקב קלצקין, שאותו הכיר ברוך עוד מביתו של ביאליק באודיסה, אהב לחבל את שיחתו באמירות שנונות. בשעת השיחה לגמו השניים, לפי המנהג הרוסי, כמויות עצומות של תה.

אחרי מותו הבלתי צפוי של שמחוני [18], שהיה מזכיר המערכת של ה־ Encyclopedia Judaica, הזמין קלצקין את ברוך לקבל את משרתו, אך רק בכרך השמיני של האנציקלופדיה נזכר ברוך לראשונה במסגרת המערכת הגדולה כמזכיר המערכת. בראש עמדו, ליד קלצקין: נחום גולדמן, סולוביצ'יק ויותר מתריסר חברי מערכת. המהדורה הגרמנית שתוכננה לפני העברית לא זכתה לצאת לאור בשלמותה. המהדורה העברית זכתה רק לשני כרכים.

תוך פרק זמן קצר ביותר היה ברוך הרבה יותר מאשר מזכיר מערכת מכובד. הוא ידע כיצד להביא את חברי המערכת המלומדים לידי מכנה משותף, בישיבות המערכת המסובכות, וידע להבהיר למחברים צעירים באיזה סגנון יש לכתוב באנציקלופדיה מדעית. לקלצקין היתה האפשרות לפרוש יותר ויותר לבוריה. הוא הרגיש שהיה לו ממלא מקום מצויין. ברוך חנך שם צוות של עובדים, ביניהם צעירה אחת בשם חנה וויד (יעקובי) שהפכה במהרה לעובדת אתראית וגם לידידה נאמנה לשנינו וכזאת נשארה גם לאחר מותו של ברוך.

לפי עצת אשתו של אליהו אורבך, ארזנו בסוף 1931, את ספרינו בארגזים חזקים וגם את פסנתר הכנף כדי לעלות לארץ ישראל. נסענו לקניגסברג כדי

---

17) אברהם משה זילברמן (סלובקיה 1889—לונדון 1939) מו"ל עברי, בעל הוצאת „מנורה". הוציא וערך כמה ספרי־לימוד ומילונים.

18) יעקב נפתלי שמחוני (סלוצק 1884—ברלין 1926) חוקר תולדות ישראל וספרותו. תרגם מכתבי יוספוס פלביוס.

להספיד באופן יסודי ולחכות לוויזות שלנו. אחרי 6 שבועות של פינוק וחגיגות נסענו — זאת אומרת ברוך, בתנו לנדה, שמלאו לה בינתיים 11 שנים, ואני לברלין, כדי לארוז מחדש ולהפרד מחדש. הפליא אותנו ביותר הבנקט במועדון העברי, שכל מטרתו היתה הכנה קרובה לעליה לארץ־ישראל. למרות העובדה הזאת נשאו שם כשבעה נאומים בטון מינורי שהביע צער רב. משורר מפורסם בעל תודעה לאומית נשא לכבודנו נאום כאילו פנינו מועדות לקצה תבל לבלי שוב.

היינו מוכנים לנסיעה מלוות הרפתקאות. נסענו דרך מרסייל באניה יפאנית לפורט־סעיד. שם זרקו אותנו — כמו את כל הנוסעים האחרים — אחד אחד מספון האניה לתוך זרועותיו של דייג ענק שעמד על סירה רחבה אך מתנדנדת. זה עבר בשלום, אך בשעת בדיקת הפספורטים לא רצו לתת לילדה לעבור, כי לא היה לה פספורט, דבר שלפי הצהרתה של הקונסוליה המצרית בברלין היה מיותר לגמרי. הסוכן של חברת הנסיעות „קוק" הציל אותנו מן הסבך אך היה עלינו להטמין כמעט את כל המזומנים שברשותנו, ועשינו זאת תוך חשש גדול, בקנטרה החזר לנו הכסף עד הגרוש המצרי האחרון. כעת הופיעה אי נעימות אחרת: היה עלינו לקבל חיסון מידי רופא ערבי בקנטרה; הוא אף לא ניסה להעמיד פנים כאילו הוא פועל לפי חוקי התיגיינה. הוא השתמש כדבר מובן מאליו במחט אחת לשלושתנו; לכמה אנשים עוד הזריק במחט הזו בלי חטוי, נשאר הסוד שלו. הובילו אותנו לרכבת שנסעה לתל־אביב. טפסנו, במלוא מובן המלה, לתוך הרכבת וראינו לתדהמתנו כושי שחור כעורב — כך הוא היה נראה לנו, על כל פנים — שכל חזותו היה מכוסה בכדורי רובים וכן גם חגורתו. כפיה לבנה הוסיפה, אם אפשרי הדבר, למראה המבהיל. הלילה נראה לנו ארוך מאד. היה קר וקדחנו מחום (שנגרם על־ידי הזריקות). עם זריחת החמה הגענו לתחנת הרכבת של תל־אביב. המשפחה קיבלה שם את פנינו, והמשא ומתן של חמותי עם העגלון בוודאי לא ארך פחות מן הנסיעה מתחנת הרכבת בגודל של צעצוע עד לדירת החותנים, מרחק בתים אחדים ממרכז רח' אלנבי.

ושוב התחיל פרק חדש בחיינו. יש ללמוד הרבה, אך לא תמיד עשינו זאת. היינו שנינו רחוקים מן המציאות. ברוך, אולי, עוד יותר ממני. לפי דעתו לא היה כלל צורך להרוויח לקניית בגדים. בהודמנות יימצא הכסף לצורך זה. רכישות למשק הבית היו בעיניו בגדר מותרות. כך אמר לעתים קרובות: „מתי יגיע הקץ לרכישות?" הייתי עדיין תמימה כל כך עד שחשבתי את הטענה הזאת למוצדקת. מאידך היו לי דרישות כי לא ידעתי מחסור מעודי. ברור היה לי, בניגוד לדעתו, שמה שנחוץ הרי זה נחוץ. כיוון שדרישותיו היו צנועות ביותר היה דורש שכר סופרים נמוך וכיוון שלא ידע לעמוד על המקח היה מקבל לעתים רחוקות את המגיע לו לפי דרגת כושרו. הוא אהב את עבודתו יתר על המידה, את כל העבודות למיניהן, כגון: תרגום, עריכה, חיבור מילונים, כתיבת מאמרים על אישים גם כתיבת בקורות מיד אחרי תום ההצגה. תרגום יצירות ענק כמו למשל 10 כרכים „דברי ימי עם עולם", שתרגם מרוסית או „מימזיס" לאורבך, שתרגם מגרמנית, אשר שניהם מצטיינים בסגנון קשה (בעד שניהם זכה בפרס טשרניחובסקי) או תרגום ידיעה קצרה

ההורים יעקב והינדה קרופניק

עם ז' רובשוב־שזר (1910)

באודיסה 1909

קבוצת תלמידי הישיבה האודיסאית (תרס"ט) עומדים (מימין לשמאל): צבי וייסלאבסקי, יחזקאל קויפמן, ברוך קרוא, י. קימלמן, ח"א קרופניי יו"ט הלמן, נ. הרמן. למטה: י. גוטמן

עם בתיה (1920, בברלין)

הבת לנדה, ברוך קרוא, החתן יבניאל מטלון,
הנכדה אביגיל, הרעיה בתיה

הועד המרכזי של אגודת הסופרים (1955)

(מימין לשמאל), יושבים: יוחנן טברסקי, ישראל כהן, ברוך קרוא, דוד שמעוני,
אברהם ברוידס, ש. שלום
עומדים: ד"ר יעקב הר־אבן, ב. י. מיכלי, ראובן אבינועם־גרוסמן, יוסף אריכא,
חיים תורן, יצחק עוגן

בעתון היו קדושים בעיניו כאחד. רק אחרי עשרות בשנים הבינותי שנכנסו בו כדבוק המלה והציונות. הוא חיבר, למשל, שורת מילונים, החל ממילון תלמודי עבה כרס עד למילון כיס זעיר, ואחרון אחרון חביב, מילון ארמי. הוא שינה את סגנונו באופן מודע כאשר עלינו ארצה, וזאת לתרעומתם של ידידיו הטובים ביותר כמו עגנון, שהלך, כידוע, בדרך שונה והיא החזרה אל המקורות מבלי לשנותם ובצורה יוצאת דופן ככל האפשר, בזמן שברוך החשיב בעיקר את החידוש ואת בהירות הלשון. לברוך היתה מטרה אחת והיא להיות מובן ל„עמך". לא היתה לו אמביציה להתפאר בידיעותיו, רק לעתים רחוקות הרשה לעצמו ספורט זה למען אנין טעם מיוחד. בחליפת המכתבים שלו עם רובשוב מיום שרובשוב הפך לשזר הרשה לעצמו את התענוג להמציא בכל מכתב פניה אחרת לשזר אשר כל אחת מהן הלמה גם את ידידותם הוותיקה וגם את מעמדו של שזר. כדי לברר פירושה של מלה, היה מסוגל להפוך כרכים ענקיים ולדפדף בהם. אך אם לא אהב את תפקידו, לא היה יכול לבצע את העבודה. הוא לא היה מסוגל להתגבר על כך. ראיתי זאת ונתגבשה בי הדעה שעבודת משק הבית היומיומית גוזלת ממני חלק מחיי. למדתי בברלין וזמרה ועמדתי על סף רכישת שם לעצמי אך לא יכולתי להבין שהכשרתי המוסיקלית הקלאסית וקולי הדרמאטי, אם להגיד זאת בצורה עדינה, לא מצאו להם מקום בארץ בשנות השלושים. וכך התחלתי ללמד. מאידך קבלו אותנו בארץ בצורה לבבית ביותר. דבר בואנו צויין בעתון. לא עברו ימים רבים והרגשנו בתל־אביב כבביתנו. ערכנו כחמישים ביקורי נימוסים, ומהר מאד החלו גם לבוא לבקרנו. את מחצית חברי אגודת הסופרים הכרנו באופן אישי. עובדה זו נכונה בעיקר לגבי, כי ברוך הכיר את רובם ככולם באופן אישי ממרכזי התרבות העברית ובכל אופן לא ערך ביקור אצל אדם שלא הכירו, החל מן המזכיר ברוידס, המשורר הצעיר הדואג לכל, ועד למלך הספרות העברית חיים נחמן ביאליק, שמעוני, שטיינברג, למדן, שנברג, יעקב רבינוביץ וידידיו ברש ועגנון בירושלים; אלה הם רק אחדים בני הדור הזה שממנו נותר לדאבוני רק ברוידס בין החיים.

גם עם המו"לים קיימנו יחסי ידידות. לאחדים, כמו ליהושע צ'צ'יק [19]), היה jour fixe בליל שישי. לאט לאט התהווה גם אצלנו משהו מעין זה. בתחילה היה בן־ציון כץ מופיע אצלנו באופן קבוע בלי הזמנה בשבת בבוקר, בדרכו לאהל־שם, שבקרבתו התגוררנו. לאט לאט התרחב החוג. השעה היתה נוחה לנו מאד, כי ברוך שהיה, אחרי זמן קצר, עורך לילה ב„הארץ", לא יכול היה לקבוע זמן למבקרים בשעות הערב. כי עורך לילה עבד בימים ההם בתל־אביב הקטנה הנינוחה 6 ימים בשבוע, אך כרגיל רק עד 10 בערב. לעתים קרובות חכיתי לו ב„שלג לבנון", „כסית" דאז. שם היה יושב קהל מתעניין, סקרן לשמוע אם היו איזה חדשות, כי מברק של סוכנות ידיעות היה בימים ההם דבר בעל חשיבות רבה ורק במשך הזמן התרגלו העתונאים לכך, לזרוק

19) יהושע צ'צ'יק (סטולין, 1895, עלה ארצה ב־1913), שירת בגדודים העבריים. ב־1925 היה בין מייסדי הוצאת הספרים „מצפה". משנת 1944 המשיך בהוצאת ספרים, משלו.

מסמך חשוב כזה לסל הגנירות מבלי להשתמש בו, אם תוכנו איננו מתאים. אגב, הזמנת כוס תה עם תקרובת נחשבה למותרות וכוסות תה לא מועטות הוזמנו בהקפה.

לאט לאט נשתנו הדברים. שעות העבודה נתארכו יותר ויותר. החל מאבק על זכויות עורכי הלילה. מעורך לילה נעשה ברוך באופן הדרגתי עורך ספרותי. אחר כך עורך עצמאי של מהדורת הצהרים ומבקר תיאטרון. מלחמת העולם השניה הביאה לביטולה של מהדורת הצהרים. אך משום כך הוא עדיין לא הלך בטל. יש לזכור שהוא חבר ספרים כמספר שנות חייו, כלומר 83. אין בדעתי לחבר כאן רשימה ביבליוגראפית.

באותו זמן הוצעה לו הצעה: לחבר אנציקלופדיה ספרותית, אשר לראשונה בספרות העברית עתידה היתה לכלול את הסופרים החיים. מפעל נועז מסיבות רבות. הבעיה הראשונה היתה שלא לשקוע בספרות הרבנית והאחרת, לתאר את הספרות העברית החדשה בשטח מצומצם אך בצורה ראויה. מדובר היה בארבעה כרכים והיה צריך למצוא שותפים לעבודה שימציאו בעד שכר סופרים צנוע מאד מאמרים בנושאים מיוחדים, במועד קבוע, וכל זאת בלי עזרה משרדית כל שהיא; גם בלי כל עבודת הכנה כדי לתאר את הספרות היוצרת של אותה עת. היו התרגזויות בלי סוף. שלא לדבר על המו"ל. הסופרים החלו למדוד את המאמרים במד מילימטרים. כאשר פלוני זכה לטור שלם מפני מה הקציבו לאלמוני 3 שורות פחות וכו'. הגרועים ביותר היו אלה שלא נזכרו עדיין לפני כן באנציקלופדיה אחרת. הבקורות היו פושרות. המכירה — לא יוצאת מן הכלל. לכך לא היה רגיל. אך זה לא פגע בכבודו. בתחילה נתחבבה האנציקלופדיה על התלמידים, יותר מאותר על המורים, אחרי כן נוצרה שמועה שכל עמיתיו השתמשו בה, כי היה להם קשה להתקיים בלעדיה, והרי שוב הצלחה גדולה.

בין כל העבודות האלה היה לו פנאי לעזור בייסוד אגודת העתונאים, לא להחסיר אף ישיבה עד כמה שאפשר, להיות חבר ועד אגודת הסופרים ואחד משופטי פרס טשרניחובסקי לתרגום ספרות מדעית, באמת לקרא את הספרים המוגשים וחוץ מזה להיות בקי בכל ההופעות החדשות של הספרות האירופית. כמעט מיותר לומר שהדבר נכון גם לגבי ההופעות החדשות בספרות העברית.

בו בזמן עבד כעורך לילה, הפעם ב„הבקר", נעשה עורך ספרותי, מצא פנאי לקבל בביתו סופרים צעירים בשעות בלתי מתקבלות על הדעת, ועם כל זאת אף פעם לא סבל מחוסר זמן.

באחד הימים נוסף לו תפקיד: הוא קיבל מנוי כחבר יועץ של האקדמיה ללשון העברית והיה עסוק שם בועדות מועדות שונות, ביניהן בשטחים מאד רחוקים ממנו, כגון כוורנות או מלונאות. אך כאדם הנאמן לעקרונותיו היה מוכן לעשות כל דבר למען הלשון העברית.

תחום פעולותיו התרחב באופן מפתיע. הרמן שטהל, רופא הבית שלנו וידיד עוד מימי ברלין, ביקש או יותר נכון דרש בתוקף, שברוך יעזור בייסוד תא של „בני־ברית" מיוצאי מערב־אירופה, בשם „מנורה". היה להם צורך באיש בעל ידיעות יהודיות מעמיקות. וכך היה, כמידומני, לספוקם של שני

הצדדים. לאחר פטירתו של ברוך הביע התא את תודתו לנשיאו לשעבר בעצה ובמעשים.

באחד הימים עלה על דעתו של בן ציון כץ, לייסד יחד עם ברוך, כתב עת בשם „העבר", מוקדש לתולדות יהדות רוסיה. בתפקיד המזכיר — אברהם אהרוני; תקציב כמעט שלא היה בנמצא; על הפלאים שבעזרתם כתב העת הזה יצא לאור אינני יכולה, לדאבוני, לדווח, כי זה היה מהווה מאמר בפני עצמו. לאט לאט הפכה החוברת הדקה לספר כבן 300 עמודים. מאז מותו של בן ציון כץ ממלא יהודה סלוצקי את תפקידו כעורך. העבודה המשותפת עם ברוך היתה ללא תכופים, כמו לפני כן עם בן ציון כץ. במועצת המערכת ישבו זלמן שזר, פרופ' דינור ורבים אחרים, גם הם שותפים לעבודה אשר הבטיחו יחד עמו את הרמה. אהרוני היה לא רק מזכיר כי אם גם מנהל אדמיניסטרטיבי, וכאשר היתה לברוך תאונה די קשה, היה ידיד פעיל ועוזר.

ברוך הבריא במהירות מדהימה, אך נשאר מקום לדאגה.

באותה עת חיבר את „מילון הארמית החיה", מתוך הספרות בת זמננו, העברית והאידית, כשהוא אוסף כל מלה ומלה בעבודת נמלים. הוא גם חיבר את שלושת הפרקים של ספרו „תשע ערים", שהיה מוכן בעיני רוחו ושעליו הרצה במוזיאון הפולקלור. הוא העלה לדאבוננו רק שלוש ערים על הנייר: את טשרנוביץ זוטא, שארגורוד וברדיצ'ב. זו גם אחת הסיבות למאמרי זה. הוא תיאר את הערים האחרות: אודיסה, פטרבורג, וורשה, ברן, ברלין ותל־אביב לעתים כה קרובות עד שלפעמים נדמה לי שחייתי שם יחד עמו.

ביומו האחרון עוד כתב מכתב חשוב, אחר כך קיבל אורח שהביא לו במתנה שיר שתאר את פרישתו מ„הבקר" וביקר את אחותו החולה יחד אתי.

אותו לילה, נאנח אנחות נוראות אחדות ולא חזר יותר להכרתו.

כך עזב חיים מלאים במלוא מובן המלה והלך לעולמים.

תרגמה מגרמנית לנדה (קרופניק) משלון

הצעיר הנצחי

בן שמונים ושלוש היה ברוך קרוא ז"ל במותו ו־82 ספרים הוציא מתחת ידיו — ספר לכל שנת חייו; את הספר ה־83 לא הספיק אמנם לפרסם אך הוא נמצא במגירתו מוכן לדפוס.

פריון עצום כזה שלא פסק עד ימיו האחרונים ממש — אופייני לסופר, לעתונאי ולמתרגם שהלך מאתנו. עירני, דרוך כקפיץ ומהיר תפיסה, היה תמיד שופע סעילות, עסוק באיסוף חומר, במחקר, בכתיבת מאמר — שרוי בעולם הספרות היפה, השירה או העתונות; עם זאת מצא פנאי להיענות לעסקי ציבור ולעזרה אישית. הוא הקשיש (בשום אופן אי־אפשר היה לכנות את קרוא „ישיש" גם כשהגיע לגבורות) שהשתתף עוד ב„הצפירה". היה קשוב לכל קול צעיר וגישה חדשה. הוא לא היה זקן אסילו במובן החיצוני. מראהו לא השתנה כמעט במרוצת השנים. גם בעשור התשיעי לחייו נותר צעיר.

מרצו היה בלתי נדלה. היה תענוג לראותו מתרוצץ, מתלהב ומתפעם. היתה בו חיוניות כזו. שגם כאשר נפצע בתאונת דרכים לפני שנים מספר, איבד הכרתו ואושפז בבית הולים — התאושש וחזר לפעילותו.

איש עממי היה קרוא; הבין לנפש הזולת ולא הסתכל מגבוה על קטנים ממנו בחכמה ונסיון. הבית בשדרות רוטשילד בו התגורר — בית ספוג אורחה מימי תל־אביב הקטנה — שימש בית־ועד לחכמים. בשבתות לפני הצהרים היה זה „בית פתוח" וברוך ז"ל ואשתו בתיה תיבדל לחיים ארוכים, קבלו כל אורח במאור פנים כשהרעיה ועמה הבת מכניסות למשכנו של היהודי מרוסיה־פולין את נופך הספרות והמוסיקה המערביות. כאן, בטרקלין, עברו רבים מאנשי הרוח — חלקם הניכר כבר הלכו בלי שוב — לצד פרחי ספרות, כשגם הללו האחרונים חשים פה כשווים בין שווים, בלי להתחשב במעמדם וגילם.

אדם נוח לבריות היה מאין כמותו וזהיר שלא להכביד על איש, לא בחיין ולא במותו. (מיתת נשיקה מת, בלי שחלה כמעט). הוא הבין לנפש ולא היה מן הקפדנים. עם זאת היה איש היושר והאומץ — ללא משוא פנים הגן על דעותיו. רק לדבר אחד היה קנאי: ללשון העברית הצחה; לכבודה לא חסך כל מאמץ.

הוא ספג חכמת ישראל בישיבת אודיסה ובאקדמיה לחכמת ישראל של הברון גינזבורג ולמד חכמה חיצונית בברן ובברלין, כשבין חבריו ללימודים נמצא גם מר ז. שזר — הנשיא השלישי של מדינת ישראל. והכל נותר בו כבבור טוד שאינו מאבד טיפה. בר אוריין ורחוק מלהיות דתי, היה מסוג היהודים שספק אם ירבו עוד כמותם בדור הבא. אבל באותה מידה היה רגיש להלוך־הרוחות העדכני. אולי בגין עבודתו כעתונאי, היתה ידו תמיד על דופק הזמן; היה גם ער מאד לכל מה שהופיע בעתונות, טיפח צעירים בספרות ובעתונות גם יחד. הסופר, העתונאי, וכן החוקר שכנו בו בשלום ושלוה זה לצד זה.

אפשר למלא כוננית שלמה בספרים שתרגם וחיבר, מהם ספרי־ענר שראוי כי יימצאו בכל בית בישראל. הוא היה בעל חוש מקורי לעשיית דברים מיוחדים, בין שזה מילון עברי לספרות — עוד בטרם נודעו מילונים כאלה — ובין שזה מילון לארמית, מפעל חשוב ביותר שחידש בשנים האחרונות. תרגומיו מהווים מגוון שטחים מעניין — מ„דברי ימי עם עולם" לש. דובנוב, שזיכהו בפרס טשרניחובסקי — עד דיקנס, מאווופוס עד מארכס. סגנון בתיבתו היה יחיד במינו: קצר, רענן וישר לעניין, בלי ללכת סחור סחור ולעייף את הקורא.

שיחה עם ברוך קרוא המנוח השרתה רוח אופטימית. הוא היה תמיד מלא מרץ ונכון למשימה חדשה. כל שנותיו היה חבר בועדות ובמוסדות של אגודת הסופרים ולפני כן גם של אגודת העתונאים. בשנים האחרונות נעדר לפרקים משולחן־הכבוד בעת חלוקת פרסים שהוא שימש בהם שופט יהתחלנו לחשוש — אבל בטכס הבא שוב הופיעה דמותו הקטנה, האמיצה של קרוא.

בגיל, שבדרך כלל פורשים בו הבריות לפנסיה רוחנית והכח הנפשי והריכוז מהם והלאה, המשיך הוא בפעילות, בצלילות דעת ושקדנות.

עליו ניתן לומר, כי „זקנותו לא ביישה את נעוריו".

תקוה וינשטוק

אהרון בן-אור (אורינובסקי) ז"ל

א

א. בן-אור משייכי אנשי הכנסת הגדולה של החינוך העברי היה. תחילתו בהוראה באחת המושבות היהודיות בדרום-רוסיה, תחנתו השנייה פולין—וילנה וביאליסטוק — ותחנתו האחרונה ארץ-ישראל. בכל מקום שהותו היה בין הפעילים והמפעילים בשטח החינוך והתרבות לא רק בבתי הספר בהם לימד אלא גם בציבור הרחב. הוא היה הן ממייסדי בית המדרש למורים ע"ש מ. כהנשטם בווילנה, מהמורים המעולים בגימנסיה העברית בביאליסטוק, ממניחי היסוד של גימנסיה „גאולה" וממוריה, מחנכיה האהובים, בישראל. א. בן-אור הרבה לכתוב בעניני חינוך ותרבות, בשאלות החינוך הציוני והתודעה היהודית. הוא העלה בעיות חנוכיות מתוך עבודתו ביסודיות ובבהירות רבה. על פי כשרונותיו ונטיותיו צריך היה א. בן-אור להתמסר לספרות ולבקורת ספרותית.

בספריו שפרסם: „שעורים בתולדות הספרות העברית החדשה" (א. ג. ואחרשה תרפ"ג תר"ץ), „תולדות השירה העברית בימי הביניים" (א. ב. ביאליסטוק תרצ"א — מהדורה חדשה ומורחבת יצאה בתל-אביב. תרצ"ד ואילך), „הורדוס ומריים" (סיפור היסטורי). „רבנו משה בן-מימון — חייו מפעליו וספריו" (תרצ"ה). „סינטכסיס עברי" (תרצ"ט). „הציונות מהי וכיצד? — תכנית לימוד הציונות בבתי הספר" (תש"א). „תולדות הספרות העברית החדשה מרמח"ל ועד ימינו אלה (א.ב. תש"ו—תש"י ואילך). „תולדות הספרות העברית בדורנו" (א. ב. תשי"ד—תשכ"ו). „לשון וסגנון — דרכי ההבעה העברית" (עם השלמות ותוספות מ. אבינרי, תשי"ט). ונוסף על כך מאמרים פדגוגיים, סיפורים לנוער שתורגמו ועובדו לעברית ובין היתר „דניאל דירונדה" לג. אליוט. ידו לא משה כל ימי חייו מכתיבה, בכל מה שכתב התגלו כשרונותיו הספרותיים גילוי שלם ומלא. סגנונו הפשוט והמלבב, שיטת ההסבר שלו, הבלטת היש ביצירה וביוצר מתוך זיקת נפש מעמיקה לרוח היוצרת, מתוך שאיפה לא לדרוש במושלא ובמכוסה, כי אם בחיבור ובצירוף, הרכבה ופירוט של היצירה על מנת לגלות את הפרטים ולהאיר גרעינה הפנימי, רכושו האמיתי של הסופר ותפיסת עולמו, קרבו את תלמידיו ושומעי לקחו לספרות העברית. בריכוח שמתנהל כיום אצלנו על לימוד ספרות בבתי הספר וכיצד יש ללמדה ולהסבירה מתוך יחוד תפיסה ויחוד חושים, על מנת

למצותה מצוי רגשי ומחשבתי נאמן, גילה עוד לפני שנים א. בן אור (אורינובסקי) ז"ל גישה מקורית מתוך בדיקה שקולה והבחנה ספרותית־שירית דקה המובילה מן היצירה אל היוצר ומן היוצר אל השתלשלות התקופות והזרמים. הבקורת שלו היתה בקורת פידגוגית. בקורת המשמשת צרכי השכלה והוראה, למידה והשתלמות עצמית. הכלל הפידגוגי „אין מתנכין על השלילה" היה תמיד לנגד עיניו של א. בן אור. „הבקורת הפידגוגית, כתב, כללים דידקטיים מגדירים את תכנה וצורתה, מכוונים את גישתה לנושאים ספרותיים וזרכי עיבודים, מדריכים אותה בבחירת החומר וחלוקתו ליחידות השכלה או הוראה, טובעים את דפוסם בנוסח שלה בהרצאה, בסגנון וכדומה".

א. אורינובסקי בספריו על הספרות העברית הדגיש את „היש" ביצירה או ביוצר, ולא מה שאין בה או בו. הכל מתבסס אצלו על היצירה לשם גילוי הטוב והיפה, כישר ההבחנה בין טוב לרע לאחר קריאה התרשמות והוויה. לכל סופר וכל ספר, הן גדול והן קטן, בין שהוא בבחינת מנחת עני ובין שהוא בבחינת מנחת עשיר ובלבד שיוסיף משהו לאוצר התרבות שלנו התייחס בן אור בכבוד ובהערצה שאותם השתדל להקנות לתלמידיו. בכל יצירה חיפש את ההבעה הישרה והחפשית, את האמת שבלב. שירת אהבה גדולה ליוצר וליצירתו עולה מספריו — אהבה שנטע בלבבות אלפי תלמידיו וקוראי ספריו.

כמורה הצטיין המנוח באהבת אב טוב ומיטיב לתלמידיו. הוא יצר מסביבו אווירה נפלאה, ובסערת הרגש שלו הפך את שעוריו בפני תלמידים ומבוגרים, שומעי לקחו במסגרת „אהל־שם", לשעות של עונג רוחני. בשנותיו האחרונות כמורה חתר לטפח את התעניינות תלמידיו בספרות ההווה, בהגדרת כיוונים המודרניים והסברת המואטיקה שלה. למעלה מששים שנה עמד א. בן־אור ז"ל על משמרתו כמורה, סופר, מרצה, והחדיר אהבה ליצירה העברית, אהבת אמת, אהבת המסורת והרציפות ההיסטורית — פכיה הרוחניים הקטנים והגדולים, על כל דורותיה. כבוד ויקר לזכרו המבורך.

משה גולדשטיין

ב

במשך שנים עבדתי במחיצתו של אורינובסקי ז"ל בועד ההסתדרות הציונית בביאליסטוק ובועד הקהילה של ביאליסטוק.

הערצנו תמיד את יושרו של אורינובסקי, ואת נאמנותו לרעיון הציוני ואת שאיפתו להחדיר לדור הצעיר את הנאמנות לעם את אמונתו ברנסנס היהודי ואת ההכרה שרק במדינה יהודית יוכל העם היהודי לחיות חיי הופש, חיים בריאים. הוא אהב את התרבות היהודית, בהרצאותיו דיבר בהתלהבות על הערכים של התרבות היהודית, על האמת הנעלה בתורת הנביאים, על יפיה של השפה העברית.

האולם של בית־העם בביאליסטוק היה תמיד מלא, כשאורינובסקי הרצה על הספרות העברית ועל התחדשות החיים היהודיים בארץ־ישראל. נהנינו מהרצאותיו בגלל יופי השפה העברית שלו, וגם בגלל ההתלהבות הכנה בה דיבר אורינובסקי. ולא רק בבעיות תרבות וספרות הרצה אורינובסקי. הוא גם לקח חלק פעיל בחיים הציבוריים־חברתיים של יהודי ביאליסטוק. נאומיו במועצת הקהלה היהודית בביאליסטוק חיו מלאי תוכן. נציגי כל המפלגות שמעו אותו ביראת כבוד, כי ידעו שפה מדבר אליהם איש מלא ידע ותרבות עברית, וגם איש כנה ואציל האומר את דברו מתוך אמונה עמוקה באמת שלו ומתוך אהבה עמוקה לעם.

כשאורינובסקי עזב את ביאליסטוק ועלה ארצה, נבחרתי אחריו כיושב ראש מועצת הקהילה של ביאליסטוק. אני זוכר כעת שכשצריך הייתי לשאת את נאומי הראשון בחפקיד זה, ניגשתי לענין בדחילו ורחימו. ידעתי שקשה יהיה לי לעלות לרמת נאומיו של אורינובסקי. עברתי אז על הפרוטוקולים של נאומיו, כדי ללמד, איך לנסח נאום כזה, ובאיזה בעיות עלי לנגוע.

את אורינובסקי נזכור תמיד כאיש תרבות, כיהודי גאה, כפטריוט שאהב את עמו ויצירתו, ועליו נגיד חבל על דאבדין ודלא משתכחין.

צבי קלמנטינובסקי

מנדל בובה ז"ל

בבואי לקיים מצוות הצבת נפש לידיד וריע יקר, אביא קטע קצר ממאמרי שפורסם לפני 29 שנה בספר „יהדות לטביה":

„שבט מיוחד במינו היתה היהדות הלטבית. היא נשאה בחובה את מיטב המסורת העממית והציבורית של יהדות רוסיה, שעמה נמנתה עד שנת 1918, כשקמה הרפובליקה הלטבית העצמאית, היא ספגה אל קרבה את ההשפעה התרבותית של יהדות המערב, שבשכנותה שכנה, ואילו הנטיה להתבוללות לא היכתה שרשים עמוקים בתוכה; היא מיזגה בחייה הרוחניים את התורנות הליטאית ואת החסידות החב"דית, את „נוסח אשכנז" ואת „נוסח הארי", את האריסטוקראטיות הרבנית הרוחנית ואת הפשטות העממית, את כיסופי הגאולה הלאומית ואת התסיסה המהפכנית. אדיקות מסורתית והשכלה חילונית שימשו בה בערבוביה".

בן מובהק ונאמן לשבט זה היה הברנו וידידנו היקר מנדל בובה, עליו השלום. מלבד התכונות הכלליות הללו, שמצינו בשבט כולו, ניתן למנות בידידנו המנוח שורה של תכונות ומידות תרומיות, השייכות לאישיותו, למהותו האנושית. הוא היה אדם ישר־לב וישר־דרך, בעל רגש אחריות, העומד בדיבורו תמיד; מה שקיבל עליו היה ממלא ומבצע בבחינת אומר יעושה, מבטיח ומקיים. היה נאמן לאמונותיו ודעותיו; היה חבר, ידיד וריע לדוגמה ולמופת. ונוסף על כך אדם מעשי, בעל שיקול־דעת וניתוח מפוכח ובעל כושר ביצוע.

מנדל בובה היה מהנדס לפי השכלתו, מנהל חשבונות לפי משלח־ידו, שעל כך היתה פרנסתו, ועל השאלה, ב מ ה היה חי — יש להשיב: הוא היה נתון ראשו ורובו בפעילותו ובפעולתו הציבורית — הציונית, היהודית־כללית והסוציאלית. עם זאת מימיו לא היה עסקן שמלאכתו בכך, אלא נמנה תמיד עם סוג אנשים, „העוסקים בצרכי ציבור באמונה", שלא על מנת לקבל פרס.

לראשונה נפגשתי עם מ. בובה ב„צעירי־ציון" בריגה לפני יובל שנים ויותר. פעלנו במשותף כתנועת העבודה הציונית, במוסדות הציוניים הכלליים — קרן־היסוד, הקרן־הקיימת, המשרד הארץ־ישראלי, באגודה המקצועית של העובדים היהודים

ובתחום הביטוח הסוציאלי — בקופת חולים של עובדים במפעלי־מסחר ותעשיה, מוסד שהיה כללי להלכה, אך למעשה בעל אופי יהודי והיה מוכר בציבור בשמו הבלתי־רשמי — קופת־החולים היהודית.

עלינו לארץ כמעט בזמן אחד — בשנת 1935. מ. בובה השתקע בתל־אביב, ושוב היתה פרנסתו על הנהלת חשבונות, אולם חי היה בכל ישותו בפעילותו ובפעולתו בעניין האיגוד לענלי לטביה ואסטוניה. הוא היה מיוזמי האיגוד וממייסדיו ואחד מפעיליו הראשיים והעיקריים.

כאן, בארץ, התמסר למשימה חדשה: הוא ראה לחובתו הקדושה להנציח זכרה של יהדות לטביה, שברובה הושמדה בידי הכובש הנאצי ועושי דברו מהאוכלוסיה הלטבית המקומית. ואמנם עשה מ. בובה רבות בתחום זה. הוא היה בין היוזמים והעורכים של הספר „יהדות לטביה", שיצא לאור על־ידי ה„איגוד" בשנת תשי"ג. הוא גם יזם את הוצאת הספר באנגלית The Jews in Latvia שיצא אף הוא לאור על־ידי ה„איגוד" בשנת 1971.

אולם הוא לא הסתפק בכך, אלא הגה את הרעיון ברבר כתיבת היסטוריה רצופה של יהדות לטביה, ואת המשימה הזאת קיבל על עצמו. הוא שקד על המקורות, שהיה באפשרותו להשיגם וכתב שני ספרים — בעברית ובאידיש: „פרקים בתולדות יהדות לטביה (1651—1918)", 1965; „יידן אין לעטלאַנד", 1972. בהקדמתו לספרו העברי כותב מ. בובה בין השאר:

„בגורם מדרבן להיבור הספר שלפנינו שימשה התרגשה שאנו, הדור האחרון של יהודים שנולדו בלטביה, התחנכו בה והוציאו בה את מיטב ימיהם — מחובתנו לעשות כמיטב יכולתנו, כדי להשאיר לבאים אחרינו תיאור על דרך היסורים, בה עברו אבות אבותינו. עלינו לספר על מידת העקשנות ומסירות־הנפש, שבהן הצטיינה מלחמתם על קיומם במשך מאות בשנים, בתנאים של לחץ ואיום מצד יריבים ואויבים שראו בהם, בצדק או שלא בצדק, רק נכרים ומתחרים... ולקוראים היושבים בארצנו, ובעיקר לאלה שלא טעמו מעולם טעם גלות: אל־נא תשפטו את אבותיכם לפי קנה־המידה של ימינו; אל־נא תשכחו את התנאים, תנאי גלות קודרת ומחפירה, שראשיתם בימי הביניים, בהם היו נתונים".

הספר באידיש „יידן אין לעטלאַנד" הוא מעין סיכום של כל מה שפורסם עד כה בקורות יהדות לטביה, החל מהמאה ה־16 עד סוף שנת 1972. בהקדמתו לספר זה מסביר מ. ב. את המניע לכתיבתו באידיש. הוא עשה זאת קודם כל בשביל העולים החדשים מלטביה, שכבר הגיעו לארץ וכן לאלה העתידים לבוא, שברובם אינם שולטים בלשוננו העברית. את העבודה הזאת עשה לכל אלה מבני השבט היהודי הלטבי, שבגלל התנאים במשטר הסובייטי לא היתה להם האפשרות להכיר את קורות חייהם של אבות אבותיהם ואת „שושלת היוחסין" של הקיבוץ היהודי שישב שם במשך דורות.

אכן, את משימתו שמנדל בובה קיבל עליו לגבי יהדות לטביה הוא מילא וביצע בנאמנות, מילא והלך לעולמו... נפטר ב־ז' בסיון תשל"ג, בהגיעו אל סף הגבורות.

שלום לעפרו.

יצחק מאור

רחל פייגנברג־אמרי ז"ל

רחל פייגנברג־אמרי נולדה ב־1885 בעיירה ליובאן, נפטרה בגדרה, כ"ג סיון תשל"ב, 5 ביוני 1972. סבה ר' יעקב פייגנברג היה רבה של העיירה במשך 30 שנה. אביה דב־בער היה מוסמך לרבנות בגיל 18, אולם לא שימש ברבנות והתמסר בחיבה מיוחדת להוראה, להרביץ תורה לילדי היהודים בעיירות הסמוכות.

אמה, שרה, מוצאה ממשפחת אפשטיין, שנמנתה על נכבדי העיירה. אביה נחום אפשטיין היה מנעוריו שוחר השכלה ומדע. הוא אהב לנדוד למרחקים עד שהגיע לאודיסה ושם עסק בהוראה תורנית בבתי משכילים עשירים. שני בניו נתפרסמו אח"כ בתנועה הלאומית והרי הם דודה של רחל, זלמן אפשטיין („שלמה האלקושי"), מחשובי הפובליציסטים של תקופת חיבת־ציון, והדוד השני — הפדגוג, הבלשן הידוע ד"ר יצחק אפשטיין.

אמה של רחל היתה נשואה לבן הרב שבעיירה ליובאן. עם פטירת בעלה מכרה האם את הספריה הגדולה יקרת הערך ופתחה חנות ובזה פירנסה את עצמה ואת ילדיה. היא חלתה במחלה קשה ומתה בגיל 38.

בת 12 היתה רחל כשנתיתמה מאמה והועברה לאודיסה, לפי דרישת משפחת אפשטיין.

באודיסה התקדמה יפה בלימודיה והביעה את משאלתה ורצונה ללמוד מקצוע. קסמו לה הרעיונות על חיי עמלים ואנשי עבודה והחליטה לחיות את חייה לפי שיטה פרולטארית. וכך בהרה לה את מלאכת התפירה ולמעלה משנה עבדה בסלון לתלבשות נשים.

לא בנקל התאקלמה באודיסה ומתוך געגועים לחיים השקטים, בחיק הטבע, בעיירה ליובאן וסביבתה. כתבה אז באידיש, בגיל 16, את זכרונותיה בשם „קינדער יארן".

דודה זלמן אפשטיין הילל את הזכרונות והעביר את הכתב־יד להיסטוריון שאול גינזבורג, בהמלצתו נדפס הספר בורשה בהוצאת „השחר"־„צענטראל". בחסותו ובעזרתו של גינזבורג למדה במשך שנתיים רצופות בפטרבורג וקיבלה תעודת מורה.

גינזבורג דאג להשתלמותה והיא הקדישה עוד שנתיים ללימוד היסטוריה וספרות בקורסים האוניברסיטאיים להשכלה אקדמית בהנהלת הפרופיסור ראייב. בינתיים נישאה לצעיר משכיל, גדליהו שפירא, בעל־בית מרקחת בעיירה קטרינו, בסביבת אודיסה. במשך 6 שנים היתה מרוצה מתפקידה כעקרת בית וגם אחוזת שיכרון אימהי מילדם ישראל, שגדל והתפתח להפליא, עד ששכחה כי כתבה אי פעם ספר. והנה, התחוללה המהפכה ופרץ גל של פרעות. אחרי שנחרב ביתה ובנס הצילה את נפשה ונפשות בני משפחתה עברה לאודיסה כפליטה, בחורף שנת 1920. אז כתבה את מגילת ההריגה הראשונה, שנדפסה ב„רשומות" בשם „תחת הפטיש".

את כתב־היד הביאה לביאליק והקריאה אותו לפניו. ביאליק, שהכיר אותה כבת־אחותו של הסופר זלמן אפשטיין, אמר לה בפשטות נלבבת כדרכו: „ועתה, רחל'ה, שוב תאחזי בעט". היא נבהלה מדבריו וענתה כנעלבת, שאינה רוצה לכתוב, כי אם לקרוא וללמוד את יצירותיהם של סופרים ידועים ומפורסמים. נענע ביאליק בראשו ואמר: „זה לא יעוור לך, זהו הנטל שלך ועליך לשאתו, לא יהיה לך מנוס ממנו". מאז לא היה לה אמנם מנוס מכתיבה. לפי דחף פנימי כתבה באידיש מגילה שניה על ימי הזעם של יהודי אוקראינה בשם „מגילת דובובנה" ותרגמה אותה לעברית. המגילה וכתה לפרסום רב וגדולי המבקרים ביידיש ובעברית העריכו אותה כנכס יקר עד כדי כך, ששאול גינזבורג, מחנכה ומדריכה לשעבר, תרגם את המגילה הזאת לרוסית ובהמלצתו נדפסה בשם Letopis Myortvavo Goroda לנינגראד 1928). כן כתבה מגילה שלישית בשם „נע ונד" על הפליטים היהודים מימי הזעם של אותה תקופה. היא פרסמה גם שלשה רומנים: „בדרכי נכר", „לשנתיים", „מחיי הארץ בתחייתה ו„השלב האחרון".

פרשה מיוחדת היתה עבודתה בעתון הווארשאי „דער מאמענט", משנת 1925 עד שנת 1936. היא רכשה את לב הקורא ע"י מכתביה מא"י, שהכניסה בהם סגנון עממי מקורי של מולדת ללא שמץ של תעמולה ציונית. מכתביה בשם „די בויער פון אלט־ניילאנד", שנדפסו בכל יום ששי, זכו לחצי מיליון קוראים. בלילות שבת של הימים ההם התאספו משפחות־משפחות בכל ערי פולין ועיירותיהם וקראו אותם בצוותא.

בשעת ביקוריה בפולין הזמינו אותה קוראיה המרובים ב„מאמענט" להרצות לפניהם בעל־פה. כפי שהתבטאה, לא ידעה את ההכמה הזאת, כי השחלטה עליה אימתא דצבורא. ובשעלתה בפעם הראשונה על הבמה וראתה את ההמון הצוהל לקראתה נעשתה בבת אחת עליזה, האמינה כי יש לה מה להגיד ולספר ונשאה את דבריה בבטחון גמור. עברה כמעט את כל פולין והרצאתה היתה בכל פעם חוויה לשומעיה בכל אתר בו ביקרה.

בפעם הראשונה עלתה לארץ בשנת 1924, אך כעבור שנתיים שוב יצאה לאירופה. ביקרה אז בגרמניה, בצרפת, בשוויצריה, בלטביה, בליטא, ברומניה ופעמיים ביקרה בפולין. פעם נשארה שם שלוש שנים וחצי. אח"כ באה ועשתה שם רק כשנה. בשנת 1933 חזרה לצמיתות לארץ־ישראל.

בשנת 1936 הסתלקה מרצונה הטוב מהשתתפותה ב„מאמענט".

בכל מאודה ומרצה הרב התמסרה להשתלמות בלשון מולדתה החדשה (כפי שהתבטאה). היא התחילה לתרגם את ספריה ולהדפיסם בניקוד למען „ירוץ" הקורא בהם, וראתה ברכה בעבודתה.

היא נלחמה בהשתלטות הלעז הלבנטיני בארץ, עשרות בשנים נלחמה לחיסול הבורות בלשון המקורית של ישראל החדשה, תוך שאיפה לאי־תלות בעורכים וצנזורים בנתה לעצמה, ללא עזרה מצד מוסדות, במות ספרות משלה. הסבירה והדריכה וקראה למעשים.

מאז עזבה את עבודתה ב„מאמענט" פקדו אותה זעזועי מצוקה ועוני בצורה הקשה ביותר, למרות כל התלאות שעברו עליה בארץ הרגישה עצמה בביתה ותיפשה לשון משותפת עם העם ועם הנוער בארץ.

אמנם את הסופרת והעתונאית רחל פייגנברג השתיקו מכבר. ספריה אזלו מן השוק זה שנים ואין מי שידפיסם.

לא פעם עכבו אותה מכרים ושאלוה מפני מה אינה כותבת? צחקו למשבתה והתבטאו: אכן הנך רחל נאלמת ונעלמת... לא היה לה מנוס מכתיבה ובמגרותיה נוספו כתבייד חדשים. ביניהם ״בני רומנים: ״מעשה אבות״ ורומן בלי שם. קובץ סיפורים בשם ״ישרים״, ספר ״האשה בתוך עמה״, ״הגואל האלמוני״ — ספר ריפורטז׳ות מחיי הארץ, ספר מכתבים ״מהגולה שאיננה עוד״ — קובץ מאמרים על בעיות הזמן. לפעמים היה תוקף אותה יאוש ורצון לשרוף את כתבייד הללו. הגיעה לגבורות וקשה היה לה להתגבר ורפו ידיה.

בפגישותי איתה בבית החולים בגדרה סיפרה לי על תכניתה להוציא ספר זכרונות על תחנות שונות בחייה. כמו כן ספר ״על מלחמת ששת הימים״ שישקף כיצד רחל מבכה את בנינו שהלכו ואינם. אמנם תשושה היתה וחסרת ישע אבל עלית לכתוב על הדור הצעיר הלוחם והחולם. אעפ״י שלכאורה היא בבחינת ״קבר רחל״, דבריה רבים טמונים בקרבה, תוססים הם ותובעים ביטוי.

אכן אשה גדולת רוח היתה רחל סיגנברג ז״ל, סוערת ולוחמת, שהניפה עטה כנשק במלחמה לחיים טובים לעם כולו ולאשה בתוכו. ובתולדות ספרותנו שמור לה מקום מכובד בין הסופרות הראשונות.

נחום חיניץ

ד"ר פנחס פלדמן ז"ל

בכ"ו בחודש שבט שנת תשל"ג (29.1.1973) הלך מאתנו בשיבה טובה ד"ר פנחס פלדמן ז"ל. המנוח הדגול היה מהגוורדיה הוותיקה של ציוני רוסיה מלפני המהפכה והצטיין בפעילותו הברוכה תוך מסירות נפש, גם בתקופה שלאחריה. אכן, עם פטירתו אבד לנו, לצערנו, אחד משרידיה החשובים של הציונות הרוסית שנשאר לנו עד לימינו אנו.

*

שמונים ושלוש שנותיו של הד"ר פנחס פלדמן ז"ל עלי אדמות עברו על פני תחנות שונות. הראשונה ביניהן היתה העיירה לטנוביץ (נובאיה אושיצה) בפלך פודוליה אשר באוקראינה, בעיירה זו נולד פנחס פלדמן בשביעי לפסח שנת תר"ן לאביו ר' מאיר־דב ולאמו בת־שבע, בבית הוריו — בית יהודי חם ועד לכל דבר מצווה שבין אדם לחברו וכן גם לבין קונו — קיבל פנחס הקטן את ראשית חינוכו ב„חדר", כבר מראשית צעדיו בלימודים הצטיין הילד בשקידה רבה. האב היה ירא שמיים וחסיד של הרבי מבריאן, ועם זאת גם יהודי משכיל וחובב ציון. הוא היה מראשי הקהילה ונמנה עם מייסדי בית־הספר העברי הראשון בעיירה.

האם, כדרך הנשים בימים ההם, היתה המפרנסת היחידה של המשפחה בבעלת חנות למנופקטורה. נולדו להם 7 ילדים: 4 בנים ושלוש בנות. האם שקדה גם על כך שהילדים כשיגדלו יקבלו השכלה וכן ירכשו מקצוע בחיים. רוח ההשכלה שלטה כבר אז בבית הזה. העתונים העבריים שראו אור בימים ההם היו נקראים בבית, וכן לא היה ספר עברי שלא היה נמצא בספריית ביתם.

פנחס, משחר ילדותו, אהב אהבת נפש את הספר. אהבה זו לא עזבה אותו עד ליומו האחרון לחייו.

התחנה השנייה בחיי פנחס היתה העיר אודיסה, לשם עברה לגור במרוצת הזמן כל המשפחה. אודיסה, המרכז הרוחני והציוני כבר בימים ההם, על גדולי חכמיה, סופריה, משורריה וראשוני המנהיגים של התנועה הציונית בעם, השפיעה השפעה עצומה על התפתחותו הרוחנית של הנער פנחס. על אף „הנורמה הפרוצנטית", שהיתה קיימת בימים ההם, נתקבל פנחס לגימנסיה וגם שם למד בשקידה רבה, ועם זאת

הספיק לו הזמן גם להתמסר לחיים ציבוריים. השתתף בחוגי נוער ציוני ולחם ככל להם נעוריו ב„בונד", השונא הגדול של הציונות בימים ההם. פנחס סיים את הגימנסיה בהצטיינות ואף קיבל מדליית זהב. עם גמר לימודיו התיכוניים נתקבל כתלמיד מן המנין במכון לרפואה אשר באודיסה.

בתקופת לימודיו במכון לרפואה היה חבר פעיל באגודת הסטודנטים, והיה מבאי ביתו של מנחם אוסישקין. אוסישקין גם השפיע על כך שישלחו את אחיו ללמוד בארץ ישראל.

על ספסל הלימודים באוניברסיטה הכיר את חברתו בחיים ברטה דרוז. הם הקימו באודיסה בית, אשר הצטיין עד ליום עלייתם ארצה כבית ועד לחכמים וציונים. גם בתקופת המחתרת הציונית. כשנתיים אחרי נישואיהם, ב־3 באוגוסט 1923, נולד להם בנם היחיד שאול.

ד"ר פלדמן השתדל לתת לבנו חינוך ציוני משחר ילדותו, בעודנו בגיל חנן כבר לימד אותו עברית. הד"ר פלדמן אהב להשתעשע בהברקותיו של הילד הסיקה. פעם התבדח על חשבון הבן וסיפר לי, עת ביקרתי אצלו בביתו, כי שאול היה אמנם תלמיד טוב ושקדן, אבל באותו גיל רך ללמוד שפה „זרה" וקשה, לא היה לו הרבה חשק, ופעם היה „אינצידנט" בינו לבין בנו, כאשר הכריח אותו לשבת וללמוד תחת לשחק עם ילדים. אמר לו: „אבא, אם תציק לי עם לימוד השפה הזרה הזאת שלך... אספר לאנשי הג.פ.או., כי אתה מלמד אותי שפה קונטרבולוציונרית"...

ד"ר פלדמן אהב מאד את הספר וכן את השפה העברית. גם בתנאי רוסיה הסובייטית, כאשר השפה העברית הוכרזה רשמית כשפה אנטיסובייטית, הוא היה נוהג לשוחח עם כל אחד ממכריו — עברית! נוסף לכך הוא שמר על טהרת השם העברי — המקורי. פנחס היה קורא לעצמו „פנחס מאירוביץ" ולא זו בלבד, אלא כל אחד ממכריו, יהודים ואף לא יהודים, היו קוראים אותו בשם המקורי. אכן, על רקע הרוח של התבוללות ששררה באודיסה בחוגי האינטליגנציה היהודית כאשר שינו את שמותיהם עד לבלי הכר את השורש היהודי, היתה התנהגותו זו של הד"ר פלדמן לשם ולתפארת.

בד"ר פלדמן ז"ל היה מיזוג נפלא של איש המדע והמעש גם יחד. כל ימיו עסק ברפואה, היה פופולארי מאד כרופא מומחה לעצבים, מקודם באודיסה עיר מגוריו, שם היה גם מנהל מחלקת העצבים, בבית החולים הגדול בעיר בשם „בית חולים יהודי", ואח"כ בתל־אביב עבד ב„הדסה" כמנהל המחלקה הנברולוגית. כמו כן קיים בתי מרפא שונים לנזקקים בתל־אביב וברמת־גן. ד"ר פלדמן פירסם הרבה עבודות מחקר במקצועו בכתבי עת שונים בארץ ובחו"ל. אגב, במשפחת הד"ר פלדמן לא נתקיימה אימרת חז"ל „כל אומן שונא בני אומנתו", שכן גם רעיתו המנוחה (נפטרה בשנת 1954), בחרה במקצוע זה, מחלות עצבים, וזכורני עוד בשבתם באודיסה היה לכל אחד מהם קביעם משלו, וכן חוג של חולים משלו, ושניהם יחדיו „הורישו" גם לבנם יחידם שאול, יבלח"א, את המקצוע הזה. הבן בכשרונותיו המצויינים וכה בעודנו צעיר לימים לתואר פרופסור, ומכהן כיום כמנהל המחלקה הנברולוגית ב„הדסה" אשר בירושלים. כמו כן הוא גם מצטיין כמרצה מעולה והוא „נודד" על פני בירות העולם ומרצה באוניברסיטאות המפורסמות הגדולות. פרס לרוסיה הסובייטית, כאן עומדת לו „זכות אבות", שכן הם זוכרים לו את ה„חטא" הקדמון של העברת עצמות פינסקר לארץ־ישראל ע"י אביו הד"ר פלדמן ז"ל, „חטא" בל יכופר... אכן זכורני בשנת 1935 בתקופת החקירה הארוכה והמיגעת בנתיב היסורים שלי כאסיר־ציון, לא פעם תקף אותי החוקר לאמור: מה? אינך יודע שום דבר על פעולה ציונית באודיסה? ופה על דבר העברת עצמות פינסקר דווקא מאודיסה לפלשתינה?

✶

זכיתי לעבוד יחד עם המנוח הדגול בוועד הציוני במחתרת אשר באודיסה במשך שנים ואני יכול לומר עליו, כי לא היה גבול למסירות הנפש שלו למען ציון! יריעה זו צרה מלהכיל את כל הפעולות שהד"ר פלדמן עשה בתקופת פעולתו הציונית. אני נזכר במקרה אחד מיני רבים: לוועד הציוני הגיע פעם ידיעה מכאיבה, כי משפחת הציונים הגולים טורי יושבת במקום גזרה ללא עבודה והוא ובני ביתו רעבים ממש

ללחם. הם היו זקוקים לעזרה ממשית ומהירה ככל האפשר, והתעוררה אז השאלה: כיצד לגייס כספים כאלה במהירות כזו בתנאי המחתרת? אמנם, שיחק לנו המזל ולעת ההיא ביקר באודיסה החזן הנודע פינצ'וק לסדרה של קונצרטים, אותו חזן אשר שמו הלך לפניו, ביקר אגב אצלנו בבית יום לפני כן. רצונו היה שאבי זצ"ל, (אדמו"ר) גם הוא ישמע את זמרתו, ומכיוון שידע שאבי לא ילך לקונצרט לשמוע אותו החליט לבקרנו במטרה זו. החזן פינצ'וק היה קשור בכל נימי לבו לארץ ישראל, הוא הקדיש את כל כספו הרב להעלות את כל בני משפחתו (10 אחים ואחות אחת) לארץ. גם קנה להם דירות ואדמה. תוך כדי דיון בישיבת הוועד בנדון העזרה לגולים, עלה במחשבתי להציע לפנות לחזן פינצ'וק ולבקש עזרתו בזה. הדבר הוטל על שניהו והד"ר פלדמן לא היסס ללכת יחד אתי למלון „לונדון" ולבקשו שיתרום למפרה קדושה זו. החזן, יזכר לטוב, לא סחד לשוחח על נושא ערין זה (כי זכר אותי מבית אבא...) והתנדב מיד לתרום את כל ההכנסה מקונצרט אחד לטובת הנזקקים. ושוב ד"ר פלדמן נהפך בין לילה ל„סוכן ראשי" להמצת הכרטיסים בין מכריו, ידידיו וכן המציינים הרבים שלו. הקונצרט הכניס סכום גדול מן המשוער, וזה איפשר לנו להעביר למחרת את הסכום לחברים בגרוש ולהציל את נפשם ונפש טפם מחרפת רעב.

ד"ר פלדמן ז"ל לא חסך מאמצים וכסף למען עליית כל יתר האחים והאחיות לארץ, ובשנת 1926 עלו גם ההורים והתישבו בירושלים. דווקא הוא עצמו, הציוני הנלהב ביותר במשפחה, נשאר אז עם בני ביתו ברוסיה. אכן בזה היה משום צחוק הגורל!

אבל הגורל העניק לו „פיצוי" — שכן עלייתו הוא וביתו לארץ ב־1934 היתה בה משום גולת הכותרת של כל פעילותו הציונית במשך כל ימי חייו. שכן היתה קשורה עם העלאת עצמותיו של הד"ר י. ל. פינסקר ז"ל — מראשוני מחוללי המהפכה הלאומית הגדולה בעם היהודי.

*

בכ' בכסלו תרנ"ב נפטר באודיסה ד"ר יהודה לייב פינסקר ובכ"ג בו הובא לקבורה, לפי צוואתו, ליד קבר אביו בבית העלמין היהודי הראשון שכבר קראוהו אנשי העיר בשם „בית הקברות הישן". בני דורו חלקו לו גם במותו כבוד גדול, הניחתו בארון עופרת תוך הבטחת קדש שעצמותיו יועברו, בבוא היום, לארץ־ישראל.

יהודי אודיסה היו גאים על בן עירם הדגול — מבשר הפדות והגאולה לעם — ומדי שנה בשנה היו עולים בהמוניהם אל קברו ומתיחדים עם זכרו. אבל לקיים את ההבטחה להעביר עצמותיו לארץ ישראל לא השיגה ידם.

בינתיים התחוללה המהפכה הבולשביסטית הגדולה ברוסיה, אשר הביאה בכנפיה את החורבן הגדול על היהדות בה. הקיבוץ היהודי ירד מגדולתו, ופעולותיו הלאומיות נצטמקו והתרכזו בידי קבוצות וחוגים ציונים קטנים, בידי לוחמים קנאים למען רעיון התחייה הלאומית שירדו למחתרת תוך סכנת נפשות.

גם בתנאי המחתרת לא שכחו נושאי הרעיון הציוני את מורם הדגול, ד"ר פינסקר, הוועד הציוני שם עין פקוחה על קברו. ורצה הגורל, שדווקא המעטים, חלוצי המחתרת הציונית, יקיימו את הבטחת העם ביחס לפינסקר, שנים רבות לפני שהעולם הציוני הגדול קיים הבטחתו ביחס להרצל. עוד ביולי 1932, באחת הישיבות של הוועד הציוני במחתרת, נתבשרנו בשורה רעה, כי עיריית אודיסה החליטה להפוך את בית הקברות ל„גן טיולים, עם מגרשי ספורט וריקודים בתוכו, לפי הנהוג „המתפכנו" החדש. זכורני, ברגע זה התעורר בלב כולנו רגש של אחריות כבדה, אחריות מוסרית, כלפי הדור שעבר ולפני הדורות הבאים. האמנם לא נשכיל להציל את פינסקר, אחר מותו, מהסכנה להיות למרמס? דרך יחידה נראתה לנו: העברת עצמות פינסקר לבית הקברות החדש, אשר בעת ההיא היה מפורסם בקברותיהם של גדולי חכמי אודיסה, על „שדרות הסופרים" שלו עם ה„סבא" מנדלי בראש. כיוון שלבית הקברות הזה היתה עוד מובטחת זכות קיום. אבל השאלה היתה: כיצד? איך לקבל את הרשיון? ידענו כי אי־זהירות עלולה להכשיל את כל הענין ולהמית אסון על מטפליו. והנה באה הצעה מעשית מפי ד"ר פנחס פלדמן ז"ל, להגיש בקשה לשלטונות העיר, בהתימותיהם של גדולי הפרופיסורים שבאודיסה, בה יביעו תרדתם העמוקה לגורל קברו של פינסקר

הרופא, האיש אשר כל ימיו עבד ועמל בין השכבות העניות ולמען דלת העם, שהיה בין המייסדים הראשונים של בית החולים בעיר, שהפיץ תרבות והיגיינה בקרב המוני העמלים אשר באודיסה וכו' וכו' ויבקשו להרשות להם להעביר את עצמותיו לבית הקברות החדש. שני חברים משלנו נטלו על עצמם את ביצוע המשימה הכבדה הזאת: הד"ר פנחס פלדמן המנוח, וד"ר יעקב לנדסמן ז"ל. שניהם כרופאים לפי המקצוע היו המועמדים המתאימים ביותר למשימה זו. אבל דא עקא, שניהם היו יותר מדי ידועים ומפורסמים בעיר כציונים וטיפולם עשוי היה לעורר חשדות.

ד"ר לנדסמן ז"ל היה מוותיקי הציונים, מחברי הוועד הציוני הראשון באודיסה „לעזרת עובדי אדמה ובעלי מלאכה בארץ ישראל וסוריה", מיסודו של הד"ר פינסקר ז"ל.

בתקופה שלאחר המהפכה היה מעשה, ואנשי הבולשת באו לביתו לשם חיפוש והוא ענה להם תוך היתוך אירוני: „על מה ולמה הטרחתם עצמכם אלי בשעה כה מאוחרת בלילה? האמנם מתעניינים אתם בעלון הציוני שהוצאנו בשבוע שעבר? וכי תחשבוני לטיפש כה גדול שאחזיק אותו עד לבואכם? — אם יש את נפשכם לדעת, פשוט, אם אני ציוני, הרי זה מן הדברים הקלים ביותר, צאו אל הרחוב ושאלו תינוקות דבית רבן; מי לא יודע כי לנדסמן הוא ציוני?"

ובכן, שניהם היו יותר מדי „חשודים" למטרה שהוצבה לפנינו. ברי היה, כי הופעת התימתם על הבקשה תעיד, כי בפעולה ציונית הכתוב מדבר, ולכן באמת לא חתמו עליה בעצמם. ליתר הסוואה ביקשו את ההתימה הראשונה אצל פרופיסור אחד רוסי, כאשר באו לפרופ' זילברברג ז"ל, המנתח המהולל בעל שם עולמי, לקבל את ההתימה השניה אמר: חבל שזכות כה גדולה נפלה ברא שו נה לידי „גוי"...

וכך חתמו ששה פריפסורים ידועי שם על הבקשה הזו, המלאה נימוקים הומניטריים בלבד. גם הודגשה זכותו של פינסקר כרופא צבאי בתקופת המלחמת בקרים. ד"ר פלדמן המנוח הגיש אותה למשרד הדרוש ואחרי זמן לא רב נתקבלה תשובה, לשמחתנו הגדולה והבלתי צפויה — חיובית! גוויתו של הד"ר פינסקר. שהיתה טמונה בארון עופרת, נשתמרה כראוי ולא היו כל קשיים טכניים מיוחדים בהעברתה, אף המצבה שעמדה על הקבר הועברה לבית הקברות החדש. מתוך נימוקים קונספירטיביים לא השתתפו בהלוויה החבריה, פרט לשני אלה שטיפלו בדבר.

בעמדם ליד הקבר הפתוח של פינסקר, אמר הד"ר פלדמן ז"ל לד"ר לנדסמן: „אילו יכולנו להעביר עצמותיו של פינסקר לארץ ישראל ולא לבית הקברות החדש באודיסה". על כך השיב הד"ר לנדסמן: „תפסת מריבה..." אך הרעיון הזה של המשכת ההעברה עד לחופה של המולדת, לא נתן מנוח לד"ר פלדמן היקר.

בימים ההם שיחק לו מזלו והוא קיבל היתר יציאה לא"י בשביל ובשביל בני משפחתו. מחשבה צצה במוחו: עתה כשרה השעה להגשים משאת נפשו ולצרף את פינסקר לעליתו: הוא רופא, רעיתו אף היא רופאה, אולי יאמינו השלטונות בקירבה משפחתית בינם לבין הרופא פינסקר...

ד"ר פלדמן המנוח הגיש בקשה לשלטונות להרשות לו לקחת אתו לא"י את עצמות ה„סבא" כדי למלא את ההבטחה שניתנה פעם על קברו: „הראשון מהמשפחה שיעלה לא"י יקח אתו את עצמותיו". למזלנו, בא הענין לפני פקידים לא יהודים והם קיבלו את הבקשה בלי חקירות מיוחדות: מי היה האיש? מה פעלו? מה מוצאו? גם ההתחייבות מצד הד"ר פלדמן ז"ל לשלם את כל ההוצאות במטבע זר בתקופת ה„טורגסין" השפיעה לטובה.

בינתיים פנה הד"ר פלדמן על ידי אחיו יהושע בירושלים (עורך דין, אשר נפל במלחמת הקוממיות בירושלים הנצורה), למנחם אוסישקין, בישר לו את הבשורה וביקש עזרה. אוסישקין שמח מאד לאפשרות זו וגם ראה בכך סימן מעודד, כי עוד ישנם ציונים נאמנים ברוסיה הסובייטית, אבל מה ששייך לעזרה ממשית, אשר היתה יכולה להתבטא, כמובן, בכסף בלבד — תשובתו שלילית. ופעמיו ונימוקיו עמו: א) אין ההסתדרות הציונית רשאית להוציא כספים על דברים המוטלים בספק, ב) ספק אם הכספים יגיעו לתעודתם.

תשובת אוסישקין היתה מהלומה לכולנו, אבל ידיהם של הד"ר פלדמן ורעיתו

לא רפו. הם לא חסו על ממונם וזמנם. הם סיכנו את עצם עלייתם ויחד עם זה גם את חייהם ושנה תמימה טרחו וטיפלו בדבר ובראשית מאי 1934 קיבלו את הרשיון להעלאת עצמותיו של ה„סבא"... הד"ר סינסקר ז"ל לא"י.

נדמה היה או, כי הכל כבר בסדר גמור, אבל „כמו להכעיס" קרתה תקלה רצינית ונם קוריוזית מאד: כשפנו 14 יום לפני הפלגת האניה למשרד בית הקברות היהודי החדש — נודע, כי יו"ר מועצת הפועלים בעירית אודיסה, אשר חתם על הרשיון, נאסר בינתיים באשמת מעילה, ומנהל המשרד סירב למלא אחרי פקודתו. כל ההשתדלויות של ד"ר פלדמן להסביר למנהל המשרד, כי בשעה שהלה חתם היתה הרשות בידו — עלו בתוהו. המנהל בשלו: „כיוון שהוא כיום אסיר פושע, שוב אין אמון בו". ושוב התחילו ההתרוצצויות ממשרד אחד למשנהו, מפקיד לפקיד תוך עצבנות ופחד לסכן את כל הנסיעה, שכן רבים היו אז „הסיכויים" שיחליפו את היציאה לא"י ב...סיביר.

למזלנו נמצא בין הפקידים הגבוהים אחד פאציאנט וותיק של הד"ר פלדמן ובהשפעתו שוב ניתן לו הרשיון.

הארון עם גויתו של סינסקר הובא לנמל אודיסה והוטען אל האניה „פרנץ מרינג".

בינתיים קרה לנו אסון גדול: למחרת הוצאתו של ארון סינסקר מהקבר נפטר הד"ר לנדסמן. הוא הובא למנוחות בקברו של סינסקר, אף את אבן המצבה התאימו לו. הדבר היה לנו כסמל: כשמוציאים ספר תורה מארון הקודש — שמים נר במקומו... הד"ר לנדסמן שימש כ„נר־תמיד", במיוחד בשביל הנוער שבתוכנו, בחשכת ליל המהתרת. הוא התהלך ביניגו כ„היסטוריה ציונית שבעל־פה".

זכורני, בישיבת הוועד הציוני הוחלט לאסור על החברים לבקר בנמל ביום הפלגת האניה מטעמי בטחון, פרט לחבר אחד — מר יוסף רבינוביץ ז"ל, „חזקן שבחבורה", אשר נשלח כדי שנוכל לדעת פרטים על המאורע. הוא סיפר: ברגע האחרון צוה אחד הפקידים של הג.פ.ו.ד. לפתוח את הארון לשם חיפוש, פתחו חלק מהמכסה, עלה ריח חריף, כי זה 43 שנים מאז נסתם הגולל, אך הגוויה נשתמרה יפה. ראשו של המנהיג היה מונח על כרית משי והפנים עטופים סלית משי, אף הן נשתמרו יפה.

אחרי הפלגת האניה שיגרנו מברק לארץ ורמזנו על המתנה שנשלחת לישוב ולעם כולו מיהודות ריוסיה. הייישוב הקביל את פני הארון ברוב כבוד ובחרדת קודש. ככה עבר הד"ר יהודה לייב פינסקר ז"ל ל„חי עולם" על אדמת הקרן הקיימת לישראל, במערת ניקנור האלכסנדרוני אשר על הר הצופים בירושלים הבירה.

בטוחני, עוד רבות בשנים יספר אב לבנו וסב לנכדו על דבר מבצע נועז זה של העלאת עצמות י. ל. פינסקר ז"ל מאודיסה הבולשבית למערת ניקנור אשר בירושלים בירתנו. אכן, המגוח ד"ר פלדמן קנה בו את עולמו לתפארת.

✱

כאן, בארץ היינו נפגשים לעתים קרובות יחסית באסיפות ובכינוסים של „מגן", האגודה לעזרת הנרדפים על היהדות, הציונות וכל קניני הלאום ברוסיה הסובייטית, שהיינו בה חברים, וכן בנסיבות שונות היינו מבקרים איש את רעהו.

במיוחד נחרתה בזכרוני פעולתנו המשותפת האחרונה, כאשר היינו מומנים ע"י הפרופ' י. סלוצקי בשם רשת השידור של „קול ישראל" להופיע ברדיו (בדצמבר 1969) לרגל הופעת ספרו של הסופר אברהם פרימן „1919" בהוצאת „עם עובד".

הד"ר פלדמן ז"ל העלה זכרונות על פגישותינו עם פרימן ז"ל, שהיה בא לעתים לביתו ונהנה מספרייתו העשירה. תיאר את מצבו ההומרי הקשה ביותר. „לא היו לו אמצעים לקיום, פשוטו כמשמעו, עד כמה שאפשר, עזרתי לו, דאגתי שיהיה לו שעורים ללימוד עברית, נתתי לו גם כספים על חשבון פרסום יצירותיו בהוצאת שטיבל. מזמן חשתי שהאדם פשוט רעב... הרגשתי שאני עושה דבר טוב כאשר מזמין אותו מפעם לפעם לארוחת צהריים. האדם הזה היה סגור מאד. פחד להפגש עם אנשים, רוב זמנו הוא בילה בחדרו העלוב, בו סבל גם מקור. כל ימיו היה אומר: „אני שמח

שאני ממשיך לכתוב". פעם קיבלתי צרור עתוני „דבר". חלקתי את העתונים בין מכירי, כי הדבר היה נדיר מאד... פרימן היה אחוז פחד ולא רצה לקבל עתון הביתה. ביקש ממני להרשות לו לבקר אותי לעתים קרובות. נתתי לו את המפתח של דירתי והוא היה בא ושעות על שעות קרא בעתונים וגם העתיק רשימות מתוכם. פעם הוא קיבל מכתב מישראל בו הודיעו לו, כי מעוניינים להוציא את ספרו. זו היתה בשבילו שמחה גדולה. הוא לא רצה להאמין שהספר הזה יגיע לידו. סוף סוף קבלתי עבורו את הספר יחד עם תנ"ך של גורדון. זה היה בשבילו ממש יום חג".

בשנים הראשונות לבואו ארצה היה עדיין כוחו עמו ואז גם פעל הרבה, יחד עם הד"ר שאול צ'רניחובסקי ארגן וניהל קרן למען נפגעי מאורעות הדמים בארץ. בביתו, בשדרות רוטשילד, נוסדה האגודה „אלתירא" — לחקר תולדות יהדי רוסיה. אכן, מדע ומעש חוברו בו יחדיו. במלחמת העולם השניה היה שולח חבילות־סעד לרוסיה לנזקקים מבין אסירי־ציון וגוליה. אכן, בערוב ימיו היה חלש מאד בגופו, עם זאת תמיד מצאנו אותו רכון על הספר או שקוע בקריאת עתונים למכביר.

יהי זכרו ברוך ישמור בלבנו לעד.

ברוך בר־תקוה

יעקב שריר ז"ל

חברותנו וידידותנו התחילה בקמניץ־פודולסק, — עיר הממשל של הבל פודוליה, הצפוף עיירות יהודיות רבות.

התקופה שממנה אעלה זכרונותי היא המהפכה הרוסית ב־1917. תקופה סוערת גדושת תקוות ואכזבות, ריצופה אידיאלים ויאוש, תקופה שבה מתחוללות פרעות מלוות שוד וביזת רכוש יהודי ושפיכת דם רב יהודי מחד. ושריצת זרם אדיר של ראשית העליה השלישית החלוצית־ציונית לארץ אבות, מאידך.

כאלון צעיר וחסון התבלטה דמותו של יעקב, כשהוא חותר לטיפוח ההכרה הלאומית, לא להשתכר מהסיסמאות המהפכניות שהידהדו ברחבי רוסיה, לפתח ולחזק צורות הארגון הלאומי, לייסד מפעלים ציוניים ולפרוץ דרך לארץ־ישראל.

יעקב לא היה רק תעמלן; הוא היה מהנחשונים. עזי הנפש העשויים לבלי חת, ההולכים בראש מחנה המגשימים.

כשאני מעלה בזכרוני פרק חיים זה של יעקב, הריהו ניצב לפני במלוא שעור קומתו של צעיר, הגדל בתוך בית ומשפחה שיסודותיהם הם תרבות המסורת העברית; ויעקב קולט יחד עם ערכי המסורת העברית — השכלה כללית, ורעיונות ואידיאות ליברליים של מיטב הספרות הרוסית הטרום־מהפכנית; וכל זה על רקע של כיסופים ושאיפה לתחיה עברית, להתגשמות הציונות ולעליה לארץ־ישראל.

אין אני יכול לספר פרק חיים זה של יעקב מבלי להקדים לכך תאור, ולוא גם קצר ביותר, של מורשת משפחתו ובית אביו, משפחת ר' עזריאל ורעיתו דבורה שרייר, זכרונם לברכה.

ר' עזריאל שרייר היה אדם גבה קומה ורחב כתפיים, בעל צורה והופעה נאה, סוחר אמיד ובעל בעמיו, מראשי הבעלי בתים, העסקנים והנדבנים בעיר; הוא היה אישיות הקרובה לטיפוסים היהודיים של תחילת המאה העשרים המתוארים בסיפורי י. ל. פרץ. ולו ולרעיתו משפחה גדולה, מרובת ילדים; המגדלת דור צעיר של בנים ובנות.

והבית הומה ושוקק נעורים. כולם לומדים בגימנסיות. ובאופן פרטי — לימודים

עבריים. מבין שלושת הבנים שבבית: ישראל, משה ויעקב, היה יעקב — הצעיר ביניהם, התוסס והלוהט.

ובין ארבע הבנות שבבית, גדלו ופרחו כשתילי המד, שתי נערות: אחת — הבת פסיה, ואחת הקרובה ברטה, שקראנו לה ברטוניה, היא בתיה כהנא.

שתי הנערות היו צנועות, תמירות ומקשטות את הבית. פסיה היתה החכמה והנבונה, ההרוצה והמעשית, הממלאה, בצד הלימודים, גם תפקידים ציבוריים. וברטוניה היתה החולמנית, השוגה בחלל הדמיונות ומרחפת בעולם הספרות והאמנות, ואשר נעשתה במשך השנים הסופרת בתיה כהנא. והבית נהסך והולך למרכז ציוני. האב ר' עזריאל ז"ל, עסקן בקהילה ובהסתדרות הציונית הכללית, ויעקב, בעזרת אחיו ישראל, מארגן את צעירי־ציון. נדמה היה כי כל בני הבית טרודים ועסוקים בעבודה ציבורית וציונית.

פסיה נישאת למר חיים טיבר וברטוניה נישאת ליעקב; ושני הזוגות הצעירים הם הראשונים לעליה לארץ, ומקימים בתוכה משפחות למופת.

אך אהה ליום המר! אחר שנות חיים מאושרות מתאכזר הגורל: נקטפה באבה ובדמי ימיה פסיה ז"ל, פסיה הבלתי נשכחת; ועתה עלה הכורת על יעקב שנגדע כחתף.

בערב זה אני חוזה כמשתרעת לפני כל ירִיעת חייו של יעקב; אולם אגולל רק מקצת מהיריעה, ואעלה פרקים מעטים מתולדותיו, פרקים המקיפים את השנים בהן היה יעקב בולו תוסס, ואף פקדו אותו נפתולי החיים. צמוד לשאיפות וחובק תכניות עתידן, הוא מתקבל כסטודנט במכון הפסיכו־ניאורולוגי בפטרוגרד ולומד שם שנתיים. זמן קצר לפני המהפכה הרוסית מתגייס יעקב כמתנדב לצבא הרוסי ומהפכת פברואר 1917 תופסת אותו כחייל בצבא בקיוב.

עם פרוץ המהפכה פרצו בכוח עז ורב זרמי עסקנות יהודית, ציבורית וציונית; החייל יעקב שרייר נבחר כציר החיילים היהודיים בצבא הרוסי, והוא משתתף בשמם בוועידה הציונית ובוועידת צעירי ציון בפטרוגרד ובקיוב. עד מהרה הוא משתחרר מהצבא וחוזר למשפחתו בקמניץ־פודולסק ומתמסר כולו לפעולה ציונית.

בשנים 1918—1920 ניתקת אוקראינה מרוסיה, ובמרחבי עריה וכפריה משתוללות כנופיות של הטמנים ופורעים אחרים. גל עכור של פוגרומים מתפשט והולך, ועושה שמות באוכלוסיה היהודית בערים ובעיירות; והנוער היהודי מחליט להתארגן בהגנה עצמית. ועם זאת לא להפסיק את פעולות הארגון של הקהילות היהודיות על יסודות דמוקראטיים.

בהקשר זה אזכיר מאורע אחד שיש בו משום הקרנת אור על מסירותו וכוננותו של יעקב לכל קרבן לשם הגנה על חיי האוכלוסיה היהודית.

באחד מאותם הימים פירסם ה„ועד המהפכני" של הממשל הבולשביסטי בעיר קמניץ־פודולסק מודעה ברחובות העיר, כי אחת הכנופיות האַנטי־בולשביסטיות השתלטה על העיירה אורינין הסמוכה לקמניץ־פודולסק והיא עושה פוגרום באוכלוסיה היהודית. לפיכך קוראים השלטונות לנוער לבוא מיד למשרדי הממשל, לקבל נשק, לצאת לקרב נגד הכנופיה ולגרשה מהעיירה.

יעקב היה מהראשונים שנענה לקריאה. ויחד עם הדוד יעקב ועם אחרים, מזויינים ברובים ישנים, יצא לאורינין בהנהגת קצינים רוסיים. נתפתח קרב פנים אל פנים עם הכנופיה הפורעת והיא גורשה מהעיירה, ובדרך זו נפסק הפוגרום של יהודי העיירה אורינין. יעקב קיבל מכה בחזה בקת רובה מידי פורע והדוד יעקב, אחי אבין שהלך אתו, קיבל כדור בשטח החזה ובנס נשאר בחיים. אבל רסיסים מהכדור, נשא הדוד יעקב בגופו עד יומו האחרון. הוא נפטר לפני זמן קצר.

בתוך האַנדרלמוסיה הזאת התמסר יעקב לעבודה ציבורית קדחתנית. נדמה לי שקשה היה אז למצוא באוקראינה מוסד ציבורי שיעקב לא ישתתף בו ולא יהיה בין מנהליו: ב„יקופ", או"ע, שליחי הג'וינט האמריקני ואחרים.

בכל המוסדות האלה ייצג יעקב את הנוער הציוני שהיה מאורגן בצעירי ציון.

ביתו, בית שרייר, היה שופע ציונות; בתוכו נרקמו תכניות להקמת ארגונים ומוסדות ציוניים, ויעקב היה המסביר, המפרש והעמל בייסודם, טיפוחם, פיתוחם ומכוון את מעשיהם ביזמה, בעצה ובתושיה.

יעקב מיזג בתוכו חוש ציבורי, פעלתני וקונסטרוקטיבי, יחד עם חוש מעשי בייסוד מפעלים ופיתוחם; המטרה אליה נכסף עמדה תמיד לפני עיניו ברורה ובהירה.

יעקב היה מבורך בכוח אינטואיטיבי של קבלת הכרעות והחלטות נכונות, של תגובות מאולתרות ללא קפנדריות ועקיפין, והיתה בו העזה ויכולת לתקן משגים, להיסוג מתוכנית שהפסידה תכנה, ולנטוש מפעל שלא גדל ולא התפתח בדרך בריאה לפי הבנתו.

כולנו חשים בכאב הגדול ובאבל העמוק, על יעקב היקר והאהוב, שהלך מאתנו לפני זמנו.

י. **בר-שירה**

א. כתבי מארק וישניצר

הביבליאוגרפיה הנוכחית נועדה להיות מדריך לכתביו של מארק וישניצר בתקופות שונות מתוך שינוי המקום והלשון. מארק וישניצר דיבר וכתב גרמנית, רוסית, פולנית, עברית, אידיש ואנגלית. נולד ברובנו, רוסיה, ביום 10 במאי 1882, בן קצין אוסטרי. קיבל חינוכו באוסטריה ובגרמניה. סיכם את לימודיו בגימנסיה רודולף בברודי (1901) ובילה שוב יותר משנה ברובנו, ששם גרה משפחת אמו, והתכונן ללמוד בבית המדרש לרבנים בווינה. ברובנו הכיר את הספרות ברוסית בתולדות היהודים, את ספרי שמעון דובנוב, כתבים ציוניים וספרות יפה יהודית ברוסית (זכרונות שלא פורסמו מאת מתיתיהו בן דוד לבונטין, ישראל). בשנת 1902 נכנס ללמוד באוניברסיטה של ווינה ולאחר שלמד בה שני סמסטרים עבר לאוניברסיטה של ברלין, ששם הוכתר בתואר ד"ר לפילוסופיה בשנת 1906. המעורר אותו לחיבור דיסרטציה לתואר דוקטור על נושא התנועות הליברליות הראשונות ברוסיה היה פרופ' תיאודור שומאן, יליד קורלאנד, מן האוניברסיטה בברלין. כאחד הסטודנטים, שסייעו להכין חומר לספר היובל לשומאן, בא מארק וישניצר במגע עם הנסיך הגדול הרוסי, ניקולאי מיכאילוביץ, שתרם מאמר לקובץ. בשנת 1907, כשבא וישניצר לפטרבורג להמשיך כאן עבודת חקירה, השיג תודות לנסיך, רשיון מגורים בבירת רוסיה. כאן בא במגע עם חבורת משכילים רוסיים, בתוכם האקדמיקן פאול קונסטנטינוביץ קוקובצב, המלומד היהודי אלכסנדר סרגייביץ לאפו־דנילבסקי, פרופ' ואסילי איוואנוביץ סמבסקי, שבמסיבותיו זכה להכיר את המדינאי הצעיר המוזיר אלכסנדר פיודורוביץ קרנסקי, את פטר ברנארדוביץ סטרובה, עורך ה„רוסקאיה מיסל", כתב העת הליברלי הראשי.

החבורה, שוישניצר היה מקורב לה ביותר, התרכזה מסביב לשמעון דובנוב, הרוח החיה הראשית בחברה הרוסית ההיסטורית־אתנוגרפית (1908) ומיסד הרבעון „יברייסקאיה סטארינה" (1908). וישניצר היה עורך ומשתתף ב„רגיסטרים וכתובות" (רשומות וכתובות מקוריות ברוסית, הנוגעות ליהודים) בשנת 1908. אותה שנה נצטרף למערכת האנציקלופדיה היהודית כעורך התקופה האירופית בתרבות ישראל. כתלמידם של איגנאץ יאסטרוב, גוסטאוו פרידריך פון שמולר וגיאורג זימל, התעסק וישניצר קודם כל בצד החברתי והכלכלי של דברי הימים. הרמן גונקל היה מורהו בדברי ימי ישראל בימי קדם. כשהוצע וישניצר כמורה במוסד לחקר המזרח היו לבארון גינזבורג, המיסד והמרכז בחכמת ישראל, קצת פקפוקים, אבל חבר הסטודנטים קיבל אותו בהתלהבות, כפי שיש לראות מזכרונותיו של אחד התלמידים, זלמן שזר, נשיא מדינת ישראל.

על ידי קוקובצב ניתנה לוישניצר אפשרות לחקור תעודה של כת פראנקיסטית — מכתב חוזר משנת 1800, שנשתמר בארכיון בפטרבורג. 24 העתקי המכתב, שנועדו לקהילות היהודיות ברוסיה, באו לרשות השלטונות ומעולם לא הגיעו למטרתם. נוסח מכתב דומה, שנשלח על ידי הפראנקיסטים לקהילת היהודים בפראג, היה ידוע מתרגום גרמני שנתפרסם בשנת 1823. אולם המקור העברי לא פורסם. ד"ר אשכנזי הגיש תזכיר בענין זה לאקדמיה הקיסרית למדעים בפטרבורג,

למחלקה ההיסטורית פילולוגית, ביום 22 במאי 1913. הנוסח העברי עם תרגום רוסי ומקורו הופיעו בזכרונות האקדמיה בשנת 1914.

התכנית לפרסום היסטורית כוללת של עם ישראל הוצעה על ידי חבורת מלומדים, שרובם היו עובדי האנציקלופדיה היהודית־רוסית. התכנית לא בוצעה, אבל הכרך הראשון של תכנית קטנה מזו — תולדות היהודים ברוסיה, בעריכת אלכסנדר בראודה, ראש המחלקה הרוסית של הספרייה הצבורית בפטרבורג, מארק וישניצר, יולי הלן, שאול גינזבורג וישראל צינברג, הופיע בשנת 1914. לרגל יובל החמישים של הועדה הממשלתית בוילנה, שפרסמה 48 כרכים של חומר ארכיוני, נסע וישניצר לוילנה לבדוק תעודות הנוגעות ליהודים. הדבר היה ביולי 1914. באוגוסט הוכרח לעזוב את וילנה משום שהיה אזרח אוסטרי. הוא הצטרף לצבא בלבוב כקצין מלואים.

אחרי המלחמה, בשנת 1919, יצא וישניצר ללונדון, ששם ישבה אשתו. הם התחתנו בשנת 1912. המוזיאון הבריטי והספריה הבודליאנית, פתחו לוישניצר אפשרויות נרחבות למחקר. אבל בבית הספר היהודי הגבוה בלונדון מצא כתב־יד חשוב ביותר, יומן עברי מן המאה השמונה עשרה של סוחר יהודי פולני, דוב מבוליחוב. וישניצר פרסם את התרגום האנגלי המלא הראשון של כתב היד בצירוף מבוא. הספר הופיע בשנת 1922 בדפוס האוניברסיטה באוקספורד. המקור העברי נערך על ידי וישניצר והופיע אותה שנה בצירוף מבוא ביחד עם מהדורה באידיש. וישניצר הרצה בחברה ההיסטורית היהודית ובמוסדות אחרים באנגליה. זמן מה היו לו יחסים עם השגרירות הדיפלומאטית האוקראינית בלונדון עד שיצא לה שם רע. הוא התפטר בשנת 1920, כשהיצעה לו משרה כמזכיר ראשי בחברת העזרה של יהודי גרמניה יצא לברלין בשנת 1921.

חברת העזרה עסקה בפעולות תרבות וסעד בארצות שונות, לרבות ארץ־ישראל. אולם עיקר תפקידה היה לדאוג למהגרים מאירופה המזרחית העוברים דרך גרמניה בדרום מערבה, על פי רוב לאמריקה. וישניצר ביקר מטעם ה„הילפס־פריין" בשנות 1926—1927 במושבות היהודיות בקרים הסובייטית וביקר עוד פעמים אחדות באירופה המזרחית בראשית שנות השלושים. בשנת 1929 קיבל ה„הילפס־פריין" לרשותו את המוסד לטובת הישיבות באירופה המזרחית, שהוקם על ידי ד"ר וולאדימיר חאווקין, הבקטריולוג המפורסם. בתורת מזכיר המוסד נסע וישניצר לליטא, לפולין, לרומניה, לקארפאטיה התחתונה, לסלובקיה ולהונגריה (1931—1932). בתקופת ברלין היה וישניצר אחד מעורכי „אנציקלופדיה יודאיקה" והשבועונים "רמון" ו„מילגרום" (1922—1929). שרחל וישניצר היתה עורכתם באמנות, וברוך קרופניק (קרוא) ומשה קליינמאן היו עורכים ספרותיים ודאגו לתרגם את החומר לעברית ולאידיש. מארק וישניצר השתתף בתכנית „דמויות היהדות המזרחית", מחלקה ליהדות המזרחית, במכון היהודי באוניברסיטת ברלין, והרצה כאן ביום 10 בנובמבר 1927 הרצאה על „המאבק לזכויות האדם". הוא הרצה בבית הספר הגבוה לחכמת ישראל על חברות וישיבות באירופה המזרחית (1930—1932).

בשנת 1933 שינה ה„הילפספריין" בהרבה את היקף פעולתו. הסעם היו זקוקים לעזרה ביחוד יהדי גרמניה, שממשלתה הכריחה אותם ליציאה. חיבורו של וישניצר היהודים בעולם" (1935), סקירה על חלוקת היהודים בארצות העולם,

היה למוזה דרך ליהודים רבים. שפתאום הועברו לחוץ לארץ. משרדי חברת העזרה היו נלחצים ככל יום על ידי שלטונות הנאצים. אדולף איכמן היה בא בקביעות לבדוק את מספרי ההגירה. שמצא אותם נמוכים מדי. בשנת 1936 נסע וישניצר לאפריקה, לרודזיה הצפונית והדרומית ולקניה כדי לבדוק את האפשרויות להבאת פליטים יהודים. הוא הצליח להשיג רשיונות כניסה לאפריקה הדרומית לכמה מאות פליטים, ממש לפני הנהגת הגבלות חמורות.

הנהלת „חברת העזרה" שונתה בשנת 1936. ההנהלה, ובראשה מכס ווארבורג, שונתה לועד עובדים בשכר: מארק וישניצר, מאכס מישל, ארתור פרינץ, וורנר רוזנברג בברלין, והנרי קארל בהאמבורג. בשנת 1938 עזב וישניצר את גרמניה עם משפחתו. יציאתו נגרמה על ידי לחץ השלטונות הנאציים. המשטרה נטלה את תעודת הזהות של בנם בן י"ד שנה בשובו מנסיעת הופשה עם חבריו לבית הספר משויצריה, והודיעה לוישניצר שהתעודה תוחזר רק לשם יציאה.

פאריז, שוישניצר נסע לשם, נועדה להיות תחנת מעבר לארצות הברית. ביום 5 בספטמבר 1939 הודיעו השלטונות הצרפתיים, כי כל נתיני חוץ יאסרו. ביום 16 בספטמבר הוכרח וישניצר להתיצב בתחנת ההסגר בקולומב. משם הועבר למחנה בלוא ואחרי כן למחנה פראנסיון. מחמת דלקת ריאות שפרצה במחנה הועבר לבית החולים בבלוא ומשם הוחזר לבית החולים בפראנסיון. בהשתדלות קרובי אשתו בצרפת שוחרר ביום 24 בנובמבר 1939 והוחזר לפאריז. גב' וישניצר קיבלה רשות לצאת לאמריקה ויצאה לשם עם בנה בדצמבר 1939. וישניצר, שנולד ברובנו, שהיתה שייכת אחרי מלחמת העולם הראשונה לפולין, היה זקוק לתעודה פולנית. במאי 1940 נכלא על ידי השלטונות הצרפתיים בבאסן. לבסוף הצליח וישניצר לעבור בחשאי את הגבול בהרי הפירנאים ובינואר 1941 הגיע לסוסוא ברפובליקה הדומיניקנית. בעוד הוא מחכה כאן לקבל רשיון כניסה לארצות הברית, השתמש בהזדמנות וחקר את תולדות התישבות יהודים בסאנטו דומינגו במאה התשע עשרה. ביום 5 במאי 1941 הגיע לניו־יורק.

בואו לאמריקה סימן בשבילו תקופת חיים חדשה. כאן חיבר וישניצר כמה מחקרים במכון לחקר עבר לים. בשביל האוניברסיטה העברית בירושלים, בשביל חברת „אורט", בשביל הסתדרות העובדים בארץ ישראל, בשביל „הדסה" באמריקה, בשביל כמה מוסדות תרבות וצדקה בארץ ישראל (1942—1947), וישניצר השתתף בתכנית המכון לבעיות שלום ואחרי המלחמה מטעם הועד היהודי האמריקאי (1943). הוא קרא הרצאות מטעם ה„ג'וינט" באוניברסיטת קולומביה (1943) על חוקי הגירה בארצות שונות, ושעורים מטעם חברות „היאס" ו„יק"א" באביב 1944 ומטעם הקונגרס היהודי העולמי (מרס—יוני 1945). היה פעיל בעניני הקהילות והיה יושב ראש התאחדות יהודי רוסיה (1951). היה יו"ר חוג ההיסטוריונים ב„יוי"א", חבר האקדמיה היהודית לאמנות ומדע ועוד. בשנת 1946 נעשה אזרח ארצות הברית. היה עורך „ג'ואיש פיפל". פרסם מחקרים ב„רוויו ההיסטוריה האמריקאית", באנצי־קלופדיה האמריקאית ועוד. משנת 1948 היה פרופסור להיסטוריה ב„ישיבה אוניברר־סיטי". וישניצר הוזמן על ידי האוניברסיטה העברית בירושלים להשתתף בעריכת ספר דברי ימי היהודים ברוסיה.

וישניצר עלה לארץ ישראל ב־5 במאי 1955 ואמר לבלות את הקיץ בישראל. לפי תכניתו צריך היה לצאת ב־17 באוקטובר לציריך ומשם לטוס לניו־יורק דרך

פאריז. בליל ל׳ תשרי תשט״ז הלך לעולמו. אחרי פטירתו פורסמו שני ספריו „ווייזות לחירות״ ו„תולדות אגודות האומנים היהודיות״, וכן זכרונות מימי היותו סטודנט ומימי שבתו בפטרבורג.

*

שלמה אידלברג

את שמו של פרופ׳ מ. ווישניצר ידעתי עוד בשנים בהן ישבתי לפני מורי להיסטוריה של האוניברסיטה שבירושלים. אישית הכרתיו בשנת 1951 בניו־יורק. הצגני לפניו ד״ר יהושע בלוך, מי שהיה ראש המחלקה העברית של הספריה העירונית שבניו־יורק.

בשומעו שאני מתלמידי ב. צ. דינור ויצחק בער התענין מאוד לדעת על דרכי ההוראה ושיטת המחקר שלמדתי מפי מורים אלה. וכאשר שמע מפי שאני עוסק בספרות השאלות והתשובות, שאלני על מקורות הדנים בעסקי אומנים ובעלי מלאכה בתולדות ישראל. שקדנותו לא ידעה גבול. שעות היה מבלה בספריה מפוארת זאת. ולא פעם יצאנו יחד לפרוזדור של הספריה ושוחחנו על מקורות שהיה לנו בהם ענין משותף.

צניעותו וענותנותו היו למופת. הוא היה היסטוריון בעל שם עולמי ואני מתחיל בראשית צעדי במחקר ובהוראה, למרות זאת, לא מנע ממני יחס של חברות והערכה. מסביר פנים ומכניס אורחים היה פרופ׳ ווישניצר. על ידו הכרתי את רעיתו פרופ׳ רחל ווישניצר וביקורי בביתם הפכו לחויה רוחנית ותרבותית. (אגב, עם גב׳ ווישניצר נודמנתי אח״כ בין כתלי מכללת שטרן, במוסד שהיא לימדה בו מספר שנים אמנות ואני מרצה בתולדות עם ישראל).

למוסד הישיבה־אוניברסיטה בא מ. ווישניצר בתקופת חייו האחרונה. בשבע השנים האחרונות מצא לו מקום באכסניה זו. כפרופסיר לתולדות עם ישראל הרצה על תולדות יהודי מזרח אירופה. שנים אלה היו לו כהמשך לתקופת הזוהר שלו — תקופת ההוראה במכון לחכמת ישראל בפטרבורג. כמו שכן, כך בעולם החדש, המשיך בשיטת ההוראה על ידי חקר התעודות והמקורות ופתח לפני התלמידים שערים נעולים. בהיותו צעיר ברוחו ובהליכותיו התקרבו אליו תלמידים רבים שחבבו והוקירו אותו. תמיד קבלם בסבר פנים יפות. ומצא פנאי לשוחח ולייעץ לכל הפונה אליו.

עד סוף חייו היה מ. ווישניצר רב תכנית ורב פעולה. כל מעייניו הופנו לקידום המחקר ההיסטורי של יהודי המזרח. תכניתי האחרונה היתה לתת יד למפעל של הוצאת חמשה כרים בתולדות יהודי רוסיה. לא זכה לראות בביצוע התכנית, אבל זכה אחרי נדודים רבים להקבר במדינת ישראל, באדמת עם ישראל שלחקר תולדותיו מסר רוב שנות חייו.

עם מותו אבדה אבידה גדולה למדע ההיסטוריה היהודי, אבידה שאין לה תמורה.

רשימה ביבליוגרפית

א. עברית ואידיש

1924—1922

זכרונות ר׳ דוד מבולחוב (תפ״ג—תקס״ה) — י״ל מתוך כתביו״ד עם מבוא והערות. הוצאת כלל, ברלין תרס״ב (1922).

בער באלעכאוועדס זכרונות. אַרויסגעגעבן מיט אַריינפיר און דערקלערונגען פון ד״ר כ. ווישניצער. בערלין, כלל פארלאג תרפ״ג.

„מילגרום״ — צייטשריפט פאר קונסט און ליטעראטור ; אלגעמיינע רעדאקציע — ד״ר מ. ווישניצר, בעלעטריסטיק רעדאגירט פון דוד בערגעלסאן און דער נסתר, קונסט רעדאגירט פון רחל ווישניצר־בערנשטיין. ברלין, 1922—1924, גומ׳ 6—1.

יידישע בעל־מלאכה־צעכן אין פוילן און אין ליטע. בערלין, תרפ״ב 1922.

„רמון״ — מאסף עתי לאמנות ולספרות. העריכה הספרותית בידי ד״ר מ. ווישניצר ברוך קרופניק ומשה קליינמן. העריכה האמנותית בידי רחל ווישניצער־ברנשטיין — ברלין, תרפ״ב—תרפ״ד, חוב׳ א׳—ו׳.

1925

דער פנקס פון קיידאנער בעלי מלאכה־צעך. בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע, סטאטיסטיק, און עקאנאמיק. ברלין 1925, ז״ז 72—77.

1927

די גיזעעראד־קאנפערענץ אין מאסקווע. סאָג־בוך. איינדרוקען פון אן אויסלענדישן דעלעגאט. צוקונפט, ניו־יורק, (פעברואר 1927). ז״ז 105—107.

בריף פון אידישען דייטשלאנד. צוקונפט, ניו־יורק. (מאי 1927). ז״ז 271—277.

1928

די סטרוקטור פון יידישע צעכען אין פוילן, ליטא און ווייסרוסלאנד אינם 17־טן און 18־טן יארהונדערט. צייטשריפט 2—3. מינסק, 1928. ז״ז 73—83.

די אידישע היסטאריקער אין געלערנטע אין סאוועט רוסלאנד. צוקונפט (אוגוסט 1928). ז״ז 461—463.

1929

אנציקלופדיה ישראלית, אשכול — כרך א׳, ברלין 1929

אבגיסטוב	**אברהם בן־יוסף (יוסקי)**	**אברהם משרגורוד**
אבלי	**אברהם עוזיאל**	**אברהמס יוסף**
אברהם מביהם	**אברהם פרוחובניק**	**אברהמס ליאוניל סיר**
אברהם בן־חיים (הויפרין)	**אברהם שורץ (ניגר)**	**אגרו — ג׳וינט**
אברהם הירשוביטש	**אברהם בן־שמואל לבנובסקי**	**אדולפוס**

אדלר אלתנן (אלקן)	אוזדה	אולבויאופול
אדלר נטי	אוזורקוב	אולבסק
אדלר פליכס	אוזיורי	אולגופול
אדמונסון	אוזרוב	אולה
אובודובקה	אוטבה	אולונץ
אובוכוב	אוטבוצק	אוליטה
אובורניק	אוטיניה	אוליגוב
אובד־אופול	אוטין	אוליקה
אוברושש	אוטשקוב	אולנוב
אובריוצקו	אויסטרל — אסיה	אולקוש
אוברטין	אוירס	אולקניקי
אוגוסטה	אוירס	אולשני
אודולנוב	אוישפיץ	אולשנה
אוהיו	אוכס, אדולף	אומן
אוהמה	אוכס, גיאורג ואשינגטון	

אומנות מימי הביניים עד אמצע המאה התשע־עשרה

אומסק	אוסטרובצי	אוקריינה
אוניקשטי	אוסטרולנקה	אורגה
אוסוצים	אוסטרופול	אורגון
אוסטיור	אוסטריה	אורגלברנד מוריציוס
אוסטילוג	אוסטריני	אורגלברנד שמואל
אוסטרוב	אופה	אורהיוב
אוסטרוב	אוקלהומה	
אוסטרובו	אוקני	

1931

שמעון דובנאוו דער ארגאניזאטאר פון דער אידישער געשיכטס וויסענשאפט אין רוסלאנד. צוקונפט (יאנואר 1931). ז"ז 57—61.

1932

אשכול — כרך שני

אוריול (פלך)	איזבלין	אושטש
אוריול (עיר)	איזמאיל	אושמיני
אוריכוב	אייאובה	אטלנטה
אורינין	אייבשיץ	אטלנטיק סיטי
אוריני	איידהו	אטאקי
אורנבורג	אייזנרוב	אפשינסק
אורנג'	אורני	איביה
איוביצה	אורשה	איגנטובקה

איהומן	אישתיליא	אלנטאון
איוניסקה	אלבמה	אלפונסו מסמורה
איונץ	אלבני	אלצורה
איזביצה	אלברטה	אלקן פליקס
אייזנבאום אנטון	אלגזירה	אלרהנד משה
אייזנשטדט ישעיה	אלורנגה יוסף דה־קוסטה	אלטשולר שמואל
אייזנשטיין ש. מ.	אלורץ אזבלה גונס	אלתראס יעקב יצחק
אייזקס הנרי אהרון	אלורץ הנריקס	אמדור
אייזקס יצחק אלפרד	אלורץ יצחק	אמטר ישראל
איירגולה	אלורץ לואיז	אמריקה
אייזישקי	אלטונה	אנבזה
אילו"ה	אליץ	אנגיירש
אילה	אלכסיב אלכסנדר	אנדינו"ן
אילינוים	אלכסנדר מורשה	אנדרצי אברהם
אילינצי	אלכסנדר יגלו	אנופול
אינדינה	אלכסנדר ליאונל לינדו	אנופול
אינדינופולים	אלכסנדרוב	אנטופול
איסקלד (אישקולד)	אלכסנדרובקה	אנשוקול
אירנה	אלמירה	אנטורפן

יידישע אלײנפארזיאלטונג. אלגעמיינע ענציקלאָפעדיע (דובנאָוו — פאנד, פאריז, 1939)

1939

באנד יידן, א' ז"ז 563—584.

1940

מי. ווישניצר אין א. טשעריקאָווער.
צום אנדענק פון שאול גינזבורג'ן. יוו"א בלעטער — (נאָוועמבער—דעצעמבער 1940) 2. ז"ז 161—163.

1944

דאס קהילה לעבן אין רוסלאנד פון 1772—1844. א רעצענזיע וועגן בוך:
The Jewish Community in Russia, 1772—1884 by I. Levitas, Columbia University Press, 1943.

יוו"א בלעטער 24, (1944) — ז"ז 98—193.

געשיכטע פון דער דער יידישער ארבעטער־באוועגונג אין די פאראייניקטע שטאטן. ערשטער באנד אונטער דער רעדאקציע פון א. טשעריקאָווער; ניריורק, 1943.

צוקונפט, מאי 1944, ז"ז 316—319.

וועגן ענציקלאָפעדיע — באנד יידן ג'. אלגעמיינע ענציקלאָפעדיע פארלאג, דובנאָוו־פאנד אין ציקא — ניריורק, 1942. צוקונפט (נאָוועמבער 1944) ז"ז 704—707.

דער ענין פון אויספארשונג. (יידישע אימיגראנטען אין די פאראייניקטע שטאטן) יוו"א בלעטער 24 (1944) ז"ז 41—50.

1945

אגרות ביאליק. מכתבי ביאליק לד"ר מ. ווישניצער. בצרון — שנה ו' — אייר (תש"ה) חוב' ח', ע' 137—140.

לתולדות עם ישראל — במאת השנים האחרונה. בצרון — שנה 1 (תש"ה) חוב' ב', ע' 122—127. שם, חוב' ג', ע' 204—208.

1946

צו דער געשיכטע פון דער קרימער קאלאניזאציע. אייניקייט. ניויורק, פעברואר 1946. ז"ז 14—15.

מאטעריאלן און נאטיצן — דער היסטארישער קריז ביים יוו"א. (דעצעמבער, 1945 — יוני 1946). יוו"א בלעטער 27 (1946) ז"ז 371—380.

1947

„הטיפול בחולים בקהילות ישראל בימי הבינים" מאת פרופסור יעקב ר. מארקוס, ציונצינאטי, 1947.

בצרון, שנה ט', (תש"ח) חוב' ח', ע' 370—372.

חיי היהודים בתחום המערב. ביקורת על ספרו של מ. אשערמאויטש — געשיכטע פון מיין לעבן. ניו־יורק, 1945.

בצרון, שנה ח', ניסן תש"ז ; חוב' ו', ע' 192—195.

ועד ארבע ארצות ופנקסו — להופעתו של הספר פנקס ארבע ארצות מאת ישראל היילפרין.

בצרון, שנה ח', חוב' ג—ד', עמ' 292—297.

שם, שם חוב' ה', עמ' 379—385.

דער היסטארישער קריז ביים יוו"א. (נאוועמבער 1946 — יוני 1947) — יוו"א בלעטער 29 (1947) ז"ז 273—282.

דער ועד ארבע ארצות. א רעפעראט וועגן פנקס ארבע ארצות — פון ישראל היילפרין. יוו"א־בלעטער 29 (1947) ז"ז 275.

מיכאיל קילישער — א חויך אנטוויקעלטע פערזענליכקייט פון ס' פארגאנגענעם דור אין רוסלאנד. פארווערטס, 1947. אויגוסט 3.

1948

די באגייונג פון ישיבות אין מזרח־אירופה נאך דער ערשטער וועלט מלחמה. — יוו"א בלעטער, 31—32. 1948 ; ז"ז 9—36.

1949

תרומה חשובה לחקר הסוציולוגיה היהודית החדשה. (בקורת על שלושה ספרים מאת יעקב לשצינסקי).

1) אויפן ראנד פון אפגרונט פון יידישען לעבן אין פוילן. בוענאס־איירעס 1947.

2) תפוצת ישראל לאחר המלחמה ; תל־אביב, ה' תש"ח.

3) Crisis Catastrophe and Survival, a Jewish Balance Sheet. 1914—1918, New York, 1948

בצרון, שנה י', חוברת ה' תש"ט, ע' 356—358.

תכנית המדינה היהודית לביקונספילד.
בצרון, שנה ט', חוב' ג', תש"ח, ע' 163—172.

לקורות היהודים ברוסיה ואוקראינה — בקורת על ספרו של ד"ר יעקב לשצינסקי: „געשיכטע פון יידן אין ווארשע". כרכים: א'—ב', ניו־יורק 1946—1948.
בצרון, שנה י' — ניסן, חוב' ו', תש"ט עמ' 42—45.

דער היסטארישער־קרייז ייו"א. (נאוועמבער 1947, נאוועמבער 1949). יוו"א בלעטער 33 (1949): ז"ז 225—234. ענגלישער קיצור ז"ז 249—250.

1950

א געשיכטע פון יידן אין ביאליסטאק. — פנקס ביאליסטאק — פון א. ש. הערשבערג. ניו־יורק, 50—1949. יוו"א בלעטער 34 (1950), ז"ז 243—248.

שאול גינזבורג, 1940—1866. פרייע ארבעטער שטימע (ניו־יורק), נומ' 22 — דעצעמבער 1950.

הומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית. תלפיות, שנה ה' — חוב' א'—ב' (תשי"א), ע' 151—175.

1951

די געשיכטע פון יידן אין ליטע פון מיטלאלטער ביז דער ערשטער וועלט מלחמה. ליטע — באנד 1 ניו־יורק, 1951, ז"ז 971—986.

1952

הומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית. תלפיות — שנה ה', חוב' ג'—ד'. (תשי"ב), עמ' 603—618.

1953

הומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית. תלפיות, — שנה ו', חוב' א'—ב' (תשי"ג), ע' 359—369.

1954

האדריכל של ההיסטוריוגרפיה היהודית — ספר שמעון דובנוב. נערך בידי ש. ראבידוביץ.
ווילהאם מאסס. — תשי"ד; עמ' 143—148.

1955

תקופת פטרבורג. „העבר", חוברת ג', אלול, תשט"ו, עמ' 41—50.

חומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית. תלפיות — שנה ו', חוב' ג'—ד' (תשט"ו), עמ' 739—749.

1956

עיר ילדותי ונעורי, רובנה — ספר זכרון
תל־אביב, תשי"ז, עמ' 292—295.

חיבורים בגרמנית, רוסית ואנגלית

ראשי־תיבות של כתבי־עת

AHR	The American Historical Review, New York
AOSER	American OSE Review, New York
AR	The Annual Register, London
CJF	The Chicago Jewish Forum, Chicago
CJR	Contemporary Jewish Record, New York
EJ	Encyclopaedia Judaica, Berlin
GB	Gemeindeblatt der Jüdischen Gemeinde, Berlin
HJ	Historia Judaica, New York
HUCA	Hebrew Union College Annual, Cincinnati, U.S.A.
IJB	In Jewish Bookland, New York
JC	The Jewish Chronicle, London
JEH	The Journal of Economic History, New York
JF	The Jewish Forum, New York
JG	The Jewish Guardian, London
JL	Jüdisches Lexikon, Berlin
JQR	The Jewish Quarterly Review, Philadelphia, U.S.A.
JR	The Jewish Review, New York
JSS	Jewish Social Studies, New York
JSSQ	The Jewish Social Service Quarterly, New York
MGADJ	Mitteilungen des Gesamtarchivs der Deutschen Juden, Berlin
MGWJ	Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Breslau
ORTEB	ORT Economic Bulletin, New York
ORTER	ORT Economic Review, New York
PAJHS	Publications of the American Jewish Historical Society, New York
UJE	Universal Jewish Encyclopedia, New York
VSWG	Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, Berlin

1905

1. Ein Russisches Verfassungsprojekt, *Freistatt*, Munich, June 3, p. 340—342.
2. Die Universität Göttingen und die Entwicklung der Liberalen Ideen in Russland im Ersten Viertel des 19. Jahrhunderts Berlin, E. Ebering Verlag. Dissertation, Friedrich Wilhelm University, chapters 2 and 5.
3. Die Dekabristen und die Judenfrage, *Die Welt*, Vienna, No. 31.

1907

4. Die Universität Göttingen und die Entwicklung der Liberalen Ideen in Russland im Ersten Viertel des 19. Jahrhunderts, Berlin, E. Ebering Verlag, 223. p.
5. Nikolai Turgenevs politische Ideale, *Beiträge zur Russischen Geschichte. Theodor Schiemann zum sechzigsten Geburtstag von Freunden und Schülern dargebracht*, ed. Otto Hötzsch, Berlin, 1907, Verlag A. Ducker, p. 214—240.

1908

6. W. M. Kozłowski, 'Autotnomia Królestwa Polskiego 1815—1832', **Минувшие годы I,** Март, 314. Рецензия.
7. Szymon Askenazy, "Rosja—Polska 1815—1830", **Минувшие Годы,** I, Март, 314—316. Рецензия.
8. Геттингенские Годы Николая Ивановича Тургенева. **Минувшие Годы,** I, Апрель, 184—218 ; Май—Июнь, 216—241.
9. Барон Штейн и Н. И. Тургенев, **Минувшие Годы,** I. Июль, 232—272; Октябрь, 254—278
10. Станислав Кучеба «Очерк истории общественно-государственного строя Польши», **Русская Мысль,** IV, Апрель, 73—75. Рецензия.
11. Происхождение немецкого национального государства. Рецензия труда, Friedrich Meinecke, "Weltbürgertum und Nationalstaat", **Русская Мысль,** XII, Декабрь, 159—163.

    Еврейская Энциклопедия под общей редакцией Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга, Петербург, XVI томов, (1908—1913). V-ый отдел, Европейский период еврейской истории, гл. II—XVI под редакцией М. Л. Вишницера.

12. **Е. Э.** II: Антисемитизм в Средние Века.
13. **Е. Э.** III: Аскинази, Шимон, Аугсбург; Аушвиц (Oświęcim), Афраш, Рахмаелович; Африка; Баден (Герцогство); Базель; Байерсдорф; Байрейт; Балабан, Мейер; Балеарские острова; Бамберг; Банаж, Жак.
14. Е. Э. IV: Бейтен; Бельз; Бердичев; Берлин; Биелиц; Богемия; Боппард; Боцен; Бранденбург (провинция); Бранденбург (город); Брауншвейг; Бреславль; Брест-Литовск.

15. **Е. Э.** V: Брюнн; Будвейс; Буркундштадт; Бутрымович; Буцер; Ваад Четырех стран; Валь, Саул; Варшава; Варшауер, Адольф; Вейнгейм; Великая Польша; Венгерский Брод; Венгерский Градиш; Вениамин из Туделы; Взульский Константин; Виллах; Виллинген; Винница; Витебск; Вишницер, Марк Львович; Владимир-Волынск; Войда, Кароль-Фридрих; Вольф; Вольф, Осип Людвигович; Вормс; Выжва; Вышинский, Иосиф; Вена; Вюрцбург (город).

16. **Е. Э.** VI: Геллер, Иом-Тоб Липман; Гельмштедт (город); Генрих IV; Герлиц (город); Германия; Герниш, Станислав; Гессен, Юлий Исидорович; Гетто; Глогау; Глюкель, Гнезно; Гогензальца (Иновроцлав); Голанч (город); Голлендерский, Леон (Лейб б. Давид), Гомбин (село); Гослар; Грац (город); Грец, Генрих; Григорий-Грубешов; Гумперц, Аарон; Генигер, Роберт; Гидеман, Мориц.

17. **Е. Э.** VII: Дармштадт; Дворский, Франц; Дегендорф или Декендорф (город); Дейч-Кроне; Добровица; Дортмунд; Дубно; Еврейский судья; Езофовия или Ребинкович, также Рябичкович. Женева Заац; Закуто, Авраам; Зальцбург, Замойский, Андрей; Замостье; Замтер (город); Зельва; Зигбург; Зинсгейм, Зинциг, Зюскинд из Тримберга. Ибн-Верга; Ибн-Дауд, Абраам Галеви; Ибн Гагдела, Иосиф Абу Хусейн.

18. **Е. Э.** VIII: Икрити, Шемария б. Илия; Испания; Историография от Иосифа Флавия до начала 20-го века; Иерахмеель; Иешибот; Иосель (Иосельман) из Росгейма, также Иосиф бен Гершон Лоани; Иосиф II; Иосиф га-Коген; Иуда Бен-Исаак Саббатай; Иуда Лейб б. Симон.

19. **Е. Э.** IX: Кагал; Казимир III Великий; Калиш; Кальмансон, Яков; Камионка Струмилова; Карлсруэ, Каро, Георг Мартин; Кемпен; Киль; Кицинген; Клецк.

20. **Е. Э.** X: Лейтмерниц; Лендвель, Мейнгардт; Ленчица; Либен; Лигниц, Лилиенталь, Регина; Лисса; Литовский ваад; Локачи; Лохвица; Лувен; Луков; Лунденбург; Люнебург; Майнц; Малая Польша; Мезериц; Меммингеи.

21. **Е. Э.** XI: Моравия; Москва: Новый Сонч; Община в Западной Европе в Средние Века.

22. **Е. Э.** XII: Откупщики-евреи в Западной Европе и в Польше; Палестина: Евреи в Палестине от арабского владычества до конца 18 века; Парчев (город); Пильзен; Погребище; Подгаице, Подолье; Познань (город); Познань (провинция); Польша; Прага.

23. **Е. Э.** XIII: Пруссия; Ремесленники-евреи в Средние Века и Новое Время; Ровно; Россия; Ружаны; Рыгывол; Сандомир.

24. **Е. Э.** XIV:Сигизмунд I Старый; Сигизмунд II Август; Силезия; Синагоги в Польше и Литве; Служба Государственная; Слуцк; Соколов; Тарноград; Тартаков; Торговля и ссудные операции евреев в Средние Века и Новое Время.

25. **Е. Э.** XV: Украина; Филене; Филиппово; Фордок; Франкфурт на Майне; Фрауштадт; Фрейбург; Фридрих II Гогенштауфен. Хазака у евреев Турции, Литвы и других стран; Хмельничина; Холм; Цехановнч; Цеханов; Чацкий, Тадеуш; Чинский, Ян; Швабский союз городов; Швейдниц.

26. **Е. Э.** XVI: Шерер, І. Е.; Шиппер, Игнатий; Шкалов; Шнайттах; Штаблан; Штоббе, Отто; Эгер; Эпитафии.

1909

27. G. Bondy und F. Dworsky, "Zur Geschichte der Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien von 906 bis 1620, MGADJ, 1. 4.
28. Проект реформы еврейского быта в Герцогстве Варшавском и Царстве Польском, **Пережитое,** I, 165—221.
29. Новый Труд о декабристах. По поводу труда В. И. Семевского «Политические и общественные идеи декабристов», **Русская Мысль** VIII, Август, 47—58.
30. Записки Н. И. Тургенева по вопросам о крестьянской и судебной реформах, **Русская Мысль,** I, Январь, 99—117
31. M. Balaban, "Żydzi Lwowscy na Przełomie XVI go wieku," **Еврейская старина,** I, 124—140, Рецензия.
32. Z. Pazdro, "Organizacya Zydowskich Sądów," **Еврейская Старина** I, 124—140, Рецензия
33. M. Schorr, "Żydzi w Przemyślu," **Еврейская Старина,** I, 124—140. Рецензия
34. G. Bondy und F. Dworsky, "Zur Geschichte der Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien von 906 bis 1620," **Еврейская Старина** I, 146—147. Рецензия
35. "Mitteilungen des Gesamtarchivs der Deutschen Juden I. 4.1909," ed. Eugen Täubler, **Еврейская Старина** I, 147—148. Рецензия.
36. M. Balaban, "Przegląd Literatury 1899—1907," **Еврейская Старина** I, 148—149. Рецензия.
37. "Jewish Quarterly Review, XX, 1908," **Еврейская Старина** I, 149—153. Рецензия.
38. "Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, III. 52 1908," **Еврейская Старина,** I, 149—153. Рецензия.
39. "Revue des Études Juives, LV—LVI, 1908," **Еврейская Старина,** I, 149—153.
40. Из прошлого Львовской Общины, **Пережитое,** II, 158—267.
41. J. Joffe, "Regesten und Urkunden zur Geschichte der Juden in Riga und Kurland," **Еврейская Старина,** III, 293—299. Рецензия.
42. M. Balaban, "Dzielnica Żydowska," **Еврейская Старина** III, 303—304. Рецензия.
43. M. Balaban, "Spis Żydów, 1765," **Еврейская Старина,** III, 304—305.
44. Пятница 1619-го года. По поводу книги ред. А. Ландау и В. Вахштейном, "Jüdische Privatbriefe aus dem Jahre 1619", **Еврейская Старина,** III, 4 636—64
45. Anfänge des Kapitalismus bei ı Abendländischen Juden im Frühen Mittelalter, von Ignaz Schipper, перев. на русский язык Марком Вишницером. Петербург.

1911

46. В. Зомбарт. «Евреи в хозяйственной жизни; Die Juden und das Wirtschaftsleben, **Русские Ведомости.** Рецензия.

47. M. Hofmann, "Der Geldhandel der deutschen Juden während des Mittelalters bis zum Jahre 1350," **Еврейская Старина,** IV, 135—142. Рецензия.

48. M. Balaban, "Skizzen und Studien zur Geschichte der Juden in Polen," **Еврейская Старина,** IV, 436—439. Рецензия.

49. I. Kracauer, "Die Politische Geschichte der Frankfurter Juden bis zum Jahre 1349," **Еврейская Старина,** IV, 439. Рецензия.

1913

50. По поводу книги И. О. Кузмина к вопросу об обвинении евреев в ритуальных преступлениях. Брошюра М. Куликовского (псевдоним Марка Вишницера). Петербург.

51. Дневники Н. И. Тургенева, 1811—1816, том II, **Голос Минувшего,** VII, Июль, 266—270. Рецензия.

52. Старые Могилы, Новый Восход, XIV/XV, Апрель, столбцы 63—67; XVI/XVII, Апрель, стлб. 52—56.

53. Памяти Тадеуша Чацкого, **Новый Восход,** XXIV, Июнь стр. 38—40.

54. По поводу книги Шипера об экономической жизни евреев в Польше в Средние Века, **Еврейская Старина,** VI, 133—137.

1914

55. **Послание Франкистов 1800-го года**
Записки Императорской Академии Наук.
Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, VIIIe série.
По историко-филологическому отделению, Том XII, номер 3, Петербург, 1914. Доложено в заседании Историко-Филологического Отделения 22 Мая, 1913 г. 19 стр. (Еврейский подлинник с переводом, примечаниями и введением).

56. **История Евреев в России,** ред. А. И. Браудо, М. Вишницера, Юлия Гессена, С. М. Гинзбурга, П. С. Марека и С. Л. Цинберга. Главы: I. 21—29; IV. Б. 181—210; VI. А. 243—285, (с И. Шипером); VI Б, 286—289; XIV, 458—483, и Библиография для всего тома, стр. 505—516, Москва, Издательство Мир.

57. Ю. Гессен «История евреев в России», **Голос Минувшего** II, Февраль, 280—284. Рецензия.

58. Die Tätigkeit der Vilnaer Kommission zur Prüfung und Edition alter Akten, 1864 1914, *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte,* IV, 4, p. 575—582.

59. Die Jüdische Enzyklopädie in russischer Sprache, *Frankfurter Zeitung* Literaturblatt, Juni, 7.

60. Иностранные дипломаты о России при Александре I. (По поводу труда великого князя Николая Михайловича, «Донесения австрийского посланника при русском дворе Лебцельтерна за 1816—1826 год» (Новое Издание), **Голос Минувшего,** VIII, Август, 240—246.

61. B. Wachstein, "Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien," **Еврейская Старина,** VII, 288—291. Рецензия.

62. С. Кучеба, "**Historya Ustroju Polski w Zarysiu**". **Еврейская Старина,** VII, 300. Рецензия.
B. Hahn, "Die Wirtschaftliche Tätikeit der Juden im fränkischen und deutschen Reich bis zum Zweiten Kreuzzug, **Еврейсская Старина,** VII, p. 300. Рецензия.

63. Записка о ритуальных убийствах (приписываемая В. И. Далю) и ее источники. Брошюра со статьями Марка Вишницера, Ю. Гессена и А. Карлина. Петербург.

1919

64. Justice and Policy Demand Fair Treatment of the Jews. In J. Batchinsky, *The Jewish Pogroms in Ukraine*, p. 21—23; contains also statements by Arnold D. Margolin and Israel Zangwill, Compiled and issued by the Friends of Ukraine, Washington, D.C.

1920

65. The Jewish Encyclopaedia in Russian Language, JG, January 9.

66. The History of Lublin Jewry (on M. Balaban, "Die Judenstadt von Lublin"), JG, August.

67. A Jewish Academy, JC, August 20, p. 20. Letter to the Editor.

68. Jews and Agriculture in Eastern Europe, JC, September 17, p. 12. Letter to the Editor.

69. Books for Jewish Scholars at Petrograd: Simon Dubnow's Jubilee, JC, November 19, p. 14. Letter to the Editor.

70. The Position of the Jews in the Russian Border States, JF, III. 9, November, p. 550—564.

1920/21

71. Briefe aus England, *Der Jude*, Berlin, V, p. 430—432.

72. Jüdische Volkswirtschaft im Osten. Aus dem Wirtschaftsleben der ukrainischen Juden, *Der Jude*, V. p. 676—680.

73. Die Memoiren der Bolechowers, *Der Jude*, V/VI, August/September, p. 298—308.

1921

74. A Jewish Diarist of the Eighteenth Century, JQR, n.s. XII. 1, July, p. 1—24.

75. Les conditions économiques des Juifs en Russie pendant et aprés la guerre. *La Tribune Juive*, No. 73, p. 3—4.

1922

76. The Memoirs of Ber of Bolechow 1723—1805, London, Oxford University Press, IX, 188 pp. For Hebrew and Yiddish editions see p. 307.
77. Dubnov's "History of the Jews in Russia and Poland", editions of 1916 and 1920, JQR, n.s. XIII. 3, January, p. 343—351.
78. Soviet Russia-Esthonia-Finland-Latvia-Lithuania, AR, vol. 163, p. 192—202.

1923

79. Korrespondenzblatt über Auswanderung und Siedlungswesen, ed. by Mark Wischnitzer, Berlin, (1923—1936).
80. Soviet Russia-Esthonia-Finland-Latvia-Lithuania, AR, vol. 164, p. 181—198.

1924

81. Soviet Russia-Esthonia-Finland-Latvia-Lithuania, AR, vol. 165, p. 194—202.

1925

82. Soviet Russia-Esthonia-Finland-Latvia-Lithuania, AR, vol. 166, p. 189—197.

1925/1926

83. Die Jüdische Agrarkolonisation in Sowjetrussland, *Osteuropa*, Königsberg, I, p. 462—467.

1926

84. The Lithuanian Vaad (on the Lithuanian Pinkas republished by S. Dubnow), JQR, XVL. 4, April, p. 483—491.
85. Soviet Russia-Esthonia-Finland-Latvia-Lithuania, AR, vol. 167, p. 177—182.

1926/1927

86. Die Judenfrage in der Sowjetunion, *Osteuropa*, II, p. 189—200.

1927

87. Eine Neuerscheinung zur Geschichte der Dekabristenbewegung, *Geist und Gesellschaft*. Kurt Breysig zu seinem sechzigsten Geburtstag, Breslau, vol. II, p. 84—87.
88. Aus einem Memoirenbuch des 18. Jahrhunderts, *Festschrift zum siebzigsten Geburtstag von Moritz Schäfer*, Berlin p. 265—270.

89. Der Litauische Waad, eine interessante geschichtliche Parallele zum Preussischen Landesverbande, 1623—1761 (the full title of the latter organization is: Preussischer Landesverband Jüdischer Gemeinden), GB, No. 9.
90. A New Work on the History of Jews in Prussia (On Selma Stern, "Der Preussische Staat und die Juden, 1925,") JQR, XVII. 4, April, p. 471—476.
91. Jüdische Geschichtsschreibung in russischer Sprache, MGWJ, new series, XXXV. 7/8, July/August, p. 306—308.
92. The Union of Soviet Socialist Republics, AR, vol 168, p. 184—198.

1928

93. Die Jüdische Zunftverfassung in Polen and Litauen im 17. und 18. Jahrhundert, VSWG, XX, 3/4, p. 433—451.
94. Der Kampf der russischen Juden um die Menschenrechte. *Der Morgen*, Berlin, IV. 5, Dezember, p. 489—500. Lecture delivered at the Institutum Judaicum, Berlin University on November 10, 1927.
95. Aus der Tätigkeit des Hilfsvereins der Deutschen Juden in den letzten zehn Jahren, *Zedakah*, Berlin, July, p. 33—40.
96. EJ I. the following titles: Abgaben und Steuern: 1. Einleitung, 7. In Osteuropa; Afrika.
97. EJ, II. The following titles: Alexander Jagello; Alexej Michajlowitsch; American Joint Agricultural Corporation; American Jewish Joint Distribution Committee; Antisemitismus in Russland; Antisemitismus im Orient; Antwerpen; Apologetik in Polen und Russland.
98. JL, II. The Following titles: Deutschland: Wirtschaftsgeschichte; Hiilfsverein der Deutschen Juden.
99. The Union of the Soviet Social Republics, AR, vol. 169, p. 168—173.

1929

100. EJ, III. The following titles: Asien in der Neuzeit; Australasien.
101. EJ, IV. Breslau.
102. The Union of Soviet Socialist Republics, AR, vol. 170. p. 158—161

1930

103. Die Stellung der Brodyer Juden im internationalen Handel in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, *Festschrift zu Simon Dubnows siebzigstem Geburtstag*, ed. by Mark Wischnitzer jointly with I. Elbogen and J. Meisl, Berlin, p. 113—123.
104. EJ, V: Chmjelnitzki, Bogdan.
105. EJ, VI. Emanzipation: 1. Einleitung, 7. Ungarn, 11. Osteuropa, 12. Übrige Länder.

106. JL, IV. 1. Nathan, Paul.
107. JL, IV/2. The following titles: Simon, James; Wirtschafts-und Sozialgeschichte der Juden [signed M. Wz.].
108. The Union of Soviet Socialist Republics, AR, vol. 171, p. 205—209.

1931

109. Haffkine-Stiftung (Foundation Haffkine) in Lausanne, Berlin-Schöneberg, 12. p.
110. The Lituanian Vaad, *Menorah*, New York, XIX, 3 March p. 261—270.
111. EJ, VII. The following titles: Handel: 3. Im Mittelalter und in der Neuzeit; Handwerk: 3. Vom Ausgang des Altertums bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts.
112. EJ, VIII. The following titles: HIAS; HICEM; Hilfsverein der Deutschen Juden; Historiographie: 3. Vom 11. Jahrhundert bis zur Gegenwart; IDGESKOM.
113. The Union of Soviet Socialist Republics, AR, vol. 172, p. 190—195.

1932

114. EJ, IX. The following titles: Jewrejskaja Enziklopedija; Jewrejskaja Starina; Jüdische Volksgruppe; Jüdische Volkspartei (in Russland); Jüdische Volskpartei (in Polen und Litauen); Kalinindorf.

1934

115. Der Hilfsverein der Deutschen Juden, GB, XXIV, 22 June, p. 23.
116. EJ, X The following titles: Kischinew; KOMSET, Leningrad.

1935

117. Die Juden in der Welt. Gegenwart und Geschichte des Judentums in allen Ländern, Berlin, Erich Reiss Verlag, XVI, 416 pp.
118. Moses Mendelssohn ("Gesammelte Schriften, vols. I. VII and XVI), JQR, XXV. 3. January, p. 307—310. Review.
119. Eugen Landau zum Gedenken. GB, XXV. 8, February, p. 24. Necrology.

1937

120. Die Arbeit des Hilfsvereins der Juden in Deutschland, 1936—1937, Berlin, 38 pp. (The "Deutsche Juden" was dropped in the title upon order of the German authorities).
121. Bericht über eine informationsreise nach der Südafrikanischen Union, den Beiden Rhodesien und Kenya (British Ostafrica). A Study made on a trip between June 24 and December 9, 1936 in behalf of the Hilfsverein. 66 pp. Mimeographed.

1938

122. Haffkine Foundation for the Benefit of Yeshivoth. Report of Activities, 1930—1938, Lausanne, Trustees of the Haffkine Foundation, 27 pp.
123. Possibilities of Land Settlement in Oversea Countries, Study made for the American Jewish Joint Disribution Committee. European Executive Offices, Paris, June, 30 pp. Mimeographed.

1940

124. Jewish Emigration from Germany, 1933—1938, JSS, II. 1, January p. 23—44.

1941

125. The Sousa Settlement, ORTEB, II. 3, May-June, p. 2—4
126. Traditional Judaism and Manual Labor (On Dr. Haffkine's project), ORTER, II, 4—5. July-October, p. 12—15.
127. UJE, V. The following titles Haffkine, Waldemar Mordecai; Handicrafts; HICEM; Hilfsverein der Deutschen Juden; Historiography; India, (1939—1941).

1942

128. The Historical Background of the Settlement of Jewish Refugees in Santo Domingo, JSS, IV. 1, January, p. 45—58.
129. The Spread of Arts and Crafts among the Jews, ORTER, III. 1, January-February, p. 14—20.
130. Moses Schorr, Meyer Balaban, and Ignacy Schipper Three outstanding Polish Jewish historians and social leaders, *The Polish Jew*, Monthly of the American Federation of Polish Jews, New York, II. 5, February, p. 3, 7.
131. "Dos Sovetishe Identum, sein Fargangenheit un Kegenwart, by Jacob Lestschinsky, JSS, IV, 2, April, p. 186—188. Review.
132. Thousand Yor Pinsk, ed. by B. Hofman, JSS, IV. 3, July, p. 277—279. Review.
133. UJE, VI. The following titles: Jewish Community and Communal Organizations in the modern world; Kaunas; Kenya.
134. UJE, VII. The following titles: Migrations of the Jews: IV. 1—5 Modern Times. v. 1. The Care of Migrants through Jewish Organizations. v. 3. Period after the First World War; Minsk; Moscow.
135. The Hebrew University of Jerusalem. A Study made for the Budget Research Committee, Council of Jewish Federations and Welfare Funds, October, 37 pp. Mimeographed.

1943

136. Четыре эпохи, **Заря**, Нью-Йорк, 1, Январь, p. 7—9; I. 2, Январь 15, p. 7—8.

137. Majer Samuel Balaban, 1877—1942 JSS, V. 4, October, p. 410—411.
138. Sergei (Israel) Zinberg, 1873—1943, JSS, V. 4, October, p. 411—413.
139. UJE, X. Wischnitzer, Mark.
140. The World ORT Union and the American ORT Federation, Study made for the Council of Jewish Federations and Welfare Funds, New York, 10 p. Mimeographed.
141. Histadrut, The General Federation of Jewish Labor Palestine, Study made for the Council of Jewish Federations and Welfare Funds, New York, typescript, 75 pp.

1944

142. Ignacy Schipper, 1884—1943, HJ, VI. 1, April, p. 98—100. Necrology.
143. We must Prepare Today for the Emigration Problems of Tomorrow, Blueprint for coordinated action in Post-War period, *Rescue*, Information Bulletin of HIAS, 1. 5, May, p. 5 12.
144. The Jerusalem of Lithuania ("Vilna",, by Israel Cohen), CJR, American Jewish Committee, New York, VII. 3, June, p. 313—315.
145. "Idishe Bildungs-Politik in Poilen fun 1806 bis 1866", by Jacob Shatzky, JSS, VI. 3, July, p. 280—282. Review.
146. Under Alexander II (on "The Jews in Russia") vol. I, by Louis Greenberg, CJR, VII. 5, October, p. 548—549.
147. Памяти Семена Марковича Дубнова, **Еврейский Мир**, сборник II, Нью-Йорк, Союз Русских Евреев, стр. 55—67.
148. HADASSAH. The Women's Zionist Organization of America, Council of Jewish Federations and Welfare Funds, May. Typescript.
149. The "European" Yeshivoth recently established in the United States. and Canada, Council of Jewish Federations and Welfare Funds, November, Mimeographed.

1945

150. Havens of Tomorrow. Tentative Survey indicates some tangible Opportunities for Jewish Immigration in Post-War Period, *Rescue*, II. 1 ,January, p. 3—4.
151. "A Century of Jewish Life", by Ismar Elbogen, translated by Moses Hadas, AHR, I. 2, p. 306—308. Review.
152. The History of the Jews in Russia in Recent Publications, (on I. Elbogen "A Century of Jewish Life", Louis Greenberg, "The Jews in Russia", and Isaac Levitats, "The Jewish Community in Russia"), JQR, XXXV. 4, April, p. 393—419.
153. Lybia — Promise or Delusion, *Rescue*, II. 3—4, March-April, p. 4, 14.
154. Mass Migrations in Jewish History, I. *Rescue*, II. 11, November, p. 1—2, 8.

155. The Road Ahead for the Future of Jewry in America, *Menorah*, New York XXXIII. 2. October-December, p. 133—152.
156. Mass Migrations in Jewish History. II. Spanish and Portuguese Exiles fan out in Three Directions, *Rescue*, II. 12, December, p. 7—8.

1946

157. Mass Migrations in Jewish History. III. The 'Displaced Persons' of the 16th century, *Rescue*, III. 2—3, February-March, p. 5—6, 14.
158. Mass Migrations in Jewish History, IV. 1648. Disaster in Ukraine marks Start of East-West Movement, *Rescue*, III. 4, April, p. 4—5, 12.
159. Mass Migrations in Jewish History. V. Pilgrimages to Palestine. *Rescue*, III. 5, May, p. 7—8.
160. Mass Migrations in Jewish History. VI. Early Movements across the Seas, *Rescue*, III. 6, June, p. 4—5.
161. Mass Migrations in Jewish History. VII. The Flight from Reaction after 1848, *Rescue*, III. 7—8, July-August, p. 7, 15.
162. Mass Migrations in Jewish History. VIII. Jewish Population Shifts within Europe 1770—1850, *Rescue*, III. 9, September, p. 4—5.
163. Mass Migrations in Jewish History. IX. Exodus of the 'Walkers' from Rumania in the 1890s, *Rescue*, III. 11, November, p. 7 and 9—10.
164. Mass Migrations in Jewish History. X. The Great Exodus of Russian Jewry, *Rescue*, III. 12, p. 4, 10, 11.
165. Traditional Institutions in Palestine. A Special Study of 121 Educational and Welfare Institutions. Council of Jewish Federations and Welfare Funds, April, 57 and V pp. Mimeographed.

1947

166. Traditional Institutions in Palestine, JR, IV. 4, p. 150.
167. Памяти С. В. Познера, **Новое Русское Слово**, Нью-Йорк, 6-го Ноября.
168. Religious Functionaries and Yeshiva Students. Report on Survey of United Services for New Americans. Section IIc. Council of the Jewish Federations and Welrafe Funds, October, 12 pp. Mimeographed.

1948

169. Jewish Communal Organization in Modern Times, *The Jewish People. Past and Present.* New York, Jewish Encyclopedic Handbooks, vol. II, p. 201—216.
170. Geshikhte fun Yidden in Warshe, vol. I, by Jacob Shatzky, IJB, IV. 3, January-February, p. 5, Review.

171. The Care of the Sick in Jewish Communities of Past Centuries, (on Jacob R. Marcus, "Communal Sik-Care in the German Ghetto"), AOSER, V. 1—2, Winter-Spring, p. 41—45. Review.
172. "The Origins of the Russian-Jewish Labor Movement", by A. L. Patkin, JEH, VIII. 1. May, p. 109—110. Review.
173. A Century of Organized Jewish Migration, JSSQ, September, p. 38—41. Paper read at the Fourth International Conference of Jewish Social Work at Atlantic City, May, 1948.

1949

174. TO DWELL IN SAFETY. The Story of Jewish Migration since 1800. Preface by James G. McDonald, Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, p. XXV, 368.
175. "Europe on the Move : War and Population Changes, 1917—1947," by Eugen M. Kulischer, IJB, V. 4, March-April, p. 10. Review.
176. "Europe on the Move : War and Population Changes, 1917—1947," by Eugen M. Kulischer, JEH, IX. 1, May, p. 111—112. Review.
177. "Geshikhte fun Yidden in Warshe, 1831—1863, vol. II." by Jacob Shatzky, IJB, V. 5, May-June, p. 13. Review.
178. "American Historians and European Immigrants, 1875—1925," by Edward N. Saveth, PAJHS, XXXVIII. 4, June, p. 325—327. Review.

1950

179. "Population Transfers in Asia", by J. B. Schechtman, IJB, April, p. 3. Review.

1950—1951

180. Notes to a History of the Jewish Guildes, HUCA, vol. XXIII. Part II., p. 245—263.

1951

181. THE JEWS IN RUSSIA, vol. II. The Struggle for Emancipation, 1881—1917, by Louis Greenberg (died in 1946). Edited and prefaced by Mark Wischnitzer, New Haven, Yale University Press, I, 213 pp.
182. "Encyclopaedia Americana", XVI. Following titles : Jewish History and Society. Section 11 : Haskalah, p. 91—93. Section 14 : Nationalism, p. 100—103. Reprints in subsequent editions are not listed.
183. "Abyss of Despair", by Nathan Hanover, translated by J. Mesch, IJB, February, p. 4, Review.
184. "Contemporary Jewry : A Survey of Social, Cultural, Economical and Political Conditions", by Israel Cohen, PAJHS, XL. 4, p. 401—404. Review.
185. "The Jews in the Soviet Union", by S. M. Schwarz, IJB November, p. 1, 5. Review.

186. "Antisemitism in Modern France, vol. I", by R.F. Byrnes, IJB, November, p. 6, Review.
187. "Texts and Studies in the Communal History of Polish Jewry", by B.D. Weinryb, IJB, December, p. 7. Review.
188. Еврен в Советском Союзе. По поводу книги С. М. Шварца, "The Jews in the Soviet Union". **Новый Журнал,** Нью Йорк, XXVII, стр. 312—317. Реценэия.

1952

189. "History of the Crusades, vol. I", by S. Runciman, IJB, September, p. 4. Review.

1953

190. Disraeli and the Jewish State, by Mark Wischnitzer Jointly with Bernard G. Richard, CJF, II. 3, Spring, p. 157—163.
191. "Antisemitism in the Soviet Union," by S.M. Schwarz, IJB, May, p. 5. Review.
192. "A History of the Crusades, vol. II", by S. Runciman, IJB, October, p. 5. Review.

1954

193. The Architect of Jewish Historiography, *Simon Dubnow in* Memoriam, ed. by S. Rawidowicz, London, p. 143—148.
194. "Russia", by Michael T. Florinsky, IJB, April, p. 1, 2. Review.
195. "The Refugee Intellectual. Americanization of Immigrants of 1933—1941," by Donald Peterson, IJB, April, p. 2. Review.
196. Origins of the Jewish Artisan Class in Bohemia and Moravia, 1500—1648, JSS, XVI. 4, October, p. 335—350.

1955

197. The Impact of American Jewry on Jewish Life abroad, *The Jewish People, Past and Present*, New York Jewish Encyclopedic Handbooks, vol. p. 243—263.
198. "The History of the Jewish Khazars", by D.M. Dunlop, *Russian Review*, XIV. 3, July, p. 266—267. Review.
199. "Memo to America. The DP Story. The Final Report of the United States Displaced Persons Commission, Washington, D.C., 1952", JSS, XVII. 4, October, p. 347. Review.

1956

200. VISAS TO FREEDOM. The History of HIAS. Preface by Salomon Dingol. Illustrated. Cleveland and New York, World Publishing Company. 287 pp. Posthumously printed.
201. Как я занимался русской историей в Геттингене. **Новый Журнал,** стр. 156—171. Статья переведена с подлинника, предназначавшегося для публикации на идиш Григорием Яковлевичем Аронсоном. Посмертное издание.

1960

202. Из петербургских воспоминаний, **Книга о Русском Еврействе** от 1860-х годов до революции 1917 г. Нью-Йорк, Союз Русских Евреев, стр. 36—43. Посмертное издание.

1965

203. A HISTORY OF JEWISH CRAFTS AND GUILDS. Foreword by Salo Baron, Preface by Rachel Wischnitzer, Introduction by Werner J. Cahnman, New York, Jonathan David, XXVIII 324 pp. Published posthumously. Sponsored by Yeshiva University and the Conference on Jewish Social Studies.

1966

204. Reminiscences of a Jewish Historian, *Rusian Jewry 1860—1917*, eds. Jacob Frumkin, Gregor Aronson, Alexis Goldenweiser, New York, T. Yoseloff, p. 473—477. Translated from Из Петербургских воспоминаний. See No. 202 published posthumously.

הועדה לארצות-הברית

עם עלית ידידי „העבר" הסופרים ואנשי התרבות העברית מארצות-הברית לישראל: ה"ה ע. בן-עזרא, י. יוזליט וה. אורלן הורגש הצורך ליצור מסגרת ארגונית להידוק הקשרים „מהכא להתם" עם מוסדות החינוך, עם נאמני העברית והתרבות היהודית בארצות-הברית. וכמו-כן עם ארגוני ה„לאנדסמאנשאפטן" יוצאי רוסיה ומזרח אירופה ואנשי המחקר של תולדות יהדות רוסיה ומזרח אירופה בארצות-הברית.

לשם כך התארגנה הועדה לארצות-הברית בהרכבה כדלקמן:
מה"ה אורלן חיים; בן-עזרא עקיבא; ד"ר סביב אהרן; פרנק מ. צ.; שפירא משה ויזוליט יעקב — מרכז

הועדה עיבדה תכנית מפורטת להחדרת „העבר" ומורשת היהדות הרוסית למוסדות החינוך של יהדות ארצות-הברית ולפקולטות לעברית של האוניברסיטאות בארה"ב. היא פירסמה חוזר בנדון לראשי מוסדות החינוך היהודי וחוזר מיוחד לרבנים. בתכנית הועדה לעמוד בקשרים עם „ייוו"א" ועם הארכיון של ה„בונד" בארצות-הברית, לשם גיצול החומר שבמוסדות הנ"ל לתולדות יהדות רוסיה. קיימת גם תכנית להוציא קובץ נבחר של „העבר" בשפה האנגלית.

ה ע ר ו ת ה מ ע ר כ ת:

כרך זה נערך בעזרתם האדיבה של פרופ' עזריאל שוחט והסופר י. טערוני.

חומר הכרך הוכן וסודר בדפוס באלול תשל"ג, אולם לרגל מסיבות שהזמן גרמן עוכבה הופעתו.

מפתח הכרכים א—כ' יופיע בכרך ה-פ"א הבעל"ט.

ליום העצמאות הכ״ה של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט
שלוחה ברכת עירית חיפה וחברי מועצתה

אל תירא, כי אתך אני, ממזרח אביא זרעך, וממערב אקבצך
אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי (ישעיהו מ״ג, ה—ו)

ליום העצמאות הכ״ה ולקראת השנה החדשה הבעל״ט
שלוחה ברכת
עירית תל-אביב—יפו וחברי מועצתה

* **לנשיא המדינה,**
* **לממשלה,**
* **לכנסת,**
* **לצבא ההגנה לישראל,**
* **לתושבי עירנו,**
* **לעובדי העיריה ולמשפחותיהם,**
* **לרשויות המקומיות בארץ,**
* **לכלל אזרחי ישראל ולעם בתפוצות.**

ליום העצמאות הכ״ה של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

ברכת גאולה בקרוב בימינו
לאחינו יהודי ברית־המועצות

ההסתדרות הכללית של העובדים בא״י
הועד הפועל

ברכת עליה וגאולה רוחנית לאחינו יהודי ברית־המועצות
ליום העצמאות הכ״ה של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

ההסתדרות הכללית
של העובדים בא״י
חברת העובדים בע״מ

מרכז
הסתדרות המורים
בישראל

מברך את יהדות ברית־המועצות
ומעלה אותה על ראש שמחתנו
במלאות עשרים וחמש שנה
לעצמאות ישראל

אחוד הקבוצות
והקבוצים
על כל שלוחותיו

מברך את יהדות ברית־המועצות
לשנת ה־25
לעצמאות מדינת ישראל

הועד המרכזי
של הסתדרות
הפקידים העברים

מברך את יהדות בריה״מ
את מדינת ישראל
ואת העם היושב בציון
במלאות 25 שנה לעצמאות המדינה

תנועת
מושבי העובדים
בישראל

מברכת
את יהדות רוסיה
לשנה ה־25 של המדינה

בית הספר
לפעילי ההסתדרות
ע״ש זלמן ארן
רח׳ נהרדעה 5, טל. 240211
תל־אביב

מברך
את יהדות בריה״מ
לשנת העשרים וחמש
לעצמאות מדינת ישראל

הסתדרות
הפועלים החקלאים
המדור לחקלאות במושבה
ומשקי־עזר

ברכה ליהדות ברית־המועצות
למלאות 25 שנה
לעצמאות המדינה

ברכת אחים חמה
ליהודי רוסיה
ואיחולים לעליה מהירה
לישראל
לשנת ה־כ״ה לעצמאות
מדינת ישראל

המרכז החקלאי
הסתדרות הפועלים החקלאים

ליהדות
ברית־המועצות
לשנה ה־25 של המדינה
שלותה ברכה

יכין חקל בע״מ

„צים"
חברת
השיט
הישראלית
בע"מ

מברך את מדינת ישראל
ואת בית ישראל
ליום העצמאות ה־כ"ה

אל על.
טוס בחברה טובה

המרכז הארצי
של ארגוני הקבלנים
והבונים בישראל
תל־אביב, ת. ד. 2859

מברך בברכת העליה והבניה
את יחדות ברית־המועצות
ואת מדינת ישראל
לשנת העצמאות ה־25

אחים גולדשטיין
חברה לשיכון ופיתוח בע"מ

מברכת בברכת העליה והבניה
את יחדות ברית־המועצות
ואת מדינת ישראל
לשנת עצמאותה ה־25

חברה לבנין אמן–רובין
רחוב סוקולוב, פסז' העיריה — הרצליה

מקבלת ומבצעת עבודות בנין
לכל סוגיהן

תנועת העבודה הציונית
רח' מנדלי 9, ת.ד. 1607, תל-אביב

מברכת את יהדות ברית-המועצות
למלאות עשרים וחמש שנה
לעצמאות מדינת ישראל

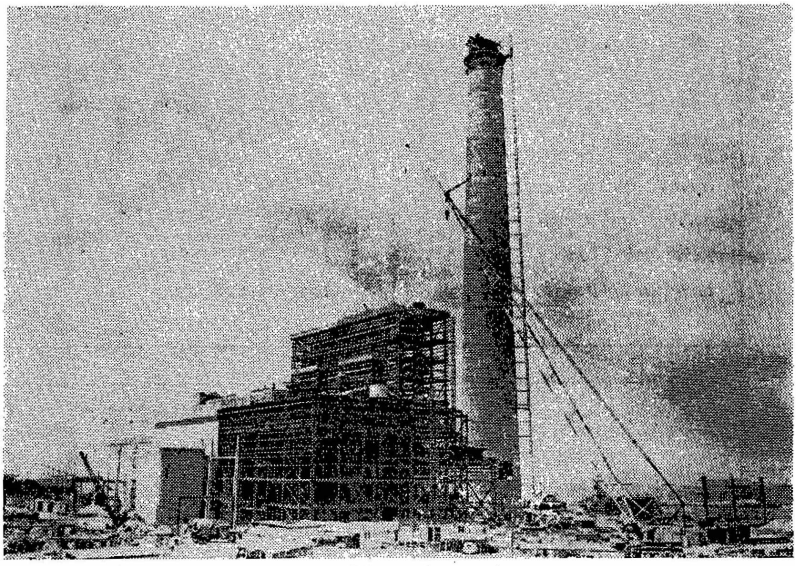
מפלגת העבודה
הישראלית

מברכת את יהדות ברית-המועצות
למלאות 25 שנה לעצמאות
מדינת ישראל
ומצפה לעליה המונית
בקרוב בימינו

מ א י ר
חברה להשקעות בע"מ
(האחים מאיר)
רח' אחד העם 9, טל. 52111, ת"א

מברכת את יהדות ברית-המועצות
ואת מדינת ישראל
למלאות 25 שנה לעצמאותה

ק ר ן ה ג י מ ל א ו ת ה מ ר כ ז י ת
מברכת
את יהדות ברית המועצות
לקיבוץ גלויות במדינת ישראל

חברת החשמל לישראל בע"מ, תחנת הכח אשכול ג' בבניה

„הסנה"

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ
לשנת ה־25 של עצמאות
מדינת ישראל

ברכת

מרכז תנועה

ליהדות ברית־המועצות
לשנת ה־25 לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

תנועה
סניף מחוז תל־אביב
רח' החשמונאים, תל־אביב

מברכת את יהדות בריה"מ,
את ציבור היצרנים והצרכנים במדינה
ואת כל אזרחי ישראל
למלאות 25 שנה לעצמאות ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

„דלק"
חברת הדלק
הישראלית בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ
לשנת העשרים וחמש
לעצמאות מדינת ישראל

ברית
הקואופרציה הצרכנית

מברכת את יהדות בריה"מ
ואת כל אזרחי ישראל
לשנת ה־25 של מדינת ישראל

„ספן"
מפעל תעשיה, משקי עמק חירדן
המשרד: רח' לינקולן 17, ת"א

מברך את יהדות בריה"מ
בברכת העליה ובעתיד מזהיר
לשנת ה־25 לקיום מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

לשכת המס
המרכזית
רחוב ארלוזורוב 93, תל־אביב

מברכת את יהדות ברית־המועצות
לשנת העשרים וחמש
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

„חרות" בע"מ
דרך יפו 7, תל־אביב

◆

החברה היחידה המאחדת את
האחריות וכל ענפי ההנדסה
המיכנית בבנין

הסתדרות העובדים הלאומית בארץ-ישראל

הועד הפועל:
בית העובד הלאומי
תל-אביב, רח' שפרינצק 23
טל. 3-2-258351, ת.ד. 618
(נוסדה בשנת 1934)

* קרנות ביטוח
* קרן פנסיה
* נכות
* חוסר עבודה
* קופת חולים לעובדים לאומיים
* מרכז להתישבות
* ליגה למען הסתדרות עובדים לאומית בחוץ-לארץ
* ליגה למען קופ"ח לאומית
* נוער עובד ולומד לאומי
* „סלע", חברת שיכון בע"מ
* „ברי-און", חברה לבתי הארחה והבראה בע"מ
* בתי-ספר מקצועיים
* בטון „חזית העובד"
* „לפיד" בטאון הנוער
* קופות לאשראי וחסכון
* קופות „אמל" לעזרה הדדית

המועצה לשיווק פרי הדר

תל-אביב, דרך חיפה 69
ת.ד. 2590, טלפון 440411

◆

המועצה מרכזת בידה את:

* הפיקוח על הנטיעות
* הפיקוח על הקטיף והאריזה
* שיווק היבולים בחו"ל ובארץ
* ההובלה הימית
* מתן הלואות לפרדסנים
* מחקר חקלאי והדרכה.

ואת ההספקה של:

* חמרים להדברת מזיקים
* ציוד לפרדסים ולבתי אריזה
* חמרי אריזה.

חב' צינקוגרפיה השרון בע"מ

רח' הקישון 18—24, תל-אביב

מברכת את יהדות בריה"מ
ואת מדינת ישראל למלאות
25 שנה לעצמאות המדינה

התאחדות האכרים בישראל

מברכת את יהדות בריה"מ
למלאות 25 שנה
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

תגמולים של העובדים בעירית תל-אביב—יפו

מברכים את יהדות בריה"מ
ואת מדינת ישראל
למלאות 25 שנה לעצמאותה
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ועד העובדים הארצי של „המשביר המרכזי"

מברך את יהדות ברית-המועצות
לשנת העשרים וחמש
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ברכת אחים נאמנה

מקרב לב ונפש

לאחינו כל בית ישראל
בברית המועצות בכל אתר ואתר
למלאות כ"ה שנה לעצמאות המדינה
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

אנו מעלים אתכם על ראש שמחתנו ויהי רצון שנזכה לראותכם בהמוניכם שותפים נאמנים לבנין עתיד עמנו וארצנו. אנו מצפים לעליתכם בקרוב בימינו ולחוג את חגינו בבירתנו י ר ו ש ל י ם ה ש ל י מ ה.

הקונגרס היהודי העולמי, התנהלה הישראלית
הועדה המאוחדת לעולי אחוד המשפחות
התאחדות עולי ברית־המועצות במדינת ישראל
התאחדות יוצאי ברית־המועצות, סניף תל־אביב
אגוד עולמי של יוצאי ביסראביה בישראל
אגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל
הפדרציה העולמית של יהודי פולין
התאחדות עולי רומניה בישראל
ארגון עולמי של יוצאי ביאליסטוק בישראל
אגוד יוצאי וילנה והסביבה לעזרה ולהצלה
ארגון יוצאי סינסק וקארלין בישראל

ציוד חשמלי הוא ענינו!

* שנאים למתח גבוה
* תחנות טרנספורמציה
* מוני חשמל
* לוחות הבור ולוחות פקוד
* מכונות לרתוך קשת והתנגדות
* מישרים תעשייתיים
* קבלים (קונדנסטורים)
* מפסיקים ומחנעים ונתיכים
* ציוד אלקטרוני תעשייתי
* מכשירים לאזעקת אש

אנ־קו

חרושת אלקטרו־מכנית ישראלית בע"מ רמת־גן

ELCO אנקו

דרך ז'בוטינסקי 23,
רמת־גן, ת.ד. 230.
טל. 727131

מטע
יונה
פרי משק
HELENE CURTIS
MARY QUANT
טחנת קמח באר שבע
מ.נ.ה. ירושלים
מוצר מצוין לכל צרכן!

למדינת ישראל

למלאת עשרים וחמש שנים

לעצמאותה

ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

יהי רצון שהשנה יתגשם השלום המקווה במדינתנו, מתוך נצחון והתעצמות בחומר וברוח, ונזכה לעלית המוני בית ישראל מגולת רוסיה ומשאר התפוצות ולקליטתם התרבותית והכלכלית, בתוך מדינת ישראל שתשכון לבטח ותחיה אור לגויים ומרכז רוחני לכל עמנו, מתוך בירתה ירושלים השלמה.

*

הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית
הנהלת הסוכנות היהודית
מרכז השלטון המקומי בישראל

ארגון המועצות האזוריות
(של ההתישבות העובדת)
מועצה אזורית עמק חפר
עיריית בת־ים
עיריית גבעתיים
עיריית כפר־סבא
עיריית פתח־תקוה
עיריית קרית־אתא
עיריית ראשון־לציון
עיריית רחובות
עיריית רמת־גן
מועצה מקומית קרית־טבעון
מועצה מקומית רמת־השרון
מועצת פועלי נתניה
מועצת פועלי פתח־תקוה
מועצת פועלי ראשון־לציון
מועצת פועלי תל־אביב—יפו

וודקה
בקבוק אישי.
לכל כיס.

שלחי
לחייל שלך
בכל חבילה -
לכל מקום.
הוא
יעריך
זאת.

כרמל מזרחי
מיקבי ראשון לציון וזכרון יעקב

מוקד בע"מ

„ספורטוטו"
עוזר
לפיתוח הספורט
וקידומו בארץ
ולחקמת מיתקני ספורט

*

עשה לך מנהג קבוע —
מלא טוטו בכל שבוע

לשנת ה־כ"ה
של המדינה
ולקראת השנה הבעל"ט —
ברכת
בנק הפועלים

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
הסתדרות פועלי הבנין
קרן הבטוח והפנסיה של פועלי הבנין ועבודות ציבוריות
אגודה שיתופית בע"מ

ההנהלה המרכזית:
תל־אביב, רח' ארלוזורוב 93 * ת.ד. 303 * טלפון 269292

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקייה

בערגול קר:

1. מאלומיניום בקוטרים "2 ועד "16 באורכים מ-4½ עד 18 מטר אורך
2. מפלדה מגולבנת בקוטרים "2, "3, "4, מ-6 ועד 12 מטר
3. יצור שוקתות ואבוסים מפלדה מגולבנת מאלומיניום — לכל צרכי המשק

בשיטת חדחיסה (אקסטרוזיון):

יצור של חלוות ודלתות, צינוריות ופרופילים מאלומיניום — לכל צרכי המשק

לתעשיה, לבנין, לחקלאות

המשרד הראשי: רח' העליה 33, תל-אביב, טל. 824790

משרד החברה וביה"ח: אזור התעשיה של פתח-תקוה, טל.: 913351/2/3/4/5

תה ויסוצקי

מאז 1849

וטעמו עמו!

תה ויסוצקי

בית סולל בונה

מרכז הקונצרן וחברות הבת

*

מברכים את יהדות ברית־המועצות
ליום העצמאות ה־25 של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

ומצפים לעליתכם ולהשתתפותכם
הפעילה בבנין המדינה

סב
סולל בונה בע״מ
תל אביב רח אלנבי 141
טל. 625311 תל 1678

הקונצרן לכל מקצועות הבנין
ועבודות צבוריות הגדול ביותר בארץ

דלקול 2000

"דלקול 2000" ענוה לדרישות של גדולי יצרני הרכב בעולם, לסיכת מנועי בנזין מדגמי 1973–1972, לתנאי עבודה חמורים ביותר.
"דלקול 2000" הוא הכרחי להבטחת האחריות על המנועים לרכב חדיש, ורצוי גם לרכב ישן, כי איכותו מבטיחה יתרונות לכל מנוע.

"דלקול 2000" עונה לסיווג "SE" של מכון הנפט האמריקאי; למפרט "פורד": SSM-2C-9001AA (M2C-101C). ולמפרט "ג'נרל מוטורס": GM-6041 M.

דלק DELEK

דלקול 2000 השתן של שנות ה-2000

הסתדרות הפועלים
החקלאים

המרכז החקלאי

*

תל־אביב
שדרות שאול המלך 8
טלפון 252171

אורט ישראל

ר ש ת מ ו ס ד ו ת
ל ח י נ ו ך מ ק צ ו ע י

תל־אביב, שדרות דוד המלך 39

*

מברך את מדינת ישראל
ליום העצמאות העשרים וחמש
כה לחי!

אחוד הקבוצות והקבוצים

*

תל־אביב
שדרות שאול המלך 8
טלפון 250231

אגודת השומרים

חברה לקבלת עבודת שמירה בע"מ

משרד ראשי:
בנין „הדר־דפנה"
שדרות המלך שאול, תל־אביב
טלפון 257677

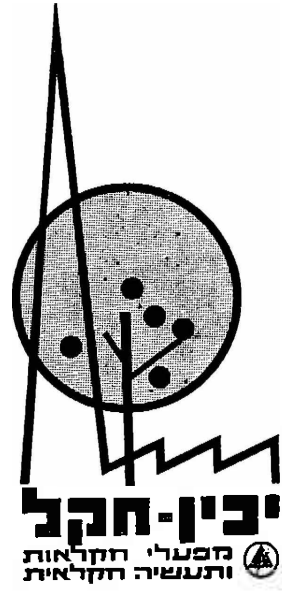
סניפים:
ת"א, רח' לילינבלום 29, טל. 55349
ירושלים, רח' שמאי 12, טל. 234812
חיפה, רחוב יפו 19, טל. 526827
באר־שבע, ההסתדרות 11, טל. 2829
אשקלון, רחוב הרצל 49, טל. 2349

*

האגודה מבצעת שמירת רכוש ונפש בישראל, מדן ועד אילת, במפעלים ציבוריים ופרטיים באחריות ויעילות

בנק הפועלים בע"מ

שם שכדאי לזכור אותו
כאשר אתה חושב על השקעה טובה ומכניסה

ברכת עליה וגאולה רוחנית
לאחינו יהודי ברית־המועצות
ליום העצמאות ה־25
של מדינת ישראל

ההסתדרות הכללית
של העובדים בא"י
המרכז לתרבות ולחינוך

ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ־ישראל
הסתדרות הפקידים
עובדי המינהל והשירותים
ה ו ע ד ה מ ר כ ז י

*

תל־אביב
רחוב ארלוזורוב 93

ק ו פ ה מ ר כ ז י ת
ל ת ג מ ו ל י ם ו פ נ ס י ה
ל פ ק י ד ב ע " מ

*

תל־אביב
רח' אלנבי 113, טל. 623545

מבטחים
מוסד לביטוח כוציאלי
של העובדים בע"מ
תל-אביב, רח' אבן גבירול 30

מברכת את מדינת ישראל
ואת יהדות התפוצות
במלאת 25 שנות עצמאות
לישראל

„מסד"
הבנה הדדית
להלואות וחסכונות בע"מ
(נוסדה על-ידי הסתדרות המורים
העברים בארץ-ישראל)
תל-אביב — ירושלים — חיפה
המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העברים בישראל
המרכז: ת"א, שד"ר 79, טל' 623306
ס' י-ם, בן יהודה 13/15, טל' 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל' 66780
סניף באר-שבע: הרצל 97, טל' 5810

צ י ו ן

חברה לביטוח בע"מ

המשרד הראשי:

כל עסקי ביטוח

תל־אביב, רחוב אלנבי 120

ת.ד. 1425 — טלפון 614711

קרן הגימלאות המרכזית

רח' בארי 14, ת"א **טל. 245311**

מ י ה

בית חרושת למחוכים, חזיות
תחתונות, מכונרגה ראשונה

מיה פאונדישנס בע"מ

מנהל:

י. ט נ ד ל ר

תל־אביב, רח' קבוץ גלויות 73

ת.ד. 949 — טלפון 826741

מברכת את מדינת ישראל
ואת יהדות התפוצות
במלאת 25 שנות עצמאות
ל י ש ר א ל

קואופרטיב

„דן"

מברך

את עולי רוסיה

וכל בית ישראל

לחג העצמאות ה־25

למדינה

תנובה

מאגדת
על יסודות קואופרטיביים 500 ישובים חקלאיים בכל אזורי הארץ לשווק תוצרת חקלאית ותעשית מזון.

משווקת
את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מחלבות
ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה.

מחסנים
סיטוניים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה בכל הערים וה־מושבות.

מחלקות
לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה בכל אזורי הארץ.

תעשית מזון מתוצרת חקלאית

המשרד הראשי:
תנובה, מרכז שיתופי לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ, תל־אביב, בית „תנובה", שדרות שאול המלך. טלפון 256451

הפתדרות הפועלים החקלאים
קרן ביטוח ופנסיה לפועלים חקלאים ובלתי מקצועיים
אגודה שיתופית בע"מ

קרן תופשה
לעובדים בחקלאות

הנהלה מרכזית:
ת"א, שד' שאול המלך 8
ת. ד. 2910 טל. 257781

„ספן"

מפעל תעשיה,
משקי עמק הירדן

*

המשרד:
רח' לינקולן 17, תל־אביב
טלפון 266151

המו"ל

אגודה שיתופית
של מוציאים לאור
בישראל

רח' קרליבך 29, תל־אביב.

מברך את מדינת ישראל, סופרי ישראל, קהל הקוראים ואת כל אזרחי ישראל למלאות עשרים וחמש שנה לעצמאות המדינה

שכון עובדים
בע"מ

חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

*

המשרד הראשי:
ת"א, רח' לאונרדו דה וינצ'י 21
טלפון 228145, ת.ד. 392

סניפים:
באר־שבע — חיפה — ירושלים
תל־אביב והמושבות

office of "Haboker", on his encouragement of young journalists, and on his house in Rotschild Boulevard, T. A., as the meeting place of scholars, writers, journalists and artists.

— ★ —

OBITUARIES

A. BEN-OR — URINOVSKY

by M. Goldstein and Z. Clementinovsky (pp. 287—288)

— ★ —

M. BOBE

by I. Maor (pp. 289—290)

— ★ —

RACHEL FEIGENBERG

by N. Hinic (pp. 291—293)

— ★ —

DR. P. FELDMAN

by B. Bar-Tiqua (pp. 294—299)

— ★ —

J. SHARIR

by I. Bar-Shira (pp. 300—302)

— ★ —

BIBLIOGRAPHY OF THE WORKS OF DR. MARK WISHNITZER
by Rachel Wishnitzer and Sh. Edelberg (pp. 303—326)

— ★ —

MICULINCE — MY TOWNLET

by AHUVA SHOHAT (pp. 245—259)

Description of life in a little town in Eastern Galicia at the beginning of the twentieth century and the transformations in that life in the years of World War One and under Polish domination.

— ★ —

SECTION DEDICATED TO BARUCH CAROU

DESCRIPTION OF THREE TOWNS IN THE UKRAINE — MINOR CHERNOVITS, SHARGOROD AND BERDICHEV

by B. Carou (pp. 260—272)

— ★ —

THE CHILDHOOD OF BARUCH CAROU

by M. Shaham-Shochetman (pp. 273—275)

Description of the religious and Judaistic education of B. Carou in his childhood and youth.

— ★ —

FIFTY YEARS WITH BARUCH CAROU

by Batia Carou (pp. 276—284)

These reminiscences comprise the truthful story of fifty years of social and literary activity of the writer's departed husband and of their mutual experience from the first moment of their engagement in Berlin to the last hour of their companionship in Tel-Aviv.

— ★ —

THE ETERNAL YOUTH

by T. Weinstock (pp. 285—286)

The author of this article lays special weight on the friendly relations of Baruch Carou with his colleagues at the editorial

from abroad. In April—May 1922 a convention of Russian Zionists took place in Moscow, and memoranda were submitted to the Soviet Government for the legalization of Zionist activities. On 13th March 1924 all the members of the Central bureau were arrested in the great surge of arrests of Russian Zionists. However, limited organized activity was still carried on till 1930. During the years 1919—1928 28,818 Russian Jews "ascended" or immigrated to Palestine.

— ★ —

"HA-SHAHAR" — A JEWISH STUDENTS ORGANIZATION IN RIGA

by E. Zeligson (pp. 237—242)

In the last twenties and thirties there were about 600 Jewish students at Riga University. They were organized in various corporations corresponding to the variety of sociel views. The assimilated anti-zionist students were organized in the "Vetolia" corporation; the revisionists — in "Hasmonea"; the communists in "Akademischen Verein"; — the bundists in "Zukunft"; and the General Zionists in "He-Haver". In 1926 the collegiate society "Ha-Shahar" arose with the approximate number of 70 members, most of which were attached to the zionist labor movement. They maintained strong ties with the socialist zionists and Zeirei Zion as well as with the "League for working Palestine". With the revolution of 1934 Ha-Shahar proceeded to function underground up to the annexation of Latvia to the Soviet Union in 1940.

— ★ —

THE YESHIVA OF LUBAVICH DURING THE REVOLUTION OF 1917

by I. Ben-Porath (pp. 243—244)

Description of the life of lower grade students of Lubavich yeshiva under the auspices of Hassidic rabbis of the Shneierson line. The author describes the practice on thursday nights to study portions of talmudic and hassidic literature accompanied by emotional songs and melodies. He also nerrates about the students' deficient food and clothing and their consequent improvement following demands in the wake of the revolution.

— ★ —

THE IMAGE OF THE JEW IN RUSSIAN LITERATURE IN THE XIX-th CENTURY

by S. Briman (pp. 135—175)

The attitude of some Russian writers towards the Jews is discussed herein by analysing their works relating to Jews. The works of A. S. Pushkin, M. Lermontov, P. Bulgarin, N. Gogol, I. Turgenev and F. Dostoyevsky are mentioned herein.

— ★ —

THE FIRST POGROM OF THE XX CENTURY

by D. Volchonsky (pp. 176—194)

The echo of the Kishinev pogrom in April 1903 — in Russia and throughout the world — and its effect on Jewish history in Russia in subsequent years.

— ★ —

SIXTY YEARS TO THE BEILIS TRIAL

by I. Maor (pp. 195—228)

This is the story of arrest and trial of M. Beilis (1911—1913), of the part perfomed by the Russian Government, the Ministry of Justice and the Secret Police in staging the trial, and of the Jewish defence and the reaction of public opinion in Russia and throughout the world.

— ★ —

THE CENTRAL BUREAU OF RUSSIAN ZIONISTS 1921—1924

by J. Goldburt (pp. 229—236)

Description of the last years of the organized Zionist movement in the Soviet Union.

The Central bureau of the Zionist Organization was active in Petrograd and Moscow till 1924. It took care of Zionist prisoners, immigrants to Palestine and pioneers, and of Hebrew cultural necessities. It kept contact with Zionist Committees and with the "He-Halutz" centres for youth movements in Russia and the Ucraine. Its people also met with various persons that came to Russia

ON MARK WISCHNITZER

by A. Tartakover (pp. 101—108)

Mark Wischnitezr belonged to the Galician school of research of Jewish history, but he absorbed much of the spirit of Russian Jewry and afterwards of Germany and the United States. He began his work with his teacher S. Dubnov in editing the quarterly of the society for Jewish history and ethnography "EVREISKAYA STARINA", and was among the editors of volume I of the history of Jews in Russia, published by the "Mir" company in 1914. He devoted himself especially to research of Jewish economy, demography and sociology, and has written significant studies for the history of Jewish handicraft and migration.

— ★ —

THE PIONEER — SCIENTIFIC WORK OF JACOB LESHCHINSKY

by A. Manor (pp. 109—116)

Jacob Leshchinsky (1876—1966) was among the founders of Jewish sociology, statistics and demography, and of Jewish economy. His initial studies were connected with investigation of the Jewish worker's situation. He attempted to determine the specific processes in the demographic and economic development of the Jewish people in dispersion.

— ★ —

A LIST OF JEWISH MANUSCRIPTS IN THE LENINGRAD LIBRARY

by David Maggid through A. M. Haberman (pp. 117—134)

David Maggid (1862—1941), former resident of Wilna, was employed as librarian in the Library of Leningrad and was in charge of the Hebrew manuscript department. He maintained connections with foreign Jewish scholars including Brodi and David Yelin of Jerusalem.

This article contains a list of Hebrew manuscripts transmitted by David Maggid to his friend David Yelin and also four letters of David Maggid and his father Hillel Noach Maggid-Steinschneider addressed to Shlomo Bubber and Abraham Shvadron.

— ★ —

of the 16-th century, and on Shaul Wohl, Lithuanian tax agent in that century. Bershadsky was one of the founders of scientific research of the history of Russian Jews.

— ★ —

JULI GESSEN

by Y. Slutsky (pp. 72—79)

Juli Gessen (1871—1939) was the first who came to write systematically on modern Jewish history in Russia in 1972—1881. His numerous essays and his books "History of Russian Jews" (1914) and "The History of the Jewish People in Russia" (1925—1927) have been written primarily on the basis of original documents available at the Russian Government archives. He was editor of the section "Jewish Hisitory in Russia since 1772" in EVREISKAYA ENZIKLOPEDIA, where he composed many extensive and important articles. Since 1928, when all work of Jewish research in Russia ceased, Gessen was compelled to find his livelihood in Russian historical research, such as "The History of Miners in Russia" and essays on the exploration by Russians of the Arctic zones.

— ★ —

I. ZINBERG — THE HISTORIAN OF OUR LITERATURE

by S. Werses (pp. 80—100)

Israel Zinberg (1871—1939) was uncertain which language to choose for his book. Only for reasons of casual considerations it was written originally in Yiddish. The book was based on first sources expounded subjectively by the author who has devoted ample room to the research of cabbalistic and hassidic leterature as well as to Yiddish literature from its beginning in the middle ages. Despite the most unfavorable circumstances under which the book was composed, it offers a valuable contribution to the research of european Jewish literature.

— ★ —

SOME LETTERS OF PROF. B. DINUR, (pp. 37—47)

15 letters of various dates addressed to the Hebrew Writers Union in Israel (1952), to Joseph Aricha (1952), to Dr. A. I. Brawer (1964, 1965), to A. Barash (1942), to Lea Goldberg (1955), to E. Davidson (1955), to Dr. Sh. A. Horodetsky (1952), to Sh. Halkin (1940), to M. Vilensky (1933), to Y. Tversky (1962), to A. Tartakover (1967), to Sh. Tsemach (1956), to G. Shofman (1952), to Shimony (1944).

— ★ —

HISTORIANS OF RUSSIAN JEWRY
ILYA ORSHANSKY AND THE HISTORIOGRAPHY OF RUSSIAN JEWRY

by I. Maor (pp. 49—61)

Ilya Orshansky (1846—1877) was among the founders of research of Jewish history in Russia. The motivation of his work was the will to prove the legitimate right of Russian Jewry to emancipation and its consequent benefit. He took part in editing the Russian Jewish daily "Dyen' (1869—1871) to which he contributed numerous essays and studies. His collected articles have been published in two books: The Jews in Russia (1872) and Russian legislation about the Jews (1877). His untimely death of consumption stopped his scientific activity. Many scholars of Jewish history in Russia, including J. Hessen, have considered themselves his students.

— ★ —

SERGEY BERSHADSKY

by P. Soifer (pp. 62—71)

Sergey Bershadsky (1850—1896), son of Ukrainian priest, gave himself up to research of Jewish history in Lithuania and Russia. He started with the publication of collections of ancient documents from the year 1388 under the heading "Russian Jewish Archives", and attempted to summarize these documents in his book "Lithuanian Jews". He also wrote on the history of the Jewish community of Vilna, on Abraham Rebchikovich, a converted Jew, who was a member of the government council of Lithuania at the beginning

THE SCIENTIFIC WORKS OF B. DINUR

by A. Shochat (pp. 17—20)

Prof. B. Dinur displayed much initiative in organizinig enormous scientific works. He was among the founders of the bibliographical quarterly "Kiryat Sefer" published by the national and university library in Jerusalem. He was among the founders of the historical society of Israel and its quarterly "Zion" (1936). He also initiated the establishment of the central archives for the history of the Jewish peogle and of the Manuscript Institute. He was among the founders of "Yad Vashem" and other institutions to commemorate the Holocaust.

— ★ —

B. DINUR — THE EDUCATOR

by I. Mehlman (pp. 21—29)

A considerable part of his life-long activity Prof. Dinur has devoted to educational problems whether as teacher and principal of the "teachers seminary" or as minister of education, or as a thinker dealing with education. In his work at the teachers seminary he strived to raise its level to that of an academic institution. In his capacity of Minister of Education he passed the state education law, the Hebrew academy law, and the Yad V'Shem law. Some of his essays on subjects of education have been compiled in his volume "values and ways". In all his walks he set a good example to his students.

— ★ —

CORRESPONDENCE BETWEEN B. DINUR AND CH. BIALIK

by M. Ungerfeld (pp. 30—36)

Correspondence between Bialik and B. Dinur concerning the composition of a talmudic and midrashic anthology. 5 letters written in 1911—1913.

— ★ —

SUMMARIES

IN MEMORY OF D. BEN-GURION

by Z. Shazar (pp. ו—ח)

Mourning speech delivered by the Israel President Z. Shazar on the day of Ben Gurion's death, and the President's words pronounced on the occasion of Ben-Gurion's eighty fifth birthday.

— ★ —

IN MEMORY OF PROF. B. DINUR

PROF. B. Z. DINUR

by A. Even-Shushan (pp. 3—13)

Short biography of Prof. B. Z. Dinur (1883—1973), particularly of his life in Jerusalem, both as teacher and principal of the Teachers Seminary and as historian and professor of Jewish history at the Hebrew University; of his activities as Minister of education and culture in 1952—1955, and of his work during his final years on his great book The History of Israel.

— ★ —

THE KEEPER OF THE SPARK

by Y. Slutsky (pp. 14—16)

On the contribution of Prof. B. Dinur to the research of Russian Jewish history. His autobiography "in a world which has declined" (1958 and 'in the days of war and revolution" (1960) as an historical source. His key essay "The Image of History of Russian Jewry" and his article on "The Beginning of Hassidism", His book "Hibbat-Zion", etc. Prof. Dinur has educated a body of scholars devoted to the research of Russian Jewish history.

— ★ —